Sociologie
Antropologie

Martine Segalen

SOCIOLOGIA FAMILIEI

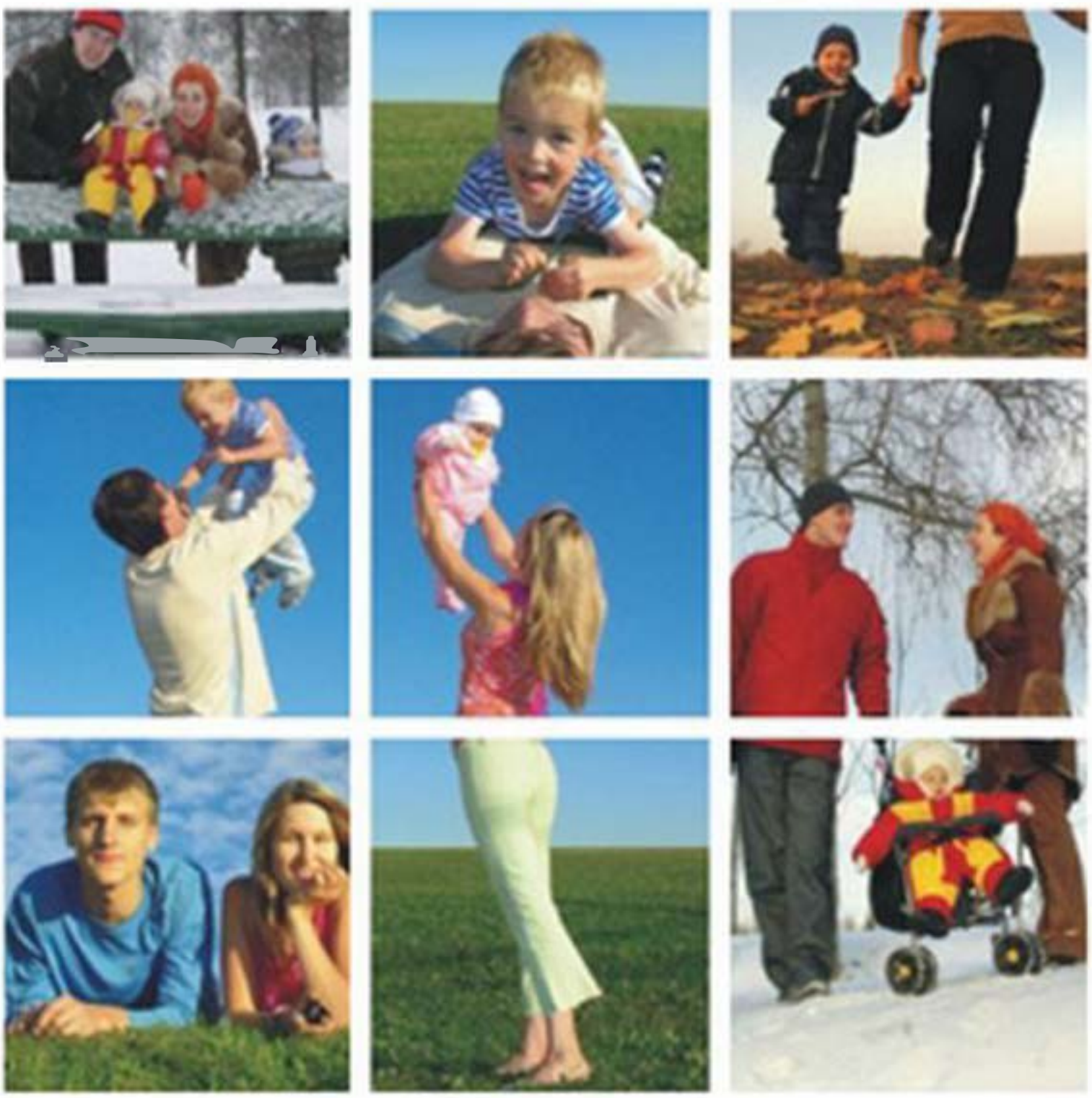

Collegium
POLIROM

Martine Segalen

SOCIOLOGIA FAMILIEI

Traducere de Mihai Dos, Alexandra-Maria Cheşcu
şi Giuliano Sfichi

Collegium. Sociologie. Antropologie – serie coordonată de Lazăr Vlăsceanu şi Liviu Chelcea şi iniţiată de Elisabeta Stănciulescu.

Martine Segalen este profesor emerit la Universitatea Paris X-Nanterre. De aceeaşi autoare: *Ethnologie* (2001), *Le nouvel esprit de famille* (2002), *La Famille* (coautoare, 2004), *Rites et rituels contemporains* (2005), *Sociologie de l'accouchement* (coautoare, 2007).

Contribuţia traducătorilor:
Mihai Dos – cuvânt înainte, partea întâi
Alexandra-Maria Cheşcu – partea a doua, partea a treia
Giuliano Sfichi – partea a patra, concluzii

Martine Segalen, *Sociologie de la famille*

© ARMAND COLIN, 6ème, 2008

© 2011 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1, sector 4,
040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

SEGALEN, MARTINE

Sociologia familiei / Martine Segalen; trad.: Mihai Dos, Alexandra-Maria Cheşcu, Giuliano Sfichi. – Iaşi : Polirom, 2011

ISBN 978-973-46-1995-5

I. Dos, Mihai (trad.)
II. Cheşcu, Alexandra-Maria (trad.)
III. Sfichi, Giuliano (trad.)

316.356.2

Printed in ROMANIA

Cuprins

Cuvânt înainte 11

Introducere . Reflecţii asupra familiei de azi 13

Secolul al XIX-lea : a înţelege şi a corecta familia 15

Restaurarea autorităţii pierdute a tatălui : de la Bonald la Comte 15

Înţelegerea familiei într-un stat democratic : Alexis de Tocqueville 17

Diminuarea efectelor negative ale industrializării 19

Naşterea sociologiei familiei 24

Un precursor feminist necunoscut : Paul Lacombe (1839-1919) 24

Fondatorul sociologiei familiei : Émile Durkheim (1858-1917) 26

Criza socială şi morală dintre cele două războaie mondiale 29

Sociologia familiei prin prisma schimbării sociale 30

Influenţa sociologiei americane 30

Sociologia franceză a anilor '60 şi '70 32

Noi perspective de analiză 37

Ascensiunea individului şi a microsociologiei 37

Individualizarea şi sociologia familiei 39

De la o sociologie „socială" la una „etnică" 40

Bibliografie orientativă 42

Partea întâi

Metamorfozele rudeniei

Capitolul 1. Familia şi rudenia între antropologie şi istorie 47

Rudenia în viziunea antropologilor 47

Terminologia şi descoperirea rudeniei 48

Filiaţia 49

Alianţa şi prohibiţia incestului 55

Schimbările de paradigmă 57

Perspectivele dimensiunii istorice 60

Dezbaterile din jurul grupurilor domestice 61

Familia şi rudenia în satele Europei 71
Transmiterea patrimoniului în lumea satelor 72
Descendenţă şi înrudire în lumea satului 75
Către o geografie europeană a familiilor ţărăneşti 77
Bibliografie orientativă 80

Capitolul 2. Rudenia şi clasele sociale 81

Rudenia şi industrializarea 82
Marea familie a protoindustrializării 83
Familia de la oraş, angajată în uzină 86
Sfârşitul familiei muncitoreşti ? 94
Rudenia şi familia burgheză 97
Problema succesiunii 98
Importanţa normelor burgheze 100
O clasă nedefinită 104
Bibliografie orientativă 107

Partea a doua

Metamorfozele familiei

Capitolul 3. Căsătoria, viaţa în cuplu 113

Căsătoria modernă 114
Vârsta de aur a nupţialităţii franceze (1930-1970) 114
Despărţirea în anii '70 120
Problema căsătoriilor mixte 129
Către o căsătorie între homosexuali ? 132
Viaţa în cuplu 136
Teoriile anglo-saxone ale anilor '70 136
Tipologiile familiale ale anilor '80 138
Cuplurile şi sexualitatea 142
Varietatea socială şi istorică a comportamentelor sociale 142
Caracteristicile sexualităţii contemporane 144
Un subiect tabu : violenţele conjugale 146
Bibliografie orientativă 148

Capitolul 4. Divorţul şi recompunerea familială 149

O istorie a divorţului 150
Familiile „fărâmiţate" de altădată 150
De la libertatea Revoluţiei la liberalizarea din anii '70 153
„Noul" divorţ din 1975 153
De la divorţul din culpă la divorţul amiabil 156

Familiile monoparentale 159
Numirea categoriei 160
Consecinţele socioeconomice ale despărţirii 161
Căile urmate după divorţ 164
Recompunerea familiei 166
Cum se numesc aceste noi forme de familie ? 167
Legile familiei refăcute 168
Bibliografie orientativă 170

Capitolul 5. Filiaţie şi parentalitate 171

Filiaţia contemporană 172
O filiaţie biliniară pe baze biologice 172
Problemele legate de parentalitate 174
Problema filiaţiei în familiile refăcute 175
Creşterea numărului copiilor din familiile refăcute 175
Conflicte şi constrângeri 177
Categorii rezidenţiale complexe 180
Adopţia 184
Contribuţia antropologiei şi a istoriei 185
Adopţia modernă şi problemele dreptului 188
Despre legătura de sânge şi despre social 189
Filiaţii în afara normelor 190
Homoparentalitatea 191
O nouă lege referitoare la nume 194
Bibliografie orientativă 196

Capitolul 6. Noile vârste 197

Copilăria 197
Descoperirea copilăriei 197
Cadrul demografic al unei sociologii a copilăriei 198
Copilăria – abordări pluridisciplinare 205
Socializarea copilului în familia contemporană 208
Problema adolescenţei şi a tinereţii 211
Preadolescenţi şi adolescenţi 211
„Tinereţea" 215
Bătrâneţea 223
Noile vârste ale bătrâneţii 223
Adaptările conjugale 226
Bibliografie orientativă 228

Partea a treia

Funcţiile familiei

Capitolul 7. Socializare, educare, şcolarizare 231
Socializare şi educare 231
Perioada preşcolară 232
Stiluri şi strategii educative 235
Şcolarizarea copilului 239
Întâlnirea dintre dispozitivul şcolar şi instituţia familială 240
Parcursul şcolar al copiilor în caz de divorţ 243
Studenţii şi părinţii lor 245
Inegalităţi sociale, familiale şi şcolare 246
Producerea inegalităţilor şcolare 246
Familiile de imigranţi şi şcoala 249
Bibliografie orientativă 254

Capitolul 8. Locuinţa, rezidenţa 255
Locuirea între sfera privată şi cea publică 256
Emergenţa unui spaţiu privat în mediile burgheze şi ţărăneşti 257
Familiile de muncitori şi dezvoltarea habitatului la periferie 260
Politicile publice şi apariţia „ansamblurilor de locuinţe" 264
Locuinţa familiilor de imigranţi 266
Dinamicile rezidenţiale 268
De la rezidenţă la „sistemul de habitat" 270
Locuinţa – spaţiu intim, individual şi familial 272
Legile domesticului 273
Construirea spaţiului propriu 275
Rupturile familiale şi războaiele mobiliare 278
Noile tehnologii în familie 281
Bibliografie orientativă 286

Capitolul 9. Munca 287
Diviziunea sexuală a muncii 288
Teoria lui Talcott Parsons 288
Tezele feministe : munca domestică este o muncă productivă 289
Tezele antropologice ale dominaţiei feminine 290
Munca şi genul 292
Munca în spaţiul domestic 292
Pentru bunăstarea domeniului domestic 293
Timpul de muncă, timpul domestic... 296
Confruntarea dintre timpul părintesc şi cel profesional 298

Bărbaţii şi femeile la locul de muncă 301
Ascensiunea muncii femeilor 301
Munca familiilor de imigranţi 306
Cum consideră întreprinderea munca femeilor 306
Femeile, mame şi cadre de conducere 309
Concilierea vieţii familiale cu viaţa profesională 312
Serviciul mamei şi îngrijirea copiilor 312
Concilierea din partea bărbaţilor sau a femeilor ? 317
Bibliografie orientativă 322

Capitolul 10. Legătura şi transmiterea familială 323

Legătura familială, o legătură verticală 324
Fraţii şi surorile în plan secund 324
Importanţa relaţiei dintre mamă şi fiică 325
Diviziunea sexuală a legăturilor de rudenie 327
Descoperirea bunicilor 328
Solidarităţi private şi publice 332
Primele anchete 333
Anchetele din anii '90 : problema generaţiilor şi a mediului social 335
Legăturile de rudenie în familiile din Europa 339
Natura legăturilor de familie 342
Familiile şi generaţiile 344
Efectul generaţiei şi mobilitatea socială 345
Transmiterea patrimoniului 347
Memoria familială 349
Memorii familiale şi grupuri sociale 350
Memoriile generaţionale 351
Suporturile memoriei 353
Bibliografie orientativă 357

Partea a patra

Familii, norme, state

Capitolul 11. Familia şi statul : controlul social şi crearea de norme 361

De la controlul social la bunăstarea familială 363
Politici „nataliste" sau „familialiste" ? 364
Ajutorarea mamelor în dificultate 366
Contradicţiile şi ambivalenţa măsurilor destinate mamelor angajate în câmpul muncii 367
Politicul şi familia 368
Şi la dreapta, şi la stânga 369

Tensiuni contemporane ale politicilor publice 371
Familia, un univers privat ? 372
De la instituţia familială la individ : deplasarea normelor 374
Libertate, egalitate, familie 377
Filiaţia, element fundamental pentru instituirea familiei 378
Bibliografie orientativă 381

Capitolul 12. Europa familiilor 383
Convergenţe sau divergenţe în familiile din Europa ? 383
Din care Europă ? 383
Convergenţe sau divergenţe în Europa de Vest ? 385
Politicile familiale din Europa 392
Mondializarea şi familiile 402
„Familia occidentală", o excepţie 403
Teoria weberiană confruntată cu mondializarea 404
Bibliografie orientativă 406

Concluzii 407

Bibliografie generală 411
Lista tabelelor 437
Lista figurilor 438

Cuvânt înainte

Deşi apare cu acelaşi titlu, *Sociologia familiei*, această lucrare este totuşi un palimpsest. În ale sale *Souvenirs d'un vieux Mandarin*, Henri Mendras nota în 1995 că, de la prima sa ediţie, din 1981, ar fi trebuit deja să o rescrie de două ori, atât de repede avansase cercetarea.

A şasea ediţie, în întregime revizuită, încearcă să surprindă multitudinea de abordări privind familia în Franţa şi în Europa. Între prima ediţie şi cea de faţă, studiile s-au înmulţit în domeniul sociologiei familiei, ca şi în toate componentele şi ramurile sale (sociologia şcolii, a locuirii, a muncii, a genurilor, a tineretului, a migraţiei, a sexualităţii etc.). În familie se regăsesc toate domeniile socialului, acoperite de excelente lucrări. Se impune o sinteză substanţială pentru a integra noile cercetări.

Iar instituţia însăşi nu încetează să evolueze. În *Le Monde* din 12 februarie 2002, cu câteva luni înainte de moartea sa, Henri Mendras scria :

> În 20 de ani, monogamia absolută instaurată de Hristos şi reiterată puternic de Sfântul Pavel [...], acest fundament al civilizaţiei Occidentului creştin, se năruia sub influenţa câtorva gânditori din deceniile 6-8 ale secolului XX : revoluţia moravurilor la scară milenară, ale cărei consecinţe ultime asupra sistemului nostru de filiaţie şi a formării personalităţii copiilor nu au fost încă evaluate.

În anii '70 se trăia cu spaima dispariţiei familiei : individualismul, pierderea funcţiilor sale. Începând cu 1975, discursul asupra „crizei" familiei se referă de data aceasta la structurile sale : instaurarea unui nou model conjugal, fragil, instabil, a făcut uitate vechile nelinişti cu privire la familia „tradiţională". Scăderea ratei fecundităţii îi îngrijorează din nou pe guvernanţi, iar sociologii descoperă noi categorii cu risc : „familiile monoparentale" sau „copiii părinţilor divorţaţi".

Cu toate acestea, Franţa anilor '80 redescoperă frumuseţea instituţiei. *L'Express* titra în unul dintre numerele sale din iunie 1986 : „Familia, o idee modernă", lăudându-i supleţea şi spiritul deschis. „Familia se schimbă. Cu atât mai bine ! ", se entuziasma *ELLE* în aprilie 2005. Ia sfârşit discursul asupra mutilării familiei : familia este descrisă ca loc de înflorire a individului, de susţinere psihologică şi socială. De la începutul secolului XXI se vorbeşte despre o „înfrumuseţare" a

căsătoriei (de confirmat !), iar Franţa se felicită pentru rata sa de fecunditate (1,9), una dintre cele mai ridicate din Europa, şi pentru cea mai înaltă rată de ocupare a forţei de muncă feminine. Dar îngrijorarea vine dinspre periferii : tinerii ai căror părinţi sunt incapabili de socializare. Iar sociologii au inventat conceptul de „parentalitate", ce oferă statului, asemenea altor asemenea concepte înaintea lui, armele pentru a interveni într-un domeniu familial încadrat mai mult ca oricând de public.

În această nouă ediţie continui să aplic principiile pluridisciplinarităţii sociologiei mendrasiene :

> Pentru sociologie, pluridisciplinaritatea constă în a mobiliza celelalte discipline în jurul unei problematici care rămâne ea însăşi sociologică... O problematică este sociologică în acest sens dacă îşi propune să scoată la lumină structurile sociale, arătând modul în care acestea rezistă schimbărilor sau, dimpotrivă, le însoţesc. Acest tip de problematică merge mână în mână cu munca de teren. Aceasta este virtutea sociologului. Prin aceasta, el este mai aproape de etnolog decât de economist.

În continuitatea acestor principii, lucrarea de faţă a fost redactată sub îndrumarea critică şi amicală a lui Patrick Le Galès şi Marco Oberti, noii directori cărora Henri Mendras le-a încredinţat îndrăgita sa colecţie „U".

Din momentul în care sociologul tratează subiectul modernităţii familiei, el are supărătorul obicei de a crede că această modernitate se opreşte în ziua publicării lucrării sale. Or, modernitatea nu stă pe loc, ceea ce determină necesitatea unei noi actualizări a acesteia în anii următori.

iunie 2006

Introducere

Reflecţii asupra familiei de azi

„O teorie este un instrument intelectual care trebuie să servească înţelegerii realităţii sociale. O doctrină poate fi mai mult sau mai puţin generală şi globală. În schimb, o teorie bună, concisă şi modestă, explică un fenomen social şi se dovedeşte deseori mai instructivă pentru înţelegerea ansamblului unei societăţi decât o doctrină concepută plecând de la fapte disparate. Astfel, marile teorii asupra familiei, şi sunt câteva, şi-au arătat limitele puterii explicative globale, pentru că se năruiau din cauza unor fapte care le contraziceau nu după mult timp."

Henri Mendras

Loc al vieţii private, familia se află în legătură directă cu societatea. De aceea, mutaţiile sociale profunde care au în vedere economia, cultura, spaţiul urban au repercusiuni imediate asupra vieţii cotidiene a indivizilor care se manifestă în cadrul unui grup de persoane legate prin sânge şi/sau alianţă. Familia nu este o simplă cutie de rezonanţă a acestor transformări, ci participă la acestea într-o manieră activă. Cum istoria înseamnă schimbare, există perioade istorice cristalizate cărora le corespund anumite tipuri de organizare familală : familia ţărănească din societăţile agrare, familia burgheză a capitalismului incipient, familia proletară a marii industrializări (Burguière *et al.*, 1994).

În majoritatea statelor Europei, după al Doilea Război Mondial s-a instalat o ordine socială, o lume a claselor deosebite clar într-un univers în care activitatea industrială aducea belşug, în care statul-providenţă acoperea nevoile muncitorilor, în care valorile religiei iudeo-creştine erau în general respectate,

în care migranţii se simţeau acceptaţi de o societate primitoare : familia apare astfel ca o valoare stabilă, bazată pe căsătorie, în care domneşte autoritatea incontestabilă a tatălui, care era singurul salariat permanent al căminului.

Principalele schimbări ale instituţiei familiei începând cu anii '60 sunt bine-cunoscute - mass-media insistă în a ne reaminti periodic de scăderea bruscă a nupţialităţii, creşterea numărului divorţurilor şi al familiilor recompuse etc. Deşi creşterea individualismului invită la o analiză a unui univers restrâns, sociologia familiei din zilele noastre nu poate fi ruptă de sociologia generală. Pentru a da un exemplu despre legăturile dintre mutaţiile socioeconomice şi familie, este suficient să ne gândim la dezvoltarea serviciilor (în detrimentul industriei), care a antrenat o schimbare masivă în structura pe sexe a salariaţilor.

Dispariţia aparentă a claselor sociale (Kokoreff şi Rodriguez, 2004) şi creşterea inegalităţilor sociale (Chauvel, 2002) fac mai dificilă, chiar imposibilă, descrierea formelor sociale ale familiei, aşa cum putea fi făcută până în anii '80, distingând modele şi norme diferite şi caracteristice pentru diversele grupuri sociale. Sociologia familiei, fragmentată la o imagine a societăţii, este preocupată de construcţia individului în cadrul cuplului şi de creşterea subiectivităţii, uitând deseori de constrângerile economice şi sociale. Astfel, posibilităţile de alegere în cazul divorţului şi al refacerii familiei, de exemplu, sunt foarte diferite dacă cei doi soţi sunt întreprinzători privaţi ori salariaţi cu un statut precar. Monoparentalitatea nu are acelaşi sens pentru femeile franceze, care se bucură de susţinerea familiilor lor, şi pentru femeile africane imigrante, respinse de rude.

A înscrie sociologia familiei în contextul său economic şi social înseamnă în acelaşi timp a o înscrie într-un spaţiu care astăzi îl depăşeşte pe cel francez. Chiar dacă Europa în construcţie nu a lucrat încă asupra armonizării legilor privind familia sau a politicilor în domeniul familiei - ar fi necesar un cadru politic pentru a se realiza aceasta -, tot ce se întâmplă la unii rezonează la alţii, fie că e vorba despre structura diferită a locurilor de muncă pentru femei, despre rata fecundităţii din anii recenţi din Germania, Italia şi Spania, care ar putea stârni invidia Franţei, sau, mai mult, despre stupoarea care a cuprins Europa când a descoperit că Spania, veche ţară catolică, a votat în iulie 2005 o lege care permite căsătoria homosexualilor şi deci adopţia copiilor de către aceste noi cupluri.

Această introducere urmăreşte un dublu scop : să retraseze marile linii ale gândirii sociologice asupra familiei şi să formuleze un cadru de referinţă pentru descifrarea celor mai recente schimbări.

Secolul al XIX-lea: a înțelege și a corecta familia

O multitudine de idei colective se pot desprinde în legătură cu o instituție atât de complexă, ceea ce presupune o distanțare care să permită conturarea substanței „familiei". De la un decret național din 1779, care prevedea că cei care îi aduceau pe copiii abandonați trebuiau să-i conducă pe aceștia la cel mai apropiat spital regional, și nu să-i dirijeze sistematic spre Paris, cu prețul vieții lor, se poate spune că statul n-a încetat să-și extindă atenția și controlul. Dezvoltarea cunoștințelor și a teoriilor despre familie este legată de voința politică de a acționa asupra acesteia.

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea se schițează premisele unei sociologii a familiei, demers care consta mai întâi în observație, iar mai apoi în extragerea regulilor generale, construirea unor ipoteze susceptibile să explice fapte colective, formularea unor modele capabile să sesizeze realul și chiar să prevadă viitorul. Această multitudine de ipoteze pornește de la oamenii de știință, deseori angajați în societate: analizele pe care ei le formulează sunt strâns legate de problemele care se ivesc în corpul social și, pentru că e vorba despre familie, de angoasele pe care instituția le creează. Odată cu Revoluția și Codul civil, care încerca să regândească instituția familială în raporturile sale firești, gânditorii s-au îngrozit de schimbările induse, mai ales de eliminarea dreptului primului născut și a dreptului de a lăsa în mod liber moștenirea prin testament.

Restaurarea autorității pierdute a tatălui: de la Bonald la Comte

Ideile liberale ale Revoluției franceze despre familie, ideile burgheze din Codul civil și efectele industrializării nu au încetat să alarmeze în cursul secolului al XIX-lea corpul social, exprimându-se prin intermediul filosofilor săi, al filantropilor și al oamenilor politici. Prin urmare, discursul despre familie, pe care îl putem asimila în mod general unui discurs despre „criza" acesteia, nu este ceva nou. Acesta se organizează în jurul a doi poli: când societatea este bolnavă, ceea ce determină disfuncții ale familiei, fiind dispusă să o ajute să se reformeze, și când criza este în interiorul familiei și-i amenință pe membrii săi.

În secolul al XIX-lea, conform discursului teologilor catolici, dezorganizarea familiei era cauzată de consecinţele nefaste ale individualismului revoluţionar, aşa cum erau acestea transpuse în Codul civil. În 1880, Louis de Bonald inventa un cuvân nou, *deconstituire*. El afirma : „Legislatori, aţi văzut că divorţul produce demagogie, iar *deconstituirea* familiei o precedă pe cea a statului [...] familia are nevoie de morală, iar statul de legi".

Şi Auguste Comte a aderat la o atare ideologie a crizei familiale, fără să o pună totuşi în legătură cu teologia. Şi pentru el pericolul provenea de la slăbirea autorităţii tatălui şi a spiritului de supunere, dar teoria lui se delimita atât de susţinătorii fostului regim, în care vedea o „şcoală retrogradă", cât şi de reformatorii socialişti. În cea de-a 48-a lecţie a *Cursului de filosofie pozitivă* din 1839[1], el afirma :

> Gravele lovituri pe care le primeşte în mod direct astăzi această instituţie fundamentală trebuie privite drept cele mai îngrijorătoare simptome ale tendinţei noastre tranzitorii spre dezorganizare socială. Dar astfel de atacuri, urmări normale ale exagerării inevitabile a spiritului revoluţionar în virtutea anarhiei noastre intelectuale, nu sunt într-adevăr periculoase decât din cauza decăderii actuale a credinţelor pe care încă se spijină ideea de familie, ca şi toate celelalte noţiuni sociale.

Deşi filosofia sa pozitivistă încearcă să substituie credinţelor eronate cunoaşterea ştiinţifică a naturii umane şi a „ordinii spontane a societăţilor omeneşti" şi, în domeniul familial, să depăşească principiile metafizice şi teologice, viziunea sa rămâne totuşi împotmolită în predominanţa moralei de la jumătatea secolului. El denunţă slăbirea autorităţii parentale, aşa cum făcuse Louis de Bonald înaintea sa şi simultan cu Frédéric Le Play. Sociologia familiei a lui Auguste Comte nu se sprijină pe nici o anchetă concretă şi relevă un demers psihologizant a cărui notă pseudoştiinţifică reprezintă înlocuirea lui Dumnezeu cu „natura umană". Este motivul pentru care Émile Durkheim l-a ignorat cu măreţie.

1. Citate din Philippe Fritsch şi Isaac Joseph, „Disciplines à domicile, l'édification de la famille", *Recherches*, nr. 28, noiembrie 1977, şi în special „De la famille-cible à l'objet famille", pp. 227-229.

Înţelegerea familiei într-un stat democratic : Alexis de Tocqueville

Deşi n-a fost niciodată considerat om de ştiinţă, ci mai degrabă literat, un observator al epocii sale, care a instruit elita luminată a ţării sale, Alexis de Tocqueville a adus o contribuţie fundamentală la meditaţia asupra transformărilor familiei. Contemporan cu Karl Marx şi Auguste Comte, a fost deseori prezentat ca un predecesor al lui Max Weber, aflat în căutarea unui tip ideal. Gândirea sa a dobândit o nouă rezonanţă în sociologia contemporană având în vedere marja de libertate pe care o recunoaşte în privinţa actorului social, departe de determinismul lui Marx, Durkheim sau Bourdieu.

Născut în 1805 şi decedat în 1859, Tocqueville a fost martorul revoluţiilor din Franţa şi al prăbuşirii vechii ordini, încercând să estimeze consecinţele acestora asupra familiei. Pentru a realiza acest demers, el a adoptat o poziţie distinctă, trăgând foloase din observaţiile făcute în timpul unei călătorii în tinerele State Unite ale Americii : „Nu este inutil să arătăm cum aceste schimbări care au avut loc în familie sunt strâns legate de revoluţia socială şi politică ce are loc sub ochii noştri" (p. 560). În America, Tocqueville observă trecerea familiei de la un sistem aristocratic la unul democratic, caracterizat prin instabilitate, ceea ce el numeşte prăbuşirea „stărilor".

Dispariţia dreptului primului născut a făcut societatea mai mobilă şi „fiecare poate să pretindă să fie tratat pe picior de egalitate cu toţi ceilalţi în raporturile cu puterea publică. Nici un destin, nici un decret de ordin superior nu mai pot să menţină vreodată un individ în vârful sau la baza scării sociale. Nici o legătură de dependenţă personală nu poate să se interpună între individ şi autoritatea politică din care s-a ridicat. Acest tip de societate favorizează individualismul : orice destin individual poate face obiectul unor speranţe legitime. Favorizează în aceeaşi măsură înflorirea unei sensibilităţi egalitare : beneficiul unuia devine cu uşurinţă speranţa altuia" (Coenen-Huther, 1997, p. 83).

Diminuarea autorităţii patriarhale în viziunea lui Tocqueville

„În America, familia, în sensul roman şi aristocratic al cuvântului, nu există deloc. Nu se regăsesc decât urme firave în primii ani după naşterea copiilor. Tatăl exercită atunci, fără să întâmpine vreo împotrivire, o dictatură domestică, pe care slăbiciunea fiilor săi şi interesul lor o fac necesară, astfel încât superioritatea sa incontestabilă este îndreptăţită. Dar, din momentul în care

tânărul american se apropie de perioada virilității, legăturile de obedienţă filială se destramă de la o zi la alta. Stăpân pe ideile sale, el este mai aproape de conduita sa..." Această libertate nu e deloc dobândită de fii prin luptă; este opusul unei norme în vigoare, „aceleaşi obiceiuri, aceleaşi principii care-l îndeamnă pe unul să-şi capete independenţa îl impulsionează pe celălalt să considere utilizarea ei un drept incontestabil".

„În ţările aristocratice şi organizate ierarhic, puterea nu vizează niciodată în mod direct ansamblul celor guvernaţi. Oamenii se domină unii pe alţii, e de ajuns să-i conduci pe primii. Restul vine de la sine. Aceasta se aplică şi în cazul familiei, la fel ca în toate grupurile care au un şef. La popoarele aristocratice, societatea nu-l recunoaşte cu adevărat decât pe tată. Ea nu-şi stăpâneşte fiii decât prin intermediul tatălui; ea îl conduce, iar el îi conduce. Tatăl nu are deci numai un drept natural. Are şi dreptul politic de a conduce. El este creatorul şi susţinătorul familiei; în acelaşi timp, este magistrat. În democraţii, unde braţul guvernării îl va căuta în mijlocul mulţimii pe fiecare bărbat în mod particular, pentru a-l constrânge în mod individual să se supună legilor comune, nu este nevoie de intermediari, tatăl nefiind, în ochii legii, decât un cetăţean mai în vârstă şi mai bogat decât fiii săi...

Când bărbaţii trăiesc mai degrabă cu amintirea a ceea ce au fost cândva decât să fie preocupaţi de prezent şi când se frământă mai degrabă de ceea ce strămoşii lor au gândit decât să caute să gândească ei înşişi, tatăl este legătura naturală şi necesară între trecut şi prezent, veriga cu care cele două lanţuri se termină şi se reunesc. În aristocraţii, tatăl nu este aşadar numai şeful politic al familiei; el este glasul tradiţiei, interpretul cutumelor, arbitrul moravurilor. E ascultat cu deferenţă, abordat cu respect, iar iubirea ce i se poartă este întotdeauna temperată de teamă. Odată ce statul social devine democratic, iar bărbaţii adoptă ca principiu general că e bine şi legitim să judece lucrurile ei înşişi, luând vechile credinţe drept învăţături, şi nu reguli, puterea de influenţare exercitată de tată asupra fiilor nu mai este la fel de mare ca puterea sa socială."

„Împărţirea patrimoniului pe care o aduce democraţia contribuie poate mai mult decât orice la schimbarea raporturilor dintre tată şi copii. Când tatăl de familie posedă puţine bunuri, fiii săi trăiesc tot timpul în acelaşi loc şi sunt ocupaţi în comun cu aceleaşi munci. Obişnuinţa şi nevoia îi apropie şi îi determină să comunice în fiecare moment unul cu celălalt; nu poate fi deci evitată stabilirea unui tip de intimitate familiară între ei, care face autoritatea mai puţin absolută şi se acomodează greu cu formele exterioare de respect. Or, la popoarele democratice, clasa care deţine aceste mici bogăţii este tocmai cea care dă putere ideilor şi conturează moravurile. Ea îşi impune peste tot opiniile şi în acelaşi timp voinţa şi chiar şi cei care sunt înclinaţi să reziste comenzilor sale sfârşesc prin a se lăsa antrenaţi de exemplul ei. Am văzut adversari înflăcăraţi ai democraţiei care se lăsau tutuiţi de copiii lor. Astfel, când puterea scapă aristocraţiei, se observă dispariţia a ceea ce era auster, convenţional şi legal în puterea paternă, iar un tip de egalitate se instalează în căminul familial."

De la démocratie en Amérique, Laffont, 1986, pp. 559-561

Tocqueville observă creşterea individualismului şi a sentimentului de cuplu, precum şi a sentimentelor de afecţiune şi apropiere, în special între taţi şi fii. Crescut în spiritul regulilor riguroase ale respectului aristocratic între tată şi fiu, el este impresionat de libertatea comportamentului dintre generaţii care domneşte în Statele Unite. Dacă Tocqueville aparţine precursorilor unei sociologii a relaţiilor familiale care s-a dezvoltat începând cu anii '70, el este şi unul dintre primii care au pus în legătură transformările politice cu cele sociale şi familiale.

Diminuarea efectelor negative ale industrializării

Frédéric Le Play şi familia-tulpină

Pe filiera gânditorilor catolici şi reformatori, Frédéric Le Play atribuie „decadenţa" familială Codului civil şi mai ales statului, agent al distrugerii unei autorităţi parentale ridicate la rangul de dogmă naturală: „Eroarea noastră fatală este aceea de a dezorganiza, prin intruziunea statului, autoritatea tatălui de familie, cea mai naturală şi mai fecundă dintre autonomii, cea care conservă cel mai bine legăturile sociale, respingând păcatul originar, formând în rândul generaţiilor tinere respectul şi supunerea. Această eroare este cea care supune căminul, atelierul şi membrii familiei autorităţii legiuitorilor, birocraţilor şi agenţilor lor privilegiaţi", scria Le Play în *Organisation de la famille* (1871, p. XVI). Pentru a fundamenta această critică, trebuie pusă în evidenţă legătura dintre comportamentul familiilor şi condiţiile sociale ale existenţei lor.

Deşi Le Play ar putea fi inclus, după clasificarea lui Auguste Comte, între gânditorii „retrograzi", care au denunţat efectele negative ale Codului civil, opera sa a avut un destin sinuos, căci el este inventatorul unei metode ştiinţifice – sau cel puţin aşa se voia –, susţinută pe anchete extensive. Marele său merit este acela de a fi experimentat un protocol de cercetare empirică foarte minuţios, cel al „monografiilor de familie".

Ar fi totuşi simplist să-l considerăm doar inventatorul acestei metode. Faţă de mizeria umană pe care acest om de ştiinţă o observă, el dezvoltă o gândire mesianică şi „caută societăţile fericite care pot fi prezentate drept modele pentru concetăţenii săi". Pentru Le Play, creşterea populaţiei este sursa tuturor relelelor sociale. „Familiile înghesuite din Occident" trăiesc o suferinţă materială necunoscută „raselor simple şi prospere ce trăiesc pe un teren nedelimitat, familii risipite, cu o organizare patriarhală".

Monografiile familiale, surse concrete ale unei reflecţii teoretice pline de atâtea cusururi la Auguste Comte, sunt construite toate pe acelaşi model: studiul „locului, organizării industriale a familiei" (starea solului, a industriei, a populaţiei în care se situează în mod precis familia, starea civilă, religia şi „obiceiurile morale"), „cercetarea mijloacelor de existenţă ale familiei" (proprietate, subvenţii, muncă şi industrie), „studiul modului de existenţă a familiei" (hrană şi masă, locuinţă, mobilier şi îmbrăcăminte, odihnă) şi, în sfârşit, „istoria familiei" (etapele principale ale existenţei, obiceiuri şi instituţii ce asigură confortul fizic şi moral). Modernitatea acestor analize minuţioase nu încetează să ne surprindă: descrierile etnografice ale interioarelor ar putea constitui punctul de plecare al unor lucrări contemporane de etno-istorie; de altfel, Le Play a presimţit importanţa dinamicii familiale. Punctul central al metodei constă în convertirea acumulării de informaţii cantitative şi statistice obţinute despre un menaj în „buget familial". În *Méthode sociale*, publicată în 1879, există un capitol despre bugetele sintetice, o veritabilă geografie comparată a modurilor de viaţă, descriind hrana, îmbrăcămintea, încălzirea, reşedinţa, producţia etc. familiilor de muncitori din Europa (Savoye, 1990-1991).

Plecând de la aceste monografii, Le Play a operat o clasificare a familiilor, distingând:

- familia patriarhală, cea în care „toţi fiii se căsătoresc şi se stabilesc în căminul patern". Acest regim tinde „să oprime indivizii şi degenerează în rutină";
- familia instabilă, care-şi părăseşte copiii din momentul în care aceştia pot să facă faţă singuri nevoilor;
- familia-tulpină, în care un singur copil rămâne lângă părinţi, coabitează cu aceştia şi cu propriii copii.

Acest ultim model, intermediar între „sufocarea" familiei „patriarhale" şi „individualismul distrugător" al familiei „instabile", i se pare a fi singurul capabil să permită o reîntoarcere la structurile stabile care au fost compromise de prevederile Codului civil referitoare la moştenire. Sub această clasificare, care se vrea „ştiinţifică", se ascunde un proiect politic de reformă a dreptului succesoral pe care evenimentele din 1870 l-au făcut să eşueze. Şi, de la ştiinţific la ideologic, pasul a fost făcut imediat: modelul familiei-tulpină este prezentat drept „cel mai bun", cel mai capabil să lupte împotriva dezorganizării sociale.

Posteritatea lui Le Play a înflorit odată cu Société des Études Pratiques d'Économie Sociale, fondată în 1856, care a publicat peste 120 de monografii, pe baza grilei originale de analiză; apoi în timpul regimului de la Vichy, în cadrul grupului Économie et Humanisme, fondat în 1942, care afirma în revista cu acelaşi nume: „Familia, comunitate fundamentală, a fost trădată de o organizare sociaţionistă sau contractuală sau de o organizare societară şi statală care nu răspund nici naturii, nici istoriei sale" (nr. 1, aprilie-mai 1942, p. 6). Am putea urma filiaţia sa până la anchetele de buget-timp realizate în anii '50 de Institut National d'Études Démographiques.

Anii '70 au reînsufleţit temporar opera lui Le Play, când etnologii francezi au analizat varietatea sistemelor de transmitere a bunurilor către urmaşi, punând în evidenţă legătura dintre această formă specifică de grup domestic, familia-tulpină, şi transmiterea integrală a moştenirii (vezi capitolul 1).

Considerând că-i lipseşte „seninătatea" necesară atunci când tratează lucrurile legate de familie, Émile Durkheim a fost aspru cu Le Play, neacordându-i decât câteva rânduri:

> Aceste probleme ne ating de atât de aproape, încât nu ne putem stăpâni să le amestecăm cu pasiunile noastre. Unii încearcă să găsească în familia de altădată modele pe care ni le propun spre a fi imitate: este ceea ce a făcut în special domnul Le Play în cazul familiei patriarhale. Scopul altora este, dimpotrivă, de a evidenţia superioritatea tipului actual de familie şi de a glorifica progresele noastre (1888, p. 24).

Deşi Durkheim nu s-a lăsat păcălit de ştiinţificitatea unei gândiri cu intenţii profund reformatoare, el a anulat cu prea mare uşurinţă o muncă imensă, care, prin unele aspecte metodologice, poate trece în zilele noastre drept exemplară.

Karl Marx, Friedrich Engels şi mizeria proletariatului

Alţi gânditori, deseori filantropi, consideră pericolul interior, cel care provine din normele obişnuite, mai puţin periculos decât pericolul exterior la care este expusă familia. Într-adevăr, „Societatea are dreptul şi chiar obligaţia de a se proteja ea însăşi de daunele pe care i le produce propagarea sărăciei în rândul clasei muncitoare", scria Villeneuve-Bargemont[1]. Nu este vorba numai despre

1. Citat de Philippe Fritsch, „De la famille-cible à l'objet famille", *op. cit.*, p. 253.

a interveni în numele unui discurs pur moral, ci despre a combate pauperismul, sursa neînţelegerilor familiale.

Louis René Villermé publica în 1835 un document intitulat *Tablou al stării fizice şi morale a muncitorilor angajaţi în manufacturile de bumbac, lână şi mătase*, care i-a fost comandat de Académie des Sciences Morales et Politiques. Acest studiu pragmatic urmărea să conştientizeze clasa politică şi patronatul asupra dimensiunilor sărăciei muncitorilor şi propunea remedii filantropice şi legale pentru acest dezastru. Studiul este fundamentat pe o anchetă de teren ce relevă disparităţile dintre salarii, condiţiile de muncă şi de viaţă - alcoolism, malnutriţie, mizeria locuinţelor şi a îmbrăcămintei -, dar comportă şi judecăţi morale, cum ar fi incapacitatea muncitorului de a economisi ori instabilitatea acestuia atunci când trece de la un angajator la altul în căutarea unui salariu mai bun. Ceea ce ar fi putut constitui un prim studiu ştiinţific nu oferă decât o viziune ideologică şi moralizantă asupra condiţiei muncitorilor, limitându-se la indolenţa şi relele obiceiuri ale acestora. A trebuit să aşteptăm sociologia marxistă ca să ne intereseze cauzele sociale ale mizeriei muncitorilor. Totuşi, lucrarea lui Villermé lansează un apel către patroni de a dezvolta societăţi de asistenţă mutuală şi cere statului să le legifereze. Astfel, se vor dezvolta în a doua jumătate a secolului al XIX-lea organizaţii de binefacere şi filatropice, provenite din curentele catolicismului reformator în plan social.

Gândirea marxistă a fost cea care a propus cea mai radicală analiză a mizeriei muncitorilor, la intersecţia sociologiei şi a curentelor de idei.

Ca şi Villermé, Karl Marx (1818-1883) observă consecinţele revoluţiei industriale (în special în industria textilă) asupra proletarizării condiţiei muncitorului. În fapt, părăsindu-şi atelierele meşteşugăreşti, muncitorii migrează spre oraş, se îngrămădesc în locuinţe neîncăpătoare şi insalubre şi devin sclavii maşinilor. Marx a fost primul care a demostrat că avântul maşinismului dislocă relaţiile familiale. Întrucât maşina nu solicită în acelaşi mod utilizarea forţei fizice, femeile şi copiii pot fi şi ei angajaţi : „toţi membrii familiei, fără deosebire de vârstă sau sex, sunt încovoiaţi sub ciomagul capitalului" (*Capitalul*, 1867). Dominarea pieţei de către capital duce la scăderea salariilor, iar tatăl devine un negustor de sclavi, care sunt membrii familiei sale.

Astfel, plecând de la premise identice cu ale gânditorilor liberali, Marx ajunge la o analiză a politicii radical diferită, care evoluează spre o concepţie revoluţionară. Împreună cu Engels, el atribuie absenţa vieţii de familie nu „imoralităţii" muncitorului, ci efectelor condiţiilor de muncă. Relaţiile sociale de producţie, făcând distincţia între patron şi muncitori, se repercutează asupra

relaţiilor domestice : femeia suportă dominaţia masculină, care în interiorul căminului o reia pe cea care domneşte în procesul de producţie ; este motivul pentru care Marx şi Engels apreciază că filantropia patronilor se dovedeşte neputincioasă în restaurarea condiţiei familiei muncitoreşti.

Marx le reproşează în special economiştilor faptul că au ascuns greutăţile cu care se confruntă mamele muncitoare. Copilul cu deficienţe de socializare va deveni un adult inadaptat. Dacă rolul mamei este erodat, ce se poate spune despre rolul tatălui ? Ce poate să-i înveţe acesta pe copiii săi, ce le poate transmite ? Taţii sunt umiliţi, nu le pot oferi un model copiilor. În *Capitalul*, Marx menţionează un document al Children Employment Commission din 1866, în care se spune că „nu ar trebui să fie permisă părinţilor puterea absolută de a-şi transforma copiii în simple maşini, cu singurul scop de a obţine săptămânal mai mulţi bani". În opinia lui Marx, nu abuzul de putere paternă este condamnabil, ci condiţiile dominaţiei capitaliste (Cicchelli-Pugeault şi Cicchelli, 1998, pp. 18-19).

Importanţa ştiinţifică a concepţiei lui Marx constă în punerea în evidenţă a unei paradigme originale de analiză a proceselor istorice de industrializare ; în acest sens, îl putem aşeza printre pionierii sociologiei familiei, deşi el a fost mai degrabă un militant. Confuzia poziţiilor, aşa cum se arată în nota lui Henri Mendras din introducere, îl determină pe Marx să folosească sloganuri simple, chiar simpliste, atunci când omul de ştiinţă este sensibil la complexitatea vieţii sociale. Lucrarea lui Friedrich Engels *Originea familiei, a proprietăţii şi a statului*, publicată în 1884, punea în legătură evoluţia societăţii familiale cu relaţiile de producţie. Apariţia familiei conjugale ar fi fost determinată de o anumită etapă istorică ce prefigurează emergenţa proprietăţii private şi dorinţa capului de familie de a transmite moştenirea. Aceste afirmaţii se sprijină pe tezele evoluţioniste răspândite în epocă şi pe constatarea responsabilităţilor capitalismului industrial în dezagregarea familiei muncitoreşti. Dispariţia modului de producţie capitalist implică dispariţia monogamiei. Eliberaţi de povara transmiterii capitalului, indivizii se vor putea căsători în mod liber. Influenţa acestor idei a fost considerabilă, găsindu-şi un nou ecou în teoriile feministe din anii '70, întrucât Engels aprecia că în familia monogamă un partener era subjugat de celălalt. Formula sa celebră „în familie, bărbatul este burghezul, iar femeia proletarul" sugerează ideea că familia este un microcosmos ce reproduce în integralitatea sa ordinea socială.

Naşterea sociologiei familiei

Un precursor feminist necunoscut : Paul Lacombe (1839-1919)

Opera lui Lacombe, contemporană celei a lui Durkheim, s-a cufundat în uitare. Singurii care o menţionează sunt Pierre Saintyves, un mare folclorist dintre cele două războaie mondiale, care-l apreciază drept „unul dintre maeştrii sociologiei franceze"[1], plasându-l în sociologia marxistă, şi Henri Berr, fondatorul *Revue de synthèse historique*, care subliniază aspectul iconoclast al operei sale, în măsura în care Lacombe a insistat asupra rolului fundamental al economiei în înţelegerea schimbărilor familiale.

Opera lui Paul Lacombe a apărut într-un moment nepotrivit, când se puneau bazele şcolii sociologice a lui Durkheim, care a anulat tot ceea ce a precedat lucrările sale. Am văzut deja că Durkheim a rezolvat rapid destinul lui Le Play, dar ceea ce s-a întâmplat cu Lacombe este şi mai radical, pentru că lucrarea sa *La famille dans la société romaine. Étude de moralité comparée* (1889) n-a fost niciodată citată. Titlul este înşelător în măsura în care lucrarea depăşeşte societatea romană. Într-adevăr, Lacombe reaşază obiceiurile conjugale din perioada Republicii în cadrul evoluţiei formelor de familie şi de căsătorie şi întreprinde o vastă demonstraţie comparativă. În acelaşi timp, el recuză principiul liniarităţii istorice, fiind extrem de impresionat de diversitatea modurilor de a se căsători în rândul populaţiilor primitive. Mai mult, el face dovada unui relativism cultural într-un mod ciudat de modern : „trebuie să fim reţinuţi în a crede că putem gândi ca oamenii din trecut" (p. 69).

Cercetând cauzele evoluţiei căsătoriei spre monogamie, spre egalitatea dintre soţi şi dintre părinţi şi copii, Paul Lacombe respinge în mai multe rânduri o idee „la modă", cum spune el, aceea a unui „geniu al popoarelor" care ar explica o asemenea schimbare de comportament. El surprinde faptul că întârzierea vârstei nupţialităţii este însoţită de slăbirea controlului parental : „amânarea căsătoriei la o vârstă matură, abandonarea obiceiului logodnei evoluează concomitent cu liberul-arbitru între soţi" (p. 203), devansând astfel

1. Pierre Saintyves, *Manuel de Folklore*, E. Nourry, Paris, 1936, p. 55.

celebra analiză pe care o va face John Hajnal (1965), care a trasat o linie de demarcaţie geografică, delimitând căsătoria orientală de cea „occidentală", caracterizată printr-o vârstă înaintată în momentul căsătoriei şi o relativă libertate în alegerea partenerului (vezi capitolele 1 şi 2).

Oare am putea accepta că doctrina creştină ar fi într-un fel implicată în asumarea monogamiei şi a egalităţii dintre sexe? În câteva rânduri, Paul Lacombe combate o asemenea acţiune a Bisericii, analiza lui anticipându-le încă o dată pe cele ale unora dintre contemporani. Lacombe apreciază că Biserica n-a făcut mare lucru, din moment ce monogamia domnea deja la Roma ; ea doar a interzis divorţul şi s-a mulţumit să acţioneze prin intermediul „coerciţiei legilor". Biserica n-a schimbat esenţialul, spune Paul Lacombe, care-şi ilustrează afirmaţiile prin contraexemple la morala creştină, cum ar fi cel al lui Ludovic al XIV-lea, „ca să nu-l mai amintim pe «sfântul» Carol cel Mare".

Bunurile femeii

Paul Lacombe favorizează explicaţiile economice, iar în asta constă marea originalitate a raţionamentului său. „Familia primitivă este un grup economic", scria el, formulă dezvoltată ulterior de antropologul Jack Goody (vezi capitolul 2). Fără să dispună de materialele analitice acumulate începând cu anii '60, Lacombe pune în legătură evoluţia statutului femeii în căsnicie cu relaţia sa cu bunurile pe care le posedă sau pe care le-a obţinut ca moştenire. Remarcăm aici o intuiţie sclipitoare. Care sunt sursele veniturilor femeilor? Autorul dezvoltă o dezbatere originală asupra legăturilor dintre prostituţie şi căsătorie, graniţa dintre ele apărându-i deseori neclară în anumite societăţi. Atunci când femeia face parte din categoria bunurilor mobile, ea este obligată să se prostitueze de către părinţii săi şi/sau este vândută unui soţ care dispune de ea la fel cum şi-ar satisface „nevoia de a mânca"; îndată ce femeia acumulează un capital pe baza veniturilor obţinute, de exemplu, prin prostituarea corpului său (hetairism), ea dobândeşte libertatea faţă de bărbaţi, taţi sau amanţi. Lacombe concluzionează într-o manieră iconoclastă: „virginitatea a deservit cauza femeii, prostituţia a servit independenţei sale" (p. 68). Totuşi, forma cea mai frecventă a capitalului feminin provine din zestre.

Cu toate acestea, ar fi nedrept să reţinem din opera lui Paul Lacombe doar argumentaţia socioeconomică, deoarece lucrarea sa capătă deseori accente tocquevilliene. Astfel, el stabileşte o legătură între monoginie şi democraţie, arătând că poligamia tinde să supravieţuiască în rândul tiranilor sau şefilor, în timp ce clasele de jos au adoptat monogamia. Unele accente durkheimiene sunt prezente de asemenea în măsura în care Lacombe evocă morfologia

societăţilor (utilizând, de altfel, termenul *diviziune*), diminuarea dimensiunilor familiei ori superioritatea dreptului de alianţă asupra dreptului sângelui. Ca şi fondatorul şcolii sociologice franceze, Lacombe împărtăşeşte încrederea în progresul moral laic. În acelaşi timp, Lacombe nu-şi face iluzii asupra naturii umane, cartea sa având accente dure, chiar brutale, în denunţarea deosebirilor de tratament între bărbaţi şi femei în cadrul căsătoriei sau formelor apropiate acesteia, fie că e vorba despre alte societăţi, din trecut sau chiar din contemporaneitate, cărora le reproşează răspicat ipocrizia.

Feministul Lacombe

„Apetitul pentru procreare" pe care-l recunoaşte celor două sexe a condus la subordonarea femeilor şi, observă el cu sinceritate, „legea manifestă bunăvoinţă în favoarea sexului masculin" (p. 6). Promiscuitatea sexuală este în cea mai mare parte a timpului interzisă femeii, dar permisă bărbatului (ceea ce, recunoaşte autorul cu luciditate, reprezintă unul dintre motivele care au permis instaurarea monogamiei): „sexul masculin a ajuns la monoginie fără a contribui prea mult la aceasta" (p. 41). Bărbaţii îşi doresc femei pentru că au nevoie de sclavi, iar „căsătoria este rezultatul unei nevoi duble: aceea de a avea o femelă şi de a avea o menajeră" (p. 45), argument pe care îl vor teoretiza feminiştii în anii '70 sub forma însuşirii muncii femeii de către soţ (vezi capitolul 10).

Sunt intenţii oneste şi idei prevestitoare : Lacombe este de asemenea autorul unui mic opuscul, *Le mariage libre*, publicat în 1867, în care propunea lupta împotriva abandonării copiilor naturali de către taţii lor prin intermediul instituirii unui „contract privat de asociere conjugală"[1] destinat să protejeze mama şi copilul.

Fondatorul sociologiei familiei : Émile Durkheim (1858-1917)

Opera lui Émile Durkheim se situează la cumpăna dintre marile curente filosofice anterioare secolului XX şi epoca prezentă a specializării academice mult mai accentuată. Poate nicăieri în altă parte mai mult decât în cursurile

1. Remarcăm coincidenţa între termenii proiectului „Contrat d'union civile et sociale" (CUCS), versiune anterioară a Pactului Civil de Solidaritate (PACS), adoptat în cele din urmă.

sale de sociologie a familiei nu este atât de evidentă problematica primordială care încearcă să soluționeze divizările și problemele cu care se confruntă sfârșitul secolului al XIX-lea, atunci când se năștea o societate modernă, în care trebuiau reconciliate individualismul și solidaritatea socială. La Universitatea din Bordeaux preda în 1888 cursul său intitulat „Introducere în sociologia familiei". Se găsesc expuse aici principiile metodologice pe care le va dezvolta în alte domenii sociale, problemele diviziunii muncii, ale formelor religioase, ale suicidului etc., teme ale lucrărilor sale importante. Familia și rudenia vor continua totuși să-i capteze atenția, pentru că, în *Année sociologique*, Durkheim inventaria la rubrica „Organizare domestică" lucrările referitoare la familie și căsătorie publicate de etnologi și istorici ai dreptului.

Într-adevăr, unul dintre aspectele majore ale modernității metodei durkheimiene, față de care am putea fi mult mai receptivi azi ca sociologi, etnologi și istorici ce studiază familia, este punerea în relație a sistemului familial contemporan cu alte sisteme. Astfel, pentru cercetarea tipurilor de familie diferite de a noastră și pentru a desluși raporturile dintre caracteristicile constitutive ale acestui tip și circumstanțele care îl determină, Durkheim se bazează pe lucrarea *La Cité antique* a lui Fustel de Coulanges (1864), pe lucrările istoricilor germani, englezi și americani, *Histoire de la famille* a lui Lippert (1864), *Le Droit maternel* a lui Bachofen (1861), *Studies in Ancient History* a lui McLennan (1866) și *Ancient Society* a lui Morgan (1887). El descrie, aranjează, clasifică, stabilește raporturi constante între fapte izolate și comportamente de grup ; caută constante prin metoda experimentală a comparației : în limbaj sociologic modern, am putea spune că este vorba despre identificarea modelelor și condițiilor de construire a acestor modele.

Pentru a înțelege structura familială, Durkheim ne recomandă să ne bazăm pe studiul obiceiurilor, dreptului și moravurilor, nu pe povestiri și descrieri literare : „Câteva informații despre obiceiurile legate de moștenire ne învață mai multe despre constituirea unei familii decât o multitudine de descrieri amănunțite" (1888, p. 19). Interesul pe care îl putem asocia unui obicei constă în „virtutea sa imperativă", forța sa coercitivă care îl ridică la rang de regulă a cărei încălcare este pasibilă de sancțiuni. Astfel, Durkheim consideră strălucitoare modalitatea prin care Morgan a reușit să reconstituie existența clanurilor exogame plecând de la „formulele de salut" – cu alte cuvinte, formele de apelare și adresare (*cf. infra*, p. 50).

Am putea fi astăzi mult mai sensibili la modestia teoretică a lui Durkheim în ceea ce privește domeniul științific al familiei. În mod cert, el afirmă că, la fel ca și alte domenii ale socialului, familia poate fi obiectul generalizărilor

ştiinţifice, fiind spaţiul unei ordini, chiar dacă eterogenă. În acelaşi timp, având scopul de a-i combate pe moralizatorii şi reformatorii sociali, trebuie „evitat dublul pericol la care este expusă orice teorie a familiei : să păcătuiască prin exces de simplitate sau să renunţe la orice sistematizare" (1888, p. 24).

Analizele lui Durkheim au vizat mai ales formele vechi sau non-europene ale familiei, chiar dacă el afirma că, „dintre toate grupurile familiale, cel care contează mai mult şi pentru care sunt importante cunoaşterea şi înţelegerea este cel care există în prezent, sub ochii noştri şi în cadrul căruia trăim" (1888, p. 11). Sursele pentru evaluarea situaţiei contemporane îi par absente, chiar dacă ştiinţa care abia se năştea, demografia, pare „să exprime aproape zi de zi schimbările din viaţa colectivă" şi „să cuprindă societatea în ansamblul ei" (1888, p. 23). Mai mult, premisele analizei sale par astăzi depăşite, în măsura în care sunt impregnate de evoluţionismul ce caracteriza sfârşitul secolului al XIX-lea. Durkheim vede în familia contemporană produsul formelor vechi, punctul final al acestei evoluţii : „Familia modernă conţine în sine, ca un rezumat, întreaga evoluţie istorică a familiei" (1888, p. 15).

Cursul său intitulat *La Famille conjugale*, redactat în 1892, publicat în 1921 şi adnotat de nepotul său Marcel Mauss, fondatorul şcolii etnologice franceze, conţine o teză evoluţionistă, astăzi depăşită. Durkheim apreciază că a avut loc o „contracţie a familiei", care a evoluat din punct de vedere istoric de la „clanul exogam amorf" la „clanul diferenţiat", la familia diferenţiată, iar apoi la familia extinsă, ai cărei membri au legături de sânge pe linie paternă, de tip zadruga (*cf. infra*, pp. 66-67). O altă serie de etape este marcată de trecerea de la familia „patriarhală", de tipul familiei romane, în care puterea tatălui era absolută, la familia „paternă", de tip germanic, ce recunoştea deopotrivă linia paternă şi linia maternă. Contracţia familiei se află în corelaţie cu „extinderea mediului social", de la sat la oraş, de la oraş la stat ; ea se manifestă prin „zdruncinarea progresivă a comunismului familial", bunurile stăpânite în comun, care constituiau un liant familial, trecând treptat în proprietate individuală. Familia şi comunitatea sunt aşezate într-un raport antinomic. Fără îndoială, Durkheim nu-i asociază evoluţionismului său o scară de valori. Tipurile de familie nu sunt ierarhizate, familia de astăzi nu i se pare nici superioară, nici inferioară celei de altădată ; ea este altceva pentru că circumstanţele sunt altele. Analiza sa rămâne totuşi atinsă de o anumită dezamăgire care-l apropie de analizele lui Tocqueville. Familia „modernă", nucleară, nu i se pare a fi capabilă să rezolve problemele integrării sociale pe care o urmăreşte. Dacă familia reprezintă cu siguranţă o pavăză împotriva anomiei, întrucât, aşa cum observă în *Sinuciderea*, celibatarii sunt primele

victime, ea nu poate totuşi să moralizeze din nou societatea. În legătură cu căsătoria, Durkheim are o poziţie ambiguă: deşi consideră că „mariajul se întăreşte" în măsura în care alegerea partenerului este mai liberă, bazată pe iubire, nu pe interes, el îşi manifestă ostilitatea faţă de proiectul de lege privind divorţul prin consimţământ mutual, o consecinţă a proiectului său de apărare a integrării sociale.

Deşi am putea contesta caracterul evoluţionist al temei privind „contracţia" familiei, concepţia lui Durkheim este încărcată de intuiţii pe care timpul le-a confirmat. Legăturile familiale moderne nu mai sunt bazate pe transmiterea patrimoniului. Ceea ce leagă generaţiile este sentimentul afectiv, electiv, care e mult mai fragil. Odată cu slăbirea sentimentului „comunismului familial", definit ca „identificarea, contopirea tuturor conştiinţelor de sine într-o conştiinţă comună care le înglobează" (1975, p. 42), familia modernă lasă loc individualităţilor. În acest punct, analiza lui Durkheim se reîntâlneşte cu cea a lui Tocqueville.

În contrapunct, aceste transformări se petrec sub ochii statului. „Statul a devenit un factor al vieţii domestice" (1975, p. 38). Durkheim observă dezvoltarea politicilor publice în favoarea copiilor, dezbaterile în jurul protecţiei sociale (pensii, asigurări de sănătate); el este contemporan cu legea care permitea decăderea din drepturile părinteşti. Vizionar fiind, el prevesteşte rolul crucial al statului în spaţiul privat al familiei conjugale.

Posteritatea sociologiei familiei durkheimiene este ciudată şi continuă pe calea ocolită a antropologiei sociale engleze şi a sociologiei americane, în special a lui Talcott Parsons (vezi capitolul 3), care a reluat teza conjugalizării familiei.

Criza socială şi morală dintre cele două războaie mondiale

Pesimismul lui Durkheim în privinţa familiei conjugale, care nu mai este capabilă să asigure legătura socială, a avut numeroase ecouri la începutul secolului XX, dar ameninţările la adresa ordinii societăţii sunt de altă factură. Generalizarea accentuată a controlului medical în societate, prin intermediul unui corp medical a cărui putere sporeşte, evidenţiază de acum înainte pericolul bolilor venerice, răspândite prin intermediul prostituţiei.

Un discurs medical şi moral răspândeşte frica şi blamează imoralitatea tineretului. „Căsătoria este cea mai sigură protecţie împotriva pericolului veneric" (declaraţie a profesorului Burlureaux din 1902) (Corbin, 1978,

p. 393). Începuturile secolului XX sunt aşadar sensibile la diferitele studii privind multiplele forme ale unei crize a familiei, generată fie de acţiunea externă a statului, fie ameninţată de imoralitatea familiilor muncitoreşti sau, mai direct, de bolile sexuale transmise de prostituate.

Între cele două războaie mondiale, concepţiile despre familie şi disputele în jurul politicilor familiale se situau într-un context demografic malthusian, ale cărui mize erau de natură naţională şi militară: Franţa avea nevoie de mai mulţi copii, fecunditatea ei fiind inferioară celei din Germania. Mişcările în favoarea creşterii natalităţii şi a importanţei familiei luptau pentru sprijinirea acesteia şi pentru restaurarea „simţului său moral". Acesta este contextul în care a fost instituită în 1920 sărbătoarea naţională a mamelor cu mai mulţi copii, organizată de Alianţa Naţională pentru Creşterea Populaţiei din Franţa, prezidată de demograful Bertillon, ale cărui lucrări au fost citate de Durkheim drept surse pentru studiul familiei franceze.

Războiul din 1914-1918 a dat o grea lovitură mediului atât de vivace al cercetării antropologice şi sociologice, impasul în care intrase sociologia familiei în Franţa contrastând cu efervescenţa acesteia în Statele Unite; aflată în criză de idei, influenţată în mod profund de discursurile alarmiste, sociologia franceză a familiei şi-a îndreptat atenţia spre şcoala americană pentru a se inspira din conceptele şi metodele sale, de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial până în anii '60.

Sociologia familiei prin prisma schimbării sociale

Influenţa sociologiei americane

Sociologia americană a familiei, un domeniu de cercetare foarte dezvoltat, din moment ce un inventar al lucrărilor şi articolelor apărute despre acest subiect între 1945 şi 1956 număra peste 2 200 de titluri, s-a inspirat pe scară largă din analizele structural-funcţionale, abordând familia ca sistem de poziţii şi roluri legat prin procese funcţionale de celelalte instituţii. În numeroase dintre aceste lucrări, familia apare ca o construcţie ideologică, un domeniu care tinde spre abstract, umbrind varietatea modelelor familiale. Centrul de greutate al interogaţiilor se referă la raporturile între organizaţia familială şi schimbarea socială, asimilată conceptelor vagi de industrializare şi urbanizare.

Eforturile de teoretizare ale acestor lucrări erau construite doar pe abstracţii empirice. Lipsa de interes aproape totală pentru dimensiunea istorică poate fi surprinzătoare din partea unor cercetători care-şi reclamau apartenenţa la aşa-zisa Şcoală de la Chicago. La începuturile sale, aceasta integra într-adevăr dimensiunea diacronică. O lucrare importantă, *The Polish Peasant in Europe and America : Monograph of an Immigrant Group*, publicată în 1918-1920[1], se înscrie într-o teorie a crizei şi adaptării sociale. Ce se întâmplă în viaţa unui grup din momentul în care membrii săi sunt rupţi de contextul tradiţional? Dincolo de cazul particular care se referă la migraţia poloneză, rămâne analiza unui proces istoric important căruia autorii, Thomas şi Znaniecki, s-au străduit să-i găsească un răspuns.

În anii '30, sociologia americană a familiei tinde să se confunde cu o abordare tehnică a problemelor sociale legate de şomaj, criză, preluarea de către stat a unui ansamblu de probleme ce-şi găseau rezolvarea în general în cadrul familiei. Singura excepţie importantă şi ultimul produs remarcabil al Şcolii de la Chicago a fost lucrarea lui Frazier *The Negro Family in the United States*, publicată în 1939.

Anii de după război sunt marcaţi de o reorientare a cercetărilor : dezvoltarea uniunilor consensuale, alegerea liberă a partenerilor - dar şi noua libertate de care se bucură copiii şi adolescenţii, generatoare de anxietăţi - sunt considerate schimbări importante, care au făcut loc unui mare număr de lucrări ce se înscriu pe trei direcţii :

- o orientare structurală, interesată de legăturile dintre familie şi societate ;
- o orientare „comportamentală", centrată pe interacţiunile din cadrul familiei ;
- o investigaţie a acţiunii familiale în situaţii date.

În acest context a fost publicat articolul lui Talcott Parsons referitor la „izolarea structurală a familiei nucleare", care a fost victima propriului succes, făcând loc unor interpretări false. Conceptele de „instrumentalism" în domeniul economic şi „expresivitate" familială, dezvoltate de Parsons şi Bales (1955), marchează într-un fel punctul extrem al acestor analize abstracte, în încercarea de a elabora o teorie generală privind slăbirea legăturilor dintre membrii familiei, presupusă a fi necesară dezvoltării societăţii industriale.

1. O parte din această lucrare a fost tradusă şi publicată în limba franceză (W.I. Thomas şi F. Znaniecki, 1998).

În acelaşi timp, Neil Smelser demonstra erorile logice la care conduceau teoriile generale ale schimbării prin intermediul studiului familiilor muncitoreşti din industria bumbacului din Lancashire (1959), arătând totodată complexitatea schimbării pentru o perioadă îndelungată. În *World Revolution and Family Patterns* (1963), William Goode examina un ansamblu de concepte cu ajutorul materialelor istorice şi etnologice, devenite astăzi teme clasice ale sociologiei familiei. Printre acestea se numără familia şi rudenia ca forţe cauzale ale istoriei, deosebirea dintre modelele ideale şi configuraţia reală a familiei, varietatea modelelor de schimbare socială. Ecoul acestor lucrări a fost variat, fiind legat deseori de perioada în care au fost traduse în limba franceză. Începând cu anii '60, mai ales tezele lui Talcott Parsons, introduse de Raymond Boudon într-un mediu sociologic mai puţin interesat de chestiunile familiale, au cunoscut o anumită posteritate.

Sociologia franceză a familiei din anii '60 şi '70 părea o ştiinţă vulnerabilă, confruntându-se deseori cu probleme sociale cărora nu le putea oferi decât soluţii limitate. Ea părea a fi în criză de inspiraţie, depăşită de actualitate; astfel, în Statele Unite, imigraţia, criza, libertatea tinerelor generaţii devin centre de interes; la fel, în Franţa, efectele alocaţiilor familiale sau politicile de reabilitare a locuinţelor. Mediul sociologic, influenţat puternic de marxism, se interesa prea puţin de o instituţie care întărea burghezia şi reproducerea dominaţiei sale sociale; doar lucrările lui André Michel, pornind de la o critică marxistă şi feministă a familiei, deschid noi direcţii de reflecţie. Reînnoirea sociologiei familiei a fost determinată de lucrările de sociodemografie.

Sociologia franceză a anilor '60 şi '70

În anii '60, marea anchetă a lui Alain Girard asupra căsătoriei în Franţa, ale cărei teme şi protocoale de anchetă sunt încă date drept model, a fost cea care a relansat cercetările asupra familiei, într-o viziune psihosociologică. Această anchetă nu a fost provocată de o „problemă socială"; ea îşi propunea să elucideze comportamentul francezilor în privinţa nupţialităţii într-un moment în care ideile despre iubire şi libertate se răspândeau. Arătând că alegerea partenerului nu este liberă din punct de vedere social, ci puternic condiţionată de homogamie, că nu putem iubi decât o persoană situată pe un palier social similar, Alain Girard a deschis calea către un ansamblu de lucrări noi.

Dezvoltarea statisticii familiale, în cadrul lucrărilor realizate de Institut National d'Études Démographiques (INED), de Institut National de la Statistique des Études Économiques (INSEE), a scos la iveală în anii '70 profundele mutații ale instituției familiale. Studiile demografilor au servit în această perioadă fie ca mărturii ale profundelor schimbări sociale, fie ca fundamente de gândire pentru elaborarea ipotezelor explicative. Se dezvoltau teorii ale schimbării care erau în același timp teorii istorice privind noua ordine a iubirii, „descoperirea" copilăriei, creșterea autonomiei sau, în registrul socioeconomic, poziția salariatului și influența statului-providență.

Redescoperirea istoriei

În toate domeniile care au în vedere sociologia familiei, fie că e vorba despre raporturile dintre familie și mediile sociale, despre funcționarea internă a familiilor mici, despre interacțiunea între familie și societate, despre raporturile cu statul și domeniul politic, perspectiva istorică este indispensabilă în construirea obiectului de studiu, cu condiția să fie însoțită de precauții metodologice absolut necesare. Sociologia și istoria s-au reîntâlnit astfel, ieșind din cadrele specifice ale disciplinelor lor pentru a depăși opoziția diacronic/sincronic.

Dezvoltarea studiilor istorice asupra familiei a pus în evidență faptul că aceasta este o instituție în schimbare, un ansamblu de procese. Fiecare epocă are formele sale de familie. Societatea și familia sunt produsul forțelor sociale, economice și culturale comune, fără ca una să fie rezultatul celeilalte (Burguière *et al.*, 1994). În anii '80, evidențierea perspectivei istorice se dovedea un instrument util pentru înțelegerea profundelor transformări pe care le suferea instituția familială în acea vreme.

Dacă sociologia dirija proiectul de înțelegere a societății prin procesele de schimbare, sociologia familiei din anii '50 și '60 producea un mare număr de naivități generalizante, ce se sprijineau pe idei greșite și cel mai adesea implicite în legătură cu schimbarea familială din societate. Lucrând în contextul unei societăți industriale în plin avânt și cu convingerea într-un progres ireversibil, sociologii au încercat să răspundă următoarei întrebări: prin ce a schimbat „modernizarea" familia?

Numeroase lucrări istorice din această perioadă se înscriu în aceeași arie problematică. Istoricii, oameni ai timpului lor, cercetau trecutul în lumina problemelor contemporaneității, fiind ancorați în actualitate. Astfel, în Franța,

creşterea neaşteptată şi imprevizibilă a natalităţii a fost factorul declanşator pentru demografia istorică din anii '60. Ascensiunea bruscă a curbei naşterilor nu putea să nu surprindă o societate cunoscută pentru îndelungatul trecut malthusian. În realitate, nu se ştia mai nimic despre comportamentele legate de fecunditate ale strămoşilor noştri, nici în privinţa nupţialităţii acestora. Descoperind noi surse şi noi metode de analiză, sub impulsul dat de Louis Henry şi de Institut National d'Études Démographiques, demografii au reconstituit evoluţia istorică a populaţiei din Franţa. Prin acest demers, ei s-au situat în centrul celulei familiale, acest loc misterios în care fecunditatea, altădată naturală, devenise controlată şi limitată. Prin problemele pe care le-a pus în legătură cu atitudinile şi comportamentele, demografia istorică a deschis calea unor noi problematici, orientându-se spre o istorie a mentalităţilor capabilă să determine cauzele alternanţei perioadelor malthusiene cu perioade de reluare a fecundităţii.

Dacă este adevărat că ideile ştiinţifice sunt produsul timpului lor, am putea atribui naşterea a ceea ce am numit „noua istorie" sau „istoria mentalităţilor", care a cunoscut o dezvoltare formidabilă în anii '70, studiilor din anii '60-'80, ale căror teme favorite au fost cele referitoare la „criza familiei". În plus, ponderea diferită a sociologiei şi istoriei, interesul francezilor pentru „noua istorie", cea a satelor, a oraşelor, dar şi a trupului, a bărbaţilor, a femeilor şi a vieţii private, au permis publicarea unor vaste sinteze care arătau că domeniul studiului schimbării în familie era mai degrabă stăpânit de istorici.

Modernitatea familială şi industrializarea

Atunci când sociologii anilor '50 şi '60 îşi puneau întrebări asupra familiei, „modernitatea" era pentru aceştia sinonimă cu societatea industrială, asociată la rândul ei şi chiar confundată cu urbanizarea şi industrializarea[1]. Interogaţiile lor vizau aşadar consecinţele trecerii de la societatea „tradiţională" la cea „industrială".

Familia şi lumea industrială au fost prezentate ca situându-se pe poziţii antagonice într-o sociologie anistorică. Modernitatea, întruchipată aici de societatea industrială, bulversase familia din trecut în ceea ce priveşte structura, funcţionarea şi raporturile sale cu societatea. Talcott Parsons caracteriza

1. Pentru lămurirea conceptelor de *modernitate*, *modernizare* şi *postmodernitate*, vezi Yves Bonny, 2004.

familia drept grupul social organizat în jurul unui ansamblu de valori opuse, chiar contradictorii celor care structurau societatea modernă de după război. Societatea modernă (industrială) era dominată de economie și rațiomalitate. În familie sălășluia tradiția ; ea aparținea unor forme sociale încărcate de rămășite arhaice și anacronice, într-o lume dominată de valorile rațiomalității. Relațiile de rudenie și cele economice erau considerate principii structurale incompatibile. Instalarea modului de producție industrial nu s-a putut face decât prin distrugerea structurilor de rudenie și, în general, a structurilor sociale locale. Pentru Parsons, industrializarea necesita o disoluție a legăturilor cu rudenia și o reducere a grupului domestic la o formă nucleară, presupunând un singur membru activ din punct de vedere economic (soțul).

Nici una dintre aceste afirmații nu a rezistat lucrărilor referitoare la familia din secolele trecute. Procesele de industrializare nu s-au derulat împotriva familiei, ci, în numeroase situații, familia a însoțit aceste procese. Astfel, producția industrială a Franței, ca și a altor țări din Europa, a provenit pe scară largă din atelierele meșteșugărești care utilizau mână de lucru familială ; în primele mari uzine, munca era organizată pe o bază familială, iar angajatorii se sprijineau pe rețelele de rudenie și pe grupurile etnice pentru a-și recruta mâna de lucru ; migrațiile de la sat la oraș se realizau prin intermediul rețelelor de rudenie etc. Aceste exemple arată că relațiile între procesele de industrializare și schimbarea familială sunt mult mai complexe decât cele descrise de sociologii anilor '50. Teoriile lor privind procesele de schimbare erau pur și simplu false.

Sociologii considerau, de asemenea, că în societățile preindustriale forma dominantă de grup de rezidență era familia extinsă, care cuprindea trei generații. Însă nu este deloc așa. Cercetările privind structura grupurilor domestice, impulsionate de Peter Laslett și Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, au demonstrat că într-o mare parte a Europei grupurile domestice aveau o configurație identică celei din anii '50 și '60. Așadar industrializarea nu a „nuclearizat" familia, pentru că familia era nucleară de multă vreme. Alan MacFarlane (1978) constata vechimea acestui model în Anglia, avansând chiar o idee contrară : existența familiei nucleare este cea care ar fi favorizat apariția precoce a industrializării în această țară.

Punerea în discuție a teoriilor parsoniene va avea relevanță doar pentru istoria științelor, căci acestea nu au avut consecințe importante asupra viziunii cu privire la familie : în aceste teorii familia apare ca o instituție pasivă, care suportă efectele unor schimbări sociale și economice ce se situează în afara ei.

Treizeci de ani de cercetări istorice au demonstrat, dimpotrivă, capacitatea ei de rezistenţă şi chiar de acţiune în contextul urbanizării şi industrializării.

Modernitatea sentimentului şi ascensiunea vieţii private

Talcott Parsons şi şcoala sa judecau „modernitatea" familiei prin structura sa ; alţi sociologi au fost mai interesaţi de natura relaţiilor care domnesc în interiorul său. William Goode aprecia că industrializarea i-ar fi oferit individului oportunitatea de a se emancipa de controlul grupului. Salariul, piaţa liberă a locurilor de muncă şi a locuinţei, libertatea alegerii partenerului ar permite împlinirea aspiraţiilor individuale.

Dacă Parsons şi Goode concepeau modernitatea familiei prin referirea la structura sa ori la gradul de libertate pe care-l acorda fiecărui membru, alţii au luat în calcul sentimentele şi afectivitatea. Philippe Ariès (1960) considera că familia „modernă" poate fi asociată apariţiei unor noi sentimente, cel al copilăriei şi cel al vieţii private. Până în secolul al XVII-lea, familia conjugală nu exista câtuşi de puţin ; ea se afla sub controlul comunităţii locale şi al reţelei de rudenie, care sancţionau devierile. În poarta soţului înşelat, o mână răzbunătoare şi anonimă bătea în cuie coarne. Sentimentul copilăriei era de asemenea necunoscut, în măsura în care nu erau recunoscute particularităţile acestei grupe de vârstă. Mortalitatea nou-născuţilor era considerată normală, iar pruncul care supravieţuia pericolelor din primele luni şi din primii ani din fragеda sa viaţă devenea un mic adult, îmbrăcat precum cei mai în vârstă, făcându-şi ucenicia prin îndeplinirea unor munci alături de cei mari. După Philippe Ariès, copilul se va despărţi treptat de lumea adulţilor, iar familia îşi va dezvolta din acest moment rolul educativ. În cursul acestui proces, între familie şi societate se ridică un zid : cel al vieţii private. Pentru Ariès, „modernitatea" familiei se plasează aici : în loc să se concentreze asupra transmiterii unui patrimoniu sau a unui nume, familia se repliază la nivelul celulei conjugale care devine spaţiul socializării copilului. Sentimentul copilăriei şi al conjugalităţii evoluează astfel împreună.

Teza lui Philippe Ariès a suscitat un mare interes atât în Statele Unite, cât şi în Franţa prin punerea în evidenţă a problemelor copilăriei, a sentimentelor, precum şi a relaţiilor dintre celula conjugală şi comunitate. Desigur, anumite lucrări ulterioare au arătat că unele dintre ipotezele sale erau greşite, că în societăţile vechi exista un sentiment al copilăriei, iar grupele de tineret erau bine structurate. În contrast cu abordările economice, noutatea concepţiei lui

Ariès constă în accentul pus pe aspectele culturale ale familiei şi pe analiza atitudinilor şi sentimentelor. După el, John Demos (1970) în Statele Unite ale Americii, Lawrence Stone (1977) în Anglia, Edward Shorter (1977) în Europa şi în Franţa vor redescoperi în naşterea sentimentelor intime ale cuplului, în iubire şi în apariţia sentimentului vieţii private semnele „modernităţii" familiei.

Noi perspective de analiză

Nu numai că istoria are rolul de a demistifica şi demitiza analizele şi studiile contemporane, dar ea ne dă şi o lecţie de modestie teoretică. Raporturile între transformarea familiei şi transformările din societate, schimbările economice, tehnice şi sociale nu pot fi explicate prin modele simple, unice şi liniare.

Dacă aportul istoriei la înţelegerea sociologiei contemporane a familiei pare indiscutabil, fluxul de lucrări referitoare la comportamentele şi mentalităţile de altădată a secat la mijlocul anilor '80. Un val de cercetări mult mai sensibile la microsocial şi la o apropiere faţă de psihologia socială a dezvoltat noi puncte de vedere.

Departe de credinţa într-un progres liniar, care prevala în anii '70, lumea europeană înfrunta timpul incertitudinilor legate de sfera muncii, de ceea ce numim globalizare economică şi culturală, de dezbinarea claselor sociale spre fragmentare socială şi chiar „ruptură", de apariţia problemelor etnice şi religioase. Fără a ignora ansamblurile coerente ale claselor cu caracteristicile lor obiectivabile, unul dintre domeniile sociologiei familiei s-a concentrat asupra studiului sinelui şi a individului.

Ascensiunea individului şi a microsociologiei

De la începutul anilor '80, aşa cum subliniază Bernard Lahire (1998, p. 223), s-a produs o mutaţie importantă în sociologie, care devine mai interesată de indivizi decât de grupuri sociale, structuri sociale sau contexte. Decăderea conceptului de clasă socială, una dintre paradigmele sociologiei anilor '70, nu este străină de această răsturnare a poziţiilor. Mai degrabă decât un „agent" înzestrat cu însuşiri sociale durabile, dobândite în cursul procesului de socializare şi care diferă în funcţie de apartenenţa socială, este preferabil să ne interesăm de „actorul" căruia îi descoperim astăzi identităţi multiple. Bernard Lahire

continuă astfel ideile lui Maurice Halbwachs, „sensibil în analizele sale asupra memoriei la apartenența multiplă a actorilor individuali, la socializările lor succesive sau simultane în grupuri diferite și la pluralitatea punctelor de vedere pe care acestea le pot mobiliza" (1998, p. 14).

Am putea identifica geneza acestei noi viziuni în gândirea lui Tocqueville. Acesta mărturisea că actorul individual dispune de facultatea de a face alegeri ca rezultat al însușirii unor modele diverse încă din timpul copilăriei sale. Pentru a înțelege spiritul american, spune el, „întoarceți-vă în trecut; examinați copilul până în brațele mamei; observați cum lumea exterioară se reflectă încă obscur în mintea sa; contemplați primele fapte care-i atrag privirile; ascultați primele cuvinte care trezesc puterile adormite ale gândirii: asistați, în sfârșit, la primele lupte pe care le are de susținut; doar atunci veți înțelege de unde vin prejudecățile, obiceiurile și pasiunile care îi vor domina viața. Omul va purta mereu scutecele pe care le-a primit când era în leagăn" (1986, p. 25). Bernard Lahire nu spune altfel: „individul este produsul complex al multiplelor procese de civilizare" (2000, p. 276).

Sociologia a considerat multă vreme că omul este modelat în mod uniform de mediul său social. Într-o societate stabilă, indivizii sunt supuși unor codificări economice, juridice și morale stabile. În lumea noastră nesigură, „omul plural", cum îl numește Bernard Lahire, integrează o multitudine de modele de acțiune sau deprinderi legate de diversitatea modurilor de socializare. Într-adevăr, domnește diversitatea codurilor, a valorilor, a modurilor de socializare; copiii se confruntă cu valori diferite promovate de familie, mass-media, școală, grupul de prieteni. Practici eterogene sau contradictorii coexistă în funcție de contextul social. „Omul plural" este mai degrabă regula decât excepția: indivizii sunt purtătorii unor obiceiuri disparate. Munca de cercetător constă astfel în a pune în legătură psihismul cu aspectele vieții sociale.

Această nouă perspectivă descoperă un domeniu deosebit de fecund, în care familia sau comportamentele nu mai sunt reduse la diferențele dintre grupurile sociale. Viziunea sociologică ia în calcul deosebirile cele mai subtile, care, deși sunt de ordinul sensibilității și al psihismului, sunt în același timp generate social. S-au dezvoltat astfel noi metode, cum ar fi studiul biografiilor sau al experiențelor care combină multiplii parametri ai unei vieți sociale reale. Anchetele se îndreaptă spre traiectorii și biografii. Lucrările Annei Gotman, ale lui Jean-Claude Kaufmann, Brenard Lahire, François de Singly și ale altora, care vor fi analizate în această carte, ilustrează mai ales acest tip de abordare.

Această răsturnare a perspectivelor și metodelor se articulează pe valorile autonomiei sinelui, caracteristice, am putea spune, modernității cotiturii produse

la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Se pune astfel problema legăturii dintre individ și social, dintre determinism și libertate. Pornind de la concret, de la observația empirică, de la ceea ce Anselm Strauss (1992) numea *Grounded theory*, cercetătorul încearcă să înțeleagă cum se negociază rolurile și identitățile, concepte rezervate până acum mai degrabă grupurilor (sociale, locale, profesionale) și care se raportează acum la individ – cu condiția să nu ignore instanțele socializării. Nimeni nu a reușit mai bine ca Jean-Claude Kaufmann, prin lucrările sale – de exemplu, studiul privind spălatul rufelor în cadrul cuplului –, să demonstreze eficiența noii abordări: „Microsociologia reprezintă o contribuție decisivă în măsura în care este imposibil să înțelegem cu adevărat societatea fără a pătrunde în ascunzișurile ei cele mai fine. Îngustarea focalizării observației a fost, din păcate, deseori însoțită de o ignorare a instanțelor de socializare, interacțiunile fiind reduse la negocieri intersubiective. Eroare nefastă, inclusiv în domeniul identitar, în care subiectivitatea este totuși centrală. Luarea în considerare a rolurilor are acest avantaj imediat de a introduce un tip de cadru de socializare foarte aproape de actori, așadar puterea de a pune în evidență articulațiile între interioritatea individului și exterioritatea socială cu care se confruntă" (2004, pp. 73-74).

Individualizarea și sociologia familiei

Această intrare în „era identităților" se face simțită în cadrul instituției familiale și are repercusiuni asupra modului în care este studiată; ea a condus în special la teza dispariției normelor, a dezinstituționalizării familiei. Atunci când indivizii erau integrați în ansambluri stabile care se transformau în mod lent, ei se sprijineau pe instituție. De aici înainte, ei utilizează instituțiile pentru scopul la care ele servesc. Funcțiile familiei se inversează: indivizii nu se mai află în slujba familiei, ci familia se află în slujba lor. În cadrul cuplului, într-un mod cu totul special, fiecare trebuie să fie atent la reajustările identitare ale celuilalt. Instituțiile nu dispar totuși – ele se rafinează, se descentralizează, apelează la o multitudine de mediatori.

Oare diversitatea identităților și individualizarea se află în mod necesar pe o cale comună? Una dintre recentele metamorfoze ale teoriei „modernității" se regăsește în lucrările lui Anthony Giddens (1991), care opune în mod mecanic societățile „tradiționale" (despre care nu ne spune când iau sfârșit) societății contemporane (despre care nu ne spune când începe, părând

încremenită la data publicării lucrării sale). În societatea contemporană, în toate domeniile acţiunii sociale, oamenii operează alegeri individuale, în timp ce în societăţile tradiţionale tradiţia este cea care determină orizontul acţiunii.

Radicalitatea acestei teze o face îndoielnică: antropologul Jack Goody (2004, pp. 10-12) refuză să accepte că strămoşii noştri sau ai altora (membrii unor culturi diferite) erau incapabili de sentimente şi emoţii. El respinge de asemenea viziunea apocaliptică a modernităţii care neagă rolul culturii (sau al istoriei) ca forme ale continuităţii. La rândul său, Marcel Gauchet arată că, deşi individualismul este o ideologie înscrisă în profunzimile mecanismului colectiv, el nu reprezintă mai puţin un produs al funcţiei instituţionale a dreptului, „puternic instrument de transpunere în interiorul ţesăturii sociale, cu logica dreptului indivizilor" (2002, p. 136).

Teoria individualizării şi consecinţele sale asupra formelor familiei, cu toate că au orientat în mod puternic noile analize, nu epuizează câmpul de cunoaştere al acestui domeniu.

De la o sociologie „socială" la una „etnică"

Kokoreff şi Rodriguez (2004, p. 50) se întreabă dacă insistenţa asupra pluralităţii parcursurilor individuale nu sfârşeşte prin a neutraliza variabilele sociale şi a eufemiza tensiunile care lucrează în societate. Este mult mai greu ca societatea să fie descifrată; şomajul şi imigraţia repun în mod profund problema bazelor stabile ale societăţii salariale (Castel, 1995). Ipoteza creşterii ponderii claselor de mijloc în societate, o utopie a anilor '70, nu a fost confirmată.

Gândim tot mai puţin în termeni de „clase sociale" în timp ce mişcările colective se estompează (sau se manifestă în forme slab instituţionalizate, „colective"). Dispariţia industriei o antrenează pe cea a muncitorului. Tripticul stat-providenţă, stat-naţiune, industrializare, prin intermediul căruia se integra social-politicul şi culturalul, s-a năruit. Atunci când imigraţia forţei de muncă face loc unei imigraţii a populaţiei, descompunerea „modelului francez" este însoţită de o creştere a identităţilor culturale particulare (regionale, feminine, homosexuale, a imigranţilor) şi de una a inegalităţilor sociale[1]. Suferinţa socială

1. Michel Wieviorka, „La nouvelle Renaissance (*Le Monde des débats, Mars 2017*). Les dernières nouvelles de demain", *Informations sociales*, 128, decembrie 2005, Prospective 2015, pp. 82-91.

a „celor lipsiţi de mijloace", a celor „excluşi" se află chiar aici. Sociologia familiei nu ar trebui aşadar să-şi abandoneze vocaţia de analist, dar şi de denunţător al inegalităţilor sociale. Pornind de la lucrările de microsociologie, s-au dezvoltat importante anchete care surprind toate nuanţele socialului. Doar printr-o investigare profundă a mediului social am putea înţelege mai bine din interior comportamentele şi reprezentările ; stau mărturie lucrările lui Olivier Schwartz, Stéphane Beaud şi Michel Pialoux şi mai ales cele ale lui David Lepoutre, care urmează să fie prezentate.

Familia, mai mult decât oricare alt domeniu, provoacă o etnicizare a relaţiilor sociale. Se înmulţesc lucrările ce se referă la „cartierele în dificultate", la tinerii de la periferii şi care denunţă această problematică.

La cumpăna dintre secolele XX şi XXI continuă explorarea domeniilor de cercetare deschise în anii '70 : după treizeci de ani de la debutul său, sociologia sexelor s-a reconciliat cu familia. Mişcarea feministă franceză, de inspiraţie marxistă, care dezvăluie condiţia femeii în cadrul căsniciei, a eliberat energiile cercetării ; după o perioadă de militantism care întoarcea spatele unei instituţii ce părea să fie creuzetul inegalităţilor dintre bărbat şi femeie, sociologia feministă, care a făcut multe pentru a înlătura obstacolele din domeniile sociologiei, a dezvăluit inegalităţile dintre sexe, care sunt deseori inegalităţi sociale.

Anchete mai mici sau mai mari au fost dedicate de asemenea studiului îmbătrânirii şi coexistenţei dintre generaţii, importanţei legăturilor de rudenie în dialectica privat/public. Se caută paradigmele ce reglează legăturile familiale despre care se credea că ar fi dispărut în societatea modernă. Sociologiile naţionale au fost constrânse să iasă din izolare, punând la rândul lor problema legăturilor dintre familie şi stat. Aşa cum remarca Yves Bonny, „multiplicarea relaţiilor de interdependenţă sau de construire identitară, relevând scale de referinţă diferite de cadrul statului-naţiune, conduce la interpretarea raporturilor sociale altfel decât pe baza modelului şi a normelor de integrare ale unei colectivităţi teritoriale şi politice mai mult sau mai puţin închisă în ea însăşi" (2004, p. 17).

Se prefigurează o sociologie a familiei în Europa, unde majoritatea ţărilor se confruntă cu aceleaşi dificultăţi economice (pierderea locurilor de muncă în industrie în favoarea ţărilor asiatice) şi sociale, cu aceleaşi fenomene de migraţie a populaţiilor din afara Europei şi cu globalizarea (interdependenţa întregii lumi). Autorii subliniază divergenţele şi convergenţele (Crouch, 1999 ;

Kertzer şi Barbagli, 2003; Gullestad şi Segalen, 1995) în comportamentele culturale, ca şi în reacţiile guvernelor faţă de problemele familiale.

Modelul familiei occidentale din anii '60-'70 apărea astfel: avea la bază căsătoria monogamă, se sprijinea pe un cuplu stabil, era articulat în jurul rolurilor sexuale strict delimitate între parteneri şi integrat într-o societate a salariaţilor şi a industriei. Sociologia presupunea în acea vreme că acest model constituia o formă evoluată a instituţiei, că era produsul industrializării şi că se răspândise treptat în alte societăţi din lume, în măsura în care acestea se „modernizau". Dacă de-a lungul a treizeci de ani acest model s-a prăbuşit, familia, în pofida tezei „dezinstituţionalizării", rămâne în continuare, în sens antropologic, una dintre instituţiile puternice ale societăţilor europene.

Pentru o mai bună înţelegere a noii dinamici a familiei, lucrarea de faţă se va concentra asupra studiului proceselor de lungă durată, a comparaţiilor transversale între grupurile sociale, mediile etnice şi societăţile europene.

Bibliografie orientativă

Ariès, Philippe, 1960, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Plon, Paris.

Durkheim, Émile, 1888, „Introduction à la sociologie de la famille", *Annales de la faculté des Lettres de Bordeaux*, 10.

Durkheim, Émile, 1892/1921, „La famille conjugale", *Revue philosophique*, 90.

Kaufmann, Jean-Claude, 2004, *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*, Armand Colin, Paris.

Lacombe, Paul, 1889, *La famille dans la société romaine. Étude de moralité comparée*, Bibliothèque Anthropologique VII, Lecrosnier et Babé, Paris; reeditare: Ibis Press, Paris, 2006.

Le Play, Frédéric, 1855, *Les Ouvriers européens. Études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédées d'un exposé de la méthode d'observation*, Imprimerie Impériale, Paris.

Le Play, Frédéric, 1871, *L'Organisation de la famille suivant le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*, Mame, Tours.

Le Play, Frédéric, 1879/1989, *La méthode sociale, abrégé des Ouvriers européens*, cu o prezentare de Antoine Savoye, Méridiens-Klincksieck, Paris.

Parsons, Talcott; Bales, R.F., 1955, *Family, Socialization and Interaction Process*, Free Press, Glencoe.

Singly, François de (coord.), 1991, *La famille, l'état des savoirs*, La Découverte, Paris (ediţia a III-a, 1995).

PARTEA ÎNTÂI

Metamorfozele rudeniei

Multă vreme, sociologia s-a arătat mulţumită de analizele fundamentate pe grupurile sociale sau pe tendinţele psihologizante. În anii '70, reînnodând firul cu demersul lui Durkheim, ea a aşezat într-o perspectivă antropologică transformările ce răvăşiseră instituţia ; desigur, dezbaterile asupra societăţilor „altora" păreau uneori foarte îndepărtate de întrebările legate de schimbările contemporane. După ce căsătoria a fost repusă în discuţie, iar divorţul şi refacerea familială au multipicat legăturile de filiaţie, a părut utilă aplecarea asupra experienţei diferitelor societăţi pentru o mai bună înţelegere a ceea ce se întâmpla în Occident.

În anii '80, incertitudinile referitoare la natura filiaţiei au fost amplificate de dezvoltarea naşterilor asistate ; în fine, în anii 2000, pentru a-şi susţine cauza, apărătorii homoparentalităţii au apelat la exemple observate în societăţile pentru care modernitatea suscitase până atunci prea puţin interes.

Prin dezbaterile care au marcat începutul secolului XX, sociologia familiei s-a îmbogăţit considerabil prin abordarea din perspectivă antropologică. Aceasta permite evidenţierea faptului că, departe de a constitui un model universal, modelul occidental constituie o excepţie. Subliniind că în Europa soţii se căsătoresc mai târziu şi într-un mod mai liber faţă de cei din alte societăţi ale lumii, John Hajnal (1965) evidenţia această particularitate. Pe de altă parte, antropologia permite liniştirea anumitor angoase sociale, arătând că, în anumite societăţi, cum este şi a noastră în prezent, şi alte rude, în afara părinţilor biologici, sunt implicate în socializarea copilului. Acest paralelism cultural nu implică de altfel un relativism orb, în care totul este aşezat pe acelaşi plan, căci întâlnirea cu antropologia (şi deci, în domeniul nostru, cu antropologia familiei şi a rudeniei) a adus un suflu proaspăt în sociologie.

De asemenea, perspectiva istorică (asociată demografiei şi antropologiei) şi-a relevat capacitatea de a înlocui un anumit apriorism, acceptat pe scară largă până în anii '70, cu o teorie a schimbării sociale : cândva se credea că

familiile erau foarte numeroase şi stabile, iar generaţiile trăiau sub acelaşi acoperiş, în contrast cu familiile moderne, de dimensiuni mai mici şi mai instabile. Chiar dacă această viziune nu a fost întemeiată pe nici un fel de date serioase, ea a jucat un rol ideologic puternic în sublinierea crizei familiei „contemporane". Istoricii au arătat că, în diferite regiuni ale Europei medievale şi moderne, familia era deja restrânsă, iar copiii părăseau de timpuriu căminul părintesc. Plecând de la constatări cu caracter demografic, istoricii au dezvoltat o istorie a mentalităţilor care a permis evidenţierea schimbărilor survenite în interiorul familiei în privinţa rolurilor partenerilor, a relaţiilor cu copilul şi cu înaintaşii etc.

În ceea ce priveşte Europa, aceste noi perspective au fost mai întâi aplicate studiului ţărănimii, iar apoi au fost îndreptate către evoluţia rudeniei în cadrul constituirii claselor sociale ale secolului al XIX-lea. Chiar dacă termenul însuşi de *burghezie* este neclar, acesta a fost asociat în mod implicit stabilităţii conjugale şi continuităţii familiale; dar „clasa muncitoare" nu este oare victima proletarizării, care a condus la „dezorganizarea" sa ? Îmbinând perspectivele antropologice cu cele istorice, numeroase lucrări au evidenţiat rolul euristic al conceptului de rudenie în studiul claselor şi grupurilor sociale din secolul al XIX-lea, precum şi al metamorfozelor contemporane ale acestora.

Capitolul 1

Familia şi rudenia între antropologie şi istorie

Evoluţiile recente în materie de fecundare asistată, prezenţa în Europa a populaţiilor cu o cultură diferită de a noastră au readus în prim-plan întrebări la care credeam că s-a răspuns, după ce acestea contribuiseră la fundamentarea disciplinei antropologice. Numeroase lucrări (Carsten, 1997 ; Carsten, 2000 ; Franklin şi Mac Kinnon, 2001 ; Godelier, 2004) atestă reînnoirea interesului pentru un subiect care, după ce s-a aflat în prim-plan, a fost abandonat în uitare. Dacă ne vom călăuzi după principiile şi principalele dezbateri privind rudenia, vom dobândi o detaşare salutară atunci când vom studia sociologia contemporană a familiei. În ce constă identitatea individului în raport cu grupul său de apartenenţă ? Ce se află într-un patronim (atunci când o lege recentă propune o bulversare a sistemului francez) ? Cum să înţelegem dezvoltarea „pluriparentalităţii" ? Cum să înţelegem legăturile între generaţii ?

Sunt tot atâtea direcţii în care cunoaşterea altor societăţi este indispensabilă.

Rudenia în viziunea antropologilor

Rudenia funcţionează ca un sistem de recunoaştere socială ce se realizează prin terminologie. Aceasta din urmă serveşte la distingerea universului rudeniei oferit de consangvinitate şi alianţă (sau adopţie) ; ea funcţionează ca un sistem de clasificare a rudelor, indicând conduitele de evitare, respect sau proximitate şi ironie pe care le putem avea faţă de ele[1].

1. Vezi capitolul „La parenté", în Martine Segalen (coord.), *Ethonologie. Concepts et aires culturelles*, Armand Colin, Paris, 2001, pp. 70-94.

Terminologia şi descoperirea rudeniei

În societatea noastră, aceşti termeni nu sunt deloc puţini: *tată*, *mamă*, *unchi*, *mătuşă*, *văr*, *frate*, *soră* etc. Aceştia sunt termenii de referinţă. Termenii de adresare, a căror funcţie este uşor de înţeles, sunt utilizaţi în vorbirea cu ruda respectivă: *tati*, *mami*, *nenea* etc. În limba franceză, unii termeni conduc la confuzii: *beau-père* şi *belle-mère* îi desemnează atât pe părinţii vitregi ai cuiva, cât şi pe socri. Nu se face distincţia între soţul surorii tatălui (prin alianţă) şi fratele tatălui (consangvin), ambii fiind numiţi „unchi". În general, în limba franceză, terminologia rudeniei nu face deosebirea între consangvinitate (legături de sânge) şi alianţă (legături prin căsătorie), spre deosebire de limba engleză, care are termeni diferiţi pentru a desemna ceea ce francezii grupează în acelaşi cuvânt. Astfel, în limba engleză, relaţia de rudenie este precizată prin expresia *in law*, subliniind aspectul său juridic. Cuvântul *beau* din limba franceză poate avea un dublu înţeles: fie caută să evidenţieze calităţile noului intrat în familie pentru a-i facilita integrarea şi a şterge distanţele, fie, dimpotrivă, la fel ca în terminologia engleză, subliniază această distanţă. Problema terminologiei a cunoscut o înnoire privind prezenţa nou-veniţilor în familie: *beau-père* (noul soţ al mamei) şi *belle-mère* (noua soţie a tatălui). Cum am putea să-l denumim pe cel sau cea care nu are nici o legătură de sânge cu noi, însă constituie o prezenţă zilnică? Tatăl meu „fals"? Suedezii folosesc uneori expresia *Plastic papa*. Dar cum poţi să i te adresezi?

Primii etnologi au surprins diferenţele din universul culturilor prin descoperirea termenilor specifici folosiţi de indigeni pentru a-şi numi rudele. În 1724, Lafitau, în lucrarea sa *Mœurs des sauvages américains*, apoi, un secol şi jumătate mai târziu, Lewis Morgan, avocatul irochezilor, au remarcat că în aceste societăţi denumirea de „tată" este atribuită deopotrivă tatălui genitor, cât şi fratelui său, iar cea de „mamă", deopotrivă mamei şi surorii acesteia. Este ceea ce etnologia numeşte „terminologie clasificatorie", căci acest sistem permite organizarea universului rudeniei într-un număr mic de grupuri.

> Iată cum prezintă Reginald Radcliffe-Brown (1953), un etnolog admirator al lui Durkheim, această terminologie clasificatorie:
> „Principiul esenţial al terminologiei clasificatorii este simplu. Dacă A şi B sunt fraţi şi dacă X are o anumită legătură de rudenie cu A, se consideră că are o legătură asemănătoare cu B. La fel dacă A şi B sunt surori. În orice sistem particular, principiul este aplicat cu o extensie determinată. Similitudinea legăturilor

de rudenie este indicată prin folosirea unuia şi aceluiaşi termen pentru A şi B. Fratele tatălui este numit «tată», iar sora mamei este numită «mamă». Fratele tatălui este considerat asemănător tatălui tatălui şi, prin urmare, fiii săi sunt de asemenea numiţi «tată». Odată principiul adoptat, el poate fi aplicat şi extins în diferite moduri. Oricare ar fi utilizarea sa, el permite recunoaşterea ca rude a unui mare număr de persoane şi clasificarea acestora într-un număr relativ limitat de categorii. În cadrul aceleiaşi categorii putem distinge rudele apropiate de cele îndepărtate" (p. 10).

Şi societatea noastră este susceptibilă unei analize în termeni de categorii de rude. Este ceea ce a realizat David Schneider când a analizat rudenia în societatea americană (1968, pp. 25-29):

„Ansamblul ordonat de legături de rudenie, aşa cum este definit în cultura americană, se compune în mod esenţial din două ordine de relaţii: ordinea naturală şi cea legală. Rudele naturale au în comun ereditatea. Cele conform legii sunt legate într-un singur mod, prin lege sau cutumă, printr-un cod de conduită şi un sistem de atitudini. Acestea sunt rude în virtutea legăturilor recunoscute ale lor, şi nu pentru caracteristicile lor biologice. Pornind de la aceste două ordine, există trei categorii de rude:

- În primul rând, există clasa rudelor doar prin natură, care cuprinde copilul natural sau ilegitim, genitorul, în opoziţie cu «tatăl» adoptiv etc.
- A doua clasă este compusă din rude recunoscute de lege. Am putea numi această clasă la fel de bine clasa «rudelor prin căsătorie» sau a «rudelor recunoscute de lege». Ea cuprinde soţul, soţia şi aşa-numitele rude *step*, *in law*, *foster* etc.
- A treia clasă este compusă din rude deopotrivă prin natură şi recunoscute de lege şi am putea-o numi «rude de sânge»".

Terminologia rudeniei se împleteşte cu modurile de filiaţie şi alianţă, ce reprezintă alţi doi piloni sociali. Acesta este principiul general aflat în centrul teoriei rudeniei.

Filiaţia

Filiaţia reprezintă recunoaşterea legăturilor între indivizii care descind unii din alţii. Ideea de „descendenţă" este mai evidentă în termenul englezesc *descent*. Principiul funcţionează de fapt în sens dublu : urcând sau coborând de-a lungul generaţiilor succesive. Toate societăţile recunosc filiaţia, dar unele îi acordă o importanţă mai mare decât altele. Acest principiu este foarte clar perceput în societatea noastră, în care deosebim linia directă - taţii şi mamele părinţilor noştri etc. - de linia colaterală - veri, veri de-ai doilea -, rude cu care avem în comun un singur strămoş. În limba franceză, aceste rude nu au

un nume. Dincolo de cuvântul *strămoşi*, există dificultăţi în a le desemna, pentru că în cea mai mare parte a timpului nu se ştie nici cine au fost, nici ce au făcut. Memoria genealogică nu este profundă, reducându-se în general la trei generaţii. Prin filiaţie se transmit bunurile familiei, iar pentru Durkheim această transmitere familială stă la baza familiei conjugale în vederea depăşirii micului său orizont.

În societăţile exotice, principiul filiaţiei îşi asumă deseori o importanţă fundamentală. După cum o persoană este fiul unui anumit bărbat sau al unei anumite femei, descinzând dintr-un anumit strămoş real sau mitic, ea împărtăşeşte un anumit număr de drepturi şi îndatoriri cu alte rude. Un anumit tip de relaţii sociale şi afective va fi prescris cu rudele ce aparţin acestui grup, iar altul, cu cei care nu fac parte din grup. Aceste grupuri de rude multifuncţionale fragmentează societatea, stând la baza organizării societăţii, în absenţa totală a unui stat constituit. Ele sunt desemnate în limba engleză prin expresia *descent groups*.

Ceea ce deosebeşte societatea noastră de societăţile exotice nu este absenţa filiaţiei, ci faptul că grupurile sociale se constituie mai puţin pe baza rudeniei decât pe alte principii: categorie de vârstă, clasă socială, origine etnică, afinităţi religioase, prietenie, relaţii la locul de muncă sau în timpul liber etc.; putem fi membrii unei asociaţii de părinţi ai elevilor, ai unui sindicat, ai unui club sportiv sau ai unui grup de prieteni cu care ne petrecem timpul liber. Într-o societate exotică, toate aceste delimitări sociale ar putea fi regrupate şi determinate în funcţie de apartenenţa la grupul de rudenie. Totuşi, din dorinţa de a pune în contrast într-o manieră rigidă societăţile exotice şi societăţile occidentale, am umbrit rolul încă foarte puternic al rudeniei la ora actuală. Pretutindeni filiaţia este recunoscută, iar importanţa sa în organizarea socială variază în diferitele societăţi omeneşti care folosesc toate posibilităţile de combinare a sistemului. Etnologii deosebesc într-adevăr numeroase tipuri de filiaţie.

Filiaţia uniliniară

Aceasta nu-i recunoaşte drept rude decât pe cei care descind dintr-o linie paternă sau din una maternă. Recunoaşterea individului în grupul său de rudenie se realizează prin raportarea la un strămoş comun, faţă de care se află într-o legătură genealogică: este ceea ce numim *genealogie*. „Clanul" reuneşte rude într-o profunzime genealogică mult mai mare, până la un strămoş comun,

faţă de care legătura nu poate fi determinată exact, acesta intrând în sfera miticului. Grupul de filiaţie uniliniară poate apărea ca o subdiviziune a clanului. Apartenenţa la un asemenea grup sau la un asemenea trib determină în întregime poziţia socială a individului în interiorul propriului grup de filiaţie şi faţă de cei ce nu fac parte din acesta. Astfel, el va putea să se căsătorească în interiorul grupului de filiaţie sau, dimpotrivă, acest lucru îi va fi interzis, va putea moşteni bunurile sau privilegiile asociate descendenţei sale etc. Grupul de filiaţie este mai mult decât un ansamblu de rude unite prin legături privilegiate; el reprezintă în acelaşi timp o entitate morală care stăpâneşte bunurile în indiviziune şi îndeplineşte funcţii politice, militare, religioase etc. Uneori, când descendenţa implică o subdiviziune a clanurilor mai cuprinzătoare, au loc reuniri ale diferitelor descendenţe ale tribului pentru un ansamblu de ceremonii.

Filiaţia uniliniară adoptă deci un principiu de clasificare fundamentat pe sexe: filiaţie patriliniară sau matriliniară; ea fixează individul într-un singur grup de rude. În sistemele matriliniare, bărbaţii aparţin grupului social al mamei, ceea ce conferă o anumită superioritate femeilor; cu toate acestea, ei nu sunt excluşi: bărbatul important al matriliniarului este fratele mamei. Rolul soţului se reduce la cel de genitor. În sistemul filiaţiei matriliniare, bărbaţii deţin autoritatea în casă, fiind cei care cresc copiii surorilor. Societăţile contemporane subdezvoltate prezintă deseori caracteristicile unei societăţi matriliniare. Aşa cum nota Éliane Wolff (1991) când se referea la populaţiile defavorizate din Insula Réunion, celula de bază mamă-copii este însoţită de o diminuare a rolului tatălui; filiaţia se face prin femei, uniunile fiind foarte instabile. Bărbaţii se confruntă în mod obişnuit cu „crize", fiind revendicaţi atât de linia surorii lor, cât şi de cea a soţiei.

Filiaţia patriliniară nu este perfect simetrică cu cea matriliniară, căci acest din urmă tip intră în contradicţie cu principiile de funcţionare ale grupului, mai ales cu cel privind deţinerea autorităţii de către bărbaţi. Într-adevăr, societăţile matriliniare nu se confundă prin nimic – aşa cum credeau primii etnologi – cu matriarhatul, o societate în care puterea politică se afla în mâinile femeilor. Nici o societate exotică nu ne oferă un astfel de exemplu. Societatea matriliniară trebuie să rezolve contradicţiile între principiul unui mod de rezidenţă în jurul sistemului filiaţiei matriliniare, cu scopul de a face posibile căsătoriile, şi întreţinerea unor relaţii bune cu bărbaţii din alte sisteme matriliniare.

În societăţile care cunosc o filiaţie patriliniară, rezidenţa este patrilocală, tânărul cuplu format din fiu şi soţia sa instalându-se în casa tatălui soţului, sau

neolocală, când cuplul se instalează într-o locuinţă independentă. În cazul unui asemenea tip de filiaţie nu există conflicte în legătură cu atribuirea autorităţii.

În filiaţia patriliniară (numită şi agnatică) are loc transmiterea din tată în fiu (agnat = rudă de sânge pe linie paternă) a numelui, bunurilor, privilegiilor, drepturilor, îndatoririlor politice, religioase, economice etc. Prin urmare, este un fapt primordial stabilirea apartenenţei fiului, motiv pentru care, scria Robin Fox, „societăţile patriliniare acordă o mai mare importanţă căsătoriei şi drepturilor soţului asupra soţiei şi a copiilor săi" (1972, p. 115). Într-o societate matriliniară primează numai legătura dintre mamă şi copii, care este singura evidentă, raţionament dus până la consecinţele extreme atunci când anumite societăţi fac distincţia între uniunea sexuală şi fecundaţie.

Societăţile medievale europene oferă un bun exemplu de rudenie agnatică. Această grupare parentală, care se străduieşte să conserve puritatea sângelui prin politici de alianţă bine gândite, urmăreşte în primul rând funcţii războinice. Ea contribuie la îndepărtarea ofenselor, la asigurarea onoarei numelui ; dar descendenţa feudală poate fi privită şi ca o societate de ajutor mutual ce încearcă să obţină un bun, o funcţie, o putere. Dominantă mai întâi în rândul cavalerilor şi al nobilimii, ea s-a răspândit începând cu secolul al XII-lea în societatea meşteşugarilor şi a ţăranilor (Fossier, 1994).

Din aceste descrieri extrem de sumare şi schematice ale celor două tipuri uniliniare de filiaţie nu trebuie să tragem concluzia că societăţile patriliniare sau cele matriliniare funcţionează după acelaşi model. Acestor modele de organizare socială, care constituie într-o oarecare măsură doar un schelet exterior al societăţii, li se suprapune o întreagă gamă de variaţii observate în universul culturilor în ceea ce priveşte funcţiile grupurilor de filiaţie, tipurile de relaţii interpersonale şi regulile de alianţă.

Filiaţia biliniară, nediferenţiată sau cognatică

Există societăţi în care funcţionează o filiaţie biliniară, fiecare grup de filiaţie urmărind finalităţi diferite : grupul patriliniar îndeplineşte anumite funcţii, iar cel matriliniar altele. În cadrul filiaţiei nediferenţiate (numită şi cognatică), apartenenţa la un grup de rudenie nu mai este bazată pe sex. Toţi descendenţii unui individ fac parte din grupul său de rudenie. Dacă am reprezenta grafic diferenţa dintre filiaţia biliniară şi cea cognatică, am constata că un individ provine nu numai din două linii de descendenţă, ci din mai multe, pentru care

şi-ar putea recunoaşte strămoşii. Pe plan teoretic, astfel de grupuri par mai puţin funcţionale : cum să conciliezi, de exemplu, multifuncţionalitatea liniilor de descendenţă cu rezidenţa, care impune alegerea uneia dintre ele, întrucât nu putem să trăim peste tot şi să exploatăm toate pământurile care aparţin diferitelor linii de descendenţă? În realitate, supleţea lor permite depăşirea fluctuaţiilor demografice importante; spre deosebire de sistemul uniliniar, care interzice transferul unui individ dintr-un grup de rudenie în altul, sistemul cognatic îi permite individului să-şi activeze relaţiile cu alte grupuri, fie patriliniare, fie matriliniare, să-şi exercite drepturile asupra pământurilor acestora în situaţia în care pământurile grupului din care face parte sunt insuficiente (de exemplu, în caz de creştere demografică).

În societatea franceză, cu excepţia numelui, care era transmis prin filiaţie patriliniară până la legea din 2002, ne aflăm într-un regim de filiaţie nediferenţiat. Putem primi prin moştenire bunuri provenind de la cei patru bunici şi, într-un mod mai general, ne recunoaştem apartenenţa la toţi strămoşii, pe orice linie ar fi, în măsura în care reconstituirea genealogiei noastre permite identificarea lor. Şi clanul scoţian era o formă de grup de filiaţie cognatică: sensul iniţial al cuvântului *clann* în limba gaelică era de „copil" sau „descendent". Deşi în literatura de specialitate termenul *clan* a căpătat o puternică nuanţă patriliniară, el semnifică mai degrabă grupul de apartenenţă. Astfel, toţi scoţienii autentici din Highlands poartă două nume : pe cel al tatălui şi pe cel al mamei (Robert Mac Alpine Mac Kinnon este Mac Kinnon după tată şi Mac Alpine după mamă), iar la naştere putea să aparţină oricăruia dintre cele două clanuri (Robin Fox, 1972, p. 156). La fel, femeile spaniole poartă întotdeauna două patronime, al tatălui şi al mamei – sau, mai exact, al tatălui mamei lor, ultimul fiind pierdut prin căsătorie şi înlocuit cu cel al soţului.

Grupurile de rudenie

Grupurile de rudenie, pe care tocmai le-am analizat succint, sunt constituite prin referinţa la unul sau mai mulţi strămoşi comuni. Invers, neamul îl plasează în prim-plan pe individ, care-şi recunoaşte rudele de sânge sau prin alianţă până la epuizarea legăturilor genealogice pe care memoria sa ori a grupului său parental le poate reţine. Spre deosebire de grupurile de filiaţie, în care un număr mare de rude recunosc o filiaţie identică, cu condiţia ca acestea să descindă unele din altele, doar fraţii/surorile cu acelaşi tată şi aceeaşi mamă (cu alte cuvinte, să ne reamintim, grupul fraţilor şi al surorilor) au o înrudire

identică (în limba engleză, *kindred*). Aceste grupuri nu mai reprezintă o persoană morală, ca în cazul grupurilor de filiaţie ; ele nu posedă nici drepturi în comun, nici bunuri în indiviziune.

Neamurile sunt foarte prezente în societăţile noastre. Dimensiunea acestor ansambluri familiale variază în funcţie de situaţiile sociale. Astăzi, în practica actuală, le marcăm limita la nivelul verilor de gradul II, dar, de exemplu, în comunităţile rurale, cu ocazia înmormântărilor, rude mult mai numeroase se adună pentru a-i aduce un ultim omagiu defunctului, faţă de care sunt legate prin sânge sau prin alianţă, fără ca această legătură să fie în mod necesar raportată la un strămoş comun. O altă diferenţă fundamentală faţă de descendenţă este că un grup de rude ar putea fi solicitat într-o anumită circumstanţă, iar alt grup pentru o ocazie diferită. Interacţiunea socială nu se cantonează deci pe un singur grup, structurat în mod rigid, ca în cazul grupurilor de descendenţă patri- sau matriliniare.

Aceste ansambluri familiale complexe nu sunt totuşi definitorii pentru societăţile contemporane, la fel cum nu sunt nici grupurile domestice restrânse la părinţi şi copii. Ele există şi în societăţile exotice întemeiate pe o înrudire cu funcţii mai puţin restrictive decât cele ale liniilor de descendenţă, aşa cum sunt cele din Iban (Borneo), descrise de J. Freeman :

> În organizarea socială, economică şi religioasă din Iban, familia [...] este un grup de dimensiune redusă, o familie-tulpină care, atunci când atinge dezvoltarea sa deplină, rareori depăşeşte zece membri ; prin urmare, ea nu oferă o bază suficientă pentru diferitele activităţi pe care le întreprind membrii comunităţii, acestea depăşind nivelul domestic. În aceste condiţii, ale unei societăţi în care nu există grupuri organizate la scară mare, relaţiile de înrudire capătă o mare importanţă. Societatea din Iban este structurată în întregime în reţele de neamuri asamblate unele cu altele. Într-o societate bilaterală cum este cea din Iban, ansamblurile de veri de gradul II M şi N, care nu sunt rude cognatice, sunt antrenate în activităţi comune prin Ego (sau unul dintre fraţii şi surorile sale), iar aceste activităţi comune (care, la origine, ţin de faptul că M şi N fac parte din neamurile lui Ego) dau naştere unor noi legături. Într-adevăr, ulterior, membrii ansamblurilor M şi N se vor angaja în activităţi comune, căci Ego, cognatul pe care-l au în comun, nu va mai fi promotorul acestora (Freeman, *apud* Zimmerman, 1972, pp. 35-38).

Exemplul din Iban ilustrează articulaţia între grupul domestic şi rudenie ; el evidenţiază, de asemenea, faptul că sistemele pe care le considerăm cu uşurinţă a fi în mod necesar legate de evoluţia industrială a societăţii sunt prezente şi

în societăţile „altora" ; în sfârşit, el subliniază supleţea şi multifuncţionalitatea grupurilor de neamuri în termeni ce ar putea defini, aproape fără nici o schimbare, societatea noastră.

Una dintre marile descoperiri ale teoriei rudeniei a fost aceea de a pune în legătură modurile de filiaţie cu modalităţile de căsătorie.

Alianţa şi prohibiţia incestului

Se cuvine să definim încă de la început noţiunea de exogamie, *marrying-out*, deja introdusă în analiza noastră asupra liniilor de descendenţă. Este un tip de căsătorie în afara grupului social de origine, permiţând intrarea în relaţii cu alte grupuri de filiaţie. Prin această regulă a exogamiei ne întâlnim cu prohibiţia incestului, expresia negativă a unei legi de schimb.

„Căsătoria este unul dintre momentele schimbului, unul dintre exemplele şi una dintre situaţiile de prestaţie socială totală care se referă la bunuri materiale, valori sociale, privilegii, drepturi, îndatoriri, dar şi femei. Relaţia de căsătorie nu se stabileşte între un bărbat şi o femeie, ci între două grupuri de bărbaţi şi femeia ce reprezintă obiectul schimbului", scria Claude Lévi-Strauss în *Les Structures élémentaires de la parenté* (1949). Mai mult, toate căsătoriile sunt legate unele de altele : „fiecare căsătorie este aşezată într-un ciclu de reciprocitate mai vast, care garantează uniunea fiicei sau a surorii acestui bărbat ori a altui bărbat cu respectiva persoană" (p. 135). Astfel, din aproape în aproape, toate liniile de descendenţă şi, prin intermediul acestora, toate grupurile unei societăţi întreţin relaţii de alianţă.

Claude Lévi-Strauss clasifică diversitatea sistemelor de căsătorie în două tipuri principale : elementare şi complexe. Primele se caracterizează prin existenţa regulilor de alianţă care prescriu individului categoria de femei cu care trebuie să se căsătorească, indicând categoriile care-i sunt interzise. Forma cea mai simplă de căsătorie în afara grupului este schimbul sistematic de surori, tip care se complică şi se rafinează în interiorul aceluiaşi principiu. Al doilea tip de sistem elementar de alianţă este numit „asimetric" sau de „schimb generalizat", căci el leagă între ele toate părţile unui trib. Toate sistemele elementare de rudenie prezintă o dublă specificitate, căci definesc categoria de indivizi cu care nu este permisă căsătoria şi cea din care poate fi găsit partenerul, dar diferă între ele prin modul în care sunt organizate regulile pozitive. Pentru întreaga unitate analizată, fie donatorii femeilor se confundă

cu receptorii, fie formează două grupuri distincte. Consideraţiile de ordin demografic, asupra mărimii grupului, constituie una dintre variabilele acestui sistem. Termenul *elementar* nu trebuie înţeles în mod abuziv, căci acest sistem condensează deseori o mare complexitate.

Sistemele „complexe", cum spunea Lévi-Strauss, nu prezintă în sine decât reguli negative privind căsătoria ; ele nu definesc categoria de rude cu care căsătoria este permisă, ci pe cea cu care este interzisă. Recunoaştem aici modul occidental în care, cu excepţia uniunii cu anumite rude pentru care codurile religioase sau civile interzic căsătoria, alegerea partenerului este liberă.

Louis Dumont (1983) a pus din nou în discuţie teoriile unifiliaţiei, pornind de la observarea anumitor societăţi de indieni ce aparţin grupului de limbi dravidiene ; de aici provine termenul de „sistem dravidian", ce caracterizează această nouă abordare. Spre deosebire de teoria lui Lévi-Strauss, orientată către grupuri, teoria lui Dumont situează egoul în centrul schimburilor matrimoniale, iar structura alianţelor este concepută în funcţie de categoriile rudelor. Aceste afirmaţii, ale căror detalii depăşesc scopurile lucrării de faţă, au avut un ecou important în regândirea practicilor de rudenie, mai ales pentru societăţile amazoniene, pentru care teoria unifiliaţiei nu avea suficientă semnificaţie, în absenţa grupurilor de rude ce puteau fi reperate cu uşurinţă (Hugh-Jones, 1993).

Societăţile contemporane funcţionează după modelul complex, dar numeroase societăţi exotice, fără a avea reguli stricte privind partenerii, impun doar exogamia, căsătoria în afara clanului. „Diferenţa între acest sistem şi al nostru este de grad, nu de natură" (Robin Fox, 1972, p. 180). Într-adevăr, sistemele complexe distribuie indivizii în întregul spaţiu social, fie că acesta are la bază categoriile de rudenie, bogăţia sau criteriile de profesiune sau de clasă socială. Astfel, sistemul nostru de căsătorie are la bază regula universală a prohibirii incestului, căci societăţile cu o structură elementară ascund o explicaţie simplă, dar continuă să fie aplicată în societăţile cu structuri complexe, exclusiv cu ajutorul regulilor negative. Sistemul de alianţă al societăţilor contemporane, ca şi grupurile de filiaţie, ne oferă o formă simplificată sau sărăcită a sistemelor mai elaborate. Este una dintre variante, una dintre combinaţiile posibile ale sistemului de mariaj care se înscrie pe un continuum ce porneşte de la schimbul restrâns spre – presupusa – liberă alegere a partenerului. În plus, unele societăţi exotice oferă exemplul căsătoriilor slab instituţionalizate, cu posibilitatea uşoară a divorţului, până la absenţa totală a căsătoriei, ca în cazul populaţiei Na din

China (Hua, 1997), societate matriliniară şi matrilocală în care bărbaţii nu sunt decât vizitatori pe furiş şi genitori ai copiilor crescuţi de mame şi unchii materni. Dezinstituţionalizarea căsătoriei contemporane nu este aşadar apanajul aşa-ziselor societăţi moderne. Chiar fără căsătoria formală, acestea continuă să se reproducă.

Schimbările de paradigmă

În anii '70 s-au făcut auzite primele critici la adresa forţei clasificatorii a sistemelor de filiaţie. Edmund Leach, autorul unei celebre monografii a unui sat ceylonez, apreciază că „a stabili o clasă denumită «societăţi matriliniare» pentru înţelegerea structurii sociale este tot atât de zadarnic cu a crea o clasă a «fluturilor albaştri» pentru înţelegerea structurii anatomice a lepidopterelor". Rodney Needham (1977) subliniază faptul că există societăţi cu o patriliniaritate puternică sau slabă, ceea ce limitează capacitatea comparativă a acestor tipologii; asocierea între structuri şi funcţii nu are relevanţă. Căsătoria şi rudenia nu sunt fenomene exterioare societăţilor, ci categorii eufemistice care ascund noţiuni foarte diferite. În consecinţă, comparaţiile sunt doar proiecte fără finalitate.

Apoi, studierea societăţilor din Noua Guinee a contribuit la repunerea în discuţie a universalităţii presupuse a paradigmei africane a unifiliaţiei. În aceste societăţi, filiaţia funcţionează pe baza principiului nediferenţierii sau cognatic, iar ideologia uniliniarităţii nu operează decât în circumstanţe particulare. La fel, în societăţile amazoniene, studiate la început pe baza paradigmei africane, noi generaţii de etnologi au descoperit importanţa consangvinităţii în spaţiul de rezidenţă al populaţiei *maloca*. Deodată, cazul african părea o excepţie.

David Schneider (1984) a contestat atât de virulent bazele teoretice ale rudeniei, încât a imprimat o nouă direcţie de studiu unei generaţii de tineri antropologi. După ce a condus o monografie a insulei Yap din Micronezia, el a analizat simbolurile rudeniei în America de Nord, concepută ca fiind întemeiată pe substanţe „naturale". El respinge iluzia „biologismului culturii europene"; ca şi Edmund Leach şi Rodney Needham, Schneider contestă universalitatea rudeniei. În societăţile din alte părţi, legăturile de sânge nu au aceeaşi importanţă ca în sistemul nostru european; propriile noastre cuvinte nu sunt neutre şi, dacă traducem un anumit termen utilizat într-o societate prin

„frate", „unchi" sau „văr", încărcăm acest cuvânt cu un conţinut istoric, simbolic şi social care îl face inapt pentru descrierea „altora". Antropologii se fac vinovaţi de eroarea deosebit de gravă a etnocentrismului. Rudenia a fost concepută în mod eronat ca fiind bazată pe „fapte naturale". Schneider respinge orice utilizare pe care am putea-o da unei colecţii de genealogii, instrument de lucru de bază pentru înţelegerea rudeniei.

La fel, primele feministe au criticat analiza propusă de colegii lor bărbaţi asupra diviziunii sexuale a rolurilor, întemeiată de asemenea pe iluzia faptelor naturale. Pornind de la critica lui Schneider, Sylvia Yanagisako şi Jane Collier (1987) au arătat că deosebirea între bărbaţi şi femei reprezintă o „construcţie culturală". Distincţia introdusă de Meyer Fortes (1969) între *Kinship*, domeniu al sângelui, al vieţii private şi afective înscris în grupul domestic, şi *Descent*, domeniul filiaţiei, care este pus în evidenţă de public, juridic şi politic, nu este acceptabilă pentru antropologii feminişti. Într-adevăr, primul domeniu trimite spre feminin şi este minimalizat, în timp ce al doilea provine din lumea bărbaţilor, fiind considerat superior.

În pofida aspectului lor radical, poziţiile lui Schneider nu i-au descurajat pe toţi antropologii să se ocupe de rudenie. În anii '90, studiile s-au ascuns sub alte denumiri, cum ar fi *cultures of relatedness*, expresie utilizată de Janet Carsten (1997, 2000). Studiind o comunitate de pescari din Malaezia, autoarea arată cum legăturile se creează prin intermediul sângelui, al laptelui şi al mesei pe bază de orez gătit în căminul central, toate „elementele" aparţinând „casei" şi constituind spaţiul femeilor. Legătura de rudenie se creează prin ingerarea în comun a hranei, fără a distinge dacă relaţia ţine de biologic sau de social.

Reevaluând într-o amplă lucrare dezbaterile asupra rudeniei, cele clasice, precum şi pe cele mai recente, Maurice Godelier (2004) a repus în drepturi importanţa aspectelor ce ţin de rudenie. În nici o societate, nici la „ei", nici la „noi", rudenia nu este fundamentul ultim al organizării sociale. Studiind populaţia Baruya, grup în care este specialist, autorul concluzionează că „existenţa grupurilor de rudenie nu este suficientă pentru a construi o societate, nici pentru a-i da o formă «tribală» ; ar fi o greşeală să afirmăm că societăţile fără caste şi fără clase, «primitive» etc. sunt societăţi bazate pe rudenie" (p. 55). Dincolo de aceste grupuri, alte raporturi fac să existe societatea, situate într-un domeniu politic şi ritual, legate de economic (război, accesul în teritoriile de vânătoare) ; în societăţile organizate statal, legăturile de rudenie nu sunt câtuşi de puţin „fundamentul" societăţii, ci raporturile juridice care

reglementează căsătoria şi filiaţia. Fără a le studia, nu putem anticipa importanţa rudeniei, mai ales în societăţile cu clase din prezent sau din trecut. În societatea feudală, rudenia nu are acelaşi înţeles pentru ţăranul lipsit de toate, chiar şi de genealogie, şi pentru senior, a cărui bogăţie înseamnă patrimoniu, dar şi strămoşi.

Departe de dezbaterile teoretice privind liniile de descendenţă, dar mult mai aproape de răsturnările provocate de noile tehnici de reproducere, studiile privind rudenia recapătă la începutul secolului XXI o importanţă sporită pentru a înţelege geneza legăturii între biologic şi social. Într-adevăr, în afara parametrilor clasici ai rezidenţei, căsătoriei şi filiaţiei, antropologia a fost interesată începând cu anii '80 de reprezentările privind conceperea copiilor, de credinţele privind substanţele şi impulsurile umane : zei, spirite, contribuţia tatălui şi a mamei în conceperea copilului. Spre deosebire de miturile altor societăţi, credinţele noastre religioase oferă o explicaţie procreării, punând în legătură cu sistemele de rudenie rolurile respective ale bărbatului şi femeii.

Biologicul a fost astfel reintrodus în social, căci toate societăţile reglementează sexualitatea şi raporturile între sexe : „indivizi de ambele sexe aparţinând unor generaţii diferite care se succed şi se înlănţuiesc unii cu alţii în procesul reproducerii vieţii omeneşti, legaţi între ei prin locul pe care societatea li-l atribuie în acest proces, acesta este în ochii mei fundamentul deopotrivă biologic şi social al raporturilor de rudenie", scria Maurice Godelier (p. 117). În societăţile europene, această legătură biologică dintre sexe a fost eufemizată, astfel încât căsătoria era singurul mod de a aduce pe lume copii. Din momentul în care cuplurile de homosexuali au cerut să devină părinţi, a fost pusă în evidenţă în mod clar legătura dintre sexualitate şi filiaţie. Sexualitatea revine în centrul rudeniei.

Întinerită astfel, „rudenia" permite abordarea unei game mai largi de subiecte (Franklin şi Mac Kinnon, 2001) tratând problemele identităţii, noţiunea de persoană, precum şi dezbateri în privinţa adopţiei, homosexualităţii, medicinei genetice, clonării sau testelor asupra embrionilor. Astfel, lucrarea lui Kath Weston (1991) asupra rudeniei la minorităţile sexuale a avut un ecou considerabil, arătând modul în care noile tehnologii şi strategii de reproducere au destabilizat soclul simbolic pe care era ridicată rudenia europeană. Lucrările cu privire la adopţie – şi mai ales cea internaţională – invită de asemenea la afirmarea relaţiilor între social şi biologic.

Perspectivele dimensiunii istorice

De mai bine de treizeci de ani, perspectiva antropologică a fost dublată de una istorică. Dacă studiul „altor" societăţi reaşază societăţile occidentale pe un continuum al societăţilor umane, studierea societăţilor din trecut ne permite să înţelegem cum şi de ce modul nostru de constituire a familiei s-a schimbat, cum şi de ce familia noastră este fiica epocii sale (Burguière *et al.*, 1994). Influenţa antropologiei asupra istoriei a fost accentuată încă din anii '70, când istoricii au pus stăpânire pe conceptele legate de rudenie pentru a studia aspecte ale societăţilor din trecut despre care se cunoşteau mai degrabă faptele de arme şi politice decât felurile de a se iubi, de a se reproduce, de a se comporta în cotidianul familial. Astfel, am fost interesaţi, pentru a nu cita decât câteva exemple notabile, de modul de filiaţie în Roma antică, unde sistemul patriliniar conducea la dezmoştenirea fiicelor, iar tatăl exercita un drept absolut pe timpul întregii sale vieţi, *patria potestas* asupra familiei sale, desemnându-şi succesorul şi moştenitorul bunurilor aşa cum dorea (Thomas, 1990).

Întrebările privind „mentalităţile" din trecut au fost susţinute de aportul considerabil al demografiei istorice, care a evidenţiat schimbările majore ale fecundităţii, nupţialităţii, mortalităţii etc. Odată cu abordarea din perspectivă antropologică şi istorică, sociologia contemporană a familiei a cunoscut în anii '80 o adevărată revoluţie. Dincolo de studiul mentalităţilor şi comportamentelor, explicaţia interdisciplinară a fost purtătoarea noilor abordări în analiza formelor familiei.

În acest sens, lucrările privind dimensiunea şi structura căminelor au arătat nu numai că familiile din trecut nu erau atât de numeroase pe cât se credea, ci şi faptul că structura lor era tot atât de diversificată ca şi cea a familiilor de azi. Pivotul central al argumentaţiei are în vedere emergenţa familiei nucleare. În opinia sociologilor din anii '60, modernitatea familiei ar fi fost caracterizată de forma sa nucleară şi de izolarea acesteia faţă de alţi membri ai grupului de rudenie. Considerată funcţională, această structură permitea mobilitatea mâinii de lucru şi facilita dezvoltarea industrială caracteristică ţărilor occidentale şi nord-americane dintre anii 1850 şi 1970. Familia nucleară şi industrializarea mergeau mână în mână, modernitatea familiei explicată astfel favorizând-o pe cea a societăţii.

Descoperirea istoricilor-demografi englezi a pus serios sub semnul întrebării această perspectivă. Studiind recensămintele parohiilor engleze din secolul al XVI-lea până la începutul secolului XX (Laslett, 1969), aceştia au putut constata că mărimea grupului domestic era apropiată de cea pe care o indică datele statistice actuale, iar structura sa era conjugală. Consecinţa teoretică a unei asemenea descoperiri era importantă: nu numai că modernizarea şi industrializarea nu au modificat dimensiunile şi structura familiei, ci poate chiar aici am putea descoperi cheia demarajului economic precoce al Angliei.

Dezbaterile din jurul grupurilor domestice

Toate societăţile din lume, oricare ar fi sistemul lor de rudenie, se organizează pe baza unor mici unităţi care gravitează în jurul căminului şi al patului. Antropologii au evidenţiat cvasiuniversalitatea uniunii conjugale (cuplul căsătorit şi copiii săi), deşi anumite societăţi par să acorde puţină importanţă rolului soţului (mergând chiar până la negarea existenţei căsătoriei, cum ar fi în cazul populaţiei Na din China). Dincolo de acest mic nucleu, încercăm să delimităm formele şi funcţiile corezidenţei ce reuneşte numeroase persoane – înrudite sau nu – sub acelaşi acoperiş, ceea ce englezii desemnează prin termenul *houseful*. Această locuinţă poate adăposti numeroase mici unităţi care se regrupează în jurul aceluiaşi cămin – unitate de reproducere şi consum – şi care cooperează pentru îndeplinirea sarcinilor – unitate de producţie.

În societăţile occidentale, caracterizate printr-un climat deseori umed şi rece, casele sunt construite din materiale solide, ceea ce influenţează structura unităţii familiale, în timp ce în zonele cu climat cald locuinţa, realizată din materiale uşoare, se adaptează într-o manieră suplă transformărilor grupului domestic, adăugându-se noi elemente atunci când este necesar.

Definirea grupului domestic

În anii '70, şcolile de demografie istorică engleză şi franceză au întreţinut un dialog fecund. Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, pe de o parte, şi Institut National d'Études Démographiques din Franţa, pe de altă parte, au testat o grilă de analiză a grupurilor domestice (în

limba engleză, *households*) asupra a numeroase cazuri istorice, încercând să delimiteze principalele structuri.

Acest clasament distinge patru tipuri:

- grupurile domestice numite „fără structură familială", alcătuite, de exemplu, din doi prieteni. În această categorie întâlnim cel mai adesea persoanele singure;
- aşa-zisele grupuri domestice „simple". Este vorba fie despre o familie nucleară, cuprinzând tatăl, mama şi copiii (sau doar tatăl sau mama, atunci când unul dintre cei doi este văduv), excluzând orice altă rudă;
- grupurile domestice „extinse", alcătuite, pe lângă familia simplă, din rude ascendente, descendente sau colaterale, cu alte cuvinte, din tatăl sau mama liderului sau soţiei acestuia, eventual nepoţi sau strănepoţi, excluzând generaţiile intermediare;
- grupurile domestice „multiple", în care coabitează mai multe familii înrudite, de unde şi celălalt nume, de familii „polinucleare", cum ar fi părinţii, cuplul unuia dintre copiii lor, cu propriii urmaşi sau părinţii cu mai multe cupluri de copii căsătoriţi.

Acestor grupuri domestice (vezi figura 1) pot să li se alăture persoane neînrudite: menajere, servitori, însoţitori sau chiriaşi (Laslett, 1972).

Folosind listele de numărare şi de recensământ al populaţiei realizate în ţările cu o cultură scrisă şi un stat centralizat, istoricii au comparat şi au clasat structurile familiale din diferite perioade istorice, insistând mai ales asupra atribuirii rolului de şef al căminului (*household head*). Scopul era de a stabili geografia formelor familiale europene.

Teza „nuclearizării" mai vechi a familiei a fost aşadar confirmată pentru anumite regiuni septentrionale ale Europei - Anglia, nordul Franţei, Belgia. Astfel, în 1599, la Ealing (Anglia), 78% din populaţie trăia în grupuri domestice simple, ca şi în Longuenesse, din regiunea franceză Pas-de-Calais, în 1778 (1972, p. 85).

Totuşi, mari părţi din Europa au fost identificate ca fiind interesate de structuri complexe, fiind vorba despre grupuri domestice „extinse" sau „multiple", mai ales în Franţa, în centru şi în sud. Astfel, în secolul al XVII-lea, la Montplaisant, în Périgord Noir, peste 30% dintre cămine trăiau în grupuri domestice complexe; în Alpii din Haute-Provence, studierea contractelor de căsătorie din secolul al XVIII-lea a arătat că peste jumătate dintre familii erau alcătuite din părinţi şi un cuplu de copii căsătoriţi (Collomp, 1972).

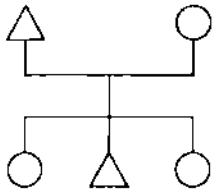

Grup domestic simplu

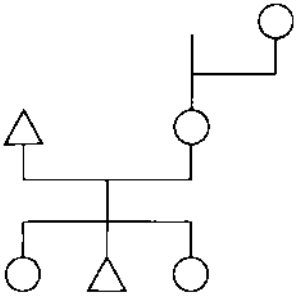

Grup domestic extins
în manieră ascendentă

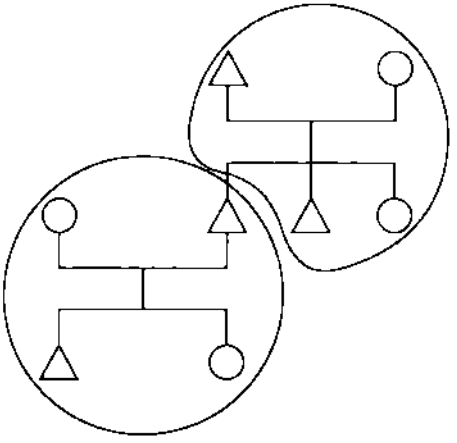

Grup domestic multiplu

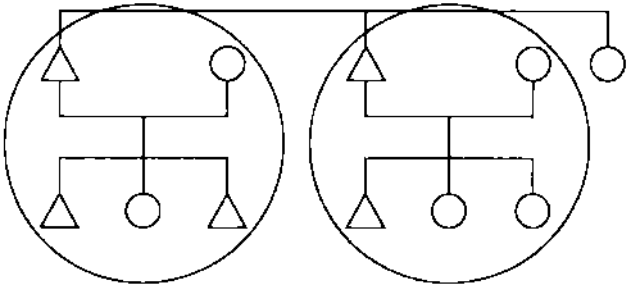

Grup domestic multiplu
în forma unei frăţietăţi

Figura 1. *Reprezentarea ideografică a structurii grupurilor domestice*
Sursă: Peter Laslett, 1972, pp. 42-43.

Diversitatea structurilor familiale în Europa a fost pusă în evidenţă încă din 1965, într-un articol de referinţă al lui John Hajnal (1965), care împărţea Europa de-a lungul unei linii ce trasa o diagonală de la Sankt-Petersburg la Trieste. La vest de această demarcaţie, grupurile domestice erau nucleare, soţii se căsătoreau mai târziu, rudenia nu-şi mai impunea alegerile matrimoniale, iar celibatarii deţineau o pondere importantă. La est, căsătoria, organizată de grupul de rudenie, unea soţi foarte tineri, existând deseori o mare diferenţă de vârstă între ei, celibatarii erau mai puţin numeroşi, înregistrându-se o pondere semnificativă a grupurilor domestice complexe.

Lucrările ulterioare ale lui Peter Laslett, John Hajnal, André Burguière şi ale altor autori au încercat să schiţeze o geografie a formelor familiale în Europa. Dar această tentativă s-a izbit de o diversitate care îl lăsa perplex pe observator. Chiar în regiuni omogene din punct de vedere ecologic şi climatic, cum ar fi satele din Alpi, multitudinea structurilor este surprinzătoare (Viazzo, 1989): familiile nucleare, familiile multiple şi complexe se asociază unor sisteme de transmitere a patrimoniului foarte diverse. Lumi apropiate fizic sunt în acelaşi timp distanţate cultural. Unele dificultăţi de ordin istoric ar putea explica aceste diferenţe.

În faţa acestei diversităţi de forme, istoricii au abandonat recent pista geografică, argumentând că poziţia familiei în sistemul economic determină, mai mult decât criteriile culturale, tipul de grup domestic pe care îl putem întâlni în aceeaşi localitate sau regiune (Kertzer, 2002).

Familiile-tulpină, familiile extinse, comunităţile tacite şi zadruga

Anumite forme au atras atenţia în mod deosebit, istoricii străduindu-se să le pună în relaţie cu modul de exploatare a pământului, cu sistemul de transmitere a bunurilor şi al căsătoriei, reglementate prin norme foarte vechi. Este cazul „familiei-tulpină" şi al „marilor comunităţi familiale".

Familia-tulpină (*stem family*) se înscrie în al patrulea tip al clasificării realizate de Laslett: este vorba despre un grup domestic ce reuneşte două generaţii, cuplul căsătorit – liderul familiei –, cu care locuieşte în general fiul cel mai mare căsătorit şi copiii săi. Acest model este foarte răspândit în zona Pirineilor, de ambele părţi ale frontierei. Totuşi, nu am putea construi un model caracteristic regiunii mediteraneene, unde familiile nucleare sunt foarte numeroase.

Familia-tulpină se identifică în mod direct cu casa, numită *oustal* în occitană, astfel încât, până la un anumit punct, am putea vorbi despre „un sistem de acasă". *Oustal* este mai mult decât o locuinţă fizică ; ea include construcţii anexe, pământuri, drepturi asupra bunurilor colective, drepturi de folosinţă a apelor, pădurilor şi păşunilor, precum şi amplasamentul cimitirului. Trebuie subliniat că în regiunea Pirineilor, de exemplu, o parte importantă a teritoriului se afla în proprietate comună ; în 1850, aceasta era situaţia pentru 30-40% din Pyrénées-Atlantiques şi Hautes-Pyrénées, faţă de 8,6%, cât reprezenta media naţională (Etchélécou, 1991, p. 28) : accesul la aceste pământuri nu era posibil pe o bază individuală, ci doar în virtutea apartenenţei la *oustal*. Administrate de ansamblul obştii, drepturile de folosinţă (de exemplu, urcarea turmelor de oi la munte, la păşunat) erau reglementate în comun. Din generaţie în generaţie, aceste bunuri şi drepturi trebuiau să fie transmise integral, aşa cum reputaţia casei se impunea să fie susţinută. Era o chestiune de onoare pentru fiecare dintre moştenitori. Cheia de boltă a acestui sistem se sprijină pe căsătorie, care uneşte moştenitorul unei „case" cu mezina alteia ; toate strategiile de mariaj aveau drept scop menţinerea rangului casei, aşa cum arată Pierre Bourdieu în studiul său despre Béarn (2002).

Două consecinţe decurg din acest principiu. Mai întâi, casa impune tuturor membrilor săi renumele şi prestigiul său, precum şi locul în ierarhia socială. Nu există poziţii individuale : astfel se explică atribuirea unui pseudonim fiecărui membru al familiei-tulpină, care poartă, alături de numele de stare civilă, şi pe cel al casei în care locuieşte. În al doilea rând, patrimoniul nu poate fi divizat, un singur copil va deveni moştenitorul - numit legitim -, ceilalţi fiind excluşi de la moştenire sau despăgubiţi cu o sumă modică. Mezinii vor putea fie să rămână în casă celibatari, fie să plece din comunitate, care nu le oferă nici o poziţie, şi să-şi încerce norocul în altă parte.

Aceste societăţi „de casă" nu sunt, de altfel, apanajul societăţilor ţărăneşti ; întâlnim forme similare, de exemplu, la populaţia Kwakiutl din nord-vestul Canadei, studiată de Franz Boas (1920). Claude Lévi-Strauss le definea astfel :

> Istoricii care, pentru lumea europeană, au fost preocupaţi de acest tip de formaţiune socială au subliniat ideea conform căreia casa, diferită de familie, nu coincide cu linia agnatică, fiind uneori lipsită de bază biologică, constând mai degrabă într-o moştenire materială şi spirituală care include demnitatea, originile, rudenia, numele şi simbolurile, poziţia, puterea şi bogăţia. Această descriere se potriveşte foarte bine instituţiilor americane, polineziene şi, până la un anumit punct, chiar celor africane, pe care, de mai bine de un secol, etnologii se declară incapabili să

le aşeze într-o tipologie tradiţională, acestea nefiind nici triburi, nici clanuri, nici linii de descendenţă, nici familii.

Ce este aşadar casa ? Mai întâi, o persoană morală, apoi deţinătoarea unui domeniu compus din bunuri materiale şi imateriale şi care, în fine, se perpetuează transmiţându-şi numele, destinul şi titlurile, în linie directă sau fictivă, cu singura condiţie ca această continuitate să poată fi exprimată în limbajul rudeniei sau alianţei şi, de cele mai multe ori, ale celor două împreună (1983, p. 1224).

Casei îi aparţin cei care o locuiesc, nu invers. Un al doilea tip de grup domestic complex se referă la familiile constituite dintr-un cuplu de ascendenţi şi mai multe cupluri formate din copiii căsătoriţi ai acestora. În Franţa, un model de acest tip a existat până la dispariţia sa în cursul secolului al XIX-lea, dar forme asemănătoare au fost înregistrate mai târziu în Europa Centrală şi de Est.

Înscriindu-se în categoria „grupurilor domestice multiple", aşa cum le definea Peter Laslett, aceste comunităţi familiale răspund unei duble necesităţi : securitatea şi munca. Ele s-au format în Evul Mediu târziu din nevoia de protecţie faţă de calamităţile naturale (epidemii) ori sociale (războaie) şi mai ales pentru a pune în valoare pământurile necultivate, care necesitau o importantă mână de lucru. În cazul Franţei, aceste mari familii ţărăneşti se constituiau fără un act legal, de unde denumirea lor de „comunităţi tacite" (Dussourd, 1978). Aservite la început, aceste comunităţi au devenit treptat stăpâne pe pământuri ; în schimbul valorificării bunurilor aparţinând seniorilor sau abaţiilor, erau scutite de impozite, cu condiţia să locuiască „în aceeaşi oală, la acelaşi foc", cu alte cuvinte, să împartă acoperişul şi bucătăria ; aceasta este situaţia comunităţilor din Limousin, care mai puteau fi observate la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea. Vorbim despre cazul unei comunităţi ce reunea o sută de persoane, dar cel mai adesea numărul lor nu era mai mare de 30-40, fiind numite *parsonniers* (cei care-şi au partea). Într-adevăr, bunurile erau în indiviziune, munca se realiza sub conducerea stăpânului, care dirija lucrările bărbaţilor la câmp, şi a unei stăpâne, care coordona treburile femeilor. Ca şi în cazul familiei-tulpină, căsătoria reprezenta o ameninţare la adresa patrimoniului : este motivul pentru care fiii, o mână de lucru indispensabilă, rămâneau în comunitate, în timp ce fiicele erau căsătorite în afara ei, luând cu ele o mică dotă. Cu toate acestea, erau preferate căsătoriile în interiorul comunităţii, ceea ce înseamnă căsătorii între rude, interzise de Biserică, cu excepţia obţinerii unei dispense. Conform unei legende familiale, o asemenea dispensă permanentă ar fi fost acordată

comunităţii din Quittard-Pinon (Vincent, 1981)! Un veritabil kibbutz *avant la lettre*: copiii comunităţii erau crescuţi în comun, iar masa era servită împreună în singura încăpere încălzită.

În regiunile occidentale ale Franţei, Bretania şi Vendée, caracterizate printr-o existenţă îndelungată a marii proprietăţi funciare, chiar şi după Revoluţie se puteau observa adunări familiale de aceeaşi natură pentru a lua în arendă aceste mari domenii, care erau foarte căutate. Un cuplu de părinţi se instala cu cel puţin doi dintre copiii căsătoriţi şi copiii acestora, cu scopul de a pune în valoare domeniul. În nordul Bretaniei, în regiunea istorică Léon, contractul de arendă era acordat în raport cu responsabilitatea pe care fiecare cuplu şi-o asuma faţă de munca agricolă. Fără să fi existat o ideologie patriliniară, întâlnim totuşi o mai mare înclinaţie spre partea liniei paterne, căci, am spune, proprietarului nu i-ar fi plăcut să vadă schimbarea numelui locatarului care exploata domeniul său (Segalen, 1987).

În regiunile italiene Toscana şi Emilia-Romagna, în secolul al XIX-lea, numărul mare de cămine multiple se explică printr-o combinaţie de factori economici şi demografici. Arendaşii trăiau în grupuri domestice numeroase, sub conducerea tatălui, împreună cu fiii săi celibatari sau căsătoriţi, soţiile acestora şi copiii lor. Insuficienţa pământurilor şi creşterea populaţiei explică de ce proprietarii acestor domenii (*podere*) favorizau comunităţile familiale numeroase care furnizau mâna de lucru necesară pentru exploatarea lor. Tatăl deţinea autoritatea absolută, pentru că el era cel care semna contractul şi era responsabil legal pentru asigurarea lucrărilor agricole. Pier Giorgio Solinas (1994) vorbeşte despre „familiile de muncă", ce caută să-şi amplifice „capitalul demografic" pentru a-şi spori şansele de a-şi păstra locul în fermă (*fattoria*).

În estul Europei, *zadruga*, ale cărei rămăşiţe mai puteau fi observate în fosta Iugoslavie după al Doilea Război Mondial, ilustrează funcţiile de apărare şi economice ale grupurilor familiale. Trăind între ruşi, germani şi turci, balcanicii s-au aflat mereu pe poziţii defensive. Familiile de tip zadruga înseamnă în primul rând enorme clădiri ce adăpostesc un grup patriliniar alcătuit din tată şi fiii săi căsătoriţi, care muncesc împreună. Ideologia pe care se bazează se află în continuitatea liniei de descendenţă prin intermediul casei, entitate deopotrivă fizică şi simbolică (Stahl, 1989). Autoritatea tatălui îşi are sursa în puterea religioasă: el este cel care îndeplineşte ritualurile în cinstea patronului spiritual, protectorul gospodăriei. Constituite după principiul virilocalizării (rezidenţă pe linie masculină), familiile de tip zadruga din Serbia,

Muntenegru, Herţegovina şi din anumite părţi ale Bosniei sunt unităţi de muncă ce reunesc numeroşi fraţi, de unde şi termenul generic „frăţietate" cu care sunt desemnate. Femeile părăseau zadruga la căsătorie fără alte bunuri în afara celor care alcătuiau trusoul pe care şi-l pregătiseră încă de la vârsta pubertăţii. Chiar dacă anumite rapoarte din secolul al XIX-lea fac referire la gospodării ce cuprindeau 40 de persoane, mărimea medie a familiilor de tip zadruga depăşea rareori cifra 15 (Hammel, 1972).

În sfârşit, Imperiul Rus era caracterizat de existenţa unor mari comunităţi familiale, înscrise într-un sistem de sclavaj şi care au început să se clatine abia după abolirea lor. La fel ca termenul *oustal*, cuvântul *dvor* desemnează în acelaşi timp construcţiile şi comunitatea familială; structura cea mai răspândită trimite la ultimele două categorii stabilite de Peter Laslett, familia-tulpină şi „frăţietatea" (Czap, 1972).

Ciclul vieţii domestice: fuziuni şi fisiuni

Aceste tipologii au rolul de a articula studiul dimensiunilor şi structurii grupurilor domestice cu datele socioeconomice şi culturale, punând în lumină diversitatea structurilor familiale ale Europei preindustriale. Cu toate acestea, ele trec sub tăcere o dimensiune esenţială, cea a timpului. Viaţa familială este un proces temporal marcat de fuziuni şi fisiuni, căsătoria şi naşterea copiilor apărând primele, iar apoi plecarea copiilor şi moartea.

Analiza recensămintelor ne furnizează doar fotografii diacronice ale grupurilor domestice într-un anumit moment al dezvoltării lor. Grupul poate trece de la forma „nucleară" la cea „extinsă", atunci când primeşte o mamă văduvă, sau la cea „complexă", dacă găzduieşte cuplul format prin căsătoria fiului. Contextul demografic poate împiedica formarea unei familii-tulpină cu trei generaţii dacă mortalitatea este ridicată. În plus, imperativele sistemului de producţie reglează procesele de fuziune şi fisiune. Astfel, zadruga nu este o structură încremenită, ci „un ansamblu de reguli ce servesc la menţinerea sub control a taliei maxime a acestor grupuri, introducând măsuri care o măresc sau o micşorează continuu" (Hammel, 1972, p. 370).

Fluxurile şi refluxurile legate de naştere, căsătorie şi deces determină ca, în orice moment, chiar şi în societăţile în care domneşte un model dominant, cum este cel al familiei-tulpină, să regăsim întotdeauna forme de familie simplă. Putem astfel să considerăm că, ţinând cont de mortalitatea din trecut,

o proporţie de 20-30% dintre grupurile domestice complexe constituie o probă statistică suficientă pentru a dovedi predominanţa familiei-tulpină.

Fisiunile nu sunt întotdeauna consecinţele unor evenimente demografice, sistemele acceptând incompatibilitatea caracterelor. Astfel, în familiile de tip zadruga, între femei existau dispute puternice, întrucât proaspetele soţii trebuiau să muncească, în timp ce mai tinerele lor cumnate se preocupau cu confecţionarea trusoului, ceea ce constituia o sursă de animozităţi. În provincia istorică Léon din Bretania, la care am făcut referire mai sus, modelul gospodăriei constituite din două surori şi soţii acestora este atât de frecvent întrucât, am spune noi, două surori se înţeleg mai bine decât două cumnate (Segalen, 1987). Conflictele dintre generaţii pot de asemenea să se manifeste atunci când tânăra familie nu mai vrea să accepte autoritatea tatălui. Astfel, în Alpii din Haute Provence, contractele de căsătorie prevedeau „clauze de nepotrivire" pentru a face posibilă separarea generaţiilor care nu mai voiau să coabiteze (Collomp, 1983).

Diversitatea acestor cicluri, pe care exemplele noastre o demonstrează, se sprijină pe factori sociali, economici şi culturali. Nu numai că sistemele familiale sunt diferite, dar în interiorul aceleiaşi societăţi ele se diversifică, mai ales în funcţie de nivelul de bogăţie. De exemplu, cei mai săraci se vor căsători mai târziu, vor avea mai puţini copii, iar aceştia vor părăsi devreme căminul familial ; este motivul pentru care dimensiunea grupului familial are mai puţină importanţă. Acest fenomen a fost evidenţiat în numeroase cazuri, de exemplu, în Basse-Bretagne, unde cei mai săraci zilieri nu puteau să-şi întreţină nici părinţii bătrâni, dar nici copiii, care erau nevoiţi să se angajeze ca argaţi în ferme încă de la vârsta de 12 ani ; în Alpii din Haute Provence, unde domnea familia-tulpină, tinerii căsătoriţi coabitau cu părinţii lor, fenomenul fiind cu atât mai des întâlnit cu cât familiile erau mai înstărite.

Una dintre variabilele cu rol de reglare a ciclului vieţii domestice o constituie prezenţa copiilor în cămin. În timp ce în societăţile în care predomină sistemul gospodăriilor de mari dimensiuni, ca în Toscana sau Rusia, copiii contribuie cu forţa lor de muncă, în zona septentrională a Europei, unde predomină grupul domestic nuclear, aceştia părăsesc căminul părintesc de la vârsta de 10 ani pentru a se angaja în ferme sau ateliere meşteşugăreşti. Peter Laslett a creat termenul *life-cycle servant* pentru a-i desemna pe aceşti tineri care erau recrutaţi de către familii de ţărani sau meşteşugari atunci când aceştia nu aveau decât copii de vârste mici sau când propriii copii erau plecaţi. Un astfel de sistem determina utilizarea copiilor din familiile cele mai sărace

în beneficiul celor mai bogate. Dar în societăţile rurale din Italia de Sud, unde exista un cod al onoarei foarte puternic, normele culturale se opuneau plecării tinerelor fete din cămin.

Grupul domestic : o utilizare ideologică

Dezbaterile asupra structurii grupurilor domestice nu au rămas cantonate în domeniul ştiinţei ; deseori, acestea au pătruns în domeniul ideologiei şi al politicii.

Frédéric Le Play, un precursor al sociologiei, inventator al unei metode de lucru originale, a fost primul care a realizat un tablou al tipurilor de familii (vezi introducerea). Dincolo de încercarea sa de clasificare, ancheta lui urmărea să propună soluţii pentru dezorganizarea familială pe care o observase la muncitorii europeni (categorie în care îngloba muncitorii din uzine, din mine, dar şi ţăranii). În opinia lui Le Play, introducerea Codului civil, care îl priva pe tată de dreptul de a-şi privilegia fiii, reprezenta cauza suferinţelor sociale. Pornind de la tipurile de grupuri domestice pe care le identificase, el recomanda reîntoarcerea la familia-tulpină, aşa cum o observase la Mélouga, la Cauterets în Lavedan în 1866, unde doar unul dintre copiii căsătoriţi rămânea alături de părinţi, ceilalţi părăsind căminul. În opinia lui Le Play, acest model era cel mai în măsură să lupte împotriva a ceea ce el numea „dezorganizarea socială" (Le Play *et al.*, 1994).

În lucrarea *Un monde que nous avons perdu*, Peter Laslett (1969) denunţă mitul potrivit căruia familia extinsă era forma caracteristică acestui trecut „pierdut" şi, pe baza lucrărilor de demografie istorică ce se dezvoltau în acea vreme, aprecia, nu fără unele generalizări pripite, că în Europa de altădată structurile familiale erau nucleare.

Este cunoscut destinul acestei teze, dar ea ilustrează, ca şi lucrările lui Le Play, posibilitatea utilizării ideologice a trecutului. Mitul „marii familii", sursă de armonie şi întrajutorare, a hrănit un imaginar colectiv care căuta în modelele de altădată imaginea unui timp armonios apus, opusă unui prezent copleşit de dezordine familială, în care legăturile slăbesc, iar respectul şi grija faţă de persoanele în vârstă decad puternic. În legătură cu acest ultim aspect, să ne amintim episodul canicule din 2003, când mass-media punea pe seama neglijenţei familiilor creşterea mortalităţii în rândul bătrânilor.

Mai mult, anumite forme familiale sunt ridicate la rangul de simboluri ale identităţii etnice. Un asemenea caz a fost zadruga. În anii '90, mai mulţi tineri

antropologi au reanalizat lucrările de istorie demografică ale generaţiilor trecute şi au demonstrat că, în Croaţia, această formă particulară de grup domestic n-a fost atât de răspândită pe cât se spunea. Prin impunerea în prim-plan a familiei de tip zadruga, observatorii căutau să „exotizeze" Croaţia, urmărind scopuri politice. Pe de altă parte, Sloveniei vecine i se nega acest tip de familie complexă, chiar dacă şi aici existau astfel de forme, pentru a-i lăsa Croaţiei exclusivitatea unei structuri sociale care a făcut să curgă atâta cerneală (Todorova, 1990 ; Capo Zmegac, 1996).

Familia şi rudenia în satele Europei

Studiul familiilor ţărăneşti din Europa constituie un bun exemplu pentru a ilustra fecunditatea împletirii viziunii istorice cu cea antropologică, făcând obiectul unui mare număr de lucrări în anii '80. Aceste familii corespund definiţiei date de Jack Goody grupului domestic, ştiindu-se că sunt unităţi de bază care, în societăţile preindustriale, gravitează în jurul căminului şi al acoperişului, al patului şi al fermei, îndeplinind funcţii de producţie şi reproducere, de adăpost şi consum. Este o definiţie suficient de pertinentă pentru studiul societăţilor rurale din Europa, înscris astfel într-o comparaţie cu alte societăţi ale lumii. Spre deosebire de societăţile studiate de fondatorii antropologiei, în care pământurile erau stăpânite în comun, în lumea satelor europene, proprietatea asupra pământurilor este privată. Începând cu secolul al XIV-lea, presiunea demografică a fixat populaţiile pe anumite teritorii cu limite aproape stabile şi care treptat s-au saturat. Întrucât proprietatea colectivă asupra terenurilor nearabile (păduri, păşuni alpine, islazuri) era atestată drept reziduală în secolul al XIX-lea, regula obişnuită era cea a proprietăţii private, care putea fi pusă în valoare în mod direct, de către proprietar, dar şi indirect, prin intermediul diferitelor forme de arendare. Problema centrală care se pune în acest context este cea a modului de transmitere a pământurilor şi, implicit, a perpetuării grupurilor domestice.

Transmiterea patrimoniului în lumea satelor

Transmiterea uniliniară şi cea divergentă

Sistemul de moştenire este mecanismul prin care proprietatea este transmisă de la cei morţi către cei vii şi mai ales între generaţii. Acesta face parte dintr-un sistem mai cuprinzător, potrivit căruia relaţiile de proprietate se reproduc în cursul timpului, ceea ce Jack Goody (1976) numeşte „transmiterea bunurilor". Autorul a conceput un amplu cadru comparativ al sistemelor de transmitere a bunurilor, opunând Africa şi Eurasia şi formulând ipoteza potrivit căreia dimensiunea şi structura grupurilor domestice depind de tipul de activitate economică în care acestea sunt angajate : creşterea animalelor, cultura cerealelor sau a pomilor fructiferi etc. Cum se stabilesc relaţiile între aceste unităţi de producţie şi tipul de agricultură practicată? Jack Goody compară societăţile care practică o agricultură extensivă (culturi în zone defrişate) cu societăţile care folosesc tehnici mai avansate (utilizarea irigaţiilor şi a îngrăşămintelor), generând un surplus de produse agricole. Se produce astfel o separaţie între societăţile africane, care aparţin primului grup, şi cele eurasiatice, care se înscriu în al doilea. Jack Goody propune o împărţire care, fiind întemeiată pe fundamente economice, are meritul de a nu fi etnocentristă, întrucât are în vedere toate societăţile lumii.

Deosebirilor de natură tehnologică le corespund două tipuri de transmitere a bunurilor fundamental diferite, pe de o parte, Africa şi sistemele sale uniliniare (*unilineal*), iar pe de altă parte, Eurasia şi sistemele sale divergente (*diverging devolution*). În primul caz, transmiterea se realizează pe o singură linie de descendenţă, care exclude femeile de la moştenire ; în cel de-al doilea caz, ea are loc pe două linii, locul femeilor devenind astfel central prin intermediul mecanismului zestrei.

Dacă în societăţile Europei răsăritene, ca şi în cele din Asia, grupul local se află deseori în situaţia de a lupta împotriva altor grupuri pentru a-şi proteja zonele de vânătoare, de cules sau de cultură, în Europa occidentală, unde pacea internă fusese instaurată încă de la sfârşitul Evului Mediu, problema crucială este cea a reproducerii grupurilor domestice individualizate, proprietare sau ocupante ale unor bunuri bine definite.

În acest cadru teoretic, cercetările privind ţărănimea din Europa s-au preocupat de rolul constrângerilor ecologice sau demografice (vârsta la părăsirea

căminului, vârsta la căsătorie), de natura bunurilor transmise, de momentul transmiterii bunurilor (la căsătoria copiilor sau la decesul părinţilor), de cadrul juridic al practicilor[1] de transmitere. Au fost puse în evidenţă două tipuri de transmitere în interiorul celei divergente : sistemul preciputar şi sistemul egalitar.

Ţărănimea preciputară şi cea egalitară

Diversitatea sistemelor de transmitere a bunurilor într-o Europă rurală se înscrie într-un continuum care porneşte de la un pol strict inegalitar spre unul egalitar, cu tipuri intermediare determinate de caracteristici demografice, economice, sociale şi culturale. Sistemul inegalitar, care conduce la un singur moştenitor, este cel mai coerent, întrucât îmbină necesitatea transmiterii unui bun între generaţii cu cea a păstrării intacte a patrimoniului familial, în scopul asigurării viabilităţii exploataţiei agricole. Conform regulii de drept roman care se aplica în timpul Vechiului Regim, pe care notarii au ştiut foarte bine să o aplice în tot cursul secolului al XIX-lea, după adoptarea Codului civil, numai unul dintre copii era desemnat succesor şi moştenitor ; acestuia i se încredinţa întregul patrimoniu familial, exprimat în termenul occitan *oustal* sau *oustau*, dar se cunosc şi variante relativ asemănătoare în comunităţile montane din zona Alpilor, în Elveţia şi Austria : o casă, terenuri agricole, o parte dintre bunurile colective, cum ar fi dreptul de păşunat sau de a beneficia de lemn de foc din pădurea comună. Recunoaştem aici principiul familiei-tulpină. În acest sistem, copiii fără drept de moştenire sunt „înzestraţi", ceea ce-i exclude de la moştenire. Acestora li se oferă mai multe posibilităţi : să rămână celibatari în casă, să plece în exil precum mezinii din Gascogne, devenind preoţi, să se căsătorească după zicala „Foamea se însoţeşte cu setea" şi să se alăture rezervei de mână de lucru pentru meşteşugurile locale sau chiar să plece definitiv şi să-şi caute norocul la oraş.

Desemnarea moştenitorului, momentul transmiterii moştenirii şi partea acordată copiilor fără drept de moştenire nu sunt identice în interiorul ariei geografice în care se aplica acest sistem. În Franţa meridională, moştenitorul este întotdeauna primul născut şi de preferinţă bărbat, dar, pe măsură ce ne

1. Reglementările juridice sunt uneori multiple, constituind sursa unor conflicte ; de exemplu, în Ţara Bascilor se aplicau în trecut atât legile naţionale ale Codului civil, cele ale regiunii, numite *fueros*, cât şi cutumele locale (vezi William Douglass, 1968).

deplasăm spre vest, în Pirinei, sistemul se nuanţează, autorizând fetele la moştenire împreună cu soţii lor. În anumite societăţi, moştenitorul este ales încă de la naştere ; în Gévaudan, părinţii nu decid decât în momentul căsătoriei primului lor copil, declanşând astfel rivalităţi între fraţi. În Alpii din Haute Provence, excluderea fraţilor şi surorilor mai mici este atenuată de o zestre relativ semnificativă.

În contrast cu acest pol inegalitar care s-a prelungit până târziu, în secolul XX, un alt model, cel al familiei bretone, întruchipează în toată puritatea sa polul egalitar (Segalen, 1985). Spre deosebire de grupurile domestice aparţinând sistemului „casei", pe care proprietatea asupra pământului le înrădăcinează în acelaşi loc generaţie după generaţie, ţăranii bretoni nu sunt în general proprietarii exploataţiilor agricole ; este motivul pentru care aceştia cunosc numeroase strămutări în cursul existenţei lor, fie că sunt alungaţi de proprietarii de pământ, fie că se află în căutarea unei exploataţii care să le permită să hrănească o familie numeroasă în tot cursul secolului al XIX-lea, având în vedere importanţa ratei fecundităţii. Grupurile rezidenţiale nu manifestă câtuşi de puţin un ataşament simbolic faţă de un anumit loc, ele mişcându-se în interiorul unor microregiuni care constituie arii omogene de apartenenţă culturală. Regula de transmitere a bunurilor coincide fără dificultate cu prevederile Codului civil (spre deosebire de sistemul precedent). Este o regulă egalitară ce se aplică în cazul copiilor, băieţi şi fete. Aparent, aceasta ar trebui să conducă la o diminuare a viabilităţii exploataţiei agricole, dar, într-o regiune dominată de sistemul de arendă, regula egalitară nu se aplică decât pentru bunurile mobile. Din momentul în care ţăranii devin proprietari, ei vor încerca să armonizeze cele două principii aparent contradictorii : necesitatea menţinerii exploataţiei la o dimensiune care să-i asigure viabilitatea economică şi grija de a nu dezavantaja pe niciunul dintre copii.

În practică, tatăl va desemna un succesor prin contract (care nu este întotdeauna primul născut, ci, deseori, ultimul), care va avea obligaţia să-şi întreţină părinţii la bătrâneţe. Între modelul familiei din zona Pirineilor, profund inegalitar, şi cel al familiei bretone, în esenţă egalitar, se înscrie o întreagă gamă de situaţii intermediare, ce combină în diferite moduri recursul la cele două principii.

Sistemul egalitar îi obligă deseori pe membrii familiilor de ţărani să caute resurse în afara agriculturii sau să-şi modifice sistemul de producţie. Este cazul satului Würtemberg, Neckarhausen, descris de David Sabean (1997). Ţăranii de aici sunt proprietari şi foarte egalitari într-o societate frământată de

conflictele între părinţi şi copii, fraţi şi surori, fraţi vitregi şi cumnaţi vitregi etc. Creşterea demografică a condus într-o primă fază la trecerea de la producţia de cereale la culturi cu un randament mai înalt (cânepă, in sau legume), care erau vândute pe piaţă; într-o a doua etapă, bărbaţii pleacă la oraş să se angajeze, devenind lucrători la terasamente sau zidari. Acest sistem generos se împleteşte cu o intensă activitate de revânzare a parcelelor între rude apropiate sau veri. Viabilitatea societăţii se sprijină astfel pe resurse exterioare agriculturii şi pe o piaţă imobiliară susţinută în mare parte de reţelele de rudenie şi de pseudorudenie.

Pirineii şi Bretania sau, mai exact, Aude şi Pays Bigouden, sunt două tipuri pure, cele două extreme ale aceluiaşi sistem. Pornind de la o comparaţie între regiunile italiene Campania şi Puglia, prima dominată de culturi de arbuşti, mica proprietate ţărănească şi descendenţa pe linie masculină, iar cea de-a doua de culturi extensive (*latifundo*) şi de un sistem de moştenire în succesiune feminină, Gérard Delille (1985) consideră la rândul său că a descoperit extremele, aflate în complementaritate, între cele două fiind posibile oricâte situaţii intermediare, atât pe plan economic sau demografic, cât şi în ceea ce priveşte sistemele de rezidenţă şi transmitere a patrimoniului.

Descendenţă şi înrudire în lumea satului

Pentru a înţelege funcţionarea familiei în societăţile rurale din Europa, este necesară depăşirea nivelului unităţii grupului domestic în favoarea unei abordări mai generale, la nivelul rudeniei (*kinship*). În măsura în care grupul domestic şi exploatarea agricolă se identifică, rudenia apare în centrul sistemului rural sub un dublu aspect: reglează drepturile de acces la pământuri, dar şi modalităţile de transmitere a acestor bunuri; căsătoria reprezintă o importantă rotiţă a acestor mecanisme.

În succesiunile genealogice observate regăsim câteva trăsături ale grupurilor de filiaţie africane - ideologie familială de lungă durată, ancorată pe un teritoriu recunoscut, devotament faţă de un strămoş care poate fi cvasimistic şi eponim (lăsându-şi, de exemplu, patronimul) -, chiar dacă, pentru societăţile din Europa, a căror memorie genealogică este mai puţin profundă decât cea a societăţilor fără scriere, putem vorbi mai degrabă despre „descendenţă".

Apartenenţa la o linie de descendenţă familială conferă drepturi şi îndatoriri - de exemplu, interzicerea căsătoriei în oricare altă linie de descendenţă, motivul

constituindu-l moştenirea rivalităţilor, ocuparea anumitor responsabilităţi politice sau religioase în cadrul comunităţii săteşti într-o manieră cvasiereditară etc. În afara afilierii la linia de descendenţă, individul şi grupul domestic descoperă rude pe linie colaterală, cu care nu au ascendenţi direcţi, ci doar o legătură de sânge şi de alianţă mai mult sau mai puţin apropiată. Legăturile de rudenie funcţionează după un model apropiat celui descris mai sus în societatea Iban. Graţie acestei duble legături, grupul domestic se află în situaţia de a-şi desemna conduite prescrise, relaţii privilegiate, drepturi şi îndatoriri.

Prin descendenţă, grupul domestic este integrat şirului celor care l-au precedat şi celor care îi vor succede în acelaşi loc şi, prin neamuri, ansamblului rudelor căruia îi urmează în tot ceea ce reprezintă urzeala vieţii sociale: ajutor reciproc, prietenii sau dispute. Descendenţa se constituie cel mai adesea în jurul proprietăţii, dar, în anumite cazuri, şi în jurul succesiunii în privinţa dreptului la contractele de închiriere (arendare); astfel, putem întâlni descendenţe de fermieri care se succed pe o exploataţie ale cărei dimensiuni rămân mai stabile decât cea a unei proprietăţi ţărăneşti, supusă cu fiecare generaţie riscurilor împărţirii şi redistribuirii.

Prezenţa descendenţei este de asemenea atestată la meşteşugarii rurali. Grupul domestic şi proprietatea mijlocului de producţie se confundă în acest caz. Însuşirea meşteşugului este însoţită de socializarea copilului şi se transmite din tată în fiu; putem observa astfel linii de descendenţă de ţesători, fierari, cizmari sau croitori. În acelaşi timp, activitatea lor este mult mai receptivă decât agricultura la influenţele economice externe.

Ansamblurile familiale, această constelaţie suplă de rude, cu care pot sau nu să existe relaţii, determină reţelele care unifică între ele diferitele grupuri domestice înrudite. Descendenţa şi înrudirea funcţionează într-o manieră complementară, predominând principiul vertical sau orizontal, din raţiuni economice, de moştenire etc. La Minot, în Burgundia, de exemplu (Pingaud, 1978), neamul reprezintă un principiu activ al organizării sociale: „Conştiinţa genealogică este mai puţin profundă, fiind mai extinsă în colateralitate decât în profunzime, existând o tendinţă de a nu ţine cont de principiul generaţiilor" (Jolas şi Zonabend, 1970, p. 172). Neamul asigură un anumit număr de funcţii şi oferă în interiorul său o alegere a partenerilor posibili. Sunt încheiate numeroase căsătorii în această clasă „a străinilor care sunt puţin rude". Aceste „înlănţuiri de alianţe" caracteristice în Pays Bigouden (Segalen, 1985) unesc puţin câte puţin toate grupurile domestice de acelaşi nivel social din spaţiul rural şi microregional.

Către o geografie europeană a familiilor ţărăneşti

După geografiile realizate de istoricii demografi, alţi cercetători au încercat să contureze modele emergente în spaţii bine delimitate. Oricare ar fi fost rezultatele acestor încercări, diversitatea europeană a ţărănimii oferă o grilă de identificare utilă pentru înţelegerea diversităţii familiilor contemporane.

Societăţi alpine şi mediteraneene

Modurile de reproducere a populaţiilor de la munte, supuse constrângerilor naturale ale vieţii la altitudine, i-au fascinat pe etnologi şi istorici. Pier Paolo Viazzo (1989) întreprinde o revizuire fundamentală a modelelor propuse, într-un demers deopotrivă istoric şi comparativ. El respinge interpretarea „cultural-ecologică" a lui Cole şi Wolf (1974), evidenţiind că nu există un determinism ecologic care să condiţioneze tipul de structură socială.

Oare am putea acorda mai mult credit problematicii ecosistemului, care pune accentul pe un anumit mod de reglare demografică, pe care comunitatea şi-o autoimpune, având în vedere caracterul limitat al resurselor naturale? În mod cert, în toate societăţile alpine există această reglare, fie că este vorba despre limitarea imigraţiei, despre încurajarea emigrării, despre controlul naşterilor, mai ales prin intermediul căsătoriei târzii. O asemenea problematică acordă o importanţă decisivă sistemului de transmitere a bunurilor, egalitară sau inegalitară; în primul caz, acceptarea căsătoriei va conduce la o creştere demografică sigură, în timp ce, în al doilea caz, presiunea demografică va fi controlată prin intermediul nupţialităţii. Dar etnologii care s-au ocupat de societăţile alpine au arătat că lucrurile sunt mult mai complexe. Conform oricărei „logici", societăţile alpine ar trebui să practice întotdeauna un sistem inegalitar. Însă, în numeroase comunităţi, sistemul egalitar şi controlul populaţiei fac casă bună.

Pornind de aici, oare cum am putea explica marea diversitate a modurilor de reproducere socială? Soluţia pare să se afle în relaţia dintre sistemul de exploatare a resurselor şi forma grupurilor domestice. La Törbel, în Alpii Elveţieni (Netting, 1981), sistemul egalitar şi familia nucleară par a fi viabile, întrucât cirezile de vite sunt exploatate pe o bază colectivă, dar acolo unde exploataţia este individuală, grupurile domestice trebuie să fie complexe şi

numeroase, pentru a-şi putea repartiza între membrii lor sarcinile de muncă răspândite pe un spaţiu larg. Departe de a constitui forma paradigmatică a grupurilor domestice alpine, aşa cum se credea, familia-tulpină nu este omniprezentă, putând fi observate numeroase cazuri de „frăţietăţi".

Pier Paolo Viazzo a acordat o mare importanţă emigraţiei din trecut, care a avut un impact demografic, social şi cultural fundamental în evoluţia comunităţilor montane. Importanţa sistemului demografic este aici determinantă. Într-un regim demografic numit tradiţional, caracterizat printr-o rată înaltă a fecundităţii şi mortalităţii, emigraţia oferă o supapă indispensabilă menţinerii sistemului cutumiar. Astfel, în Pirineii Occidentali ar fi avut loc o adevărată „hemoragie demografică", emigrarea cronică fiind necesară pentru menţinerea comportamentelor cutumiare (Etchélécou, 1991, p. 70). Creşterea emigraţiei masculine a determinat un puternic celibat feminin, având drept consecinţă reducerea fecundităţii generale a regiunii. În anumite regiuni ale Alpilor, ratele fecundităţii şi mortalităţii erau, dimpotrivă, relativ scăzute, cum ar fi la Törbel, în Elveţia.

Ca urmare a emigraţiei, nivelul de alfabetizare al comunităţilor de altitudine era deseori mai ridicat decât cel al satelor din câmpie (Rosenberg, 1988; Fontaine, 2003), constatare care a determinat reorientarea observaţiilor spre societăţile prealpine. În anii '50, obiectul de studiu al antropologilor americani nu l-au constituit spaţiile arhaice acunse în interiorul lumii moderne europene.

În ceea ce priveşte spaţiul mediteraneean, se vorbea cu uşurinţă în anii '80 despre un model specific, caracterizat prin prezenţa familiilor multiple şi o vârstă scăzută în momentul căsătoriei. Un asemenea model era explicat prin răspândirea sistemului de arendare şi existenţa unui cod cultural care acorda un loc primordial onoarei familiale, dependentă de conduita sexuală a femeilor (Laslett, 1983).

Atât în Italia, cât şi în Peninsula Iberică, descoperirea diversităţii structurii grupurilor domestice, a modelelor de rezidenţă, a modurilor de moştenire, a sistemelor de exploatare a proprietăţilor agricole, a tipurilor demografice etc. a repus în discuţie aceste generalizări. David Kertzer şi Caroline Brettell au introdus o împărţire spaţială, punând în opoziţie regiunile de nord ale Italiei, Portugaliei şi Spaniei, unde predomina o ţărănime caracterizată prin forme complexe ale grupurilor domestice, asociate cu o vârstă ridicată la căsătorie, cu oraşele agrare şi proprietăţile latifundiare din sud, unde predominau familiile nucleare, formate din cupluri tinere.

La rândul său, Pier Paolo Viazzo (1999) compară modurile în care fetele părăsesc domiciliul părintesc. În nordul Italiei, ele erau angajate ca servitoare, departe de protecţia rudelor masculine ; în sud, fetele aşteaptă pur şi simplu să se căsătorească, ceea ce constituia o garanţie a virginităţii lor. Viazzo evidenţiază astfel un fapt cultural.

Compararea nordului cu sudul Europei

În legătură cu ţărănimea europeană, ar trebui să evităm greşeala unui comparatism denunţat pe bună dreptate de studiile privind rudenia în societăţile din alte părţi. Însă putem oare să renunţăm în acelaşi timp la asocierea practicilor de moştenire cu sistemele şi relaţiile sociale? Caroline Brettell (1993) ne sugerează să ne orientăm spre valorile care fundamentează fiecare societate şi mai ales spre atitudinile care au în vedere legăturile între generaţii (îngrijirea bătrânilor, transferul bunurilor). Pentru reînnoirea încercărilor de tipologizare propuse în urmă cu 30 de ani, atenţia a fost îndreptată spre alte criterii sociodemografice, cum ar fi vârsta în momentul plecării din casa părintească sau ponderea servitorilor în cadrul marilor ansambluri familiale, date care permit prelungirea comparaţiilor până la societăţile contemporane.

La nivel european, David Reher (1998) constată că tinerii bărbaţi părăsesc domiciliul părintesc mult mai devreme în nord decât în sud şi că în nord se înregistrează de două până la patru ori mai mulţi servitori decât în regiunile din sud. O asemenea situaţie are consecinţe asupra vârstei din momentul căsătoriei şi a relaţiilor familiale, pentru că, pe de o parte, părăsirea căminului familial se produce în tinereţe şi se scurg mai mulţi ani între plecarea tânărului şi formarea cuplului (cum este cazul Marii Britanii sau al Olandei), iar pe de altă parte, tânărul adult celibatar locuieşte în casa părintească şi nu o părăseşte decât în momentul căsătoriei.

Studiind tratamentul rezervat persoanelor în vârstă, în absenţa totală a statului-providenţă, David Reher observă marea diferenţă ce separă celelalte state europene de Anglia, unde a fost instaurat foarte devreme un sistem numit *Poor Low*, care punea pe umerii colectivităţii povara bătrânilor fără susţinere familială. În societăţile din sud, această obligaţie economică şi morală revine grupului domestic. În cazul familiei-tulpină, cuplul moştenitor trebuie să preia în grija sa rudele care le cedează exploatarea agricolă ; în cazul sistemelor egalitare, contractele semnate între părinţi şi copii uşurează transmiterea bunurilor încă din timpul vieţii celor vârstnici. David Reher a încercat astfel

să opună două modele, Europa legăturilor familiale „puternice" şi pe cea a legăturilor familiale „slabe", observând în cazul acesteia din urmă prelungirile în contemporaneitate (vezi capitolul 12).

Specificitatea studiului rudeniei în societăţile ţărăneşti conduce la formularea unor întrebări care se înscriu în continuarea celor care au în vedere societăţile neeuropene şi în acelaşi timp se deosebesc de acestea. Tema obiceiurilor sociale ale rudeniei în privinţa transmiterii bunurilor şi a reproducerii sociale, fie că este vorba despre unităţi domestice sau despre un întreg grup, apare ca fiind crucială. Este acelaşi filon prin care putem identifica regulile sociale ale rudeniei în lumea muncitorilor, o lume lipsită de patrimoniu, dar nu şi de familie, şi în lumea celor înzestraţi cu bunuri simbolice şi bogăţie.

Bibliografie orientativă

Augustins, Georges, 1990, *Comment se perpétuer ? Devenir des lignées et destins des patrimoines dans les paysanneries européenes*, Societé d'ethnologie, Paris.

Collomp, Alain, 1983, *La Maison du père*, PUF, Paris.

Jolas, Tina ; Verdier, Yvonne ; Zonabend, Françoise, 1970, „Parler famille", *L'homme*. X, 3, republicat în lucrarea colectivă *Une campagne voisine. Minot en Bourgogne*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1990.

Goody, Jack, 1976, *Production and Reproduction. A Comparative Study of the Domestic Domain*, Cambridge University Press, Cambridge.

Goody, Jack ; Thirsk, Joan ; Thompson, Edward P. (coord.), 1976, *Family and Inheritance*, Cambridge University Press, Cambridge.

Laslett, Peter, 1972, „La famille et le ménage : approches historiques", *Annales ESC*, 4-5, iulie-octombrie, pp. 847-872, traducere din introducerea la lucrarea colectivă a lui Peter Laslett şi Richard Wall, *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, Cambridge, 1972.

Segalen, Martine, 1985, *Quinze générations de Bas-Bretons. Parenté et société dans le pays bigouden sud. 1720-1980*, PUF, Paris.

Segalen, Martine, 2001, „La parenté", în Martine Segalen (coord.), *Éléments d'ethnologie. Concepts et aires culturelles*, Armand Colin, Paris, pp. 70-94.

Viazzo, Pier Paolo, 1988, *Upland Communities. Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*, Cambridge University Press, Cambridge.

Zonabend, Françoise, 1994, „De la famille. Regard ethnologique sur la parenté et la famille", în André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend, *Histoire de la famille*, Le livre de Poche, Paris, pp. 19-97.

Capitolul 2

Rudenia şi clasele sociale

Împrumutând conceptele antropologilor şi istoricilor, cercetătorii societăţilor muncitoreşti şi burgheze din Europa şi-au pus întrebări, la rândul lor, despre rolul pe care-l joacă rudenia în structurarea relaţiilor sociale. S-a deschis astfel o perspectivă nouă pentru sociologia familiei şi pentru sociologia claselor sociale.

Dezvoltarea rapidă a mişcării complexe desemnată prin termenul *industrializare* a transformat profund structurile sociale ale Europei, generând apariţia unor clase distincte prin modul şi nivelul lor de trai. Conform teoriei marxiste, capitalismul a generat rupturi sociale, o clasă dominantă, cea a burgheziei industriale, şi o clasă dominată, cea a proletariatului. În cazul ambelor clase au fost observate transformări majore în domeniul familial, referitoare la organizarea grupurilor domestice, la relaţiile între sexe şi generaţii, la normele şi valorile care guvernează funcţionarea lor. Dacă astăzi teoria marxistă este depăşită, ca şi alte teorii (evoluţionismul, structuralismul etc.), noţiunea de clase cu interese opuse rămâne indispensabilă pentru analiza societăţii europene care s-a edificat odată cu industrializarea din a doua jumătate a secolului al XIX-lea până în anii '70.

Dând naştere sociologiei, aceste bulversări sociale legate de industrializare au suscitat interpretări diferite, în care rudenia deţinea o pondere variabilă. În cursurile susţinute public despre familie, Émile Durkheim a dezvoltat ipoteza prăbuşirii a ceea ce el numea „comunismul familial". El pune pe seama societăţii salariate slăbirea sentimentului familial comunitar, punând implicit problema rupturii legăturilor de rudenie. În absenţa unor studii empirice, nu a existat un răspuns la această problemă. Continuând pe calea deschisă de sociologia lui Durkheim, sociologia claselor, care s-a impus începând cu anii '30, iar apoi după al Doilea Război Mondial, a fost dominată de marxism, s-a interesat mai puţin de problemele familiei şi ale legăturilor de rudenie.

Dimpotrivă, intenţia de a studia familia şi mai ales rudenia a fost prezentă în mediile sociologice ale anilor '70, asociate grupului „mandarinilor".

Prin intermediul antropologiei şi mai ales al istoriei sociale şi demografice, problema rudeniei în societatea industrială a revenit în atenţie atunci când studiile empirice au fost dirijate asupra societăţilor muncitoreşti, în special de către cercetătorii anglo-saxoni. Este adevărat că istoria industrială a Angliei, prin precocitate şi expansiune rapidă, apărea ca o figură singulară în istoria europeană.

Rudenia şi industrializarea

În Franţa şi în toată Europa a existat o mişcare de emigrare masivă, care a afectat cea mai mare parte a comunităţilor rurale începând cu 1850. Aceasta permitea diminuarea presiunii demografice care fusese înregistrată încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Migranţii plecau spre diferite bazine de angajare ce se dezvoltau în oraşe sau în apropierea surselor de energie. Pe de o parte, aceştia îşi lăsau familiile şi rudele în locul de origine, iar pe de altă parte, erau determinaţi să-şi recreeze o familie în noul loc de viaţă.

Studiul familiei şi al rudeniei a generat un nou concept operaţional, *family life course* („cursul vieţii familiale"). Nu trebuie să confundăm acest concept cu cel de „ciclu de viaţă familială" (*family life cycle*), care serveşte la urmărirea fazelor grupului domestic (fisiune şi fiziune) într-un context de relativă stabilitate socială, cum este cazul societăţilor rurale. „Cursul vieţii familiale" se concentrează mai degrabă asupra rupturilor în contextul bulversărilor majore induse de diferitele fenomene pe care le subsumăm conceptului de industrializare (Elder, 1974; Hareven, 1978).

În plus, într-o mişcare înscrisă în sensul evoluţiei sociale, acest concept ia în considerare punctul de vedere al individului în tranzacţiile sale cu grupul domestic, cu rudenia, precum şi cu alţi actori sociali. Oare cum se efectuează într-un context economic şi social în schimbare aceste tranziţii majore: plecarea din căminul familial, căutarea unui loc de muncă şi căsătoria? „De-a lungul timpului şi în condiţii istorice în schimbare, interacţiunea dintre indivizi şi unitatea familială este însăşi esenţa demersului prin *life course*" (Hareven, 1987, p. XI). Astfel, după marile anchete de demografie istorică ce au studiat structurile căminului în mediul rural, un al doilea val de lucrări s-a

concentrat asupra drepturilor şi îndatoririlor, a sentimentului datoriei rezistent în contextul schimbărilor provocate de industrializare (Medick şi Sabean, 1984). Exista o preocupare pentru analiza legăturilor dintre „interes şi emoţie", cu alte cuvinte, pentru naşterea legăturilor familiale într-un context de schimbare socială. Iar aceste studii au demonstrat continuitatea schimburilor de bunuri şi servicii între cuplurile conjugale şi reţeaua lor de rudenie în tot „cursul vieţii familiale".

Marea familie a protoindustrializării

În ceea ce priveşte Franţa, numeroase cercetări au permis clarificarea îndeaproape a acestor procese, plecând de la constatarea că industrializarea nu a început cu marile uzine, ci la domiciliu. Numeroase gospodării din mediul rural cunoşteau două tipuri de resurse, cele care proveneau din exploatarea agricolă şi cele din munca la domiciliu sau din apropierea surselor de energie. Istoricii vorbesc despre „protoindustrie".

Pe jumătate muncitori, pe jumătate ţărani, aceşti familişti se angajau ca mineri sau fierari pentru anumite perioade, revenind la pământurile lor atunci când timpul culturii impunea acest lucru. Astfel, atelierele metalurgice din Savignac-Lédrier, în Périgord, oferă exemplul extraordinar al unei fierării care a funcţionat din 1480 până în 1975, traversând mai ales secolul al XIX-lea şi sfidând marile întreprinderi capitaliste ; 75% dintre locuitorii de la sate sunt în acelaşi timp ţărani şi muncitori, lucrând în timpul iernii în ateliere de fierărie pentru a acumula, prin această activitate complementară, capitalul destinat cumpărării unui „bun personal". Ei devin şi muncitori, pentru că nu încetează să fie ţărani.

Aici, ca şi în cazul aşa-numitei *mezzadria* italiene, mărimea forţei de muncă este sursa bogăţiei. Ferma arendată în parte este exploatată de anumiţi membri ai familiei, ceilalţi lucrând în fierărie ; membrii familiei reprezentau pepiniera de muncitori plătiţi individual, atunci când era vorba despre comenzi urgente (Lamy, 1982-1983).

În acelaşi timp, dezvoltarea producţiei industriale s-a realizat prin extinderea muncii la domiciliu, ceea ce impunea o prezenţă constantă la războiul de ţesut sau în atelierul de fierărie al familiei. Chiar şi în Anglia, până în anul 1840, o mare parte din producţia industrială provenea din atelierele familiale.

Protoindustria se caracterizează printr-un număr de trăsături ce demonstrează că exploatarea muncitorului este anterioară dezvoltării marii industrii. Denumită în limbajul curent *sweating-system*, ea plasează muncitorul la domiciliu într-o dependenţă faţă de *contractor*, intermediarul între furnizorul de materii prime şi uzina care cumpără produsul finit sau semifinit. În timpul unei crize de supraproducţie, mâna de lucru este trimisă în şomaj ; atunci când comenzile abundă, aceşti muncitori de la ţară sunt forţaţi la zile interminabile de muncă, reunind în acelaşi efort femeile şi copiii, sau chiar întreaga familie.

Structura acestor cămine era în general complexă şi accepta numeroşi membri, cu scopul de a pune la muncă un număr maxim de persoane. De exemplu, în valea râului Meuse, familiile numeroase de meşteşugari deţineau fiecare câte un mic atelier de fierărie care lucra pentru puternica industrie de armament din oraşul Liège. Întreaga familie se afla în slujba producţiei. Copiii nu erau angrenaţi direct în muncă, aşa cum se întâmpla în familiile ţărăneşti sărace, ci puşi să muncească de îndată ce deveneau capabili să facă acest lucru. Menţinerea acestor „mari" familii era un mijloc de redistribuire a sărăciei între cât mai multe persoane.

Schema evoluţionistă care leagă industrializarea de „nuclearizarea" grupului domestic a prevalat în sociologia anilor '60 şi '70, până la înmulţirea lucrărilor care i-au demonstrat falsitatea. În satele cu un sistem protoindustrial, în care meşteşugarii rurali munceau la domiciliu, iar producţia lor era vândută pe o piaţă dominată de o economie de tip capitalist, grupurile domestice extinse erau numeroase. În acelaşi timp, sensul acestei grupări familiale nu se suprapune „comunismului familial", termen preferat de Durkheim :

> Precursorii familiei proletare au fost mult mai numeroşi, aceasta nefiind doar o variantă a familiei de tipul familiei-tulpină. Aceştia nu slujeau drept instrument de conservare a bunurilor sau ca loc de protecţie şi îngrijire a persoanelor în vârstă – cum era cazul grupului domestic ţărănesc –, ci ca un mijloc personal de a redistribui sărăcia familiei nucleare prin intermediul sistemului de rudenie (Medick, 1976, p. 308).

Organizarea familiilor de meşteşugari oferă un model intermediar între familia ţărănească şi cea muncitorească. Cu prima au în comun legăturile de rudenie şi împărtăşirea unui ansamblu de valori ; a doua prefigurează prin anumite aspecte repartizarea rolurilor. Faptul de a fi salariat le permite soţilor o mai mare independenţă în raport cu părinţii lor ; în plus, condiţiile economice şi sociale ale muncii creează cadrul unei repartizări a rolurilor relativ egalitară.

Naşterea unui cuplu egalitar

Bărbaţii se reîntorc acasă, iar femeile pot pleca: „Situaţia protoindustrială se caracterizează printr-un grad înalt de asimilare în funcţiile de producţie între bărbaţi şi femei. În Germania întâlnim femei în fabrici de cuţite sau de cuie, ca producători sau organizatori ai comercializării produselor industriale; la fel de frecvent întâlnim bârbaţi filatori sau care fac dantele. Uneori, necesităţile economice aduc cu sine o răsturnare a rolurilor tradiţionale, femeile producând, în timp ce bărbaţii gătesc. Această răsturnare continuă pe plan simbolic: femeile beau şi fumează în public, iar în timpul revoltelor provocate de foamete erau cele mai feroce şi mai violente" (Medick, 1976).
În Dauphiné, unde femeile lucrează într-o fabrică de mănuşi, soţul este cel care face de mâncare şi se ocupă de copii; femeii îi revin raporturile cu intermediarul, care furnizează mâna de lucru şi plăteşte piesele confecţionate; tot în sarcina ei cad şi negocierile privind preţul, care au loc deseori într-o cafenea. Într-adevăr, avem de-a face cu instaurarea unei „lumi pe dos": bărbaţii în casă, iar femeile în afara ei. Munca în cadrul grupului domestic de artizani este bazată, poate într-un mod mult mai intim, pe celula de muncă formată din soţ, soţie şi copii (al cărei important rol în producţia agricolă şi meşteşugărească îl cunoaştem). Fie că sunt ţesători, amândoi angajaţi în meseria lor – la Vraiville, în Eure, soţul ţesând postavul aspru de Elbeuf, iar soţia batiste din aţă, o muncă mai uşoară (Segalen, 1972) –, echipe familiale de producători de cuţite etc., ei trebuie să cumuleze două salarii pentru a asigura supravieţuirea căminului. Dacă în familia de agricultori asocierea bărbat-femeie poate să nu fie între soţ şi soţie, ci între mamă şi fiu, tată şi fiică sau frate şi soră, în familia protoindustrială, asocierea în producţie este familială, datorită absenţei unui patrimoniu care să asigure ansamblul rudelor.

În afară de instaurarea unei repartizări egalitare a rolurilor, familia protoindustrială prezintă trăsături noi în ceea ce priveşte formarea cuplului, dacă o comparăm cu familiile rurale. Vârsta în momentul căsătoriei creşte, căci părinţii încearcă să păstreze aproape de ei cât mai mult timp posibil forţa de muncă a tinerilor adulţi ; în alte părţi, endogamia profesională constituie o regulă. Mai mult, acest mediu este caracterizat de o fecunditate ridicată, copiii putând fi puşi la muncă încă de timpuriu, de la vârsta de 7 ani. Apreciem că cea mai mare parte a creşterii industriale a Angliei până în 1850 poate fi atribuită muncii femeilor şi copiilor în cadrul atelierelor familiale.

Familia de la oraş, angajată în uzină

Cu sau fără rude?

În ciuda a ceea ce presupuneau sociologii anilor '60, lucrările de istorie socială au arătat rolul instituţiei familiale şi al rudeniei în pregătirea proceselor pe care le desemnăm sub numele industrializare, precum şi forţa de rezistenţă a acestei instituţii. Chiar şi în condiţiile cele mai dificile impuse de transformările economice şi sociale, oamenii încearcă să aplice strategii conforme cu interesele lor: acestea trec prin organizaţia rudeniei.

Atunci când protoindustria a fost măturată de criza economică accentuată care a făcut ravagii în Europa în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, rupturile sociale şi familiale au fost semnificative. Putem cita, printre alte exemple, pe cel al regiunii austriece Waldviertel unde, la începutul secolului al XIX-lea, grupurile domestice torceau şi ţeseau la domiciliu. Odată cu căderea dramatică a preţului produselor textile, după 1850, producţia a fost transferată în fabrici, la oraş; depăşirea stadiului protoindustrial a fost însoţită de o migraţie masivă, în special spre Viena. Cât despre satele de origine, acestea s-au reorientat spre activităţi exclusiv agricole (Grandits, 2003).

Astfel, se pune problema rupturii legăturilor dintre generaţii, care a fost subliniată în mod dramatic de istoricul Edward Thompson, care observa agresiva industrializare a Angliei:

> Fiecare stadiu de specializare şi diferenţiere industrială loveşte în economia familială, perturbă relaţiile dintre soţ şi soţie, dintre părinţi şi copii, introducând o ruptură tot mai accentuată de fiecare dată între „muncă" şi „viaţă". În acest timp, familia era sfâşiată în fiecare dimineaţă de sirena uzinei (1958, p. 416).

Deşi nu există îndoieli în legătură cu faptul că industrializarea din Anglia a fost brutală, lucrările de istorie demografică şi socială au nuanţat această afirmaţie. Deseori sunt citate lucrările consacrate de Michael Anderson (1971) oraşului Preston, o aşezare textilă din Lancashire, în care se prelucra bumbacul adus din colonii. La recensământul din 1851, grupurile domestice extinse sau multiple, conform tipologiei lui Laslett, deţineau o pondere de 23%, un procent superior celui înregistrat în aşezările rurale de unde proveneau aceste familii.

Revoluţia urbană şi industrială a fost însoţită de o creştere considerabilă a corezidenţei între generaţii. Jumătate dintre cuplurile tinere locuiau împreună cu părinţii lor încă din primii ani de căsătorie. Chiar şi atunci când se instalau în mod independent, locuinţa lor era situată în aceeaşi clădire cu cea a părinţilor. Contrar afirmaţiilor lui Edward Thompson, constatăm nu mai puţini, ci mai mulţi copii în vârstă care locuiesc cu părinţii lor decât în comunităţile rurale din împrejurimile oraşului. Corezidenţa era mai mult forţată decât o opţiune a cuplurilor, fiind impusă de penuria de locuinţe şi de lipsa locurilor destinate îngrijirii copiilor, în condiţiile în care munca mamelor era indispensabilă pentru bugetul familiei.

De la sat la oraş, structurile familiale complexe legate de munca pământului au dispărut. Astfel, la începutul secolului al XIX-lea, 14% dintre familiile rezidente în centrul oraşului Bologna erau alcătuite din persoane singure, cele multiple reprezentând doar 2%. Dincolo de zidurile oraşelor, situaţia se inversează : 21% dintre familii erau multiple, în timp ce indivizii care trăiau singuri constituiau o raritate (Kertzer, 2002, p. 63). Într-adevăr, migrantului care-şi părăsea locul de origine pentru a-şi găsi o slujbă la oraş nu i se oferea posibilitatea de a trăi într-un grup domestic nuclear sau extins. De cele mai multe ori celibatar, el era obligat să locuiască cu chirie la membrii familiei sau la persoane din satul de origine. Pentru familia-gazdă, era un mijloc de a-şi spori un buget deseori precar.

Corezidenţa reprezintă o formă de manifestare primară a menţinerii legăturilor de rudenie, dar este prezentă şi în relaţiile de muncă. Astfel, un studiu consacrat unei uzine textile americane, Amoskeag Manufacturing Company din Manchester, New Hampshire, a arătat multitudinea resurselor oferite de legăturile de rudenie în această mare întreprindere fondată în 1832. Exemplul poate fi aplicat în cazul a numeroase situaţii europene (Hareven şi Langenbach, 1978). În mod sigur, întreprinderea, pe de o parte, şi muncitorii, pe de altă parte, nu sunt parteneri egali, dar reţelele familiale au constituit o forţă de rezistenţă notabilă faţă de angajator, oferindu-le membrilor săi refugiu şi susţinere. Conştientă de importanţa acestor reţele, compania le-a utilizat în mod deliberat pentru a face angajări şi pentru a-i controla pe muncitori.

Până la începutul secolului al XIX-lea, Amoskeag angaja familii întregi, deseori migranţi săraci din zona Québec, o modalitate pentru întreprindere de a-şi maximiza eforturile privind locuinţa muncitorească. Acţiunile de ajutor social erau destinate mai ales familiilor, nu indivizilor ; erau acordate facilităţi în vederea dobândirii unei proprietăţi, asigurarea stomatologică pentru copii etc.

Impactul forţei familiei asupra organizaţiei industriale era important : facilitând adaptarea membrilor săi, găsindu-le un loc de muncă şi o locuinţă, reţeaua familială oferea susţinere morală şi materială. În cadrul uzinei, fiecare atelier era organizat pe o bază familială şi etnică ; în anumite condiţii, această coeziune permitea temperarea impunerii unor noi ritmuri de muncă.

Limitele puterii familiale în cadrul întreprinderii capitaliste sunt totuşi dependente în mare măsură de conjunctura generală. În perioada scursă de la deschiderea uzinei până la Primul Război Mondial, mâna de lucru era relativ rară, concurenţa era aspră, iar reţeaua de rudenie constituia o resursă importantă de muncitori. După război, întreprinderea şi-a concediat în mod regulat muncitorii, până la închiderea ei, familiile devenind neputincioase în faţa acestor schimbări.

Exemplul oferit de Tamara Hareven poate fi observat şi în cazul marilor întreprinderi franceze din perioada dezvoltării industriale. Astfel, la trecerea în secolul XX, într-o mare întreprindere, Papeteries de la Seine din Nanterre (Hauts-de-Seine), care oferea locuri de muncă pentru mii de muncitori şi avea reputaţia de a oferi salarii bune şi locuinţe pentru angajaţii săi, nu erau rare cazurile în care erau angajate familii întregi, ce cuprindeau mai multe generaţii. Integrarea între familie şi muncă era astfel deosebit de puternică (Segalen, 1990).

Aceste reţele viguroase, înscrise în cultura rurală de origine, nu se manifestă câtuşi de puţin ca un transfer al structurilor arhaice în lumea industriei ; ele oferă răspunsuri la noile condiţii socioeconomice. Ceea ce caracterizează rudenia este dinamismul său şi capacitatea de adaptare la situaţii noi.

Familismul muncitoresc şi filantropia patronatului

Condiţiile familiale ale muncitorului de la oraş sunt tot atât de diverse ca şi situaţia acestuia pe piaţa muncii ; se manifesta totuşi o corelaţie evidentă între nivelul salariului şi gradul de „familism" al muncitorului. În timpul masivei emigraţii masculine din Europa din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, s-a produs deseori un dezechilibru între cele două sexe, pentru că bărbaţii tineri plecau să se angajeze în mine sau în industrie. Având în vedere necesitatea de a acumula o bază financiară pentru a forma un cuplu, vârsta bărbaţilor în momentul căsătoriei era frecvent mai ridicată decât în regiunile de unde aceştia erau originari.

Cu cât salariul era mai bun, iar condiţiile de muncă mai stabile, cu atât muncitorul părea mai „aşezat". Cazul oraşului Marsilia în secolul al XIX-lea, studiat de William Sewell (1971), este caracteristic acestor procese de stabilizare prin intermediul familiei. Jumătate din producţia industrială provenea din uzine, mai ales din industria construcţiilor de maşini, aflată în legătură cu activitatea portuară şi cu fabricile de ulei. Muncitorii necalificaţi sunt deseori celibatari şi mobili, cei calificaţi fiind căsătoriţi şi stabili. Printre cei din urmă, William Sewell îi deosebeşte pe cei cu „calificare închisă", al căror grup este endogam şi în cadrul căruia transmiterea meseriei în familie este importantă. E vorba despre zidari, dogari, tăbăcari şi angajaţii din construcţiile navale, care împart o viaţă socială comună, în familie, în jurul cabanei de pescuit de la malul mării, unde aveau loc momentele festive şi de relaxare. Ostili în privinţa acceptării imigranţilor, aceştia sunt bine organizaţi şi obţin salarii mai mari decât cele ale muncitorilor cu „calificări deschise" : tâmplari, metalurgişti, zugravi. Grupul lor este mai puţin centrat pe familie ; sociabilitatea lor, esenţialmente masculină, are drept cadru cârciumile de la periferie ; grupul furnizează contingentele de muncitori socialişti.

Începuturile capitalismului au însemnat salarii mici şi un nivel scăzut de calificare a mâinii de lucru ; ceea ce cumpăra uzina şi la cel mai scăzut preţ posibil era forţa de muncă a muncitorului, căruia i se cerea să execute aceleaşi activităţi repetitive, care nu presupuneau multă forţă fizică ; de aici rezultă recurgerea la angajarea femeilor şi a copiilor.

Prin investigarea structurii grupurilor domestice sau din prezenţa numeroasă a celor care locuiesc cu chirie rezultă importanţa problemei locuinţei muncitorului. Patronii din industrie, ca şi edilii locali, erau incapabili să facă faţă afluxului de proletari care îşi părăseau satele în căutarea locurilor de muncă, îndreptându-se spre noile uzine. Investitorii privaţi ridicau în grabă locuinţe strâmte, în care se îngrămădeau familii care îşi cheltuiau cea mai mare parte dintre venituri pe chirie. Erau ocupate toate spaţiile, de la pivniţă la podul casei. În 1840, în Anglia victoriană, 14 960 dintre cei 240 000 de locuitori ai oraşului Manchester locuiau permanent în pivniţe ; în Liverpool, aproape 20% din populaţie, majoritatea de origine irlandeză, trăia în diferite moduri sub nivelul pământului (Navailles, 1983). Dacă nu locuiesc la periferie, aproape de uzinele construite în împrejurimile oraşului, muncitorii ocupă centrul urban abandonat de familiile bogate. 50 sau 60 de persoane locuiesc în case destinate iniţial unei singure familii de burghezi. Aceste locuinţe sunt uneori închise în ele însele, cum erau forturile din Lille, casele cu curte din

Roubaix, satele de mineri sau cătunele din Liverpool, Birmingham sau Wolverhampton.

Observatorii vremii - Victor Hugo, Charles Dickens, Karl Marx - au fost frapaţi de grozăvia unei asemenea situaţii, evocată de istoricii contemporani. Karl Polanyi evocă „mocirla socială şi materială a cocioabelor" (1983, p. 233); Eric Hobsbawm consideră că „organizarea economiei este o conspiraţie permanentă pentru restrângerea nivelului de trai al claselor muncitoare" (1962, p. 1050).

Filantropii s-au arătat şi ei mişcaţi de aceste situaţii şi vor încerca să găsească o soluţie pentru criza locuinţelor, propunând construirea unor imobile comune. Acestea, supuse unor reglementări draconice (interdicţia de a zugrăvi sau tapeta pereţii, pe scurt, de a-şi însuşi spaţiul domestic, sau un control sever mai ales în privinţa băuturii), n-au fost deloc apreciate.

Construirea de către întreprinderi a locuinţelor muncitoreşti nu porneşte din filantropie, ci din interesul patronilor, care pot astfel să-şi fidelizeze mâna de lucru. Oferind în vecinătatea întreprinderii o casă ce dispune de un nivel de confort relativ superior celui din oraş, industriaşul îşi stabilizează mâna de lucru, se asigură de fidelitatea muncitorului şi de punctualitatea acestuia la locul muncă.

Exemplul arhetipal este cel pe care îl oferă uzinele Schneider din Creusot. Fraţii Schneider s-au stabilit în 1832 într-un sat care număra 800 de locuitori. Au dezvoltat aici o întreprindere considerabilă în domeniul metalurgic, cuprinzând de la extracţia metalelor până la prelucrarea acestora. Unul dintre cele mai importante centre metalurgice îşi va desfăşura activitatea aici până la falimentul din anii '80.

Creşterea demografică a fost foarte rapidă în Creusot, un sat încă insalubru: în 1837 număra 2 700 de muncitori, pentru ca în 1866 numărul lor să ajungă la 24 000. Dinastia Schneider a creat un oraş nou, împărţit în cartiere muncitoreşti, cu grădini, şcoli, spital şi biserică. În schimbul muncii sale din mine, forje sau oţelării, muncitorul primea locuinţă, i se asigura îngrijire medicală, educaţie şi chiar posibilitatea de a fi promovat. Locuitorii din Creusot spuneau: „Locuiesc aici pentru Schneider". Este o lume totală şi totalitară, care se identifică cu numele Schneider din leagăn până în mormânt, generaţii la rând. Mai mult, rudenia se manifestă aici de-a lungul existenţei dinastiilor muncitoreşti ca un ecou al dinastiei Schneider. De aici rezultă criza socială majoră produsă atunci când uzina s-a închis (*Les Schneider*, 1995).

Consecinţele familiale ale muncii femeilor şi copiilor

Nu doar transformările economice din secolul al XIX-lea au golit satele împingând indivizii şi familiile spre oraş şi au schimbat natura activităţilor economice atât în mediul rural, cât şi în mediul urban. După 1850, tot mai puţine activităţi meşteşugăreşti sau protoindustriale se desfăşurau la sate, care se vor concentra asupra unei producţii agricole tot mai mecanizate ; de exemplu, în exploataţiile agricole din Brie sau Beauce era nevoie de mână de lucru salariată, pentru că familiile nu erau suficiente pentru a acoperi întreaga muncă.

La oraş, în uzine, începuturile capitalismului şi mai ales ale capitalismului textil au dezorganizat grav viaţa familială, obligând femeia să muncească în uzină şi existând repercusiuni asupra copiilor. Salariile mici ale bărbaţilor făceau necesară munca tuturor în uzină. În Lille, în 1856, filaturile de bumbac şi de in aveau angajaţi 12 939 de bărbaţi şi 12 792 de femei, care lucrau de luni până sâmbătă, între orele 5.30 şi 20.00, 300 de zile pe an. Salariul femeilor era inferior celui pe care-l primeau bărbaţii, iar salariul copiilor era şi mai mic. Statura joasă a copiilor era preţuită în uzinele textile, căci aceştia se puteau strecura sub războiul de ţesut pentru a înnoda firele rupte, pentru a curăţa bobinele de aţă şi pentru a strânge resturile de bumbac. Deşi foarte mic, salariul copilului putea face diferenţa în bugetul familiei muncitoreşti. Astfel, putem explica de ce mijloacele de contracepţie nu intrau deloc în logica familiei de muncitori, a cărei fecunditate ridicată era un răspuns la condiţiile proletarizării. La Roubaix, în 1862, o familie putea să se descurce numai dacă munceau toţi cei cinci membri ai săi : tatăl, mama şi cei trei copii ; cheltuielile lor se ridicau la 1 000 de franci, iar totalul salariilor era de 1 150 (Pierrard, 1976).

Proletarizarea maternă

Istovite de condiţiile lor de muncă, femeile muncitoare sunt acuzate că şi-au pierdut abilităţile şi cunoştinţele domestice. Declinul statutului bărbatului în cadrul grupului domestic muncitoresc nu determină o revalorizare necesară a statutului femeii. Observatorii subliniază efectele distructive ale industrializării asupra abilităţilor domestice tradiţionale: „Industrializarea va crea pentru grupuri întregi un nou tip de mame, care muncesc în afara căminului între 12 şi 14 ore pe zi şi revin la domiciliu extenuate, năucite, exasperate şi uneori incapabile să-şi asume obligaţiile materne şi menajere fundamentale. Noutatea nu constă în faptul că munca mamei se află la concurenţă cu îngrijirea copiilor săi (situaţie prezentă frecvent şi în mediul rural), ci în caracterul masiv, colectiv, incontestabil

> al acestui fenomen. Ţărăncile munceau la fel de mult, dar acasă, şi puţine dovezi, cu excepţia unor îmbolnăviri, indică faptul că erau conştiente de oboseala lor obişnuită. Acum, uzina şi cocioabele în care locuiesc reunesc aceste nenorociri şi conferă sărăciei lor o dimensiune scandaloasă" (Knibielher şi Fouquet, 1980, p. 245).

Viaţa socială feminină tradiţională, prin intermediul căreia se transmiteau virtuţile casnice, este distrusă. Acestea au în vedere căminul, gătitul, spălatul şi îngrijirea copiilor. Dacă aceste practici erau uneori considerate în mediul ţărănesc „superstiţioase", ele nu au încetat să se transmită, impunându-se ca venind dintr-un trecut îndepărtat. Situaţia se schimbă la oraş, unde contrastul între comportamentul muncitoarei şi cunoştinţele erudite şi rafinate este prea vizibil. Observatorii manifestă o poziţie vădit ostilă faţă de comportamentul femeilor muncitoare, fiind nevoiţi să constate că acestea sunt lipsite de virtuţi casnice. La sfârşitul secolului, criticile se înmulţesc: „Muncitoarele nu ştiu nici să coasă, nici să cârpească, nici să gătească o supă, nici să-şi crească propriii copii. Faptul că munca în industrie, care este copleşitoare, a distrus vechile îndemânări şi virtuţi casnice nu are nimic surprinzător. Răul cel mai mare este acela că nu pune nimic în locul lor, lăsând femeile, mamele, total dezarmate, acuzate de nepăsare" (Knibielher şi Fouquet, 1980, p. 256).

Aşa cum au arătat Tilly şi Joan Scott (1978), condiţiile de muncă ale femeilor şi familiilor diferă totuşi în mod substanţial de la un sector industrial la altul. Cu excepţia începuturilor marii industrii textile, forţa de muncă feminină era alcătuită preponderent din tinere celibatare, căci munca în uzină era compatibilă în foarte mică măsură cu îndatoririle familiale ale femeilor căsătorite şi cu copii. Cele care se angajau în uzină o făceau din nevoia absolută a unui al doilea salariu, pentru a completa veniturile insuficiente sau pentru a trece de situaţii de criză din familie (de exemplu, îmbolnăvirea tatălui).

La începuturile industrializării, familia de muncitori constituia, la fel ca şi cele de ţărani şi meşteşugari, o unitate economică integrată, ce trebuia să se bazeze pe mai multe salarii. Soţul, soţia, adolescenţii, copiii (atât timp cât legislaţia nu interzicea munca lor) puneau laolaltă salariile. În acest context, munca femeii era strâns legată de ciclul vieţii familiale. După o perioadă de relativă prosperitate din primii ani de viaţă conjugală, când se cumulează două salarii, munca în uzină devine dificilă pentru mamele cu copii mici. Ele trebuie să aleagă între abandonarea activităţii profesionale, greu de împăcat cu funcţia maternă, dar implicând prăbuşirea catastrofală a veniturilor familiei, şi continuarea muncii în condiţii precare. Multe femei aleg prima soluţie,

rămânând acasă. Totuşi, există întotdeauna un procent de femei pentru care munca în uzină este indispensabilă.

Atunci când nu lucrează în uzină, femeia caută alte surse complementare de venit: de exemplu, la Londra, reducerii mâinii de lucru feminine îi corespunde o creştere a numărului de persoane care locuiesc cu chirie. În alte oraşe muncitoreşti, femeile căsătorite se angajau în sectoare neindustriale: spălătorese, îngrijitoare de cafenele, menajere sau pur şi simplu îşi luau de lucru acasă. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea se observă o creştere a acestui tip de muncă, mai ales datorită maşinii de cusut. Dacă această tendinţă părea aliatul femeii burgheze în realizarea sarcinilor sale tradiţionale, „croitoreasa de fier" este instrumentul capitalismului exterior în cadrul căminului. Pentru un salariu suplimentar mic, lipită de maşina sa, femeia îşi regăseşte menirea şi funcţiile tradiţionale, devenind imaginea simbolică a femeii disciplinate (astăzi, aceeaşi imagine se regăseşte în cea a dactilografei ţintuite mai întâi asupra maşinii de scris, iar din anii '90 asupra tastaturii calculatorului). Odată cu dezvoltarea industriei confecţiilor, multe femei obţin cu maşina lor de cusut banii necesari rambursării instrumentului lor de dominaţie şi ceva în plus pentru a completa salariul soţului. Pentru a câştiga acest mic venit, trebuie să muncească zile întregi, uneori până târziu în noapte. Iată de ce, la începutul secolului XX, observăm femei reîntorcându-se în uzină, o variantă preferabilă faţă de chinurile muncii la domiciliu - aceste femei vor fi apoi „înghiţite" de uzinele de armament (Perrot, 1978).

Oricare ar fi implicarea femeii într-o muncă remunerată, rolul său principal este de a asigura supravieţuirea familiei, în pofida condiţiilor de sărăcie extremă care caracterizau întreaga Europă industrială a secolului al XIX-lea. Naşterea mai multor copii împovăra fără îndoială cheltuielile familiei. Abandonul copiilor a crescut într-o manieră dramatică odată cu industrializarea, ceea ce a determinat autorităţile publice să organizeze structuri de ajutor pentru cei care au fost numiţi „copii găsiţi", „copii abandonaţi" sau „copii asistaţi" - în engleză, *foundlings* (Fuchs, 1984). Deseori, mamele care-şi abandonau copiii, fie că erau celibatare sau căsătorite, erau din rândul celor nou-venite în oraş, fără o reţea de rudenie sau de vecinătate care să le susţină. Munca şi îngrijirea copiilor erau incompatibile, în special pentru femeile care se angajau ca servitoare, o meserie în expansiune în secolul al XIX-lea. La Paris, cel puţin o treime dintre femeile care îşi abandonau copiii erau servitoare, slujbă incompatibilă cu rolul lor matern; o altă treime era alcătuită din croitorese şi muncitoare în uzine (Fuchs, 2002, p. 176).

Sfârşitul familiei muncitoreşti ?

Ameliorarea situaţiei muncitorilor în perioada interbelică şi mai ales după al Doilea Război Mondial, rod al luptei sindicale, bazată pe spiritul de clasă şi al prosperităţii economice excepţionale a Franţei, va conduce la punerea problemei durabilităţii clasei muncitoare şi a caracteristicilor specifice modelului său familial.

Problema familială muncitorească va interesa sociologia plecând de la o întrebare ce rămâne fără răspuns până la construcţia masivă de locuinţe sociale din anii '70; este ceea ce Michel Verret numea „mizeria domiciliară": locuinţele improvizate, respingătoare, inconfortabile, suprapopulate şi pline de promiscuitate din marile oraşe (1983, p. 697). Lucrările lui Paul-Henri Chombart de Lauwe sunt un exemplu al acestor studii de pionierat (1956).

Sociologia claselor muncitoreşti s-a aplecat şi asupra trăsăturilor care caracterizează legăturile conjugale şi de rudenie.

Rezidenţele muncitoreşti

Ancheta condusă de Michael Young şi Peter Willmott (1983) privind legăturile familiale (conjugale şi de rudenie) în Londra de după război este trecută astăzi în analele cercetării. Cei doi sociologi au fost însărcinaţi să cerceteze efectele sociologice asupra rolurilor conjugale şi a reţelelor de rudenie ale mutării unei populaţii dintr-un cartier de cocioabe muncitoreşti puternic integrat în locuinţe situate pe terenuri parcelate. Este un caz de experiment social destul de rar, iar lucrarea este interesantă din două motive: mai întâi, pentru că analizează situaţia unei comunităţi muncitoreşti la un moment dat, iar apoi prin consecinţele planificării urbane asupra structurilor familiale.

Autorii descriu cartierul Bethnal Green la începutul anilor '50; el fusese construit în 1895, fiind una dintre primele realizări ale London City Council, creat cu cinci ani mai devreme cu scopul de a satisface nevoile populaţiei în creştere a Londrei. În această perioadă de după război, ancheta evidenţiază mai întâi importanţa legăturilor de rudenie, ca urmare a penuriei de locuinţe care obligă un mare număr de cupluri să coabiteze cu părinţii unuia dintre membrii cuplului (părinţii soţiei, cel mai adesea). Când cuplurile trăiesc separate de părinţi, locul de rezidenţă al părinţilor soţiei este întotdeauna mai

aproape de cel al tânărului cuplu decât locul de rezidenţă al părinţilor soţului. Această proximitate rezidenţială permite foarte multe contacte cu personajul care pare esenţial, *Mum*, mama tinerei soţii, care face servicii şi ajută zilnic, organizează aniversările familiale şi este omniprezentă în căminul tânărului cuplu. La rândul lor, soţii se refugiază în alte locuri, unde se regăsesc cu alţi bărbaţi (*pub*-uri, ieşiri seara cu prietenii, activităţi colective masculine, cum ar fi participarea într-o fanfară etc.). Relaţiile de rudenie joacă de asemenea un rol esenţial în recrutarea forţei de muncă; ele furnizează un ansamblu de informaţii despre structura industrială şi întreprinderi, condiţii de angajare, dificultatea muncii etc. În anumite sectoare, cum ar fi docherii sau meseriile ce ţin de editarea cărţilor, nepotismul familial funcţionează din plin, aşa cum demonstrează publicaţia oficială a Sindicatului Naţional al Lucrătorilor din Imprimerie, Legătorie şi Hârtie, când anunţă angajări:

> Lista fiilor şi fraţilor membrilor este din nou deschisă [...]. Membrii biroului central de la Londra care au fii şi fraţi în vârstă de cel puţin 21 de ani şi care doresc să se înscrie pe listă trebuie să facă urgent o cerere pentru a obţine un formular (p. 97).

Distrugerea unei părţi dintre cocioabele cartierului Bethnal Green a determinat mutarea unor cupluri tinere şi a copiilor lor în cartierul Greenleigh, unde găsesc confort şi independenţă. Autorii constată că, dacă legăturile familiale se menţin, aceasta se realizează cu preţul deplasării lor, cuplul trebuind să se bizuie mai mult pe el însuşi, ceea ce induce noi raporturi conjugale. În sfârşit, amestecul social impune o cultură a aparenţelor, care se substituie culturii intercunoaşterii şi vecinătăţii atât de caracteristică universului cartierelor muncitoreşti.

Pe scurt, muncitorul a cucerit dreptul la o locuinţă, la un loc numit „acasă", la posibilitatea de a locui în casa lui, de a beneficia de confort şi intimitate domestică, schimbări ce au fost descrise foarte bine în eleganta socioanaliză *33 Newport Street* (1991) a lui Richard Hoggart. Provenind dintr-o clasă muncitorească în sfârşit respectabilă, autorul ne arată că aceasta împrumută în anii '60 calea unei „mici îmburgheziri". Dar convulsiile lumii industriale şi muncitoreşti care s-au succedat conduc astăzi la punerea sub îndoială a acestei ipoteze. Contrar pronosticurilor optimiste ale anilor '70 şi '80, nu se observă o întărire a clasei de mijloc în societatea europeană, astfel încât problema frustrărilor şi a culturii lor continuă să se pună în termeni specifici.

Un mod specific de a fi în familie?

Cuplul muncitoresc, locul mamei, organizarea relaţiilor conjugale sunt produsul constrângerilor legate de modul de a locui şi de a munci, dar şi de anumite valori morale.

Olivier Schwartz (1990) a studiat un oraş din bazinul minier al regiunii Nord--Pas-de-Calais între 1980 şi 1995, în perioada trecerii de la o „cultură totală", cea a minei, la o societate muncitorească diversificată, confruntată cu criza şi şomajul ca urmare a închiderii minelor. El observă aşadar familiile într-un moment de ruptură crucială, căci acestea nu mai sunt expuse mizeriei imobiliare despre care vorbea Michel Verret, ci unei probleme mult mai insidioase, cea a pierderii locului de muncă. Ancheta surprinde familia muncitorească în momentul când femeile se retrăgeau de pe piaţa muncii, ceea ce părea o victorie a sindicatelor, care revendicau creşterea salariilor bărbaţilor, cu scopul ca femeile, eliberate de necesitatea de a aduce un salariu complementar, să se poată consacra căminului.

Autorul descoperă trei structuri sociale: stratul proletarilor, al deproletarizării şi, în sfârşit, cel al nesiguranţei. Prin intermediul experienţei unor personaje ce întrupează aceste stări diferite, este analizată investiţia lumii muncitoreşti în locurile apropiate (familie, cartier). „Proprietari siliţi ai singurei bogăţii care le este accesibilă, ei deţin în mod cert o viaţă privată, dar lipsită de multe lucruri. Ne aflăm aici în prezenţa unui comportament defensiv şi egoist, care constituie caracteristici tradiţionale ale claselor populare" (p. 20).

Autorul descoperă aici unele trăsături tipice: „familism", „care provine mai puţin dintr-un conservatorism de principiu, cât dintr-o formă de protecţie", morală familială centrată pe cămin, investiţii în locuinţă pe măsura veniturilor. El descrie ambivalenţa comportamentelor privind fecunditatea: există femei care pot să-şi valorifice încă funcţia maternă prin naşteri numeroase, în timp ce altele folosesc metode contraceptive moderne din momentul în care se percep ca subiecţi autonomi.

Distribuirea tradiţională a rolurilor - împărţire „naturală" între masculin şi feminin, bărbatul muncind şi aducând un salariu, în timp ce femeia administrează bugetul şi-i ţine locul în cămin - continuă într-un mod similar altor aspecte care ţin de tradiţie: valoarea de referinţă atribuită mamei soţiei, legătura permanentă între mamă şi fiică, rolul specific al perechii mamă-fii.

Datorită duratei excepţionale a anchetei, Oliver Schwartz a putut să surprindă perioade de timp distincte, marcate de mutaţii în sensuri contrare: prosperitatea anilor '60-'70, care conducea spre un hedonism familial, apoi criza anilor '80, cu o reproletarizare însoţită de închiderea în sine a grupului domestic.

Atunci când vorbeşte despre o „privatizare a comportamentelor muncitoreşti", Schwartz arată convergenţa normativă între angajaţii simpli, dar estimează că nu se poate vorbi despre îmburghezire. Departe de o nivelare a comportamentelor familiale, familia muncitorească şi rudenia îşi conservă întreaga specificitate.

Familiile imigrante, ce aparţin de asemenea lumii muncitoreşti, sunt de două ori sancţionate atunci când intervine şomajul: dificultăţilor de ordin social li se adaugă problemele legate în mod particular de dimensiunea etnică. Munca, asemenea familiei, reprezintă credinţa într-o lume în care copiii nu mai sunt purtătorii speranţei părinţilor lor.

De aceea, rolul relaţiilor de rudenie este cu atât mai preţuit cu cât condiţiile de angajare devin mai dificile. În fabrica de îmbuteliere a apelor minerale din Evian, o întreprindere recunoscută pentru că oferă salarii bune şi nu-şi concediază salariaţii, domneşte un adevărat nepotism muncitoresc, ceea ce este un subiect tabu (Desveaux, 1991). Modalităţile de angajare, bazate pe cele mai moderne reguli, escamotează fenomenul, dar nu au împiedicat ca, în momentul anchetei, 50% dintre noii angajaţi să fie fiii muncitorilor din uzină. Rudenia se manifestă ca o formă de protecţie în condiţii de austeritate economică. Este cunoscută drama familiilor muncitoreşti din momentul în care micile uzine care se închid lasă pe drumuri două generaţii îndatorate pentru a-şi construi o casă.

Rudenia şi familia burgheză

Sociologia marxistă a pus în evidenţă formarea claselor sociale, care se deosebeau mai ales prin locul acordat instituţiei familiale, prin intermediul normelor şi reprezentărilor lor. Din acest punct de vedere, familia constituie unul dintre pilonii reproducerii sociale a mediilor burgheziei pe care s-a sprijinit multă vreme dominaţia sa economică. Importanţa descendenţei, rolul strategiilor matrimoniale au fost puse în evidenţă ca structurând aceste clase dominante; în sfârşit, globalizarea industrială şi financiară nu au împiedicat legăturile de rudenie să fie la fel de apropiate de economic.

În anii '80, în tematica luptei de clasă, numeroase lucrări s-au concentrat asupra mişcărilor sociale ale muncitorilor, în timp ce clasele superioare făceau obiectul unor lucrări importante, cum ar fi studiul lui Pierre Bourdieu consacrat elitelor conducătoare şi reţelelor de rudenie ale acestora (1989); mai apoi, tematica a fost eclipsată în oarecare măsură în beneficiul unei sociologii a profesiunilor, a raporturilor între genuri sau a problemelor legate de emigraţie.

În măsura în care se observă o adâncire a inegalităţilor sociale, problema claselor superioare a revenit în actualitate (Chauvel, 2001). Dacă nu am reuşit să definim clar contururile sociale ale grupurilor dominante şi să le denumim (să fie vorba despre o clasă, despre o burghezie, despre elite?), nu ne rămâne decât să le considerăm cele mai dotate pe plan cultural şi financiar şi să afirmăm că rudenia continuă să joace un rol important în cazul lor.

Chiar dacă aceste grupuri au adoptat comportamente moderne, care se concretizează în divorţ şi refacerea familiei, importanţa familiei largi continuă să fie recunoscută în sfera celor mai avuţi. Ea rămâne creuzetul reproducerii inegalităţilor constatate dintotdeauna în domeniul culturii şi al societăţii, în pofida eforturilor îndreptate spre democratizare. Sub orice formă s-ar manifesta, elementul-cheie este cel al continuităţii succesorale.

Problema succesiunii

Pentru familiile aristocratice din secolul al XIX-lea se pune problema antropologică a „succesiunii", definită de Meyer Fortes drept „instrumentul ce asigură continuitatea grupurilor în întregul lor", cu alte cuvinte, „perpetuarea unui agregat uman prin intermediul unei recrutări exclusiviste pentru a dobândi calitatea de membru al unui grup care conferă egalitate reală sau potenţială a statutului, neutralitate a intereselor şi obligaţiilor în treburile sale interne" (1969, pp. 305-306). Este vorba despre grupuri închise şi care sunt autosuficiente. O asemenea definiţie interzice transferul acestei noţiuni la realităţile sociale europene, aristocraţia secolului al XIX-lea nefiind un grup închis şi structurat în jurul unor principii interne, ci mai degrabă sediul relaţiilor sociale care trebuie ţesute din nou cu fiecare generaţie. Antropologia se interesează din acest moment de procesele prin care un asemenea grup social controlează resurse specifice graţie cărora dobândeşte avantaje materiale şi simbolice, prestigiu şi putere politică. Problema crucială este cea a autorităţii, care ar fi în măsură să asigure continuitatea (Pinal Cabral şi Pedroso de Lima, 2000).

Dacă grupul familial nu este nici închis, nici într-adevăr stabil, pentru a se menţine în decursul timpului ar trebui să împărtăşească o viziune comună asupra lui însuşi, cu alte cuvinte, viaţa familială însăşi ar fi un proiect asumat în comun. Departe de a se limita la singurul domeniu al vieţii private, relaţiile familiale se află într-o permanentă interacţiune cu mediile socioeconomice şi politice ale momentului.

Este cazul nobililor de vază lozerieni, studiaţi din secolul al XVIII-lea până în zilele noastre de Yves Pourcher (1987). Autorul urmăreşte diferitele căi de

îmbogăţire şi acumulare a patrimoniului ale acestor burghezi a căror şansă se bazează uneori pe achiziţia funcţiei de notar sau pe succesul întreprinderilor textile, dar mai ales pe o „bulimie" a achiziţiilor de terenuri, adăugând la veniturile lor pe cele pe care le obţin din renta funciară obţinută prin cumpărarea bunurilor clerului în timpul Revoluţiei. Pentru ca burghezia comercială bogată să poată accede în rândul aristocraţiei, în secolul al XIX-lea, ea trebuia să afişeze un mod de viaţă specific, în jurul unui castel înfrumuseţat, mobilat cu grijă, înconjurat de parcuri şi grădini; aici, la castel, „se zămislesc alianţele, se leagă relaţiile în timpul recepţiilor care adună persoanele marcante din regiune". Astfel, continuă şi se inventează o istorie familială mereu virtuoasă, încrustată în pereţii înnobilaţi ai castelului. Trecutul familial statorniceşte familia, care se mândreşte cu arborele său genealogic.

Pentru a asigura perenitatea descendenţei familiale, prima strategie are la bază educaţia, învăţarea bunelor maniere şi însuşirea unei veritabile culturi. Însă, la fel ca familiile ţărăneşti înstărite, familiile notabile şi nobile vor folosi mai ales strategiile matrimoniale drept instrument principal al reproducerii sociale, pentru a asigura nu numai transmiterea integrală a patrimoniului, ci, mai mult decât atât, pentru a contribui la extinderea acestuia. În mai toate situaţiile, căsătoria nu este o chestiune sentimentală, ci uneşte două patrimonii şi două descendenţe familiale prin intermediul a doi indivizi care nu s-au ales unul pe celălalt, ci au fost selectaţi ca urmare a unor negocieri greoaie în cadrul grupului de rudenie. Mecanismele sunt aşadar identice cu cele observate în societăţile rurale, dar, spre deosebire de acestea, rezervorul posibililor parteneri este mai larg, pentru că este necesară găsirea unei familii de un rang potrivit. Intermediarii demarează negocierile privind dota sau aşteptările, se informează asupra moralităţii familiilor pretendenţilor. Înainte de alianţă, contractele de căsătorie stabilesc mărimea dotei, reprezentând contribuţia femeii la obligaţiile familiei, şi este perfectat transferul proprietăţii. În cazul descris aici, cel din Gévaudan, se aplică regula primului născut, unul dintre fii – de regulă, cel mai mare – moştenind domeniul principal în care se află castelul; la acest nivel de bogăţie, spre deosebire de familiile ţărăneşti, ceilalţi copii, fete şi băieţi, primesc de asemenea dote fie în bani, fie în pământ.

Strategiile patrimoniale şi matrimoniale alcătuiesc piedestalul strategiilor politice care permit descendenţilor să-şi conserve funcţiile la nivel local, regional şi naţional, chiar şi în condiţiile alegerilor democratice.

Un studiu consacrat unei aşezări rurale din Choletais relevă influenţa castelanei asupra regiunii (Carteron, 2002). Aici, în contrast cu exemplul

lozerian analizat mai sus, sistemul de moştenire este egalitar, dar rezultatul este identic : „lumea castelului" domină viaţa socială, îşi impune autoritatea politică şi susţine obligaţia respectării regulilor catolice. Istoria particulară a regiunii Vendée, de la Revoluţie încoace, conferă acestor nobili o legitimitate singulară prin îngemănarea „nobilului cu preotul". Impunerea normelor lor modelează viaţa socială a întregului sat, de la marile ferme la maghernişele zilierilor, ceea ce demonstrează faptul că studiul rudeniei depăşeşte cu mult cadrul privat, constituind un mod de a pătrunde în studiul socialului. La Saint-Hilaire-de-Loulay, „regulile ierarhice inegalitare se impun de sus în jos, de la castelani la ţărănime, iar principiile egalitare tind să se impună de jos spre partea superioară a scării sociale", determinându-i pe castelani să-şi însuşească trăsături ce caracterizează cultura ţărănească a desişurilor : „curajul".

Importanţa normelor burgheze

Alături de familiile de nobili, secolul al XIX-lea aduce în târguri şi oraşe ascensiunea familiilor burgheze, al căror spectru este larg. Oricare ar fi nivelul lor de bogăţie, le uneşte o ideologie comună dincolo de diferenţele de statut ; în centrul valorilor proprii se află instituţia familială, fie că este vorba despre cuplul conjugal pe cale de a fi format sau despre reţeaua de rudenie în care se integrează.

Familia burgheză se defineşte ca locul unei ordini sociale de la care orice abatere este sancţionată. În acest creuzet se forjează valorile necesare împlinirii personale, rod al virtuţilor morale inoculate în cursul unui îndelungat proces de socializare. Astfel, burghezia a zămislit în cursul unui secol un model care va sfârşi prin a se autodistruge : cuplul conjugal va fi subminat de creşterea individualismului.

Burghezia capitalistă a secolului al XIX-lea s-a clădit pe familie şi, la fel ca în cazul nobilimii lozeriene sau vendeene, mizele matrimoniale sunt de primă importanţă, ţinând cont de investiţiile în capital necesare. Dar, dincolo de capitaluri, importanţa valorilor familiale de solidaritate – care implică, de altfel, tensiuni şi crize – se înscrie în logica economică. Ar putea părea ciudat în măsura în care valorile familiale nu sunt comerciale, iar relaţiile familiale nu sunt orientate spre o maximizare a câştigurilor[1]. Astfel, referindu-ne la familiile de textilişti din nordul, estul sau centrul Franţei, observăm alăturarea a două patronime, răspunzând unei nevoi sociale care ţine de lumea afacerilor.

1. Chiar dacă există analize care tratează relaţiile familiale în termeni economici (Gary Becker).

Un caz emblematic de solidaritate fraternă şi endogamă

Acest caz este furnizat de Casa Rothschild, fiind studiat de Niall Ferguson şi Adam Kuper (2001).
Mayer Amschel, fondatorul Casei Rothschild, a avut cinci fii, cărora le-a insuflat sentimentul unei puternice coeziuni menite să garanteze continuitatea prosperei afaceri bancare: „Vă cer deci în mod imperios, fraţi şi nepoţi, dragilor, să aveţi întotdeauna grijă să le transmiteţi moştenitorilor voştri aceeaşi armonie şi acelaşi sentiment al unităţii... Va fi atât în beneficiul vostru, cât şi al urmaşilor voştri. În acest mod ne vom apăra interesele economice ale băncii noastre şi-i vom împiedica pe alţii să profite de pe urma eforturilor şi cunoştinţelor noastre, a experienţei pe care am acumulat-o cu răbdare în cursul anilor" (p. 273).
În centrul mecanismului de expansiune economică şi financiară a băncii, a cărei reţea se întindea în întreaga Europă în cursul secolului al XIX-lea, principiul solidarităţii familiale s-a manifestat pe trei dimensiuni: fraternitate, prevalenţa filiaţiei masculine şi endogamia. Căsătoriile între rude apropiate (unchi/nepoată, veri primari) urmăreau să întărească diferitele ramuri ale familiei, ce reprezentau tot atâtea sucursale ale băncii deschise la Londra, Paris, Frankfurt, Viena sau Napoli. Analizarea celor 36 de uniuni ale urmaşilor celor cinci fraţi, încheiate între 1834 şi 1877, ne relevă faptul că 27 dintre aceste căsătorii au avut loc între veri primari sau veri de gradul al doilea, pe linie masculină. În opinia lui Adam Kuper, „acest sistem de alianţe atât de aparte reprezintă o formă de adaptare la structura unică a unei bănci familiale multinaţionale" (p. 287).

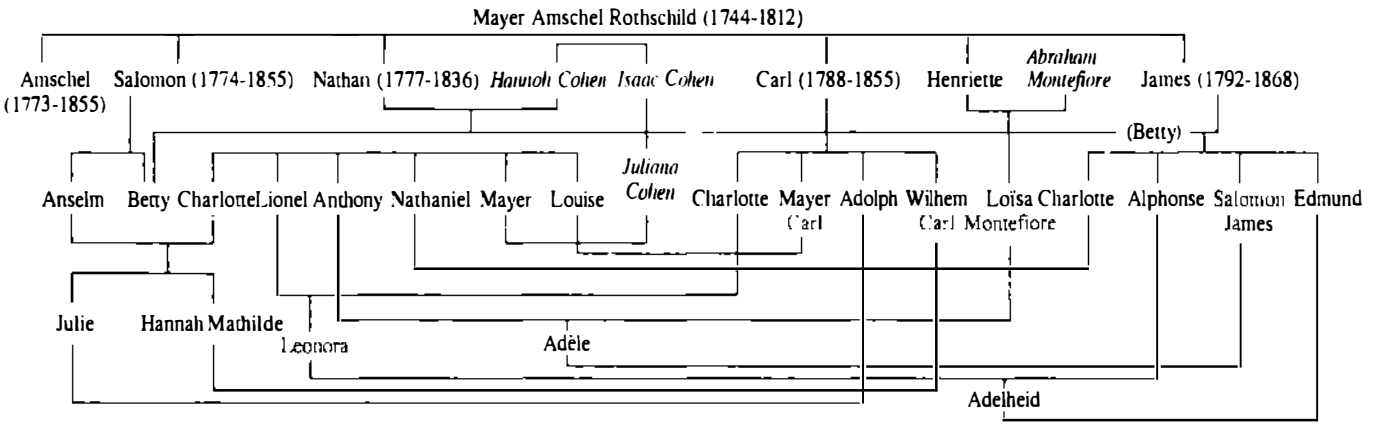

Figura 2. *Familia Rothschild: endogamia familială pusă în serviciul unei bănci*

Cel mai frapant exemplu istoric al unei dinastii antreprenoriale din Franţa este cel al fraţilor Schneider, care, în decurs de patru generaţii, din 1836 până în 1970, au legat devenirea oraşului Creusot de cea a unei afaceri familiale. Interesele unei familii se confundă cu o afacere ce va deveni prima întreprindere metalurgică din Europa.

Mare capitalist sau cu o avere mult mai modestă, burghezul fructifică sau administrează capitalul. El este cel pe care se sprijină reprezentarea socială. Chiar dacă soţia aduce o zestre importantă, căsătoria burgheză fiind una din interes, un mijloc de căpătuire, doar soţul are responsabilitatea bunurilor familiei. Şi la propriu, şi la figurat, soţia burgheză este neputincioasă. Eliberată de munca domestică, funcţia sa principală rămâne cea de „stăpână a casei"; ea organizează, dă ordine servitorilor - mai numeroşi sau mai puţini, în funcţie de nivelul social al cuplului. Soţia burgheză este cruţată de munca fizică, pe care o îndeplineau femeile muncitoare sau agricultoare, constituind mândria lor. Munca fizică este percepută ca fiind secundară, înjositoare, izolată în rândul ocupaţiilor inferioare.

Din ce în ce mai mult, rolul fundamental al soţiei burgheze din secolul al XIX-lea este îngrijirea copiilor, funcţia sa maternă. Îngrijindu-i pe cei mici, deseori cu ajutorul unei doici, rolul său este mai mult de educator, fiind cea care formează sufletul şi mintea. Sublimată în maternitate, soţia este izgonită pe o poziţie secundară în cadrul cuplului conjugal. Idealizarea romantică a mamei o face intangibilă, aşa cum observa Théodore Zeldin: „Cultul purităţii le făcea inaccesibile; nu se putea deci, în atari circumstanţe, să căutăm plăcerea sexuală la cele care erau dedicate maternităţii" (1978, p. 340).

În familia burgheză a secolului al XIX-lea, soţia este înainte de toate un instrument de reprezentare şi de relaţii sociale. Am putea reduce rolul său doar la cel de mamă? Soţia organizează viaţa mondenă, ceea ce este cu atât mai veridic cu cât urcăm pe scara socială. Ea iese la plimbare, îşi cumpără toalete, ceea ce nu reprezintă semne ale frivolităţii sale. Ea joacă un rol social important, cu atât mai mult cu cât soţul său, angajat pe un traseu profesional, îşi doreşte să facă o carieră şi să urce treptele scării sociale. Căsătorindu-se, şi ştim cu câte precauţii, bărbatul adoptă o reţea de alianţe şi relaţii. Soţia sa, eliberată de obligaţiile domestice de „servitoare", de sarcinile materne, preluate de doică, educatori şi instituţiile şcolare, joacă un rol capital în activarea relaţiilor de alianţă, rudenie şi prietenie. În cadrul claselor muncitoreşti, soţia

rămasă acasă asigură reproducerea forţei de muncă pe care soţul o schimbă pe piaţa muncii contra unui salariu. În mediile bogate, cariera soţului se clădeşte în parte pe viaţa socială şi culturală a soţiei, care are suficient timp pentru vizite, baluri şi organizarea aniversărilor la care sunt invitaţi prietenii atât de utili carierei soţului. Necesitatea vieţii mondene se explică parţial prin mobilitatea socială caracteristică secolului al XIX-lea : ascensiunile rapide trebuie consolidate, iar posibilitatea declinului trebuie evitată. Ea rămâne la fel de necesară şi în zilele noastre, odată cu dezvoltarea sectorului terţiar, al cărui personal de conducere este recrutat pe baza capacităţii de muncă, aşa cum remarca Jane Marceau (1978) :

> Cariera unui muncitor nu depinde de ceea ce se întâmplă în familia sa şi în afara muncii sale. Într-o muncă pur productivă nu sunt luate în considerare decât criteriile de productivitate. Dar în mediul cadrelor de conducere, productivitatea este mult mai greu de măsurat. Soţia, reţeaua sa socială şi parentală, pe care o poate cultiva pentru că dispune de timp, constituie o garanţie socială importantă pentru soţ.

Burghezia secolului al XIX-lea nu era o clasă omogenă. Supusă unor mutaţii de ordin geografic şi social, această categorie cu limite imprecise reuneşte cupluri ale căror relaţii conjugale sunt uneori diferite de modelul schiţat mai sus, ce caracterizează mai degrabă burghezia mijlocie şi marea burghezie.

În jurul mamei gravitează într-adevăr valorile fundamentale ale căminului. Dacă în limba engleză nu există un echivalent pentru sintagma *femme d'intérior*, limba franceză nu are o expresie care să traducă în mod adecvat cuvântul *home* şi derivatele sale : *home making*, *home maker*. După Primul Război Mondial, care a sărăcit mai ales clasele dominante până la dispariţia unei părţi a servitorimii ce le era caracteristică cu treizeci de ani înainte, burghezia a dezvoltat un model de „acasă" valorizat, decorat, înfrumuseţat, devenit dintr-odată subiect de sfaturi din partea presei feminine care-şi făcea apariţia.

> În Suedia, o nouă ideologie, creată de burghezie şi adoptată de noile clase de mijloc, s-a dezvoltat între 1880 şi 1920, valorizând sfera privată şi fiind încărcată de toate virtuţile, spre deosebire de lumea din afară, care întruchipează dezordinea umană şi socială. O întreagă iconografie va sublinia căldura presupusă a căminului familial.

Sfera privată	Sfera publică
Home	Lumea exterioară
Timp liber	Muncă
Relații personale și intime	Relații impersonale și anonime
Proximitate	Distanță
Iubire și sexualitate legitimă	Sexualitate ilegitimă
Sentiment și iraționalitate	Rațonalitate și eficiență
Moralitate	Imoralitate
Căldură, strălucire și blândețe	Lumea brutală
Armonie și unitate	
Viață naturală și sinceră	Viață artificială și falsă

Sursă: Orvar Lofgren, 1984, p. 460.

O clasă nedefinită

Lucrările consacrate secolelor trecute au permis evidențierea câtorva caracteristici ale așa-ziselor clase superioare: un etos, deținerea unui capital economic, cultural și de relații sociale, o lume a muncii care este înainte de orice socială, fără a fi supusă muncii manuale.

Un etos neschimbat...

Serge Bosc (2003) caracterizează clasele superioare contemporane în funcție de trei poli: cel al puterii, care trimite la categoria conducătoare; cel al bogăției, care trimite prin conotație la expresia tradițională „burghezie avută", pentru care activitatea profesională este secundară față de averea moștenită și consolidată, prioritare fiind gestionarea și transmiterea patrimoniului; în sfârșit, polul pozițiilor salariale solide, care permit constituirea unui patrimoniu important și, pe baza acestuia, dobândirea unui capital simbolic.

Definiția dată azi burgheziei este la fel de imprecisă ca și în cazul clasei muncitoare. E vorba despre un grup compozit, ce reunește vechea nobilime, familiile cu un patrimoniu consistent, cadrele de conducere superioare. Dincolo de diversitatea elementelor care o compun, ele au în comun un mod de viață caracterizat prin abundență financiară și accesul la bunuri culturale. Toate acestea urmăresc reproducerea poziției lor în societate; de aceea, instituția familială joacă un rol important în acest sens, prin intermediul școlarizării copiilor și al căsătoriei.

La rândul lor, Michel Pinçon şi Monique Pinçon-Charlot nu ezită să afirme că, dacă există într-adevăr o clasă socială în Franţa la începutul secolului XXI, aceasta este burghezia, „familii bogate, ce reuşesc să se menţină în vârful societăţii, acolo unde se situează de mai multe generaţii" (p. 4). Conservarea bogăţiei, sub toate formele sale, cum ar fi capitalul social, este realizată în primul rând prin controlul socializării, dominarea educaţiei şi cultura unei prezenţe mondene. La oricare dintre niveluri s-ar situa, familia este în acelaşi timp scopul şi mijlocul perpetuării dominaţiei economice, generaţie după generaţie.

...sau rudenia şi legăturile economice fac casă bună

Homo economicus nu este numai conducătorul afacerii, ci şi *pater familias*, care, în privinţa viitorului întreprinderii sale, manifestă o predilecţie accentuată pentru o transmitere în cadrul familial (Bauer, 1991). Indiferent de dimensiunile afacerii, patronul încearcă - în măsura posibilităţilor - să-i transfere conducerea unuia dintre descendenţi. Este şi cazul familiei Michelin, ajunsă la a patra generaţie. De exemplu, în cazul familiei Mulliez, care controlează grupul Auchan, strategia constă în plasarea copiilor în diversele ramuri ale grupului, cu scopul de a-l alege pe cel care reuşeşte să iasă în evidenţă. Un contraexemplu ne este oferit de grupul Wendel, ai cărui numeroşi descendenţi sunt acţionari, dar fără să aibă, de două generaţii, responsabilităţi în afacere, pentru că, atunci când era necesară găsirea unui succesor pentru Ernest-Antoine Seilliere - ultimul membru al familiei aflat la conducerea grupului -, a trebuit să se recurgă la serviciile unui „vânător de capete".

Nu mai uimeşte pe nimeni existenţa unui capitalism familial în care funcţiile de conducere şi capitalul se transmit în familie atunci când afacerea se supune celor mai înalte standarde ale gestiunii antreprenoriale. În contextul mondializării, ce pare să dărâme afaceri şi raţiuni sociale, dinastiile familiale continuă să se menţină chiar şi în Statele Unite, ţară recunoscută pentru mobilitatea sa socială. Astfel, Georges Marcus (2000) constata că reproducerea socială a claselor superioare şi mijlocii-superioare (*upper and upper-middle class*) este asigurată de pregătirea descendenţilor în anumite şcoli, universităţi, cercuri sociale şi rezidenţiale: iată ceea ce noi numim o „sociologie a elitelor"; dar tot el remarcă faptul că există în acelaşi timp procedee subterane înscrise în tradiţiile familiei. Anchetele sale asupra unor familii foarte bogate - Kempner, Rockefeller, Bingham, Guggenheim -, realizate prin intermediul studierii

biografiilor de familie, au scos la iveală contradicţiile dintre modelul american al autonomiei de sine şi importanţa dinastică a grupului familial. Dezvoltarea autonomiei este împiedicată de un discurs familial privind asemănările caracteriale în cadrul familiei. Este ceea ce în societăţile exotice se transmite prin intermediul ritualurilor şi al reprezentărilor colective, ca în cazul *Big Men* din Noua Caledonie, unde tradiţia familială se formează prin mijloace difuze: întorsături de frază, capitalul de istorii, de conversaţii repetate. Familiile dinastice reprezintă locul în care prioritatea este acordată colectivităţii, în detrimentul individului şi al egoului său autonom.

În aceste timpuri ale unui capitalism internaţional, ne putem întreba cum se organizează succesiunea în interiorul marilor întreprinderi, în condiţiile în care competenţa constituie criteriul de selecţie al conducătorilor. Un studiu amplu asupra marilor firme financiare din Lisabona demonstrează importanţa rudeniei, timp de şase generaţii în anumite cazuri, pentru asigurarea continuităţii familiale, un scop manifestat într-o manieră evidentă în conduite, valori şi strategii (Pedroso de Lima, 2000). Totala adeziune la catolicism, respectul faţă de autoritatea patriarhală, faţă de ordinea naşterilor şi de deosebirile dintre sexe sunt doar câteva dintre componentele acestei morale familiale. Fiecare dintre membrii descendenţei, chiar şi în mod indirect, preţuieşte participarea la un proiect colectiv, acela de a duce mai departe afacerea. Pentru atingerea acestui obiectiv, o reţea familială uneşte acţionarii, reţea care se amplifică la fel ca şi cea a legăturilor de rudenie. Aceşti membri trăiesc împreună (fără a locui întotdeauna împreună, dispunând de numeroase rezidenţe, case şi apartamente), muncesc împreună, se întâlnesc aproape zilnic. Împreună ştiu că au în comun un nume, o istorie, strămoşi şi un scop: perpetuarea întregului. Dincolo de disensiunile interne, întotdeauna confirmate, continuitatea afacerii este raţiunea principală a menţinerii legăturilor de rudenie. Diviziunea sexuală a rolurilor este importantă şi, la fel ca în secolul al XIX-lea, în zilele noastre s-au realizat numeroase studii care indică faptul că femeile au înainte de toate datoria de a menţine legăturile familiale prin circulaţia veştilor în familie. Prin intermediul lor, bărbaţii sunt uniţi. În acest grup, calităţile unei gazde sunt în mod deosebit apreciate.

În ceea ce-i priveşte pe bărbaţi, competiţia internaţională cere moştenitorilor să-şi demonstreze competenţele profesionale, dobândite în cele mai bune şcoli, dar şi în cadrul familiei şi în mediul social mai larg încă de foarte tineri. Legătura de rudenie trebuie să-şi arate temeiul prin meritocraţie, asociind astfel continuităţii familiale principiile raţionalităţii economice, care

impun alegerea celui mai bun conducător. În aceste familii, interesele economice sunt superioare relaţiilor de sânge, avem de-a face cu „relaţii de rudenie întemeiate pe economie" sau cu „relaţii economice întemeiate pe rudenie".

Rudenia şi economia sunt legate în mod intim în dezvoltarea a ceea ce a fost denumit „a treia Italie", cea a întreprinderilor mici şi mijlocii, profilate în fabricarea produselor tradiţionale : textile, îmbrăcăminte, pielărie sau mecanică (Bagnasco, 1990). În Emilia-Romagna, de exemplu, economia s-a bazat multă vreme pe o agricultură a micilor proprietăţi. Impactul industrializării a fost depăşit de structura familială, care le-a format indivizilor o mentalitate de antreprenori. Probabilitatea creşterii avuţiei şi posibilitatea unei economii familiale explică motivul pentru care aceste industrii sunt răspândite în oraşele mici şi la sate, unde micii antreprenori pot să se sprijine pe reţelele sociale şi familiale, permiţându-le mai ales mobilitatea socială. Munca familiilor la domiciliu este şi ea răspândită, în special în domeniul textil, ceea ce permite o reacţie rapidă la trendurile în schimbare ale modei. Spre deosebire de marea industrie din nordul Italiei, în această regiune, rudenia şi economia se află strâns legate într-o structură ce contopeşte vechile modele ale protoindustriei cu modernitatea industrială.

Bibliografie orientativă

Segalen, Martine, 1994, „La révolution industrielle : du prolétaire au bourgeois", în André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend (coord.), *Histoire de la famille*, 3, Le Livre de Poche, Paris. pp. 487-532.

Schwartz, Olivier, 1990, *Le monde privé des ouvriers. Hommes et femmes du Nord*, PUF, Paris.

Thomson, Edward, 1985, *The Making of the English Working Class*, Pantheon Books, New York.

Young, Michael ; Willmott, Peter, 1957, *Family and Kinship in East London*, Routledge and Kegan Paul, Londra ; ed. fr., *Le Village dans la ville*, CCI, Paris, 1985.

PARTEA A DOUA

Metamorfozele familiei

Formele familiei şi normele care o guvernează, comportamentele pe care le presupune sunt obiectul unor metamorfoze - imaginea transformărilor lumii sociale.

Turbulenţele în privinţa familiei s-au înregistrat într-o perioadă foarte scurtă, de-a lungul a 25 de ani, între 1970 şi 1995, când se pare că se stabilizează marile tendinţe demografice: rata nupţialităţii, rata divorţului, recompunerile familiale, rata fecundităţii, naşterile în afara căsătoriei etc. Dintre toate aceste schimbări, faptul care a surprins cel mai mult - şi care a determinat un mare număr de studii sociologice - este scăderea numărului căsătoriilor şi ascensiunea femeii în cadrul cuplului şi al societăţii.

Noul chip al familei dă ocazia unor interpretări diferite. Oricare ar fi punctul de vedere adoptat, pesimist sau optimist, se va observa că, în ciuda celor mai pesimiste previziuni, cuplul şi familia totuşi nu au dispărut. Dacă revendicarea de către homosexuali a căsătoriei şi a dreptului de adopţie aduce din nou în prim-plan aspectul de *instituţie* al cuplului şi al copilului, chiar şi în afara căsătoriei, familia rămâne o instituţie.

Dintr-o perspectivă deseori antropologică şi istorică, sociologia îşi pune întrebări în privinţa consecinţelor lipsei de afecţiune asupra căsătoriei, conjugată cu forţa noţiunii de *cuplu*, care explică importanţa recompunerilor familiale. Sunt afectate toate ramurile clasice ale parentalităţii: filiaţia, adopţia, legăturile între generaţii. Desigur, dezbaterile asupra căsătoriei între homosexuali au invadat într-o oarecare măsură domeniul cercetării, eclipsând alte probleme sociale la fel de importante, dar sociologia continuă să se preocupe de articularea între grupurile sociale şi dinamicile familiale, pentru că schimbările nu se manifestă în acelaşi fel, ci în funcţie de apartenenţa socială şi culturală. Nu poţi fi „tânăr" în Paris în aceeaşi măsură ca într-o localitate din suburbii; nu se divorţează la fel în familiile sărace şi în cercurile celor mai înstăriţi.

Tabelul 1. *Structura relaţiilor în 1990, 1999 şi 2002*

	Mii	Procent			Variaţii între 1990 şi 2002 (%)
	2002	2002	1999	1990	
Persoane singure	7 788	31,4	30,5	26,1	38,3
Bărbat singur	3 134	12,6	12,2	9,4	54,8
Femeie singură	4 655	18,8	18,3	16,7	29
Activă	3 156	12,7	12,6	11,8	24,5
Inactivă	1 499	6	5,6	5	39,6
Cupluri	14 763	59,6	60,5	64,9	5,5
Cupluri fără copii	6 827	27,6	27	26,2	20,7
Bărbaţi şi femei inactivi	3 405	13,7	13,6	12,9	22,7
Cupluri cu copii	7 935	32	33,5	38,6	- 4,7
Cupluri cu cel puţin trei copii şi bărbatul activ	1 482	6	6,8	7,9	- 13,3
Familii monoparentale	1 760	7,1	7,1	6,6	24,5
Tată singur	260	1,1	1,1	1	20,2
Mamă singură	1 500	6,1	6	5,6	25,3
Alte relaţii	464	1,9	2	2,5	- 13,2
Împreună	24 775	100	100	100	14,9
Relaţii în urma cărora au rezultat copii	9 696	39,1	40,6	45,2	- 0,5

Sursă : *Enquêtes et emploi*, 1990, 1999, 2002

Tabelul 2. *Persoane de 15-34 de ani, în funcţie de sex, vârstă şi mod de viaţă, în 1990, 1999 şi 2002*

	Locuieşte cu părinţii			Locuieşte în afara familiei, dar nu în cuplu			Locuieşte în cuplu			Locuieşte în cuplu, dar necăsătorit		
	1990	1999	2002	1990	1999	2002	1990	1999	2002	1990	1999	2002
Bărbaţi												
15-19		93,2	93	8,6	6,7	7	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0
20-24	60,4	66,6	65,9	26	24,3	22,9	13,7	9,1	11,2	9,1	7,9	9,6
25-29	24,4	28,2	25,9	18,4	23	24,5	57,2	48,8	49,6	20,1	28,7	31,6
30-34	9,6	10,2	9,2	14,2	18,2	19,8	76,2	71,5	71,1	12,5	25,7	28,1

	Locuieşte cu părinţii			Locuieşte în afara familiei, dar nu în cuplu			Locuieşte în cuplu			Locuieşte în cuplu, dar necăsătorit		
	1990	1999	2002	1990	1999	2002	1990	1999	2002	1990	1999	2002
Femei												
15-19	91,7	92,5	91,7	7,1	6,6	7,1	1,2	0,9	1,2	0,9	0,8	1
20-24	48,4	52,2	50	19,6	23,6	24,6	32	24,2	25,5	16,7	18,9	19,9
25-29	12,1	15,2	12,9	17,6	20,2	21,3	70,3	64,6	65,8	18,1	31,4	33,6
30-34	4,1	4	4,4	14,8	18,7	18,8	81,1	77,3	76,9	10,4	21,9	25,2
Total												
15-19	91,5	92,8	92,3	7,9	6,7	7	0,7	0,5	0,6	0,5	0,4	0,5
20-24	54,4	59,4	58	22,8	24	23,7	22,8	16,6	18,3	12,9	13,4	14,7
25-29	18,2	21,7	19,4	18	21,6	22,9	63,8	56,7	57,8	19,1	30,1	32,6
30-34	6,8	7,1	6,8	14,5	18,5	19,3	78,7	74,4	74	11,4	23,8	26,6

Sursă: *Enquêtes et emploi*, 1990, 1999, 2002

Tabelul 3. *Evoluţia numărului de copii între 1990 şi 1999, în funcţie de structura familială*

	1990	1999	Repartizarea pe tip de familie		Evoluţia în 1999-1990 (%)
			1990	1999	
În familiile „clasice"	13 620	12 004	69%	66%	- 11,9
În cadrul unei familii monoparentale	2 248	2 747	11%	15%	22,2
În familiile refăcute:	1 429	1 583	7%	9%	10,8
• Nici un copil nu este al cuplului actual.	386	513	2%	3%	33,4
• Există copii ai cuplului actual şi copii dintr-o altă uniune:	1 056	1 068	5%	6%	1,1
- din care un copil al cuplului dintre toţi copiii săi;	507	513	3%	3%	1,2
- din care copii vitregi ai unuia dintre parteneri.	549	555	3%	3%	1,1
Copii care nu trăiesc în casa părintească	2 350	1 928	12%	11%	- 18
Total	19 647	18 262	100%	100%	- 7
Ţintă: copii cu vârsta de până la 25 de ani					

Sursă: Ancheta familiei, 1990, şi ancheta *Étude de l'histoire familiale*, 1999

Capitolul 3

Căsătoria, viaţa în cuplu

De-a lungul secolelor, modelul căsătoriei în Europa Occidentală s-a caracterizat mult timp, printre altele (Hajnal, 1965), printr-o vârstă înaintată a celor care se căsătoreau ; aceştia erau adulţi, stăpâni pe propria voinţă, cel puţin teoretic, nu copii căsătoriţi de părinţii lor. Mult timp, sociologii au afirmat că un asemenea model a fost rezultatul industrializării. Or, această invenţie culturală a Occidentului se pare că datează de mai mult timp. Paul Veyne (1984) a demonstrat ascensiunea sentimentului de cuplu încă din primul secol al erei noastre. Apoi, Biserica a iniţiat un îndelung travaliu asupra sistemelor de parentalitate şi, creştinând masele, a impus consimţământul reciproc al soţilor şi a insistat pe *affectio* (Goody, 1986). Aşadar, individualismul contemporan are surse îndepărtate.

Încă din Evul Mediu, în societatea franceză, care avea o religie şi o moralitate creştine, căsătoria este fondată pe un drept ce reglementează sexualitatea. O evoluţie lentă o va face să treacă de la statutul de taină bisericească (secolul al XII-lea) la cel de contract (sfârşitul secolului al XVIII-lea). Căsătoria rămâne totuşi o instituţie, prin faptul că ea constituie cheia de boltă a reproducerii sociale ; ea este un regulator în societăţile în care contracepţia este necunoscută. În fine, femeia este în acest caz pilonul principal : prin căsătorie, ea aspiră la statutul de adult, câştigând dreptul la fecunditate ; riturile pun în valoare transformările sociale pe care ea le va cunoaşte şi o susţin în delicata trecere de la statutul de fată la cel de femeie măritată[1].

De-a lungul câtorva decenii, acest model s-a transformat radical şi, deşi căsătoria semnifică un „act legal", dar şi „viaţă conjugală", în viaţa de cuplu se observă totuşi schimbări sociale profunde.

1. Vezi ediţiile precedente în limba engleză ale *Sociologiei familiei*, 1981, 1988, 2000, 2003.

Căsătoria modernă

Sfârşitul secolului al XIX-lea şi prima jumătate a secolului XX sunt caracterizate de o nupţialitate intensă, chiar dacă instituţia matrimonială îmbracă mari diversităţi sociologice. În rândul ţăranilor înstăriţi, al burgheziei, al grupurilor sociale mobile (comercianţi, meşteşugari, muncitori calificaţi), căsătoria înseamnă căpătuire; pentru alţii, cum ar fi muncitorii şi ţăranii săraci, ea este produsul unor voinţe individuale, fuziunea a două venituri independente de alianţa a două neamuri ce urmăresc strategii patrimoniale. Celibatul este rareori întâlnit, iar concubinajul e un accident social prost văzut.

Vârsta de aur a nupţialităţii franceze (1930-1970)

Numeroasele analize asupra transformărilor căsătoriei au fost posibile datorită punerii la punct a unor tehnici statistice rafinate ale demografiei, ştiinţă care, aşa cum afirma Émile Durkheim, „reuşeşte să exprime aproape de la o zi la alta tendinţele vieţii colective (şi) surprinde societatea în ansamblul ei" (1888, p. 23).

Într-adevăr, analizele demografice permit identificarea cu fineţe a variaţiilor comportamentelor şi urmărirea îndeaproape a pulsaţiilor sociale. Astfel, s-a stabilit că, până în 1972, rata brută a nupţialităţii franceze a crescut, numărul căsătoriilor atingând în acel an recordul de 416 500. Modelul matrimonial se caracterizează prin:

- intensitate;
- vârsta tânără a soţilor, care nu a încetat să scadă începând cu sfârşitul secolului al XIX-lea. Astfel că, dacă în 1931 aceasta era de 26,6 ani pentru bărbaţi şi 23,7 ani pentru femei, în 1972 ea a scăzut la 24,9, respectiv 22,7;
- numărul mic al divorţurilor, care a rămas foarte stabil (10,84% dintre căsătorii în 1950 şi 11,84% în 1970);
- o rată ridicată a fecundităţii.

Acest tip precoce de căsătorie, generalizat prin faptul că numai 5% dintre femeile născute în jurul anului 1940 vor rămâne într-un final celibatare, constituie vârsta de aur a nupţialităţii franceze. Dar aceasta ţine de trecut.

Alegerea soţului şi a partenerului

Sociologia anilor '60 s-a preocupat de acest nou model matrimonial, care permitea expansiunea salariaţilor. Intrând rapid pe piaţa muncii foarte active, tinerii nu mai trebuiau să aştepte moartea propriu-zisă ori simbolică a tatălui pentru a se stabili undeva şi a-şi întemeia un cămin. Această „libertate" producea teamă; nu ameninţa ea oare reproducerea socială? Căsătoria din dragoste, care începea să-şi găsească legitimitatea încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, părea să ducă la mezalianţe.

Studiul *Le choix du conjoint* (*Alegerea soţului*) constituie cea mai importantă lucrare de sociologie a familiei din această perioadă şi trebuie considerat un model de acest gen. Autorul său, Alain Girard (1964, 1974), a pus în lumină ponderea imensă a regularităţilor obiective, al căror sens comun nu avea nici o importanţă, în ocurenţă cu importanţa homogamiei, geografică şi socială. Această anchetă a rămas în istorie, astfel încât specialiştii au reluat-o după mai mulţi ani pentru a analiza schimbările din cadrul societăţii franceze. Din alte perspective, critica teoriei homogamiei a determinat evoluţia reflecţiei asupra tratamentului sociologic al femeilor.

Teoretic, fiecare se poate căsători cu oricine. Totuşi, alegerea soţului nu este una liberă. Mediile sociale continuă să se reproducă în interiorul lor. Unele anchete americane au demonstrat deja următorul fapt: căsătoriile alătură soţi cu aceeaşi origine geografică, în ciuda mobilităţii ce a caracterizat industrializarea. Chiar şi într-un oraş imens cum ar fi Seattle din Statele Unite, în anii '50, majoritatea soţilor locuiau la mai puţin de trei mile (4,5 km) unul de celălalt în momentul cererii în căsătorie (Catton şi Smircich, 1964).

În Franţa, ancheta naţională a lui Alain Girard, care avea în vedere cuplurile formate între cele două războaie mondiale, ajunge la aceleaşi concluzii: „Majoritatea căsătoriilor, şapte din zece, sunt încheiate între persoane care au aceleaşi origini: în cazul a două căsătorii din zece cei doi soţi sunt născuţi în aceeaşi comună, în trei din zece în acelaşi canton, iar în mai mult de cinci din zece în acelaşi arondisment" (p. 188). Subliniem că anchetele desfăşurate în 1958 aveau în vedere o mare parte dintre cuplurile căsătorite între cele două războaie mondiale.

Câţiva autori americani (Hollingshead, 1950; Kerchoff şi K.E. Davis, 1962) subliniaseră factorii sociali care îi atrag pe soţi: rasă, grup etnic,

religie, educaţie, clasă socială. Ancheta lui Alain Girard analizează cu fineţe aceste fenomene în cazul societăţii franceze:

> Frecvenţa homogamiei sociale este de două ori mai mare decât în cazurile când căsătoriile se încheie independent de originile sociale ale partenerilor [...]. Ea este predominantă în rândul agricultorilor şi al muncitorilor; dimpotrivă, în mediile terţiare, originile sociale ale soţilor sunt mult mai variate, amestecurile sociale întâlnindu-se mai ales în rândul micii burghezii (pp. 75-76).

În cazul originilor sociale comparabile, nu ne miră faptul că majoritatea soţilor au un nivel de instruire identic (66%). Şi mai evidentă este homogamia religioasă: în cazul a 92% dintre căsătorii, soţii aparţin aceleiaşi religii sau nici unul, nici celălalt nu au vreo o religie. După 1960, frecvenţa homogamiei socioprofesionale nu a scăzut deloc în cazul căsătoriilor încheiate între anii 1960 şi 1969. În prefaţa celei de-a doua ediţii a volumului *Le choix du conjoint*, Alain Girard observă că pare a fi aceeaşi, chiar dacă, în cazul căsătoriilor de după 1960, e consolidată în cadrul categoriei superioare.

Cum s-ar putea explica faptul că aceste lucruri rezistă în societăţi democratice, deschise, mobile? Alain Girard arată că fiecare mediu social deţine anumite locuri ce le permit tinerilor să se întâlnească, să se cunoască, să se aleagă. Analizând rolul fundamental al „balului" în formarea perechilor (să ne amintim că ancheta are în vedere soţi care s-au căsătorit înainte şi după al Doilea Război Mondial), autorul arată că acest termen semnifică balul de la ţară, unde se întâlneau agricultorii şi muncitorii, balurile organizate de colegii, petrecerile-surpriză şi întâlnirile burgheze etc. Pentru fiecare categorie socială exista un tip de întâlnire dansantă. Astfel, când persoanele intervievate explică faptul că s-au cunoscut „din întâmplare", acest fapt pare cel mai adesea un proces social care pune în situaţia de a întâlni nişte indivizi ce aparţin aceluiaşi mediu.

În afara datelor demografice, ancheta lui Alain Girard e susţinută de interviuri; autorul constată concordanţa între fapte şi ancheta de opinie:

> În ciuda unui liberalism de principiu care iese la iveală în conştiinţa colectivă, există un sentiment foarte profund, ce are legătură cu starea de fapt şi o sancţionează. Structurile şi formele vieţii sociale aduc faţă în faţă indivizi din acelaşi mediu. În fine, suntem de acord că există mai multe şanse ca soţul să fie ales din rândul persoanelor din acelaşi mediu, iar posibilităţile de alegere scad treptat dacă trebuie întâlnită în anturajul ei o persoană „cuplată"... (p. 198)

Analiza lui Alain Girard a fost reactualizată, specialiştii interesându-se nu doar de alegerea soţului, ci şi de cea a „companionului", dintr-o perspectivă sociologică deschisă, ce ţine cont de noile comportamente, marcate de o relativă lipsă de afecţiune în cadrul căsătoriei (Bozon, Héran, 1987). Lucrările confirmă ponderea homogamiei sociale, practică socială care poate părea extraordinară, având în vedere marile schimbări socioeconomice pe care le-a cunoscut Franţa după anii '50 (mobilitatea socială şi geografică, terţializarea societăţii, dispariţia rapidă a agricultorilor, dispariţia clasei muncitoare) şi noile atitudini care s-au liberalizat în privinţa mariajului după anii '70.

Foarte mulţi francezi continuă să îşi aleagă soţul sau companionul (concubin, partener de viaţă etc.) din rândul aceloraşi grupuri sociale cu ale lor. În cadrul grupurilor socioprofesionale superioare şi în cazul agricultorilor se mai observă, la fel ca în secolul al XIX-lea, comportamentele homogame cele mai evidente ; funcţionarii, grup social cu profil eterogen, par mai mobili în privinţa alegerilor matrimoniale pe care le fac.

Cum poate fi explicată această predominanţă a homogamiei sociale în timp ce coabitarea evoluează, iar relaţiile sociale sunt marcate de o informalitate şi o dezvoltare a societăţii de consum ? Vecinii, locul de muncă, balul, vizitele în particular nu reprezintă decât o treime dintre locurile de întâlnire. În schimb, întâlnirile au loc de foarte multe ori sub ochii semenilor (seri cu prietenii, întâlniri, ieşiri „la un pahar" ce înlocuiesc „balurile" clasice). Controlul social nu se mai exercită prin prisma părinţilor, ci prin marcarea sociologică a locurilor de socializare. Ieşirile în grup ale elevilor de liceu, ieşirile „la un pahar" în cazul muncitorilor tineri sau al funcţionarilor. În ciuda ascensiunii „claselor de mijloc", şansele ca societatea să aibă un caracter mixt rămân mai reduse ca oricând.

Strategiile parentale tenace de altădată au fost înlocuite cu alegerile individuale, bazate pe criterii private. Nu e mai puţin adevărat că unele mecanisme sociale puternice continuă să facă din uniune (căsătorie sau coabitare) un loc de reproducere a diversităţilor sociale : iubirea nu le-a învins. Sunt aşteptate noi anchete care să analizeze rolul noilor locuri de întâlnire, fie că e vorba despre barurile ce organizează *speed dating*, fie despre întâlnirile virtuale de pe internet[1] .

1. Acestea au fost anunţate în Bozon, Héran, 2006, p. 23.

Tabelul 4. *Repartizarea locurilor de întâlnire a viitorului soț din 1914 până în 1984*

	Înainte de 1930	1930-1939	1940-1944	1945-1959	1960-1968	1969-1975	După 1975
Bal	13	16	8	18	20	19	10
Bar-discotecă					2	5	6
Sărbătoare publică	6	4	4	5	4	3	3
Aniversare în familie	6	7	6	6	6	4	4
Aniversare între prieteni	1	1	1	3	4	7	10
Asociație, sport, mișcare	3	5	6	8	8	8	9
Ieșire, spectacol	1	3	5	2	5	6	5
Loc public	9	7	11	6	12	12	13
Loc de vacanță	1	3	1	4	6	5	6
Studii	5	5	5	5	7	8	8
Loc de muncă	16	12	12	15	13	10	12
Întâlnire privată, întâlnire programată	17	16	17	12	7	8	10
O veche cunoștință, în vecini	21	18	20	13	4	4	3
Prin anunț în ziar, agenție, alte cadre	1	3	3	2	1	1	1
Total	100	100	100	100	100	100	100
Număr de persoane	408	358	231	649	641	777	1 421

Sursă: ancheta „Choix du conjoint pour la période 1914-1959", ancheta „Formation des couples" pentru perioada 1960-1984

Teoria „zestrei" femeilor

Pentru a stabili gradul de homogamie, anchetele au comparat mult timp profesiile taţilor soţiilor cu cele ale soţilor. Această metodă presupune o marjă de eroare din moment ce femeile nu mai sunt dependente de taţii lor, aşa cum se întâmpla în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX. Având un nivel de educaţie tot mai ridicat începând cu al Doilea Război Mondial, ele deţin o anumită valoare prin ele însele pe piaţa matrimonială. De asemenea, prezenta interes zestrea „şcolară" a femeilor. Se ataşează unui termen ce în secolul al XIX-lea desemna contribuţia pe care o aduceau odată cu căsătoria pentru a contribui la întreţinerea lor întrucât ele nu munceau, un sens ce priveşte nivelul lor de educaţie (Laroche-Gisserot, 1988). O asemenea optică vizează de asemenea schimbarea poziţiilor actorilor sociali pe „piaţa matrimonială". În loc să fie doar pioni pasivi ai regulilor sociale asupra cărora nu au nici o influenţă, aceşti actori - în cazul de faţă, femeile - sunt capabili să pună în practică o strategie pentru maximizarea „zestrei şcolare". Poziţia lor socială nu se mai referă doar la nivelul socioprofesional al părinţilor, ci la propria „valoare adăugată" reprezentată de studiile lor.

Influenţa nivelului de educaţie asupra ascensiunii prin căsătorie este foarte evidentă: „Un nivel ridicat al studiilor deschide drumul către o căsătorie reuşită", afirmă François de Singly, care constată, având ca punct de plecare o anchetă desfăşurată în regiunea Nantes: „Pentru fiecare grup social, fetele care, primind verigheta, acced la o treaptă superioară, au un nivel de educaţie mai bun decât cele care sunt imobile ori se află într-o mobilitate descendentă, ceea ce se vede în cazul fetelor din clasa muncitoare sau de mijloc" (p. 40).

La o primă abordare, aceste strategii de ascensiune socială pot părea a fi în contradicţie cu practicile homogamice, dar participă la construcţia lor, vizând fie o menţinere a statutului social, fie o ascensiune, dar de o amploare mai scăzută. Ele constituie polul de tensiune permanentă ce însoţeşte căsătoria de-a lungul timpului. Prin interesul acordat pregătirii şcolare, se lărgeşte astfel evantaiul de strategii matrimoniale pentru integrarea diverselor capitaluri: social, cultural şi simbolic. În fine, aşa cum spunea atât de bine Alain Desrosieres (1978, p. 97), „nu-l poţi dori pe celălalt decât dacă are aceleaşi dorinţe". Homogamia socială are un nivel ridicat mai ales în mediile în care dorinţele sunt foarte bine precizate din punct de vedere social, în rândul claselor dominante şi al celor de jos, şi este la un nivel mai scăzut în cazul

claselor de mijloc. În cazul primelor, homogamia rezultă din mecanismele de selecţie şi din aptitudinile de stăpânire a viitorului, iar pentru celelalte, ea e reflectată de mecanismele de excludere, două logici diferite de alegere a soţului care conduc la aceleaşi comportamente.

De altfel, acest capital nu va favoriza femeia în strategiile sale profesionale ; căsătoria femeilor cu pregătire şcolară nu le garantează totuşi cariera profesională (vezi capitolul 9).

Despărţirea în anii '70

Până prin anii '70 nu exista decât un singur mod de a pune bazele unei familii : căsătoria. De atunci, acest model a fost pus în discuţie de două ori, cu ocazia creşterii numărului de uniuni nelegitime şi a creşterii numărului de divorţuri. Scăderea ratei fecundităţii se înscrie şi ea în această redefinire a legăturilor matrimoniale.

Instabilitatea familiei conjugale este rezultatul unui aspect social care a evoluat lent, începând cu secolul al XVII-lea, presupunând o nouă percepţie a sinelui, emergenţa iubirii ca justificare a cuplului şi creşterea intimităţii familiale. Modelele muncitoreşti şi burgheze au fuzionat într-un model unic, centrat în jurul vieţii conjugale : este ceea ce se numeşte căsătorie „tradiţională", înscrisă într-o societate codificată, cu nişte contururi sociologice bine precizate. Începând cu anii '70, o transformare socială de amploare a bulversat acest model, explicabilă prin combinarea unui ansamblu de factori economici, culturali şi sociali. Dar, dintre toţi aceştia, schimbările ce au intervenit în privinţa statutului femeii sunt cele mai importante.

De la căsătoria din dragoste la dragostea fără căsătorie

În anii '60, sociologia era interesată de determinanţii socioculturali şi geografici ai nupţialităţii ; ea demonstra următorul fapt : căsătoria din dragoste era compatibilă cu practicile homogamice. În anii '70, ea analizează cauzele, semnele şi consecinţele lipsei de afecţiune din cadrul căsătoriei. Începând cu anul 1973, scăderea numărului de căsătorii a fost interpretată mai întâi de demografi ca o „amânare" a vârstei căsătoriei : tinerele generaţii lăsaseră pe mai târziu celebrarea oficială a uniunii lor, făcând-o să fie precedată de o nouă

formă de logodnă sau de un fel de „căsătorie de probă", care nu ar fi fost dezaprobată de Paul Lacombe (vezi introducerea). Analizând scăderea ratei nupţialităţii, s-a ajuns la rectificarea acestei interpretări ; departe de a fi un simplu fenomen de planificare „calendaristică", se instaura un nou comportament.

Lipsa afecţiunii în cadrul căsătoriei, care exprimă dezvoltarea uniunii libere, se înscrie şi ea în rândul motivelor de creştere a numărului divorţurilor. Printr-o curioasă coincidenţă, 1972 este şi anul când începe să crească foarte mult numărul divorţurilor. Aceste două fenomene paralele traduc o redefinire a relaţiei privat/public, ca o reevaluare a statutelor sociale aferente bărbatului şi femeii.

În anii '50-'70, căsătoria considera că iubirea şi uniunea legală sunt complementare. Atracţia personală rămânea singura justificare a căsătoriei, chiar dacă făcea casă bună cu fenomenele ce ţineau de homogamie. Dar, deodată, preţuirea sentimentului părea să se întoarcă împotriva instituţiei. Sociologii şi-au pus întrebări în privinţa naturii acestei iubiri, ce părea de acum înainte să se afle în conflict cu instituţia matrimonială şi cu perenitatea sa.

Să fi devenit oare incompatibile exigenţele iubirii şi căsătoria (Commaille, 1982 ; Roussel, 1989)? Acest nou tip de iubire are două caracteristici : este absolută şi destinată parcă efemerului. Refuzul căsătoriei presupune aşadar refuzul de a supune relaţia de cuplu altor forţe decât cea a sentimentelor. Iubirea este esenţială în viaţa privată, în care amestecul statului pare de neconceput. Aşteptările în privinţa vieţii de cuplu sunt multiple : afective, sexuale, materiale. Ele nu permit tranzacţia, ceea ce explică la fel de bine numărul divorţurilor, precum şi cel al uniunilor libere. Se pare că în locul noţiunii de cuplu fuzional din anii '60, al cărui scop era durata, apare alegerea temporarului. Căsătoria ar părea tot mai mult o simplă formalitate, un act de „comoditate socială", căsătoria de probă părând o practică rezonabilă, iar uniunea liberă ar fi văzută drept ceva bun : desfacerea legăturii pe care o presupune căsătoria sau concubinajul ar trebui luată în calcul încă din momentul când s-au pus bazele uniunii, ca fiind cel mai bun mijloc de a apăra iubirea şi autonomia soţilor.

Un bilanţ al stării căsătoriei la începutul secolului XXI conduce la nuanţarea acestor ipoteze dezvoltate în urmă cu douăzeci de ani în urmă. Căsătoria nu mai este instituţia fondatoare a cuplurilor, însă deocamdată nu e nici contestată. Totuşi, dacă rezistă - desigur, la nivele mult inferioare faţă de cele din perioada sa de glorie (între 270 000 şi 300 000 pe an) -, ea capătă un nou sens odată cu reculul înregistrat de vârsta medie la prima căsătorie (în 2003, 30,6 ani

pentru bărbaţi şi 28,5 pentru femei). Căsătoria nu mai constituie actul fondator al familiei, iar cuplul rămâne la nivelul dorinţelor împărtăşite de tineri. Iar din punct de vedere sociologic, nimic nu-i distinge pe cei care sunt căsătoriţi de cei care nu sunt. Din această cauză, sociologia este interesată mai mult de ceea ce se întâmplă în cadrul cuplului decât de morfologia lui. Ea încearcă să înţeleagă alchimia misterioasă a cuplului, care conduce la desfacerea sa sau care-i explică durata. Într-o abordare psihosociologică şi microsociologică ce acordă toată atenţia actorului, cercetările inovatoare conduse de François de Singly şi Jean-Claude Kaufmann au insistat asupra rolului construcţiei sinelui, a identităţii personale în cadrul cuplului.

Clasele „de mijloc" ale anilor '80 au stat la baza imensei dezordini de idei privind familia ; ar trebui să ne întrebăm ce se întâmplă peste douăzeci de ani, când societatea se caracterizează mai mult printr-o fragmentare socială decât printr-o dezvoltare a clasei de mijloc.

Uniunea liberă nu „dezinstituţionalizează" familia

Concubinaj, coabitare, uniune liberă, căsătorie de probă ? Creşterea numărului de cupluri necăsătorite a surprins observatorii prin ritmul său brusc şi prin amploare. În 1960 existau 300 000 de cupluri, 1 500 000 în 1990, 2 400 000 în 1999 şi 260 000 în 2002.

„Uniunea liberă", afirma Sabine Chalvon-Demersay într-un studiu deschizător de drumuri consacrat modurilor de viaţă ale concubinilor (*Concubin, concubine*, 1983), este o expresie relativ improprie, din cauza referinţei la un vechi fundament anarhic ce ar fi făcut din distrugerea legăturii conjugale piatra de căpătâi a transformării societăţii. Or, majoritatea cuplurilor ce trăiesc împreună nu împărtăşesc această ideologie. Termenul *concubinaj* a fost şters din vocabularul sociologilor, precum şi din cel al protagoniştilor, din cauza conotaţiei sale istorice relativ înjositoare, legată de practica deviantă a proletarilor din secolul al XIX-lea. Analizând modul în care o persoană o numeşte pe cea alături de care trăieşte, Sabine Chalvon-Demersay inventariază o varietate de termeni, fie precedaţi de un posesiv (Jules „al meu", iubita „mea"), fie folosirea prenumelui şi a perifrazelor : „mama fetei cu care sunt eu", „tipa care trăieşte cu fratele tipului cu care sunt eu" (pp. 12-15). Se vorbeşte despre prietenul sau prietena cuiva, însă cu o intonaţie care să dea de înţeles că nu e vorba despre o prietenie propriu-zisă, ci despre o relaţie de iubire ce presupune sexualitate.

Prin anii 2000 se vorbește chiar despre „logodnic", printr-un soi de utilizare în sens invers a termenului, pentru a exprima o situație tranzitorie. Cu ocazia unui interviu cu o tânără de 22 de ani referitor la genealogia sa, aceasta ezită să-l includă în schemă pe Nico, prietenul ei. Ea își comentează astfel încurcătura : „Nu", spune ea într-un final, „nu știu, e iubitul meu. Dar până la a spune că e un membru al familiei mele... nu știu"[1].

La rândul lor, părinții utilizează termeni cum ar fi „prietena lui Jean-Luc" pentru a desemna pe cineva care poate le va fi noră. Atenția primilor antropologi a fost atrasă de varietatea fenomenului familial prin descoperirea unor terminologii de rudenie diferite de cele cu care erau obișnuiți, ceea ce Émile Durkheim numea „regulile de politețe". În Suedia, unde concubinajul e o practică mult mai veche și mai dezvoltată decât în Franța, termenul *Sambo* a rămas în cele din urmă în limbaj și a trecut în vocabularul administrativ, cuvântul *Samboende* desemnându-l pe unul dintre soți în cadrul unei căsătorii care nu-și mai cunoaște propriul nume. În Franța, atunci când situația e stabilizată, după mai mulți ani de coabitare și naștere a copiilor, termenul utilizat de acum încolo este *compagne* sau *compagnon*.

Prima perioadă a uniunii libere, numită „coabitare juvenilă", pe care demografii o analizau la jumătatea anilor '70 și o numeau „căsătorie de probă", se caracteriza prin sterilitate. Tinerii coabitanți se căsătoreau atunci când se anunța o sarcină sau când voiau să aducă pe lume un copil. Nu același lucru se întâmplă la începutul secolului XXI, când aproape 50% dintre primii copii sunt născuți în cadrul unor cupluri necăsătorite.

Legislatorul a urmărit evoluțiile sociale și a fost determinat să-i pună pe picior de egalitate în fața legii pe cei care la un moment dat se căsătoresc și pe cei care nu fac acest lucru ; astfel, concubinii și cuplurile căsătorite sunt tratați la fel de către legislația fiscală. O serie de legi au aliniat statutul copiilor în privința filiației lor, oricare ar fi statutul matrimonial al părinților. Din acest moment, constituirea unui cuplu fără căsătorie a intrat în normalitate și este recunoscută de lege, astfel încât se poate admite ipoteza unei „dezinstituționalizări".

1. Fragment dintr-o anchetă condusă de Nathalie Le Saux, lector în Sociologia familiei la Universitatea Paris X, Nanterre, 2005.

Interferenţa categoriilor

În afara acestor forme de coabitare între tineri, care din punct de vedere social au adus inovaţii, uniunea liberă pune în discuţie şi un număr mare de persoane divorţate. Există 2 500 000 de cupluri în cadrul cărora cel puţin o persoană este divorţată şi nu s-a recăsătorit. De cele mai multe ori, este vorba despre cupluri care nu mai doresc amestecul celorlalţi într-o relaţie pe care ei o consideră de domeniul privatului şi poate al efemerului. O primă căsătorie urmată de divorţ reprezintă un eşec, chiar dacă aspectele culpabilizatoare ale legii au dispărut, iar noua relaţie conjugală ţine de domeniul informalului. Noile comportamente determină interferenţa categoriilor clasice şi îndeamnă să fie luat în calcul aspectul dinamic al formării uniunilor. Cuplul se formează astăzi „cu paşi mărunţi", cum spune Jean-Claude Kaufmann (1993), şi nu sare peste etapa distingerii clare a ceea ce a fost înainte de ceea ce este după.

Care este natura vieţii conjugale a acestor tinere cupluri care coabitează în weekend, însă dorm la părinţii lor în timpul săptămânii, a cuplurilor care-şi păstrează domiciliul ? În absenţa împărţirii unei locuinţe, este dificilă definirea noţiunii de cuplu, de altfel, şi cea a noţiunii de celibatar sau de persoană care trăieşte singură.

Din punct de vedere statistic, noii celibatari par a fi din rândul categoriilor sociale cele mai extreme, pe de o parte, bărbaţii care muncesc în agricultură, iar pe de altă parte, femeile care au obţinut o diplomă. Studiind relaţiile între căsătorie, nivelul studiilor şi poziţia socială, François de Singly (1982) a pus în evidenţă de mult timp efectul negativ al „zestrei şcolare feminine" în privinţa căsătoriei : celibatul este cel mai frecvent în rândul femeilor cu funcţii de conducere ; dacă nu există o devalorizare pe piaţa matrimonială a femeilor care au obţinut o diplomă, atunci când ele nu se căsătoresc, se observă o mai mare rentabilitate a diplomelor acestora. Printre aceste femei se numără femeile singure sau cele care trăiesc într-o uniune informală, lipsită de o recunoaştere oficială. Astfel, Jean-Claude Kaufmann (1999) subliniază contradicţia între dezvoltarea celibatului, fenomen legat de ascensiunea de neoprit a autonomiei indivizilor, şi puterea normei conjugale, ce rămâne la nivelul dorinţelor acestora. În zece ani, în cadrul totalităţii relaţiilor, numărul celor necăsătoriţi a crescut cu 38 %.

Femeile şi căsătoria

Oare noile forme de iubire trebuie atribuite unui soi de dezamăgire generalizată la nivel mondial, unei deprecieri a valorilor publice în avantajul gratificaţiilor private, familiale şi individuale? În lucrarea *La famille incertaine* (*Familia nesigură*) (1989), Louis Roussel a pus la îndoială chiar pertinenţa unităţii familiale, în vreme ce se dezvoltau noi forme familiale, care îmbinau uniunea liberă (sau căsătoria) cu despărţirea (sau divorţul). Aceste noi legături familiale relativ instabile cristalizează de acum înainte noile forme de îngrijorare. Aşadar, analizarea acestor noi forme familiale şi schimbările legislative care se străduiau să le urmărească respectând principiile de justiţie socială şi căutarea cauzelor erau noile preocupări ale sociologilor.

Profundele schimbări sociale privind statutul femeii au apărut drept nişte motoare şi promotoare ale unui nou model social. În urma unei anchete realizate în 1988, s-a constatat că vârsta la primele raporturi sexuale a scăzut între anii 1960 şi 1980. La jumătatea anilor '60, o treime dintre femei erau virgine la începutul vieţii conjugale ; la jumătatea anilor '80, acest lucru nu mai era valabil decât pentru o femeie din zece. S-a stabilit că vârsta medie a primelor raporturi sexuale era în jur de 18 ani (Toulemon, Léridon, 1991 ; Bozon, 1993). Această libertate a moravurilor a fost susţinută de controlul (aproape) perfect al contracepţiei, care nici măcar nu era luată în calcul în urmă cu numai treizeci de ani.

Extinderea perioadei de absolvire a studiilor superioare de către femei, precum şi a celei de activitate salarială a lor explică de asemenea punerea din nou în discuţie a căsătoriei, care pare în contradicţie cu aspiraţiile femeilor la o autonomie personală şi la o deschidere spre exterior. Intrarea în lumea adulţilor, altădată marcată de căsătorie, care deschidea în acelaşi timp porţile sexualităţii, ale locuirii independente şi ale muncii salariate, este astăzi tulbure. Pe de o parte, se observă o scădere a vârstei majoratului din punct de vedere legal la 18 ani (odată cu legea din 1974), a vârstei la care au loc primele relaţii sexuale, iar pe de altă parte, o prelungire a perioadei studiilor şi o vârstă tot mai ridicată la intrarea în viaţa activă. Coabitarea presupune o sită socială pentru articularea acestor exigenţe contradictorii. Viaţa în cuplu se desfăşoară în aşteptarea sfârşitului perioadei de studii, a obţinerii unei diplome şi a unui loc de muncă, iar căsătoria va avea sau nu loc. Situaţia copiilor născuţi în cadrul acestor cupluri este identică cu cea a copiilor născuţi în cadrul cuplurilor

căsătorite, necesitând câteva formalităţi suplimentare. Drepturile sociale şi financiare sunt aceleaşi pentru toţi (cu excepţia celor care privesc moştenirea). Aşadar nimic nu obligă spre căsătorie.

Situaţia economică din ultimul deceniu al secolului XX şi începutul secolului XXI, caracterizată prin dificultatea accesului la piaţa locurilor de muncă şi şomajul în rândul tinerilor, este considerată în egală măsură ca fiind responsabilă de către anumiţi observatori ai dezvoltării uniunii libere, presupunându-se că echilibrul matrimonial se realizează odată cu stabilitatea locului de muncă. Totuşi, nu putem generaliza această ipoteză economică. Pe de o parte, criza economică menţine tinerii mai mult timp în căminul părintesc. După anii '80, tinerii de 18-22 de ani rămân tot mai mult timp acasă în loc să se instaleze într-un mod autonom, aşa cum făceau de obicei după anii '50. Pe de altă parte, argumentul economic nu este valabil pentru anumite categorii favorizate, cum ar fi funcţionarii, la care se observă şi cea mai ridicată rată a uniunilor libere.

Asistăm la o bulversare culturală, la o nouă definiţie a cuplului. Cei care coabitează, se căsătoresc şi divorţează au o doctrină amoroasă diferită de cea a cuplurilor care trăiesc conform unui angajament îndelungat. Coabitarea încurajează dragostea şi primatul relaţiei amoroase, însă revendică şi autonomia individului, pentru care ideea de cuplu nu trebuie să constituie o constrângere (Singly, 1986, p. 55). Tocmai femeile sunt cele care refuză de multe ori căsătoria legală:

> Femeile tinere şi-au asumat concubinajul ca mijloc de păstrare a poziţiilor proprii în raporturile dintre sexe, refuzând sau amânând statutul pe care l-ar asigura în cadrul acestor raporturi căsătoria şi maternitatea. În acest grup întâlnim opoziţiile ideologice cele mai puternice faţă de căsătorie, exprimate mai ales de către femei, şi este luată în considerare posibilitatea de a avea un copil în afara căsătoriei (Battagliola, 1988).

Căsătoria „tradiţională" le ajuta pe fete să se stabilizeze în viaţă. La ora actuală, aceasta nu le mai foloseşte la nimic de vreme ce şi-au dobândit autonomia în privinţa sexualităţii, maternităţii şi muncii. Astăzi, femeile sunt stăpâne pe situaţia matrimonială: ele coabitează, apoi se hotărăsc să se căsătorească şi să aducă pe lume copii mai târziu decât altădată, astfel încât să-şi asigure viitorul profesional. Bărbaţii intră în aceste strategii în măsura în care se ştie bine că epoca marilor progrese economice şi sociale s-a încheiat, că şomajul poate afecta pe oricine şi că două salarii valorează mai mult decât unul singur.

O nouă căsătorie, noi rituri

În anul 2000 a fost depășit pragul de 300 000 de căsătorii, iar mass-media nu a ezitat să titreze: „căsătoria suscită din nou un puternic entuziasm", foarte relativ totuși. După un minim prag istoric de 254 000 de căsătorii în 1994, s-a înregistrat o revenire, ce exprimă mai ales decalajul de vârstă în momentul căsătoriei, soții fiind tot mai înaintați în vârstă. Totuși, aceste promisiuni de revenire nu au rezistat de vreme ce numărul căsătoriilor a coborât din nou în 2004, la 259 400. O sociologie a ritualurilor de căsătorie arată în ce măsură sunt acestea revelatori ai schimbărilor sociale (Segalen, 2003).

Căsătoriile de astăzi celebrează cu totul altceva decât „trecerile". Riturile matrimoniale nu pot fi învestite cu sensurile pe care le aveau atunci când soții căpătau prin căsătorie statutul de adult. Rezultate ale voinței tinerilor protagoniști care au ajuns de mult timp la noi stadii, dobândite cândva prin căsătorie – rezidență, sexualitate, procreere –, aceste căsătorii sunt expresia unui compromis între cuplu și constelația familială. Invențiile și inflațiile ritualice, emergența noilor actori sociali, dezvoltarea dimensiunii festive, care îi dau căsătoriei aparența unui spectacol care trebuie „să iasă bine", iată caracteristicile evidente ale riturilor căsătoriei în momentul de cotitură al secolului XXI. Timp de câteva luni și chiar cu un an înainte, însurăței pregătesc o petrecere care să-i reprezinte, la care prietenii intervin cu creații muzicale ori care țin de spectacol. Toată inventivitatea este pusă în joc, astfel încât căsătoria devine chiar un sector economic important, a cărui expresie capătă formă în salonul de nunți, ce propune tot felul de formule, inclusiv nunta „la cheie". De-a lungul ultimilor 20 de ani s-au inventat noi secvențe: vinul oferit în cinstea invitaților, care se adună în număr foarte mare, îngroparea trecutului fetei – o etapă nouă, care celebrează trecerea de la un vagabondaj amoros feminin la fidelitatea conjugală –, fotografiile, înregistrarea pe casetă video, iar astăzi pe DVD a unei petreceri a cărei amintire va trebui conservată etc. Costul nunții este foarte ridicat, iar tinerele cupluri preferă uneori să renunțe la ea, făcând o nuntă mică, dacă prioritățile lor economice sunt altele.

Spre deosebire de anii '60, mirii își organizează singuri petrecerea, alegându-și nașii și prietenii pe care doresc să-i aibă alături, pentru că în foarte multe cazuri ei sunt cei care își asumă cheltuielile. Căsătoria unește adulți, deseori deveniți părinți, care au ales liber să își facă legătura cunoscută. Soții țin discursuri elaborate despre alegerile lor în ce privește ceremonia și invocă deseori „tradiția", ca înscriere în timp și normalitate socială.

Printre alegerile oferite cuplurilor, având în vedere aspectele sale sociale şi simbolice, precum şi faptul că evenimentul este făcut cunoscut, căsătoria se situează încă în vârful piramidei.

Familiile din Europa, la fel şi totuşi diferite

Peste tot în Europa se observă instabilitatea matrimonială, evoluția coabitării, recompunerile familiale şi scăderea ratei fecundității. Aceste schimbări s-au produs conform unor calendare diferite şi în proporții variate, însă toate rezultă din bunăstarea economică şi morală atinsă de societăți după al Doilea Război Mondial şi ascensiunea femeilor la un statut de independență economică.
Dacă am compara vârstele în momentul căsătoriei, am observa încă o diviziune importantă între Europa Occidentală şi de Nord şi Europa de Est, faimoasa linie a lui Hajnal fiind de netrecut. Nordul şi Sudul se deosebesc şi prin numărul de naşteri în afara căsătoriei. Ratele de nupțialitate rămân net mai ridicate în Grecia şi Portugalia decât în Peninsula Scandinavă (vezi tabelele 5 şi 6).

Tabelul 5. *Nupţialitate şi divorţ în ţările Uniunii Europene*

Ţări/ regiuni	Căsătorii (mii)		Rata brută a nupţialităţii (la 1 000 de locuitori)			Divorţuri		Rata brută a divorţialităţii (la 1 000 de locuitori)		
	1980	2004	1980	2003	2004	1980	2004	1980	2003	2004
Belgia	66,4	43	6,7	4	4,1	14,5	31	1,5	3	3
Republica Cehă	78,3	51,4	7,6	4,8	5	27,2	33,1	2,6	3,2	3,2
Danemarca	26,4	37,7	5,2	6,5	7	13,6	15,8	2,7	2,9	2,9
Germania	496,6	396	6,3	4,6	4,8	141	214	1,8	2,6	
Estonia	13	6	8,8	4,2	4,5	6,1	4,2	4,1	2,9	3,1
Grecia	62,4	46,5	6,5	5,5	4,2	6,7	12,5	0,7	1,1	1,1
Spania	220,7	215,3	5,9	5	5		86,3		2,1	
Franţa	334,4	259,4	6,2	4,6	4,3	81,1	125,2	1,5	2,1	
Irlanda	21,8	20,3	6,4	5,1			2,7		0,7	
Italia	323	250,8	5,7	4,5	4,3	11.8	43,9	0,2	0,8	
Ungaria	10,3	43,8	7,5	4,5	4,3	27,8	24,6	2,6	2,5	2,4
Olanda	90,2	76,1	6,4	4,9	4,7	25,7	31,6	1,8	1,9	1,9
Austria	46,4	38,5	6,2	4,6	4,7	13,3	19	1,8	2,3	2,3
Polonia	307,4	191,8	8,6	5,1	5	39,8	56,3	1,1	1,3	1,5
Portugalia	72,2	49	7,4	5,1	4,7	5,8	23,3	0,6	2,2	2,2
Finlanda	29,4	29,3	6,1	5	5,6	9,5	13,2	2	2,6	2,5
Suedia	37,6	43,1	4,5	4,4	4,8	19,9	20,1	2,4	2,4	2,2
Marea Britanie	418,4	306,2	7,4	5,1		159,7	166,7	2,8	2,8	

Sursă: Eurostat, Consiliul Europei, US Census Bureau, 15/2005

Tabelul 6. *Fecunditatea în ţările Uniunii Europene*

Ţări/ regiuni	Rata brută a natalităţii (la 1 000 de locuitori)			Indice conjunctural al fecundităţii (număr de copii/femeie)			Născuţi vii în afara căsătoriei (procent din naşterile totale)		
	1980	2003	2004	1980	2003	2004	1980	2003	2004
Belgia	12,6	10,8	11,1	1,68	1,64	1,64	4,1	31	
Republica Cehă	14,9	9,2	9,6	2,1	1,18	1,23	5,6	28,5	30,6
Danemarca	11,2	12	11,9	1,55	1,76	1,78	33,2	44,9	45,4
Germania	11,1	8,6	8,6	1,56	1,34	1,37	11,9	27	28
Estonia	15	9,6	10,4	2,02	1,37	1,4	18,3	57,8	
Grecia	15,4	9,5	9,2	2,21	1,28	1,29	1,5	4,8	4,9
Spania	15,3	10,5	10,6	2,2	1,3	1,32	3,9	23,2	
Franţa	14,9	12,7	12,7	1,95	1,89	1,9	11,4	45,2	
Irlanda	21,8	15,4	15,9	3,25	1,98	1,99	5	31,4	
Italia	11,3	9,4	9,7	1,64	1,28	1,33	4,3	13,6	14,9
Ungaria	13,9	9,3	9,4	1,92	1,27	1,28	7,1	32,3	34
Olanda	12,8	12,3	11,9	1,6	1,75	1,73	4,1	30,7	32,5
Austria	12	9,5	9,7	1,65	1,38	1,42	17,8	35,3	35,9
Polonia	19,6	9,2	9,3	2,28	1,22	1,23	4,7	15,8	17,2
Portugalia	16,2	10,8	10,4	2,18	1,44	1,42	9,2	26,9	29,1
Finlanda	13,2	10,9	11	1,63	1,76	1,8	13,1	40	40,8
Suedia	11,7	11,1	11,2	1,68	1,71	1,75	39,7	56	55,4
Marea Britanie	13,4	11,7	12	1,9	1,71	1,74	11,5	41,5	42,3

Sursă : Eurostat, Consiliul Europei, US Census Bureau, 15/2005

Problema căsătoriilor mixte

Această problemă are în vedere legăturile dintre francezii de diverse confesiuni religioase şi cele dintre rezidenţii din alte ţări ale Europei sau din America, dar această problematică se confundă mai ales cu cea a familiilor de emigranţi (Varro, 2003). În 2003, în Franţa, din o sută de căsătorii, 3,1 % erau încheiate între doi soţi străini, iar 17% erau încheiate între un francez şi un străin.

În urma unei anchete demografice care are în vedere populaţiile de origine străină din Franţa, Michele Tribalat (1995, 1996) observă că un sfert dintre fete şi o jumătate dintre băieţii algerieni trăiesc în concubinaj ori iau în

căsătorie pe cineva de origine franceză. Mai mult decât în cazul cuplurilor de francezi, uniunea liberă oferă într-adevăr un spaţiu de libertate cuplurilor mixte. „Alegerea soţului este un element-cheie al evoluţiei procesului de asimilare a populaţiilor de emigranţi şi de origine străină ce locuiesc în Franţa. Uniunea mixtă presupune un înalt grad de aculturaţie." Într-adevăr, ea are în vedere tinerele cu un grad relativ ridicat de educaţie şi cu un loc de muncă, ce şi-au putut asuma autonomia necesară în raport cu morala familiei. La rândul ei, această uniune mixtă deschide spre integrare, cu condiţia ca cei doi parteneri să nu fie excluşi dintr-o parte sau alta şi să se străduie să-şi reconstruiască identitatea.

Într-adevăr, comportamentele diferă în funcţie de naţionalitatea de origine. Practicile „tradiţionale", cum ar fi poligamia sau căsătoria între rude, sunt şi mai răspândite sau, altfel spus, rămân unul dintre mijloacele de a controla uniunile copiilor pentru familiile emigrante[1].

Tinerele originare din Maghreb care se conformează cu această din urmă practică se află deseori în situaţia eşecului şcolar; ele încep să revendice atributele unei religii minoritare şi, acceptând o căsătorie aranjată, afişează o „conştiinţă nefericită, care le face să creadă că stigmatul este justificat". Într-adevăr, în sânul familiilor de emigranţi nord-africani, tinerele sunt, mai mult decât băieţii, într-o poziţie foarte complexă faţă de familia şi originile lor, moştenitoare nefericite ale crizei sociale din 1968, supuse deseori violenţei şi infracţionalităţii părinţilor sau transgresării (Guenif Souilamas, 2000).

Uniunile mixte sunt caracterizate de instabilitate, de vreme ce 30-40% se destramă după primii cinci ani, iar puţin mai mult de jumătate în primii zece ani, cu excepţia celor în a căror alcătuire intră o persoană originară din Spania. În general, în cazul algerienilor şi marocanilor, uniunile mixte sunt mai instabile decât cele dintre persoanele originare şi sunt mai fragile atunci când bărbatul este imigrant, iar femeia de naţionalitate franceză, decât invers (Tribalat, 1995, p. 96). În cultura refugiaţilor algerieni şi marocani,

> dominaţia masculină, cel puţin în raporturile cu exteriorul, se adaptează prost la independenţa femeilor occidentale. Cât priveşte alegerea unui soţ de origine franceză de către femei, dacă acest lucru nu are loc întotdeauna împotriva opiniei

1. Căsătoriile aranjate, în forma lor caricaturală, devin căsătorii forţate, ce permit soţului care nu e francez obţinerea cu o mai mare uşurinţă a cărţii de sejur. Una dintre formalităţi este alinierea vârstei legale pentru căsătoria între sexe, care este cuprinsă între 15 şi 18 ani în cazul fetelor (cf. *Le Monde*, 29 martie 2005).

familiei, el i se sustrage şi nu corespunde practic niciodată dorinţelor acestora. Pe scurt, uniunea mixtă îl pune pe bărbatul algerian sau marocan în situaţia confruntării cu modernitatea [...]. Femeile care ignoră interdicţia uniunii mixte au întors spatele grupului lor de origine şi sunt într-un fel obligate să aibă succes (p. 97).

Dezechilibrul pieţei matrimoniale, unde femeile sunt în minoritate, le face „mai captive decât bărbaţii. Surplusul de bărbaţi, conjugat cu politica de emigrare restrictivă, explică parţial această puternică atragere a fetelor născute în Franţa din părinţi algerieni. Interdicţia căsătoriei cu un non-musulman vine să întărească acest factor" (p. 103). Restricţiile pe care le presupune piaţa muncii fac în aşa fel încât această situaţie să fie deosebit de problematică în cazul turcilor.

Dacă se adoptă o perspectivă longitudinală, transformările ies totuşi la lumină, aşa cum a arătat ancheta sociodemografică realizată în cartierul Marais din Saint-Étienne de-a lungul a trei perioade distincte : 1960-1967, 1968-1974 şi 1975-1982 (Hammouche, 1998). Prima perioadă este caracterizată de retragerea emigranţilor în comunitatea de origine şi de un model de căsătorie strict endogam ; a doua permite căsătoriile între algerieni, dar nu neapărat originari din aceeaşi regiune ; a treia se caracterizează prin creşterea bruscă a numărului de uniuni mixte, astfel încât cartierul se deschide, iar familiile cunosc dispersia geografică. Creşterea numărului de uniuni mixte nu este liniar şi depinde de statutul fiecăruia dintre copiii familiei şi în raport cu tatăl său etc.

Primul tip de căsătorie este prototipul căsătoriei „emigrate", dominat de puterea taţilor : el se structurează în relaţie cu cadrul comunităţii rurale de origine ; al doilea, căsătoria „imigrată", se realizează în raport cu evoluţia cadrului de rezidenţă şi de viaţă, marcat de începutul procesului de autonomizare ; în cazul celui de-al treilea model, al cuplului mixt, soţii „au de gestionat o dublă apartenenţă, atât pe planul registrului relaţiilor cu familiile, cât şi pe cel al identităţii" (p. 134).

Fetele care se căsătoresc cu un francez sunt deseori respinse de familie, în timp ce contrariul nu este valabil, nora, mai ales dacă nu se distinge prin nimic negativ, nefăcând obiectul unei asemenea marginalizări când mama poate conta pe fiul ei. Aşadar preţul acestor căsătorii e deseori mare : el este plătit printr-o rupere de comunitatea de origine, în care cuplurile şi copiii sunt victime ale suspiciunii.

Către o căsătorie între homosexuali ?

În spaţiul burghez, căsătoria nu mai este o alianţă între două familii care să asigure transmiterea patrimoniului şi reproducerea, ci recunoaşterea publică a angajamentului afectiv dintre un bărbat şi o femeie.

Dezbaterile aprinse ce preocupă societatea în privinţa legalizării căsătoriilor între homosexuali sunt interesate în măsura în care pot să dezvăluie natura ascunsă a căsătoriei, referitor la care unii spuneau că oamenii nu se mai căsătoresc decât pentru propria imagine şi pentru petrecerea dată cu această ocazie (ceea ce, în sine, este deja o raţiune sociologică suficientă). Căsătoria este un act civil care presupune efecte economice, simbolice şi consecinţe în materie de filiaţie. Însăşi uniunea a două persoane de sex opus care au un proiect familial implicit atestă caracterul automat al mecanismului de prezumţie a paternităţii. Prin căsătorie, femeia este considerată fidelă, iar copilul se naşte ca urmare a „intervenţiei" tatălui. Pe de altă parte, căsătoria implică drepturi reciproce de protecţie. Pe această bază a apărut cererea de recunoaştere a uniunii homosexualilor, ca urmare a epidemiei SIDA, care lăsa numeroşi oameni în situaţii economice dezastruoase după moartea companionului ; căderea tabuului asociat homosexualităţii invoca recunoaşterea unor diverse drepturi sociale. O primă etapă a fost depăşită odată cu adoptarea Pactului Civil de Solidaritate, dar dezbaterile sunt la fel de animate, întrucât acesta nu autorizează adoptarea copiilor. Argumentul cel mai des invocat de militanţii căsătoriei între homosexuali este cel al discriminării : „rezervând căsătoria numai cuplurilor de sex opus, dreptul civil instituie practica heterosexuală ca fiind singura capabilă să reprezinte o referinţă socială" (Borrillo, Lascoumes, 2002).

Pactul Civil de Solidaritate

Începând cu 15 noiembrie 1999, Pactul Civil de Solidaritate (PACS) oferă un statut legal uniunilor homosexuale şi celor heterosexuale, acordându-le anumite drepturi înregistrate la tribunal. Partenerii se angajează să-şi acorde „sprijin reciproc şi material" ; ei beneficiază de avantaje fiscale (impozitare în comun), succesorale (reduceri de impozit în cazul succesiunii) şi sociale (dreptul de a închiria împreună o locuinţă, dreptul la securitatea socială a partenerului). Faptul că acest pact se adresează şi heterosexualilor este o ipocrizie a legislaţiei

franceze, care încearcă să obţină acceptarea acestei măsuri de către opinia publică, spre deosebire de alte ţări europene, care au emis contracte mai mult sau mai puţin asemănătoare, însă destinate numai homosexualilor.

De la adoptarea legii şi până în aprilie 2004 au fost încheiate 132 000 de parteneriate, dintre care 39 576 în 2004 (6 935 fiind anulate). Diferiţi indici dovedesc faptul că spre acest contract se îndreaptă tot mai mult şi cuplurile heterosexuale (Prioux, 2005, p. 45); desfiinţarea parteneriatului se realizează de cele mai multe ori de comun acord, în ciuda temerilor exprimate la începutul anului 2000 în privinţa regimului indiviziunii. În 2002, 11 % dintre cei care au încheiat pactul şi-au desfăcut angajamentul pentru... a se căsători, ceea ce arată că pactul heterosexual constituie primul pas spre căsătorie; acesta ar fi un fel de logodnă căreia i se adaugă drepturi sociale. Paradoxal, deşi continuă revendicarea libertăţii sentimentului şi refuzarea amestecului statului, cuplurile – mai ales cele homosexuale – se plâng că sunt private de ritual, de vreme ce pactul este semnat la tribunal, nu la primărie.

În Franţa, în anul 2005, confruntându-se cu dezbaterile privind căsătoria homosexuală, guvernul a optat pentru o lărgire a drepturilor celor care au semnat pactele, mai ales în privinţa efectelor lor publice: pactul va fi menţionat pe marginea certificatului de naştere; acest fapt va implica o „datorie de asistenţă", care nu se afla în legea iniţială. Totuşi, deocamdată, controversele nu au luat sfârşit. Ele constituie obiectul unei mobilizări puternice, cu ecouri în mass-media. Militanţii francezi pot invoca exemplul altor ţări din Europa, cum ar fi Belgia ori Spania, care au permis căsătoria între homosexuali.

Dezbaterile privind căsătoria între homosexuali

Exagerarea importanţei atribuite pe neaşteptate căsătoriei – prezentată ca un „pact de înţelegere" sau o „fabrică de cetăţeni" – contrastează doar cu refuzul pe care l-a suferit instituţia după anii '70. Statul se vede nevoit deodată să se implice în domeniul vieţii private, întrucât cuplul homosexual este o chestiune privată, ce ţine de dragoste. Atunci de ce s-ar dori să i se acorde statut public, de vreme ce chiar cuplurile l-au refuzat după anii '70, din aceleaşi raţiuni? În plus, homosexualitatea a obţinut drepturi cetăţeneşti, de vreme ce ea nu mai era considerată o anomalie, ci un mijloc de a nu se încadra în căsătorie, unul dintre compartimentele sociale cele mai contestate. Căsătoriei i s-au atribuit drepturi şi îndatoriri; homosexualitatea reflectă practici amoroase libere. N-ar exista aici o antinomie?

Argumentul cel mai des invocat în favoarea acestui tip de căsătorie are în vedere eliminarea unei ultime discriminări. A cere informaţii despre orientarea lor sexuală unor persoane care vor să se căsătorească ar constitui acelaşi gen de infracţiune precum cea comisă de anumiţi angajatori ce nu ar permite accesul la muncă unor persoane din cauza numelui lor, a religiei etc. (În acest caz, piaţa căsătoriei şi cea a locurilor de muncă sunt plasate pe acelaşi plan.) Unii argumentează chiar că instituţia căsătoriei este dinamică şi a ştiut „să se deschidă" către marginalizaţii societăţii : sclavi, evrei, iar acum homosexuali.

Prin mediatizare, care a fost obiectul cererii homosexualilor, s-au lansat numeroase dezbateri, ce obligă la o nouă reflectare asupra naturii căsătoriei, într-un mod la fel de aprins ca în secolul al XVIII-lea. Pe de o parte, căsătoria poate fi redusă la un ansamblu de drepturi, deci nu sunt motive să-i privăm pe unii de acestea din cauza orientării lor sexuale : căsătoria este un contract de drept privat ce instaurează buna înţelegere între grupurile familiale ale soţilor şi organizează o comunitate de viaţă în vederea întrajutorării, a susţinerii economice şi afective. Nimic nu indică faptul că ea are ca scop reproducerea speciei, care, în zilele noastre, se poate realiza în afara căsătoriei. Pe de altă parte, dincolo de trăsăturile sociale care au fost invocate, se poate admite că există o articulare intimă între căsătorie şi caracterul consanguin, întrucât căsătoria, cuplul şi sexualitatea sunt în strânsă legătură ; acest lucru subliniază faptul că mariajul e strâns legat de filiaţie. Din punctul lor de vedere, antropologii şi istoricii, pe baza cunoştinţelor referitoare la alte societăţi şi la cele din trecut, afirmă că nu este vorba doar despre o legătură intersubiectivă recunoscută de lege. Dacă drepturile sociale şi fiscale sunt alăturate acestui contract, ele sunt compensarea unei contribuţii a persoanelor la bunul comun, prin prisma naşterii copiilor. Căsătoria are deschidere spre legitimitatea filiaţiei. Iar tocmai acest aspect instaurează dreptul şi separă radical căsătoria de alte uniuni mai instabile, cupluri care nu locuiesc împreună sau uniuni libere : este vorba despre „prezumţia de paternitate", având la bază angajamentul de fidelitate. Profesorul Carbonnier (citat de Irène Théry, 1995, p. 30) spunea ca „sufletul căsătoriei este prezumţia de paternitate". Spre deosebire de alte situaţii, soţul femeii nu are de făcut un act voluntar de recunoaştere.

Din această perspectivă, căsătoria se bazează pe fundamente antropologice, pe opoziţii de sex fundamentale ; ea impune interdicţii privind incestul. Aşadar, în numele refuzului discriminării privind orientarea sexuală, s-ar putea face una şi mai gravă, în privinţa celor mai neajutoraţi : copiii, care n-au cerut să vină pe lume şi pentru care regulile filiaţiei ar fi profund afectate, nemaifiind fundamentate pe o parentalitate diferenţiată din punct de vedere

sexual, aşa cum se întâmplă în toate societăţile din lume. Dezbaterea este aşadar deplasată către soarta acestor copii (vezi capitolul 5).

În absenţa lucrărilor sociologice referitoare la copiii cuplurilor de homosexuali (care ar fi în număr de aproximativ 200 000[5]) şi pentru a susţine un punct de vedere sau altul, politicile nu vor ezita nici o clipă să militeze în favoarea expertizei antropologice - inutilă însă pentru evaluarea unei probleme politice şi ideologice (Fassin, Borrillo, 1999). În Franţa, evoluţia rapidă a mentalităţilor în acest domeniu le va determina să se pronunţe odată şi-odată asupra acestui subiect, urmând calea deschisă de mai multe ţări europene. Într-adevăr, peste tot în Europa, ultimii ani ai secolului XX s-au caracterizat prin atenţia crescândă dată cuplului de homosexuali. Primele lucrări arată că homosexualitatea e mai răspândită în rândul femeilor decât al bărbaţilor, că sunt mai mulţi homosexuali la oraş decât la ţară, mai numeroşi printre „gulerele albe" decât printre muncitori şi mai des întâlniţi în rândul populaţiei secularizate decât în al celei religioase.

Legislaţiile europene referitoare la cuplurile de homosexuali

Odată scoasă de sub incidenţa legii, homosexualitatea a intrat în majoritatea codurilor civile europene, prima ţară care a făcut acest pas fiind Danemarca; din anul 1989, această ţară a autorizat înregistrarea legală a cuplurilor care urmau să se căsătorească. Au urmat apoi Norvegia (1993), Suedia (1995), Islanda (1996), Olanda (1998), Franţa (1999), Germania, Portugalia, Finlanda, Belgia (2001), cu contracte adaptate drepturilor şi îndatoririlor cuplurilor heterosexuale, în privinţa responsabilităţilor, a asistenţei, a fidelităţii reciproce şi a drepturilor patrimoniale. În 1997, Danemarca a mai făcut un act de pionierat, oferind cuplurilor luterane dreptul de a-şi consfinţi uniunea în biserică, deşi, în majoritatea cazurilor, aceste ceremonii erau civile. În anul 2001, Olanda a legalizat căsătoria homosexuală cu deplinătate de drepturi. Căsătoria creează o legătură ce uneşte două persoane cu rudele fiecăreia (crearea legăturilor de rudenie prin alianţă); dacă două lesbiene sau doi bărbaţi gay au trăit împreună mai mult de trei ani, ei sunt eligibili pentru a adopta, putând adopta copilul biologic al companionului (companioanei), cu condiţia să se fi ocupat de acest copil cel puţin un an. Un copil născut într-un cuplu de lesbiene primeşte automat la naştere o dublă filiaţie, cea a mamei biologice şi cea a consoartei sale, ambii părinţi împărţindu-şi autoritatea părintească.

După Catalonia (în 1998) şi Aragon (în 1999), în 2005, Spania a votat o lege valabilă pentru întregul său teritoriu, care autorizează căsătoria homosexualilor, acordând toate drepturile aferente acestei instituţii.

Sursă: Barbagli Marzio, Kertzer David, „Introduction", în Barbagli Marzio, Kertzer David, 2003, pp. XXXVI-XXXVII

1. Conform asociaţiei care militează pentru părinţii gay şi lesbiene.

Viaţa în cuplu

Oare modurile de constituire a cuplului sunt în legătură cu modul lor de funcţionare internă? Un curent sociologic din anii '70-'80 a fost interesat de structura rolurilor din cadrul căsătoriei, înţeleasă ca legătură conjugală (formală şi informală). Evoluţia recentă a individualismului în cadrul cuplului a dat peste cap aceste analize.

Teoriile anglo-saxone ale anilor '70

Dintre analizele sociologice ale vieţii în cuplu, cea mai celebră este fără îndoială cea a lui Talcott Parsons (1955). Într-adevăr, această teorie globală a încercat să dea seamă de organizarea familiei în Statele Unite după al Doilea Război Mondial în cadrul întregii societăţi. Analiza folosită a fost numită „sistemică", prin faptul că înscrie „subsistemul familial" în sistemul social. Pe de o parte, procesul industrializării segmentează familia, izolând-o de reţeaua sa; regăsim aici teoria „nuclearizării" sau a „conjugalizării" familiei, ca efect al industrializării. Pe de altă parte, familia nu mai are altă funcţie decât cea afectivă, statul asumându-şi toate funcţiile pe care aceasta le avea cândva. În fine, a treia caracteristică a familiei este repartizarea sexuală a rolurilor, bărbatul devenind furnizor, având un rol „instrumental", în timp ce femeia, având rolul „expresiv", creşte copiii în cadrul căminului; făcând asta, ea îndeplineşte o sarcină esenţială, pregătind indivizi apţi de muncă pentru dezvoltarea societăţii industriale. Acest grup domestic restrâns, izolat de rude, se bazează pe căsătoria din dragoste, asociind doi parteneri care s-au ales în mod liber.

Subsistemul familal pare un mecanism al sistemului social, văzut ca o maşinărie bine pusă la punct.

Teoria este valabilă în măsura în care afirmă adecvarea acestui model familial la caracteristicile economice ale societăţii contemporane de atunci (imensele progrese industriale şi dezvoltarea bunăstării după al Doilea Război Mondial). Mobilitatea socială, condiţie şi cauză a dezvoltării economice, precum şi mobilitatea geografică erau încercate de desfacerea legăturilor de rudenie. Însă teoria este şi structuralistă, prin insistenţa sa asupra îmbinărilor şi coerenţelor.

Sociologia lui Parsons este interesantă prin radicalitatea sa, mai ales prin faptul că nu caută nici un sprijin în studierea proceselor istorice, ci se bazează mai degrabă pe latura sociopsihologică. Într-adevăr, Parsons (1955) încearcă să integreze sociologia psihanalizei. El își elaborează teoriile în raport cu cea a lui Freud referitoare la instituția persoanei. În fine, rațiunea de a fi a familiei este socializarea copiilor și stabilizarea persoanei adulte. Formarea unor ființe autonome este suficientă pentru a legitima existența familiei, care există astfel în afara oricărui fundament material sau patrimonial. Copiii sunt socializați nu pentru a duce mai departe proiectul familial, ci pentru a fi liberi să se detașeze de familie, pentru a servi mai bine sistemul industrial salariat, în cadrul căruia sunt cerute persoane mobile. Familia e constituită ca o structură de roluri, este obiectivată de diferența dintre rolul tatălui și al mamei, diferență care se polarizează în jurul unui obiectiv nou.

Familia lui Parsons poartă marca societății americane, care este foarte mobilă; aceasta se specializează în socializarea copiilor, în formarea personalității și a rolurilor de gen, astfel încât femeile să-și poată asuma rolul de mamă. Foarte influentă în anii '60, din cauza absenței lucrărilor franceze de sociologie, teoria a fost imediat criticată mai ales de către feministe. Unele lucrări franceze și americane au demonstrat că, de la o generație la alta, legăturile de rudenie nu au fost desfăcute.

În anii '70, alături de teoria parsoniană, așa-numita teorie a *network*-ului a încercat să pună în legătură viața de cuplu, rețelele sociale și viața profesională a femeii (Bott, 1957). Gradul de segregare a rolurilor în cadrul căminului este corelat cu densitatea totalității relațiilor dintre soți în afara lui. Cu cât cuplul are legături mai strânse cu părinții, prietenii sau vecinii săi, cu atât această rețea este ea însăși mai densă, iar relațiile între soți sunt mai separate și ierarhizate în cadrul cuplului. Dimpotrivă, cu cât rețeaua este mai puțin densă, cu atât segregarea între rolurile masculine și feminine va fi mai puțin pronunțată. Acest fenomen poate fi pus în legătură cu cel al presiunii culturale. Atunci când persoanele care cunosc un individ au o interacțiune intensă unele cu altele, membrii rețelei tind să atingă un consens în privința normelor, să exercite o presiune socială informală pentru a se conforma, au numeroase legături între ele și se ajută reciproc.

Dacă soțul și soția aparțin fiecare unor asemenea rețele, iar condițiile permit menținerea acestora, căsătoria nu va face decât să se supună relațiilor preexistente: soții vor continua să fie atrași de activități, părinți sau prieteni, care se află în afara cuplului. Va fi posibilă o segregare rigidă a rolurilor

conjugale, pentru că fiecare soţ va putea obţine sprijin în afara cuplului. Acest exemplu ne este oferit de cuplurile de muncitori studiate de Bethnal Green (vezi capitolul 2). Dimpotrivă, dacă majoritatea persoanelor care cunosc un individ nu se cunosc între ele, când reţeaua este mai degrabă largă, este mai puţin probabil să se observe o variabilitate mai mare a normelor în cadrul reţelei. Consensul social şi ajutorul reciproc vor fi mai puţin solide. Dacă aceste reţele rămân largi după căsătorie, atunci soţul şi soţia vor îndeplini împreună îndatoririle familiale: rolurile vor fi mai puţin separate şi mai egalitare; acest lucru se observă atunci când familiile studiate de Bethnal Green se instalează la Greenleigh, departe de părinţi şi de vecinii de altădată.

La rândul lor, lucrările de pionierat ale lui Andrée Michel (1974) au arătat corelaţia între activitatea profesională feminină şi repartizarea mai egalitară a îndatoririlor şi rolurilor, insistând asupra diferenţierilor între diverse categorii socioprofesionale. Dacă autoarea subliniază cu exactitate modificarea mentalităţilor, determinată de prezenţa femeilor pe piaţa locurilor de muncă, cercetările sale nu au fost confirmate de ceea ce a urmat, aşa cum demonstrează evoluţia foarte lentă a repartizării îndatoririlor domestice în cadrul cuplului, în ciuda intrării masive a femeilor în sfera profesională (vezi capitolul 9). Totuşi, aceste lucrări au deschis calea noilor cercetări care au încercat să stabilească modele descriptive de comportamente ale cuplurilor.

Tipologiile familiale ale anilor '80

Tipologiile familiale încearcă să identifice modul de interacţiune în cadrul cuplului. Dezvoltarea lor marchează schimbarea, în anii '80, a unei sociologii a familiei preocupată mai puţin de morfologie decât de sociopsihologie, un început al depăşirii categoriilor clasificatoare din punct de vedere socioprofesional, care pe atunci păreau inoperante. Putem vedea prin asta şi un semn al gradului de „privatizare" a familiei, precum şi al revenirii în prim-plan a protagonistului. Nu e mai puţin adevărat că există o afinitate între tipurile familiale şi mediile sociale.

Tipologiile interacționiste

Jean Kellerhals (1987) îmbină două dimensiuni sociopsihologice pentru a pune bazele tipologiei sale de viață în cuplu, care presupune patru poziții. Pe de o parte, coeziunea internă, ce „desemnează modalitatea în care membrii grupului se adună în jurul acestuia" : cu cât se pune mai mult accent pe fuziunea activităților, a împărțirii timpului și locurilor, cu atât se insistă, dimpotrivă, pe autonomia membrilor grupului. Pe de altă parte, al doilea criteriu are în vedere „integrarea externă" și „desemnează modalitatea în care grupul se deschide către exterior". Încrucișarea acestor două axe permite definirea a patru genuri de familie :

- familiile de tipul „paralelă", caracterizate prin închidere și autonomie : în interiorul familiei, rolurile sunt foarte diferențiate, iar domeniile de interes nu se intersectează deloc ;
- familiile de tipul „bastion", în care grupul este interiorizat, are puține relații cu exteriorul și împarte un număr maxim de opinii și activități ;
- familiile de tipul „breaslă", fuzionale și deschise în același timp ;
- familiile de tipul „asociație", caracterizate prin deschidere și autonomie.

Primele două tipuri corespund tot atâtor poli descriși de Elizabeth Bott. Această tipologie este eficientă în studierea modului de „reglare" conjugală sau parentală. Acest termen „desemnează modalitatea în care cooperarea este garantată în cadrul grupului" : fie că există reguli codate și stabilite anterior pentru a rezolva orice situație, fie că pentru fiecare situație specifică este elaborată o rezolvare specifică (vezi capitolul 7).

Fiecare tip face trimitere la un clasament socioprofesional : familiile de tip „bastion" recrutează din rândul grupurilor celor mai obișnuite (muncitori, funcționari), iar familiile de tip „asociație", care încurajează autonomia, din rândul cadrelor de conducere.

Decât să înmulțim variabilele ce ajută la construirea tipologiei, putem să ne mulțumim mai degrabă cu una singură și să observăm cum se organizează comportamentele cuplurilor. Acest lucru îl face Louis Roussel când ia în considerare sentimentul de dragoste și căutarea fericirii, care constituie cele mai importante noutăți ale căsătoriei contemporane. Prin urmare, el distinge : familia „romanescă", ce articulează căutarea fericirii cu instituția familiei ; familia „fuzională", ce refuză în numele iubirii o angajare în instituția matrimonială ; un al treilea tip, intitulat familia de tip „club", care subliniază

aspectul contractual al angajării, având ca suport autonomia soţilor. În opinia lui Louis Roussel, diversele tipuri familiale ar fi de fapt tot atâtea atitudini culturale în privinţa fericirii, anumite cupluri preferând strategii pe termen lung, iar altele pe termen scurt. În felul acesta, modelele vor tinde în curând spre familia de tip „fuziune", care dă prioritate „intensităţii emoţionale", iar alţii vor fi „susţinătorii familiei de tip «asociaţie», care ţine de ideea de club şi invocă echitatea raţională" (1991, p. 92).

Tipologiile schimbului

Chiar şi atunci când se afirmă dimensiunea individuală a cuplului, de vreme ce femeile urmează strategii personale, ne-ar putea mira construcţia acestor tipologii care consideră grupul o formaţiune unită. Unul dintre modelele descrise de Louis Roussel ia în calcul tipurile de schimb între soţi şi se deschide către alte tipologii care se construiesc, nu legate de grupul familial luat în totalitate, ci de stilul relaţiilor dintre membrii acestui cuplu, consideraţi „parteneri ai unui schimb". În acest caz, familia face apel la metafore sportive, care se articulează şi cu analizele de natură pseudoeconomică.

În *Mariages au quotidien* (*Căsătoriile de astăzi*), Jean Kellerhals şi colaboratorii săi (1982) emit ipoteza că tipul bunurilor schimbate şi amploarea schimburilor ce au loc în cadrul cuplului sunt determinate cultural.

Sunt posibile trei norme ale schimbului : principiul „societar", când fiecare este retribuit în funcţie de prestaţiile sale sau plătit în funcţie de cheltuielile sale ; principiul „comunitar", al ajutorului şi al punerii în comun a resurselor ; principiul „repartizării juste", conform căruia partenerii încearcă să menţină o distanţă constantă. Pe baza observării repetate a 550 de cupluri tinere din mediul urban în cursul primilor patru ani de căsnicie, autorii arată că, cu cât poziţia socială a subiecţilor este mai ridicată, iar accentul pus pe autonomie este mai evident, cu atât schimbul este mai limitat. Cu alte cuvinte, în familiile cu statutul social aflat la cel mai scăzut nivel se va observa o fuziune conjugală mai mare, atât timp cât posibilitatea de a obţine putere şi prestigiu pe alte planuri este redusă.

Analizând relaţiile dintre activitatea feminină şi viaţa familială, Françoise Bloch, Monique Buisson şi Jean-Claude Mermet (1989) resping la rândul lor abordările economiste, precum şi pe cele în termeni de schimb. În opinia autorilor, în cadrul grupului, alegerile nu pot fi conduse de consideraţii ce ar

permite o comparaţie între costuri şi eficacitatea funcţionării domestice sau a pieţei. Chiar dacă presupun o dimensiune economică, schimburile din cadrul grupului deţin o multitudine de semnificaţii şi o dinamică temporală specifică: „Departe de a se baza pe o exigenţă de reciprocitate imediată sau potenţială, schimbul familial pare o asociere de acte ce întreţin o asimetrie a poziţiilor celor care fac schimburi" (p. 21). Ceea ce menţine legătura socială între doi soţi şi familia unită sunt aceste serii de obligaţii care, de-a lungul timpului, devin diferite.

Această poziţie, care depăşeşte tipologiile construite strâns în jurul cuplului, are interesul să ia în calcul dimensiunea lărgită a familiei (vezi capitolul 10) şi să introducă în analiza interacţiunii conjugale importanţa celorlalţi factori ai relaţiilor de rudenie. Schimbul în cadrul cuplului este un joc la care participă mai mulţi, iar ceea ce i se oferă soţului poate fi destinat de fapt rudelor acestuia.

Articulând în felul său diferite modele de organizare a căsătoriei şi stilurile de interacţiune în cadrul familiei, fiecare dintre aceste tipologii încearcă să limpezească noile relaţii familiale. Dacă alegem să măsurăm importanţa acestor clasificări în privinţa capacităţii de prezicere a unui anumit viitor social, trebuie să le recunoaştem limitele. Studiile din anii '70 prevedeau o zdruncinare puternică a rolurilor în cadrul grupului sau, în termeni sociologici mai moderni, un nou model de interacţiune conjugală, datorită faptului că a crescut implicarea profesională a femeilor. Unele anchete empirice constată că nimic din toate acestea nu e adevărat.

Or, viaţa de cuplu nu se limitează la lucrurile făcute împreună, şi dincolo de rolurile pe care fiecare continuă să şi le asume rămâne chestiunea fundamentală a dezvoltării sinelui în relaţie cu celălalt, dezvoltare pe care autonomia crescândă a individului o preţuieşte. Conform lui François de Singly (1996), cuplul are de acum înainte drept scop favorizarea construirii identităţii personale; autorul utilizează cu precădere metafora lui Pygmalion, care ştie să-i reveleze celuilalt identitatea latentă şi să-l ajute să evolueze. El arată modul în care cuplul contemporan încearcă să îmbine respectul faţă de celălalt cu preocuparea faţă de sine – două dimensiuni adesea incompatibile care pot de altfel să ducă la divorţ. Totuşi, cu siguranţă trebuie să existe şi mijloacele sociale pentru ca acest lucru să fie posibil.

Cuplurile şi sexualitatea

La fel ca în cazul căsătoriei, nu există nimic mai universal decât sexualitatea, dar aceasta e şi teritoriul vieţii private şi intime. Din acest act fiziologic pe care îl practică şi animalele, societatea umană a făcut un act încărcat cu emoţii.

Chiar dacă este departe de a caracteriza numai viaţa familială - deseori neavând nici o legătură cu aceasta - sexualitatea este o temă centrală în privinţa mizelor reproducerii biologice şi sociale: „loc în care se exercită nişte norme şi constrângeri foarte puternice, adânc interiorizate şi cristalizate în instituţiile proprii fiecărei societăţi. Chiar din acest motiv, în imaginar şi în realitatea tangibilă deopotrivă, ea este unul dintre locurile privilegiate ale dominării şi supunerii, ale opresiunii şi eliberării, ale dependenţei şi emancipării, ale integrării şi diviziunii" (Bazin *et al.*, 2000).

Construcţia socială a sexualităţii este recentă. Acest subiect a devenit liber odată cu eliberarea de constrângerile legate de el, mai ales în cazul femeilor, datorită accesului la contracepţie chimică sau avort. Astăzi, sexualitatea este parte integrantă a definiţiei cuplului şi prin urmare era firesc să fie abordată şi de sociologi, aşa cum au făcut-o medicii (sexologia), istoricii şi psihanaliştii (Pasini, 2003)[1]. În plus, răspândirea epidemiei SIDA a făcut necesară realizarea unor anchete cu scopul de a oferi mijloacele de a elabora campanii de prevenire a maladiei şi a furnizat ca atare numeroase informaţii. Iată de ce, de altfel, se cunosc mai multe aspecte privind sexualitatea tinerilor şi a celibatarilor, ale căror comportamente sunt mai supuse riscurilor, decât sexualitatea persoanelor ce trăiesc în cuplu, căsătorite sau nu.

Varietatea socială şi istorică a comportamentelor sociale

Chiar dacă, în celebrul său articol referitor la „tehnicile corpului", Marcel Mauss (1935) a arătat că actele cele mai intime şi care par cele mai naturale sunt construite cultural - somnul, defecaţia, actul sexual -, ipocrizia victoriană a primilor etnologi, cu excepţia câtorva pionieri, cum ar fi Bronislaw

1. Pasini consideră că avântul sexualităţii care marchează societatea în ultimii 30 de ani nu a adus fericire şi stabilitate, iar indivizii suferă de „tirania plăcerii".

Malinowski (1929) şi Margaret Mead (1935), nu le-a permis să se intereseze sistematic de subiectul corpului văzut ca sursă a plăcerii.

La rândul lor, istoricii au fost interesaţi mai degrabă de norme decât de practici : normele pederastiei greceşti ; normele Bisericii Creştine din timpul Sfântului Pavel, care insista asupra fecioriei şi continenţei ; normele medievale ale luptei împotriva păcatului „concupiscenţei", ce condamnă orice tip de sexualitate care nu urmăreşte procrearea. Mai aproape de perioada actuală, un curent de cercetare a avut în vedere studierea răspândirii tehnicii *coitus interruptus*, interzisă de Biserică, dar în acelaşi timp practicată în Franţa pe scară largă încă dinainte de Revoluţie, ceea ce explică declinul său demografic (mai ales în raport cu vecinii europeni, Anglia şi Germania).

Istoricii au dezvoltat o distincţie între iubirea „aservită" nevoilor societăţii, adică reproducerea, şi iubirea liberă, pe care fiecare o practică spre propria plăcere (Bottéro, 1991). Planurile caselor sau apartamentelor burgheze din această perioadă arată cu certitudine că existau o cameră a stăpânului casei şi una a stăpânei, pe care el nu o va mai frecventa din momentul în care se vor naşte numărul de copii doriţi, când va deveni clientul caselor de toleranţă (Corbin, 1978). În *Côté de Guermantes* este vorba despre o fotografie pe care Oriane vrea să o pună în camera ei, iar soţul îi spune : „«Ah ! n-ai decât, dacă e în odaia ta, am norocul să n-o văd niciodată», spuse ducele fără să se gândească la destăinuirea pe care o făcea cu atâta lipsă de chibzuinţă asupra caracterului negativ al raporturilor lor conjugale"* (Proust, 1954, p. 593) (vezi figura 13, p. 261).

La baza sistemului burghez s-au reprodus mult timp normele religioase, „model procreator, adult, heterosexual şi uneori violent ce le refuza femeilor autonomia sexuală deplină" (Mossuz-Lavau, 2002). Ascensiunea iubirii conjugale, singura justificare pentru formarea uniunilor şi loc în care împărţirea plăcerii este esenţială, are o evoluţie îndelungată, neîntreruptă încă.

Încet-încet, trinomul sexualitate, procreare şi viaţă conjugală s-a desfăcut. Mai întâi, sexualitatea şi procrearea au fost disociate de tehnica masculină a retragerii în timpul actului sexual, apoi datorită răspândirii printre femei a contracepţiei ; în anii '70, sexualitatea s-a autonomizat în raport cu căsătoria.

---

* Ed. rom., *În căutarea timpului pierdut*, vol. V-VI, *Guermantes*, traducere de Radu Cioculescu, Editura Moldova, Iaşi, 1991, p. 593 (n. tr.).

Caracteristicile sexualităţii contemporane

A trebuit să aşteptăm până în anii '70 pentru a asista la apariţia primelor anchete sociologice referitoare la acest subiect, odată cu Raportul Simon, plasat în cadrul studierii metodelor contraceptive.

Având în vedere evoluţia epidemiei SIDA, în 1992 s-a desfăşurat o anchetă la un nivel ridicat, numită ACSF (Analiza Comportamentelor Sexuale în Franţa); aceasta a avut în vedere un număr foarte mare de persoane (20 000 de bărbaţi şi femei cu vârsta cuprinsă între 18 şi 69 de ani), studiind, cu ajutorul informaţiilor referitoare la comportamentele sexuale, mecanismele de propagare a epidemiei. Anchetă-model prin construcţia sa, desfăşurată telefonic - ceea ce asigura distanţa necesară între respondent şi anchetator -, aceasta a presupus întrebări foarte detaliate în privinţa practicilor. Unui eşantion mai restrâns, de numai 2 200 de persoane care făceau parte din clasa celor cu comportamente expuse riscurilor, i-a fost administrat un chestionar mai cuprinzător şi mai detaliat (Bajos *et al.*, 1998).

Vârsta primelor relaţii sexuale a scăzut mai ales în rândul femeilor, în paralel cu reducerea vârstei în momentul primei menstruaţii, care în anul 1900 era de 15 ani, iar în 1990 de 12 ani. Vârsta în momentul primului raport sexual fusese stabilită pentru femei la 21,3 ani în perioada 1921-1941 şi la 18 ani în 1973; la bărbaţi, această scădere este mai puţin accentuată, trecând de la 18,4 ani la 17,2 în cursul aceleiaşi perioade.

În cazul femeilor, până prin anii '60, primul raport sexual era cel din noaptea nunţii sau, în orice caz, viitorul soţ era primul şi unicul partener, în timp ce, în cazul bărbaţilor, serviciul militar marca frecvent momentul primelor relaţii sexuale, deseori cu prostituate. Caracteristică societăţii occidentale este apropierea calendarelor sexuale ale bărbaţilor şi femeilor; astfel, ancheta intitulată „Barometrul sănătăţii tinerilor - 1998" arată că, în momentul iniţierii sexuale, vârstele au devenit aceleaşi pentru băieţi şi fete în cazul generaţiilor născute în jurul anului 1980 (în jur de 17 ani) (Bozon, 2003). În alte ţări din lume, ambele calendare sunt deseori distincte, traducând o ierarhie a raporturilor dintre tineri în funcţie de sex, băieţii fiind incitaţi să aibă experienţe sexuale cu prostituate sau partenere mai în vârstă, în timp ce controlul social se străduieşte să le îndrume pe fete să rămână virgine până la căsătorie. Astăzi, anchetele indică faptul că primele raporturi sexuale sunt protejate prin intermediul prezervativului, iar când cuplul îşi găseşte stabilitatea, se apelează la contracepţia orală.

Una dintre caracteristicile contemporane ale sexualităţii este disocierea între primele raporturi sexuale şi viaţa în cuplu. Printre răsturnările de situaţie contemporane privind familia se numără şi faptul că delimitarea între sexualitate şi procreare a fost urmată de cea între sexualitate şi formarea cuplurilor.

> Chiar şi atunci când relaţia de iubire începe, respectând în mod absolut codul romantic, printr-o explozie sentimentală fulgerătoare, povestea îndelungată ce va urma este însoţită din acel moment de episoade în care cei doi parteneri testează în mod mai mult sau mai puţin evident soliditatea angajamentului lor: experimentarea amoroasă a devenit indispensabilă. Autonomizarea aspectului sexual în raport cu angajamentul conjugal înmulţeşte din acel moment traiectoriile întortocheate.

Anchetele arată şi faptul că bărbaţii şi femeile nu investesc în aceeaşi măsură în relaţia sexuală; pentru bărbaţi, aceasta e o construcţie a sinelui, fără o legătură obligatorie cu sentimentul, în timp ce femeile, chiar dacă nu se gândesc neapărat la o relaţie stabilă, atribuie acestui raport în cea mai mare parte a timpului o miză sentimentală. De asemenea, în cazul bărbaţilor, relaţiile vor avea tendinţa să fie mai scurte şi mai numeroase decât în cazul femeilor, care preferă relaţii mai îndelungate şi un număr mai mic de parteneri.

În definitiv, începerea vieţii sexuale nu ar avea decât o legătură îndepărtată cu acest subiect dacă nu ar exista nici o legătură între practicile sexuale şi stilul legăturilor familiale. Or, vârsta în momentul primului raport sexual – componentă a traiectoriei indivizilor – este un indicator al relaţiilor şi comportamentelor familiale (Bozon, 2002). Astfel, în anii '50, părinţii tinerilor ce rămân mai mult timp în căminul părintesc datorită unor studii mai îndelungate sau pentru că nu şi-au găsit un loc de muncă vor fi martorii şi chiar „complicii" sexualităţii acestora, renunţând să le fixeze norme restrictive (p. 54). Subiect altădată tabu, sexualitatea tinerilor este din acest moment integrată în universul familial, chiar dacă normele de control au în vedere întotdeauna mai mult fetele decât băieţii, demonstrând valabilitatea vechiului dicton popular: „Chemaţi-vă găinile acasă, căci cocoşii mei sunt liberi".

O anchetă aprofundată care avea ca subiecţi tineri cu vârste între 15 şi 18 ani şi care avea în vedere modurile de „începere a vieţii sexuale" arată de asemenea influenţa căminului părintesc: când părinţii sunt separaţi, tatăl fiind, prin urmare, absent de cele mai multe ori, fetele vor fi mai puţin controlate, iar frecvenţa raporturilor sexuale este mai ridicată în acest caz (Lagrange, 1997, p. 37). Totuşi, „nici pentru băieţi, nici pentru fete trecerea la sexualitate nu

este afectată sensibil de controlul exercitat de către adulţi, fie că este vorba de valori sau de norme, de prescripţii sau de libertate concretă în viaţa cotidiană" (Lagrange, 1997, p. 181). Din acel moment, normele dominante sunt cele ale grupei de vârstă, nu ale familiei.

Un subiect tabu : violenţele conjugale

Lucrările de sociologie a familiei ce au în vedere cuplul şi întruchipările sale s-au înmulţit în ultimii douăzeci de ani. Totuşi, întâlnim puţine cercetări referitoare la violenţele familiale. Acest lucru are o triplă explicaţie : sociologia se vrea o disciplină a denunţării, dar preferă să stigmatizeze violenţele sociale colective, nu pe cele interpersonale ; pentru că îşi doreşte să fie o ştiinţă, ea refuză să judece, să aplice conduitelor o apreciere morală ; în fine, pentru că a fost mult timp o disciplină masculină, i-au fost străine problemele ridicate de feminism referitoare la dominaţia masculină şi forma sa extremă care este violenţa fizică, de vreme ce asta ar fi însemnat o autorepunere în cauză, în propria categorie de sex.

Aşa cum a fost puţin abordată problema bătrâneţii şi a condiţiei bunicilor, a cărei imagine era mai puţin plăcută decât cea a tinereţii şi a vârstei adulte, subiectul violenţelor familiale părea la rândul său tabu, iar asta cu atât mai mult cu cât era vorba despre comportamente ce aparţineau domeniului vieţii private, în privinţa căreia victimele nu se simţeau deloc dispuse să facă mărturii. Evoluţia drepturilor copilului a deschis domeniul de studiu al violenţelor care-i aveau în prim-plan, iar apoi, prin extensie, s-a impus studiul violenţelor conjugale.

În lucrarea *Démariage*, studiind 700 de divorţuri dificile, Irene Théry arăta că 13% dintre aceste poveşti evocau bătăi şi violenţe fizice (1993, p. 243). Totuşi, nici un studiu sistematic nu a fost consacrat acestui subiect până la ancheta ENVEFF (Ancheta naţională referitoare la violenţele la adresa femeilor din Franţa), prima de acest gen, coordonată de Serviciul Drepturilor Femeilor din cadrul Ministerului Muncii şi Solidarităţii, care a înlăturat tot atâtea tabuuri precum cea referitoare la comportamentele sexuale. La fel ca aceasta din urmă, ancheta s-a desfăşurat telefonic (având un eşantion de 6 970 de femei cu vârsta cuprinsă între 20 şi 59 de ani) şi a avut ca obiectiv evaluarea frecvenţei violenţelor la adresa femeilor în diverse planuri ale vieţii, mai ales în contextul familial.

Prin ea însăşi, ancheta era edificatoare în privinţa noilor atitudini ale femeilor care au acceptat să răspundă (telefonic şi având femei pe post de anchetatori) la întrebări privind viaţa lor intimă; interviul a fost deseori revelator şi le-a făcut pe unele femei să conştientizeze situaţiile pe care ele refuzau să le recunoască. Unul dintre învăţămintele desprinse din anchetă, subliniază coordonatoarea ei, Maryse Jaspard (2001, 2003), a fost să pună în evidenţă amploarea fenomenului de trecere sub tăcere a violenţelor ce au loc în toate grupurile sociale: ea a înlăturat tabuul ruşinii provocate de acestea şi le-a stigmatizat drept „dezbatere conjugală cu uşile închise, locul predilect al violenţelor".

Femeile cele mai tinere (de 20-24 de ani) au declarat că suferă de pe urma violenţelor mult mai mult decât cele mai în vârstă; de asemenea, şomerele par mai expuse decât femeile care au un loc de muncă. Violenţele fizice sunt prezente în toate mediile sociale, însă un număr mult mai mare de agresiuni – repetate sau nu – înregistrate în rândul femeilor cu vârsta de peste 25 de ani este raportat de cele care ocupă posturi de conducere: 4% declară că au fost agresate cel puţin o dată, faţă de 2% din rândul muncitoarelor sau al femeilor cu profesii intermediare. Studentele şi femeile care au absolvit o facultate denunţă mai degrabă o presiune psihologică ocazională. Calculele au revelat faptul că, de-a lungul unui an, în jur de 50 000 de femei cu vârsta cuprinsă între 20 şi 59 de ani au fost victimele violului.

Aceste studii au declanşat vii dezbateri şi mai ales teoria „continuumului" între violenţele verbale şi cele fizice[1], unii specialişti susţinând că nu putem grupa în aceeaşi categorie o afirmaţie răutăcioasă în privinţa aspectului fizic şi scoaterea a cinci dinţi de către soţ. Alţii nu au vrut să perceapă aceste aspecte decât ca pe un rezultat al tensiunilor psihologice. Comentând studiul menţionat mai sus, Michel Bozon (2004, p. 208) observă că „lucrarea traduce o deplasare istorică a sensibilităţii faţă de fenomenele de control şi autoritate interpersonală, precum şi o conştientizare a caracterului social construit şi inacceptabil al constrângerii psihologice". El aminteşte că „feminismul, declarând că domeniul privat este politic, a determinat deplasarea limitelor a ceea ce ţinea de sine în raporturile dintre bărbaţi şi femei. El se înscrie astfel într-un proces mai larg, secular, de individualizare şi egalizare între persoane".

1. Clarisse Fabre, Nicolas Weill, „Violences sexuelles: débat autour d'une enqête", *Le Monde*, 2 iunie 2003.

La nivel european, această primă anchetă franceză a cunoscut cel mai amplu răsunet, violenţele la adresa femeilor devenind din acel moment o problemă politică.

Bilanţul lucrărilor sociologice referitoare la căsătorie şi cuplu demonstrează deplasările de focalizare şi, în acelaşi timp, pe cele privind domeniul de investigaţie, construcţia socială a iubirii în relaţiile din cadrul cuplului, sociologia trecând la studiul construcţiei sociale a sexualităţii şi violenţei. Cercetarea însoţeşte fenomenele pe care le relevă actualitatea socială: epidemia SIDA, cuplurile gay, femeile agresate. De asemenea, ea abandonează domeniul căsătoriei, care nu mai este considerată o etapă a ciclului de viaţă familială, interesându-se de ceea ce urmează după ea: divorţurile şi recompunerile familiale.

Bibliografie orientativă

Bozon, Michel, 2002, *Sociologie de la sexualité*, Nathan, Paris.

Bozon, Michel; Héran, François, 2006, *La formation du couple*, La Découverte, Paris.

Chalvon-Demersay, Sabine, 1983, *Concubin, concubine*, Seuil, Paris.

Girard, Alain, 1964, 1974, *Le choix du conjoint*, PUF-INED, Paris, *Travaux et Documents*, caietul nr. 70.

Kaufmann, Jean-Claude, 1992, *La Trame conjugale. Analyse du couple par son linge*, Nathan, Paris.

Kaufmann, Jean-Claude, 1999, *La femme seule et le prince charmant. Enquête sur la vie en solo*, Nathan, Paris.

Segalen, Martine, 2003, *Éloge du mariage*, Gallimard, col. „Découvertes", Paris.

Singly, François de, 1996, *Le soi, le couple et la famille*, Nathan, Paris.

Singly, François de, 2000, *Libres ensemble. L'individualisme dans la vie commune*, Nathan, Paris.

Singly, François de, 2004, *Sociologie de la famille contemporaine*, Nathan, col. 128, Paris.

Capitolul 4

Divorţul şi recompunerea familială

La începutul secolului XXI, difuziunea socială a refuzului căsătoriei şi a căsătoriei târzii a făcut în aşa fel încât această practică să fie acceptată de generaţiile mai în vârstă, care au inaugurat acest model. Coabitarea apare ca o perioadă de stagiu pentru viaţa în cuplu, fiind considerată o garanţie pentru evitarea divorţului. Dar nu este cazul. Numărul tot mai redus al căsătoriilor şi tot mai mare al divorţurilor, menţinerea la acelaşi nivel a uniunii libere, aflată pe picior de egalitate în privinţa copiilor, şi recompunerile familiale au contribuit la formarea unui peisaj conjugal fragil, instabil şi complex. Desigur, dorinţa de a trăi în cuplu constituie norma, angajarea în uniune având la bază speranţa ca să dureze cât mai mult, însă, din acest moment, majoritatea traiectoriilor conjugale sunt multiple. Instaurarea poligamiei succesive moderne contrastează doar cu monogamia pe care căsătoria creştină reuşise să o impună de-a lungul secolelor.

La fel ca în cazul căsătoriei, divorţul a cunoscut schimbări. Stigmatizat până recent drept mod de a sancţiona o vină faţă de celălalt partener, faţă de cuplu, copii, familie şi societate, frecvenţa sa l-a banalizat. O succintă trecere în revistă a evoluţiei sale permite o mai bună înţelegere a locului pe care-l ocupă în arhitectura contemporană a instituţiei matrimoniale. Deseori, divorţul nu mai este decât o etapă, o stare pasageră, perioada de după divorţ reprezentând favorizarea apariţiei unor noi categorii familiale. Astfel, în anii '70 şi-au făcut apariţia „familiile monoparentale". După 1980, familia a intrat în era „recompunerilor", contribuind la diversificarea structurilor familiale.

O istorie a divorţului

Divorţul nu creează o situaţie inedită, în măsura în care grupurile domestice de altădată erau marcate de o puternică instabilitate, consecutivă mortalităţii. Diferenţa constă în faptul că, în primul caz, despărţirea era subită, pe când, în al doilea caz, este dorită. Văduvia şi recăsătorirea de altădată presupuneau şi o poligamie succesivă. Dintre toate motivele expuse pentru a explica explozia contemporană a divorţului, trebuie luat în calcul contextul demografic, cu creşterea speranţei de viaţă care promite unui cuplu, chiar dacă s-a realizat târziu, o durată de existenţă în comun de 50 de ani!

Familiile „fărâmiţate" de altădată

În demografia de altădată, mortalitatea lovea frecvent uniunile conjugale, iar recăsătoririle erau numeroase. Michele Baulant (1972) a utilizat imaginea frapantă a „familiei fărâmiţate". Recăsătorirea avea loc foarte repede după decesul soţului; era invocat motivul supravieţuirii unei căsătorii confundate cu exploatarea, având la bază truda complementară a bărbatului şi a femeii.

De-a lungul anilor, grupurile domestice pot fi văzute astfel: bărbatul putea avea succesiv mai multe soţii (caz mult mai des întâlnit decât invers), copiii puteau avea mai multe căminuri, iar orfanii de vârstă mai mare se puteau pierde printre alţi membri ai casei. Existenţa tatălui, a mamei şi a copiilor era o experienţă necunoscută pentru mulţi dintre strămoşii noştri. Având în vedere că în zilele noastre există preocuparea pentru soarta copiilor cu părinţi divorţaţi, ne-am putea întreba ce consecinţe pot avea aceste decese şi recăsătoriri asupra psihologiei copiilor. Desigur, experienţa morţii persoanelor apropiate era mai bine acceptată din punct de vedere cultural decât în zilele noastre, când acest lucru se întâmplă mai rar, este mai îndepărtat şi mai revoltător, însă urmele lăsate în literatura populară de mamele vitrege şi de Cenuşărese evocă dificultăţile create în cadrul grupurilor domestice ale familiilor care se confruntă cu moartea. Părintele vitreg este deseori uzurpatorul (uzurpatoarea) care încearcă să-şi aproprieze bunurile celui mort şi să-i priveze pe copii de bunurile moştenite de la acesta.

Iată exemplul unuia dintre aceste cupluri pe care moartea le desfăcea deseori, într-un sat breton din secolul al XIX-lea, în care structurile demografice sunt încă cele de pe vremea Vechiului Regim (natalitate și mortalitate ridicate). Croitorul Jacques Garrec s-a căsătorit în 1830 cu Marie Anne Nicolas. Când Marie Anne a murit la vârsta de 38 de ani, pe 14 martie 1845, a lăsat în urmă trei copii, dintre care un băiat de douăsprezece zile. După trei luni, Jacques Garrec s-a recăsătorit cu Marie Arnoult, care i-a dăruit alți doi copii; ea a murit la vârsta de 32 de ani, iar șase luni mai târziu Jacques Garrec s-a recăsătorit din nou, cu o femeie care i-a dăruit încă patru copii. Iată deci un bărbat care are nouă copii de la trei femei diferite; copiii mai mari pleacă de acasă de îndată ce împlinesc vârsta de 12 ani, pentru a se angaja ca ucenici sau servitori la fermă (Segalen, 1986).

Uneori, două persoane văduve se recăsătoresc, punându-și în comun bunurile și copiii ; dacă unul dintre ei a murit, copiii săi trec în grija unei persoane care nu este părintele lor ; astfel se explică instituția tutelei pentru orfani și importanța nașilor.

Ponderea căsătoriilor în care una dintre persoane este văduvă variază considerabil de la o regiune la alta, raportat la numărul total al căsătoriilor. Numărul mare al acestor cazuri - nu este vorba despre o medie, datele referitoare la acest subiect fiind foarte disparate - se situează în jurul cifrei de 20%, adică aproape un sfert dintre căsătorii erau recăsătoriri, uneori aproape o jumătate dintre ele. Aceste diferențe trebuie atribuite unor condiții sanitare și economice foarte diverse în secolele trecute, care făceau din anumite regiuni „zone-azil" insalubre, dar se constată că 20% dintre căsătoriile pentru a doua oară nu au nimic excepțional. În primii ani de căsătorie mor mai ales femeile (ceea ce numim supramortalitate feminină), din cauza accidentelor legate de sarcină și de naștere. Către finalul vieții conjugale se observă un fenomen invers ; supramortalitatea masculină era foarte întâlnită și atunci, la fel ca în zilele noastre.

Acești tineri care devin văduvi cu copii mici în îngrijire trebuie să se recăsătorească foarte repede. Fără o soție, copiii nu sunt îngrijiți, nu are cine să gătească, să se ocupe de grădina de legume, să ajute la muncile agricole ; se explică astfel de ce recăsătorirea văduvilor este mai des întâlnită decât a văduvelor și mai rapidă după decesul soției. Toate monografiile de demografie istorică sunt de acord cu acest lucru ; de exemplu, în Crulai (Normandia), un văduv din doi se recăsătorește, față de o văduvă din șase. În cazul femeilor, vârsta la care rămân văduve joacă un rol important pentru recăsătorire. Până la 40 de ani, există „șanse" în acest scop, chiar dacă sunt inferioare celor ale

bărbaţilor ; dincolo de această vârstă, aceste şanse sunt din ce în ce mai mici. De exemplu, în trei sate din Île-de-France, trei sferturi dintre bărbaţi se recăsătoresc până la vârsta de 60 de ani, iar până la 40 de ani doar o femeie din nouă (Ganiage, 1963), acest lucru confirmând proverbul : „Fie că plouă, fie că ninge sau fie că se scutură ghindele, femeile sunt bune până la 40 de ani". În plus, văduvii se recăsătoresc mult mai repede decât văduvele ; în toate grupurile studiate, în cazul bărbaţilor, intervalul dintre văduvie şi recăsătorire este sub doi ani, cu un procentaj ridicat al recăsătoririlor în primele şase luni. Văduvele aşteaptă de preferinţă trei sau patru ani până să-şi întemeieze un nou cămin.

Numeroasele recăsătoriri, de cele mai multe ori ale bărbaţilor, creau situaţia unei poligamii succesive ; limita numărului de recăsătoriri o constituia toleranţa societăţii în privinţa acestui tip de uniuni, care generează deseori dezordine socială ; într-adevăr, acestea pun uneori alături doi soţi cu vârste foarte diferite sau având fiecare o condiţie socială contrastantă cu norma matrimonială ce vizează mai degrabă homogamia, şi anume similaritatea vârstei şi a stării sociale. Atunci când o văduvă se recăsătorea cu un bărbat mai tânăr decât ea – de exemplu, fostul prieten al soţului ei –, ea era pusă în situaţia de a-l domina. Răsturnând rolurile prevăzute de norma socială, această uniune determina o dezordine socială, putând fi sancţionată de aşa-numitul *charivari*[1].

Astfel, pentru menţinerea unui grup domestic identificat ca unitate de producţie, se înmulţeau uniunile, fapt care ne face să ne gândim la divorţurile şi coabitările din perioada contemporană. Uniunile următoare erau încheiate deseori cu rude apropiate. Aceste recăsătoriri demonstrează primatul organizării economice faţă de cea familială.

Existenţa grupului domestic de altădată pare deci ameninţată tot timpul de pericolul mortalităţii, iar instabilitatea sa afecta mai ales copiii ce rămâneau alături de părinte sau erau încredinţaţi rudelor ; poate că bunicii, fraţii şi surorile defunctului sau defunctei erau pregătiţi să-i primească, în cadrul unei solidarităţi tradiţionale ce asigura un loc marginalizaţilor societăţii : bătrâni, nebuni sau orfani.

1. Manifestarea zgomotoasă a unui grup de tineri în momentul când întâlnesc cupluri care nu se potrivesc (de exemplu, dacă vârstele sau condiţia socială a celor doi soţi sunt foarte diferite).

De la libertatea Revoluției la liberalizarea din anii '70

În perioada Revoluției, când oamenii au transformat taina bisericească indisolubilă a căsătoriei într-un contract civil, ei deschideau calea spre divorț, atât timp cât orice contract între două părți poate fi desfăcut în mod liber.

Legea votată în 1792 instituia un divorț foarte liberal, pentru că ea prevedea posibilitatea anulării unei uniuni fără un motiv anume, atât timp cât exista consimțământul reciproc (*mutus dissensus*).

Această lege de o modernitate uimitoare constituie pentru unii „o paranteză impresionantă și idealistă", iar pentru alții „o tentativă din fericire eșuată de a distruge familia" (Théry, Biet, 1989). Într-adevăr, ea a facilitat anularea uniunilor, astfel încât în 1793 asistăm la o explozie bruscă a divorțialității. Odată cu reinstaurarea ordinii napoleoniene, legea devine mai strictă și instituie divorțul ca sancționare a încălcării ordinii familiale și sociale. Conform legii din 1804, care a înlocuit-o pe cea din 1792, divorțul nu se acorda decât în cazul unei culpe grave a unuia dintre soți : adulter, violențe sau injurii grave etc. În 1816 se renunță la ea și, la fel ca în timpul Vechiului Regim, va fi admisă doar separarea fizică. Legea Naquet din 1884 readuce divorțul la statutul pe care i l-a dat legea din 1804 ; el devine așadar o pedepsire a infidelității unuia dintre soți față de celălalt sau, în general, față de angajamentul moral luat odată cu căsătoria.

Având o cu totul altă perspectivă, legea din 11 iulie 1975 autorizează cu anumite condiții anularea uniunii fără să fie necesară constatarea vreunei culpe din partea unuia dintre soți. Ea prevede divorțul prin consimțământ reciproc (fie la cererea ambilor soți, fie la cererea unuia dintre ei, cu acceptul celuilalt) pentru întreruperea vieții în comun. Legea a fost schimbată pentru că părea în tot mai mare dezacord cu noile mentalități. Dispozitivul legislativ constituia așadar o constrângere pentru comportamentele în plină evoluție.

„Noul" divorț din 1975

Reforma a remediat lipsa de realism a legii și a legalizat într-o anumită măsură comportamente care se înregistrau deja. Sociologii dreptului explică faptul că nu putem neglija totuși efectele simbolice ale legii, substituirea unui divorț de tip contract cu unul de tip sancțiune înscriindu-se într-o revizuire generală a

sistemului de valori. Numărul divorţurilor, aflat în creştere lentă şi constantă după 1966, s-a accelerat după aplicarea legii din 1975, care a făcut ca această procedură să fie mai uşoară şi mai rapidă. Cuplurile căsătorite recent au divorţat mai repede decât cele căsătorite de mai mult timp, iar acestea din urmă au profitat de facilităţile oferite de lege ; aceşti doi factori explică rapida creştere a numărului divorţurilor după această dată.

Anchetele au fost interesate de sociologia celor care divorţează. Nimic nu i-ar distinge de cei care nu divorţează dacă nu ar exista această apartenenţă socioculturală : funcţionarii divorţează mai des, apoi cadrele medii (Commaille, 1978). Pentru a face în aşa fel încât acest tablou să fie cât mai exact, poate fi luată în calcul variabila capitalului cultural (Desrosieres, 1978, p. 106). Cei din clasele sociale populare se căsătoresc pentru a se conforma regulilor, întrucât concubinajul are numeroase inconveniente şi puţini sunt cei care divorţează, din cauza costurilor şi a tergiversării procedurii juridice. În rândul claselor medii ale salariaţilor, oamenii se căsătoresc pentru că au de transmis un capital redus, dar, întrucât acesta este mai degrabă social şi cultural, nu economic, nu împiedică divorţul, care în acest caz este mai frecvent pentru că e mai accesibil din punct de vedere financiar şi cultural. În rândul claselor medii nesalariate şi al agricultorilor, divorţul este mai rar întâlnit, pentru că e mai puţin compatibil cu gestionarea şi transmiterea capitalului economic. În cazul claselor dominante, divorţul este la fel de rar întâlnit, întrucât constituie un obstacol serios pentru reproducerea unui capital social, cultural sau economic mult mai ridicat.

În fine, începând cu jumătatea anilor '70, se observă o corelare foarte evidentă între rata divorţialităţii şi activitatea profesională a femeii :

> Proporţia femeilor divorţate care exercită o activitate profesională este de două ori mai mare decât cea care corespunde totalităţii femeilor căsătorite. Dacă luăm în calcul rata divorţialităţii cuplurilor în funcţie de categoria socioprofesională, aceasta e întotdeauna uşor mai ridicată în cazul celor în cadrul cărora femeia este activă decât în cazul celor în care femeia este inactivă : în medie, divorţialitatea este de patru ori mai ridicată (Commaille, 1978, p. 75).

Primele generaţii care au divorţat au fost cei născuţi în perioada *baby-boom* ; ei au beneficiat de toate avantajele economice şi sociale ale celor „treizeci de ani glorioşi" şi au pus în practică principiile libertăţii şi individualismului care îşi găseau locul în societate. Aceştia renunţau la o căsătorie care poate că le

fusese impusă sau care păstra încă valorile burgheze ale „modelului tradițional", înlăturat începând cu acea perioadă.

De atunci, menținerea unui nivel ridicat al divorțialității relevă noua filosofie a uniunii. Dacă în anul 1900 numai o căsătorie din douăzeci se termina cu divorț, în jurul anului 1975 proporția a crescut la un divorț din șase căsătorii, iar la începutul anilor '80 la un divorț din trei căsătorii. Într-o perioadă de douăzeci de ani, frecvența divorțurilor a crescut de trei ori. O altă schimbare importantă are în vedere calendarul divorțului ; acesta are loc din ce în ce mai des imediat după căsătorie, iar după douăzeci de ani această tendință nu face decât să se accentueze, demonstrând fragilitatea uniunilor la începutul lor, în ciuda fazei pregătitoare uneori îndelungate a coabitării. Începând cu sfârșitul anilor '90, numărul divorțurilor rămâne stabil, în 2004 fiind înregistrate 125 000, adică în cazul a 42,5% dintre căsătorii.

Divorțul este un fenomen european, afectând toate țările în proporții diferite ; țările din sud înregistrează procente relativ mici, între 10 și 20% dintre căsătorii, în timp ce în nord rata divorțurilor se ridică la 40-45% dintre uniuni. Tradițiile religioase, precum și prevederile legislative naționale explică aceste diferențe, însă libertatea pe care femeile au obținut-o în ultimii treizeci de ani explică răspândirea acestui fenomen.

Ascensiunea muncii în rândul femeilor din clasele de mijloc, în condițiile în care acestea erau cândva inactive (reluăm astfel un calificativ economic), este un fenomen ce a luat amploare. El antrenează o transformare semnificativă a rolurilor conjugale și parentale. Femeia obține o autonomie mai ridicată pe toate planurile, mai ales cel economic, ce asigură o relativă independență în caz de divorț. Nu ne miră astfel să observăm o creștere a inițiativei feminine în privința acestuia. Femeia cere divorțul mai frecvent atunci când exercită o activitate profesională decât atunci când este inactivă, iar cu cât statutul său socioprofesional este mai ridicat, cu atât mai frecvent inițiază divorțul. Proporția cererilor de divorț inițiate de femei nu a încetat să crească, trecând de la două treimi în 1981 la trei sferturi în 1996.

Acestui divorț „de tip nou", caracterizat printr-o scădere a perioadei matrimoniale care îl precedă, i se adaugă divorțul ceva mai „clasic", care continuă să se caracterizeze printr-o durată matrimonială îndelungată (15-20 de ani de căsătorie), inițiat de unul dintre soți, în general femeia, care acceptă ca o reglementare legală să ateste o despărțire efectivă. În cazul divorțului „de tip vechi", femeia fără ocupație suportă în general costurile, devenind falită atât pe plan psihologic, cât și material. Dimpotrivă, în cazul divorțului „de tip

nou", soţii sunt de cele mai multe ori de comun acord să se despartă : femeia ia iniţiativa în acest sens, de unde rezultă riscul ca divorţul să fie pronunţat ca urmare a culpelor comune, ceea ce o privează de susţinere financiară. În principiu, salariul îi permite să se lipsească de aceasta.

Astfel, coexistă diverse modele de divorţ, precum şi modele diferite de căsătorie şi concubinaj.

De la divorţul din culpă la divorţul amiabil

Divorţul nu mai este o abatere de la regulă ; el se înscrie în noua logică a căsătoriei. „Un divorţ mai uşor intervine după o căsătorie mai liberă, mai intensă şi mai împlinită, semn al unei exigenţe şi valori atribuite uniunii conjugale", consideră Théry (1993, p. 8).

Oare divorţul nu este într-un anumit fel prezent implicit încă din momentul constituirii cuplului ? Astăzi, în cadrul căsătoriei, partenerii caută înainte de toate fericirea şi investesc foarte mult în viaţa afectivă a cuplului. Ei s-au ales din dragoste şi împărtăşesc liber existenţa alături de celălalt, în afara oricărei constrângeri legale. Când aceasta intervine, ea nu este decât un angajament a cărui natură nu este concepută la început decât ca fiind temporară. Legătura matrimonială nu mai este constrângătoare, de vreme ce partenerii s-au unit în mod liber. Ce anume ar putea să o rupă ? Faptul că viaţa de cuplu nu se ridică la nivelul aşteptărilor, mai ales al celor pe care şi le-a format femeia. Aceasta din urmă, activă în plan profesional, îşi caută împlinirea într-un alt domeniu decât cel domestic. După câţiva ani de căsătorie, ea îşi întrezăreşte relativa rigiditate a rolurilor, astfel încât trebuie să-şi materializeze deziluziile. În acest caz, de ce ar întreţine ficţiunea iubirii şi a împlinirii personale, atât timp cât viaţa conjugală nu îi mai asigură o dezvoltare individuală, ci, dimpotrivă, constituie o constrângere ?

Unei căsătorii de bunăvoie îi corespunde posibilitatea unei despărţiri cât mai puţin traumatizante posibil pentru soţi şi copii. Aceasta e o primă explicaţie a înmulţirii divorţurilor, ce corespunde teoriei psihoafective a căsătoriei : „în general, indivizii din societatea noastră nu divorţează deoarece căsătoria şi-a pierdut importanţa din punctul lor de vedere, ci pentru că a devenit atât de importantă, încât ei nu pot să accepte nimic mai puţin decât succesul total al angajării matrimoniale pe care au încheiat-o în particular cu acea persoană"

(Berger şi Kellner, 1988, p. 20). La rândul său, François de Singly afirmă că „instabilitatea conjugală este consecutivă punerii în aplicare a idealurilor individuale în sfera privată şi forţei credinţei în iubire" (1993, p. 113).

Până în 1980 se credea că divorţul este o etapă înscrisă în ciclul vieţii familiale, după modelul căsătorie-divorţ-recăsătorire. Într-adevăr, până în 1978 s-a observat o creştere a numărului celor recăsătoriţi după divorţ: frecvent, acceptat şi considerat normal, divorţul pare un derivativ normal al tensiunilor familiale. Or, numărul de recăsătoriri ale persoanelor divorţate continuă să scadă.

De altfel, acceptarea socială a divorţului nu mai constituie un fenomen sensibil. Diversitatea tipurilor de procedură corespunde diversităţii vieţii matrimoniale. O anchetă ce are în vedere femeile divorţate arată că divorţul din culpa soţului are ca motive consumul de alcool, violenţa sau infidelitatea şi este iniţiat prin consimţământ reciproc atunci când se invocă „nepotrivirea" celor doi (Festy şi Valetas, 1988). Aceste forme diferite sunt în relaţie cu poziţiile sociale (vezi tabelul 7).

Tabelul 7. *Proporţia divorţurilor din culpa soţului, având în vedere motivul invocat de soţie pentru separare şi ocupaţia fostului soţ*

Motivul	Ocupaţia	
	Salariaţi, alţii decât muncitori	**Muncitori, meşteşugari, comercianţi**
Consumul de alcool sau violenţa fostului soţ	58%	65%
Lipsa de interes a fostului soţ în privinţa vieţii familiale	29%	43%
Alte defecte ale fostului soţ	32%	50%
Infidelitatea fostului soţ	44%	52%
Incompatibilităţi	22%	33%
Alte motive	34%	49%

Extras din Festy şi Valetas, 1988, p. 21. *Sursă*: ancheta INED, 1985-1986

Până la sfârşitul anilor '80, în ciuda legii care încerca să minimalizeze conflictele, numărul procedurilor contencioase era ceva mai mare decât al divorţurilor prin consimţământ reciproc; în 1996, situaţia s-a inversat: 42% dintre divorţuri sunt încheiate conform primului tip de procedură, iar 55%

conform celui de-al doilea; în 2004, raportul era de 40%, faţă de 60%. Divorţul „amiabil" câştigă teren[1].

Anchetele au arătat că divorţul din culpa unuia dintre soţi genera o luptă judiciară atunci când numai unul dintre ei voia să se elibereze de legăturile căsătoriei; consecinţa era că se ajungea la un divorţ cu o culpă comună a soţilor. Este răspândită ideea că, atât timp cât nimeni nu te obligă să te căsătoreşti, în momentul când nu mai suporţi viaţa în comun, nimeni nu te poate obliga să rămâi căsătorit. Legea din 1975, supusă probei timpului, a devenit depăşită.

Proiectul de reformă iniţiat în 1997 viza simplificarea procedurii divorţului şi, constatând că procedura însăşi era generatoare de conflicte, propunea în anumite cazuri un divorţ fără judecător, prin consimţământ reciproc sau chiar eliminarea divorţului din culpa unuia dintre soţi. Conform propunerilor acestor politici, trebuia pus la cale un divorţ „calm", invocându-se faptul că, dacă soţii divorţează în linişte, legătura cu copiii va fi cu atât mai bună. Totuşi, sub presiunea asociaţiilor feministe, a trebuit să se renunţe la eliminarea divorţului din culpă; menţinerea sa era justificată de existenţa faptelor de o „gravitate deosebită", permiţând ca femeilor să li se recunoască statutul de victime. În această categorie intră violenţele fizice sau conjugale, fiind exclus adulterul (motiv principal al legii Naquet).

Prin urmare, începând cu 2005, există trei tipuri de divorţ, reflectând tot atâtea forme ale vieţii conjugale:

- menţinerea procedurii de divorţ din culpa unuia dintre soţi, conform legii din 1975;
- divorţul prin consimţământ reciproc (în anul 2004, în jur de 47% dintre cazuri), procedură ce va fi accelerată, prin pronunţarea divorţului la sfârşitul unei singure înfăţişări în loc de două;
- divorţul pentru alterarea definitivă a legăturii conjugale (fostul divorţ de desfacere a vieţii în comun), care, din acel moment, poate fi iniţiat la cererea unuia dintre cei doi soţi şi poate interveni începând cu al doilea an de căsnicie, faţă de şase ani cât erau prevăzuţi înainte.

Acest nou tip, care instaurează dreptul unilateral de a divorţa, constituie o mică revoluţie. Legea spune că un cuplu nu poate fi obligat să continue; un

1. „Les divorces en 1996, une analyse statistique des jugements prononcés", în *Études et statistiques Justice*, Ministerul de Justiţie.

soț nu poate fi „închis" într-o căsătorie nefericită, chiar dacă nu există nici o „vină".

Căsătoriei civile nu-i corespunde încă „divorțul civil" (fără judecător și care să aibă loc la primărie), dar căsătoriei liber consimțite îi corespunde ideea că divorțul nu mai sancționează o vină, ci constată o alegere nefericită. Contractul de iubire, chiar dacă este însoțit de drepturi și îndatoriri specifice căsătoriei, e de dorit să poată fi desfăcut fără ca acest lucru să accentueze gustul amar al eșecului sau al greșelii. De acum înainte, întemeierea unei familii depinde de voința indivizilor, iar noua reformă a legii este un semn suplimentar în aces sens.

Făcând în așa fel încât divorțul să fie mai ușor de obținut, legislatorul a avut grijă de „interesul" copiilor din cadrul uniunilor desfăcute. Noile drepturi ale copilului, așa cum sunt ele menționate de Convenția Internațională din 1989, stipulează că orice copil are dreptul să-și cunoască părinții și să fie crescut de ei. Transformările merg în trei direcții ; este vorba despre caracterul indisolubil al legăturii filiale, despre organizarea îngrijirii copilului în funcție de interesul său și despre îmbunătățirea procedurilor în caz de divorț, fără mize patrimoniale și neconflictuale. Cuplul conjugal este instabil, însă cel parental trebuie să fie peren, legătura de filiație fiind declarată indisolubilă. În spiritul justiției, este vorba despre asigurarea pentru copil a menținerii dublei sale filiații : a mamei și a tatălui. Cu ce anume este avantajat copilul ? S-a trecut astfel de la încredințarea aproape automată în grija mamei la ideea unei custodii alternative în urma negocierii dintre cei doi părinți, care le-ar permite să fie în contact cu copilul în aceeași măsură din punct de vedere temporal.

Familiile monoparentale

După divorț, unul dintre soți se trezește singur cu copiii cuplului. Această formă de grup domestic nu este nouă decât prin amploarea și conținutul său ideologic (oare de-a lungul istoriei nu au existat atâtea văduve sau mame singure ce aveau copii în îngrijire ?). A trebuit să i se dea un nume pentru a putea fi luată în considerare. Acest termen desemnează din acel moment familii care au în centru nu două persoane de sex opus, ci una singură, cu copii în îngrijire.

Numirea categoriei

După cum arată Nadine Lefaucheur (1991), sintagma *familie monoparentală* – împrumutată de sociologii feminişti din anglo-saxonul *one parent-family* – a fost substituită termenilor *familie cu riscuri* sau *familie deviantă*. Chiar dacă în anii '70 se înregistrau schimbări importante la toate nivelele, juridic, demografic, social şi ideologic, nu era normal ca titulatura de familie „adevărată" să fie rezervată numai familiilor nucleare. Totuşi, mamele singure din această perioadă nu erau mai puţin stigmatizate. Într-adevăr, Nadine Lefaucheur observă o continuitate în construcţia socială de-a lungul secolului al XIX-lea a diverselor categorii de forme deviante ale familiei: copiii lăsaţi în grija mamei celibatare sau copilul nelegitim lăsat în grija familiei monoparentale sunt situaţii specifice de risc social. Timp de câteva secole, maternitatea în afara căsătoriei a fost considerată într-adevăr o transgresare a instituţiei căsătoriei, cu toate devianţele sale: nelegitimitate, avort, pruncucidere sau abandonarea nou-născuţilor. Familia monoparentală a fost construită ca o categorie de riscuri familiale, pentru că era supusă pericolului de a genera delincvenţă.

Sub acest termen erau grupate o multitudine de configuraţii: văduva şi femeia celibatară sau divorţată, mame cu copii şi, prin urmare, noi „capi" de familie. Avea loc într-adevăr o revoluţie ideologică, cu înglobarea în aceeaşi categorie a tipurilor sociale ale unor femei atât de diferite: „sensul dat conceptului de *familie* a împiedicat mult timp strângerea în aceeaşi categorie a văduvei disperate, înălţată, datorită durerii şi castităţii care i se atribuiau, în vârful ierarhiei demnităţii feminine aproape de cea a călugăriţei, şi a mamei celibatare neruşinate, care îşi disputa cu prostituata ultimele trepte ale lipsei de demnitate" (Lefaucheur, 1975, pp. 206-207). În anul 1975 s-a produs o mare schimbare, odată cu extinderea acordării alocaţiei, ce era destinată iniţial părinţilor cu copii orfani, familiilor în care tatăl a recunoscut copilul, dar nu participă la întreţinerea sa (alocaţia pentru părintele izolat).

Categoria familiei monoparentale constituie un paradox. Pe de o parte, ea exprimă mutaţiile profunde ale familiei, prin faptul că afirmă noua libertate a femeilor, aceea de a constitui adevărate familii. Pe de altă parte, această libertate ţine şi de identificarea „sărăciei". În domeniul politicilor publice, ecoul apariţiei acestei noi categorii în societate a fost răsunător; este vorba mai puţin despre protejarea copilului, cât mai ales despre protejarea familiei

respective faţă de riscurile de decădere socială, generate de reducerea resurselor în urma divorţului. Astfel, politicile familiale au fost redirecţionate spre categorii considerate vulnerabile, chiar dacă nu este cazul nici pe departe ca toate familiile monoparentale să fie expuse riscului nesiguranţei.

Odată ce a fost denumită, această configuraţie familială a putut fi luată în calcul. Începând cu 1981, rubrica „familie monoparentală" a fost introdusă de INSEE în nomenclatorul „căsătorii, familii". În 1962 erau înregistrate aproape 700 000, dintre care peste 50% erau constituite din văduve şi văduvi, în 1990 erau 1 175 000, iar în 1999 erau 1 500 000. Dintre aceste familii înregistrate la graniţa cu secolul XXI, 17% au cel puţin un copil cu vârsta sub 25 de ani ; unul din şapte copii trăieşte cu un singur părinte. Văduvia este motivul pentru doar 11% dintre situaţiile de monoparentalitate. Scăderea ponderii văduviei drept cauză a monoparentalităţii este marcată de scăderea numărului de taţi singuri cu copii, care era de 20% în 1968 şi a coborât la 14% în 1999 (Algava, 2003).

Nu exagerăm dacă am folosi genul feminin pentru a descrie această categorie, de vreme ce în 85% dintre cazuri aşa-numitul părinte „izolat" este femeie. Ghilimelele se impun pentru această din urmă determinare, pentru că statistica omite situaţiile de coabitare regulată (sau nu) între această femeie care este cap de familie şi un eventual partener[1]. În rândul femeilor celibatare, un număr important dintre ele au dat naştere, în cadrul uniunilor libere, unor copii recunoscuţi de tatăl lor.

Consecinţele socioeconomice ale despărţirii

Creşterea foarte mare a numărului de divorţuri trebuie pusă în legătură cu proporţia numărului de femei care au un loc de muncă, pentru că acesta oferă autonomie femeii. Totuşi, imaginea unei femei „eliberate" sau, în termeni sociologici, care dispune de o anumită capacitate de negociere presupune ca veniturile ei să fie cel puţin egale cu cele ale soţului. Or, rupturile familiale împing femeile în situaţii de nesiguranţă, mai ales atunci când acestea nu au nici calificare profesională, nici pregătire şcolară, nici capital economic. Astfel, legătura dintre familia monoparentală văzută din perspectiva mamei şi

1. În ancheta ale cărei aspecte le vom detalia mai jos, peste un sfert dintre capii familiilor monoparentale formează un cuplu care nu coabitează (Martin, 1997, p. 125).

dificultăţile sociale nu e doar produsul ideologic al statului. De exemplu, din perspectiva locuirii, mamele care sunt cap de familie se lovesc de cele mai multe dificultăţi în privinţa factorilor nocivi, a promiscuităţii, a suprapopulării şi a tipului de rezidenţă (ele sunt chiriaşe în mult mai multe cazuri decât proprietare de locuinţă) : din totalul familiilor, ele simt mult mai puternic dorinţa de a se muta[1].

Consecinţele negative ale divorţului nu afectează doar femeile. O anchetă referitoare la bărbaţii divorţaţi arată că mulţi dintre ei au devenit persoane fără domiciliu stabil, nu ca urmare a pierderii locului de muncă, ci a divorţului, „acesta determinând o adâncă dezamăgire, recurgerea la alcool, intrarea în şomaj şi, în cele din urmă, pierderea locuinţei [...]. La vârsta adultă, cel puţin în cazul bărbaţilor, un mod de viaţă stabil se construieşte pe trei «baze» : a locuirii, a muncii - ce oferă nu doar un venit, ci şi inserţie socială - şi a familiei, alături de o soţie şi de copii... Când una dintre aceste trei componente dispare, bărbaţii, care din acest punct de vedere par mult mai vulnerabili decât femeile, se găsesc în situaţia unui echilibru instabil" (Bertaux, 1997, p. 104). În timp ce divorţul le determină pe femei să intre în sfera publică/profesională, pe unii bărbaţi îi destabilizează până în punctul în care ies din ea.

Oricare ar fi preţul despărţirii pe care îl suportă bărbaţii, nu e mai puţin adevărat că majoritatea covârşitoare a femeilor trebuie să-şi asume toate sarcinile familiale cotidiene în cadrul familiei monoparentale. Teoria slăbirii legăturii părinteşti presupune că toţi bărbaţii aspiră în mod absolut să împartă totalitatea sarcinilor privind educaţia copiilor, fapt care nu a fost demonstrat.

Claude Martin (1997) a măsurat efectele de destructurare ale ruperii legăturii conjugale, ale „ieşirii din cuplu", fie că e vorba despre legături familiale ori sociale. El arată că divorţul generează numeroase alte rupturi în afara celei conjugale, în plan social, afectiv şi economic. Aşadar parcursul indivizilor este plin de discontinuităţi, câteodată brutale, cu un final nesigur ; uneori, individul „îşi reface viaţa", alteori, dimpotrivă, se confruntă cu o decădere socială. Divorţul le impune celor doi soţi, dar mai ales soţiei, care rămâne cu copiii, alegeri fundamentale în privinţa locuirii şi a muncii.

În cea mai mare parte a acestor familii, mama are un loc de muncă. Claude Martin pune în vedere nivelul ridicat al participării mamelor singure la piaţa muncii. În 1992, 82% dintre mamele singure cu cel puţin un copil erau active, ceea ce nu era cazul pentru 68,3% dintre femeile care trăiau în cuplu. Acest

1. *Familles monoparentales et pauvreté en France*, studiu teritorial, Ministère de l'Emploi et de la Solidarité, DREES, octombrie 2001.

lucru era posibil datorită accesului la instituțiile de îngrijire a copiilor și mai ales datorită primirii în sistemul educativ a copiilor cu vârsta de cel puțin trei ani. Dintre cei 200 000 de copii cu vârsta de cel puțin trei ani care locuiau cu o mamă singură și activă, 53% sunt îngrijiți în afara casei, dintre care, în 1990, 12,5% în școli. Munca le asigură acestor mame în mod evident un venit și le permite de asemenea să scape de senzația de izolare (pp. 59-60).

Desfășurată în două etape, ancheta permitea urmărirea evoluției procesului monoparental (adică finalul său) și modul în care legătura cu fostul soț este menținută sau întreruptă, în funcție de procedura divorțului (în condițiile impuse de legea din 1975). 75% dintre persoanele divorțate prin „consimțământ reciproc și la cererea unuia dintre soți" primesc o pensie alimentară, ceea ce este în acord cu tipul de divorț ales. În cazul divorțurilor ca urmare a întreruperii vieții în comun, 58% dintre aceste pensii nu sunt prevăzute deloc (p. 119). Pentru a înțelege posibilitățile de reinserție conjugală și socioprofesională, în afară de variabila socioeconomică, predomină cea legată de vârstă.

Câțiva ani mai târziu, un subeșantion a fost interogat pentru a vedea dacă și legăturile de filiație se rup după despărțirea părinților sau dacă, dimpotrivă, aceștia își oferă sprijinul. În general, unul din trei părinți care nu au luat copii în întreținere a întrerupt orice legătură cu aceștia. „Cu cât ești mai bine poziționat social, cu atât ai mai multe șanse să obții ajutorul celor din jur" (p. 167); totuși, chiar și așa, în cazul mediilor defavorizate, copiii nu sunt lăsați de izbeliște, chiar dacă părinții nu au mijloace de ajutorare. Este vorba așadar despre a da o mână de ajutor, de a scoate din necaz. În caz de dificultate, părinții rămân solidari, cu condiția ca ajutorul lor să fie gratuit, nerevendicat, pentru a păstra autonomia celor care în definitiv sunt dependenți de el. Familiile monoparentale care obțin ajutor fie el financiar sau care presupune unele servicii, nu întâmpină dificultăți în a-l cere. Astăzi, legăturile de rudenie vin în ajutorul membrilor familiei, susținându-i mai ales în momentele de criză (vezi capitolul 5); perioada de după divorț este una dintre aceste etape de tranziție care necesită un sprijin susținut pentru a restabili cursul normal după un moment de criză. „Autonomia unora nu este amenințată de sprijinul familial sau prietenesc" (p. 182).

În anii 2000, legătura dintre monoparentalitatea feminină și nesiguranță este observată mai ales în rândul femeilor tinere. Înaintea vârstei de 35 de ani, numai 24% dintre mamele singure sunt cel puțin absolvente de liceu, față de 41% dintre cele care trăiesc în cuplu. În cazul primelor, nașterea copilului are loc de timpuriu, iar tatăl este de cele mai multe ori muncitor sau funcționar. Aceste familii se află deseori în starea de nesiguranță cea mai accentuată. Din

punctul de vedere al intrării pe piaţa locurilor de muncă, procentul mamelor singure care sunt active este superior celui al femeilor care trăiesc în cuplu, aşa cum observa Claude Martin încă din 1992, dar aceste femei, deşi sunt definite statistic „active", sunt totuşi supuse unui risc de şomaj superior celui înregistrat în rândul mamelor active.

Există deci o mare disparitate în privinţa familiilor monoparentale, iar anumite situaţii sunt caracterizate de un cumul al factorilor de vulnerabilitate : tinereţea părintelui, apariţia timpurie a copilului, lipsa vieţii de cuplu şi absenţa susţinerii financiare a tatălui copilului, un nivel de calificare scăzut, şomajul, acest profil corespunzând celor care beneficiază de alocaţia pentru părintele izolat (Algava, 2003). Atunci când situaţia de nesiguranţă se confirmă, iar femeile intră în şomaj, ele trec de la alocaţia pentru părintele izolat la venitul minim de inserţie. Deseori, observă Clotilde Lemarchant (2005) într-o anchetă recentă pe tema celor care primesc venitul minim de inserţie, femeile nu pot să reia lucrul, care, de altfel, este nesatisfăcător şi prost plătit, din cauza incompatibilităţii condiţiilor de lucru cu cele de îngrijire a copiilor. Prin urmare, ele intră în categoria „asistaţilor" (Paugam, 1993).

În opinia altora, monoparentalitatea nu induce în mod necesar instabilitatea şi nu constituie decât o etapă tranzitorie între două cupluri. Acest exemplu ilustrează fenomenul de „diviziune a destinelor feminine" contemporane în două categorii : pe de o parte, tinerele cu o situaţie nesigură, iar pe de altă parte, femeile care se află tot în situaţie de monoparentalitate, dar, având un nivel de studii mai ridicat, ocupă un loc de muncă valorizant şi pot recurge la persoane plătite care să le supravegheze copiii (Théry, 1998, p. 71).

Niciodată familia nu a fost obiectul unei atât de mari atenţii din partea legislaţiei. Într-adevăr, oportunităţile oferite pentru libertatea indivizilor nu au aceleaşi efecte sociale. Burghezii favorizaţi se acomodează cu aceste noi forme de familie, însă indivizii din clasele defavorizate plătesc oalele sparte ale unei căsătorii eşuate.

Căile urmate după divorţ

Monotonia tristă a familiilor care nu sunt separate intră în opoziţie cu exuberanţa formelor conjugale care pot urma după o despărţire. În funcţie de vârsta când are loc aceasta, de apartenenţa socială, de nivelul venitului financiar şi al studiilor, de natura reperelor normative şi de concepţia în

privinţa familiei, părinţii separaţi vor rămâne singuri sau vor constitui din nou un cuplu.

Plecând de la o anchetă (realizată prin poştă) care a cuprins 321 de persoane, Claude Martin desemnează mai multe cazuri :

- mamele ce rămân singure şi active, care nu doresc deloc să formeze din nou un cuplu, prioritatea rămânând independenţa pe care abia au obţinut-o după despărţire ;
- mamele care oscilează între nesiguranţă şi izolare ;
- femeile divorţate cu vârsta de aproximativ 50 de ani, ai căror copii au părăsit căminul părintesc şi care nu au un proiect conjugal, vârsta spunându-şi în mod evident cuvântul ;
- tinerele cu un nivel de pregătire scăzut, relativ izolate şi ajutate de părinţi, care le sprijină după despărţire ;
- în fine, tinerele cu studii superioare, a căror cale se îndreaptă în mod evident spre formarea unui nou cuplu şi a unei noi familii, păstrând deseori legătura cu fostul soţ.

Ţinând cont de aceste categorii, diferenţierea tipurilor de monoparentalitate este evidentă : pentru unele femei, este vorba despre o independenţă revendicată, care conduce la o formă de viaţă conjugală necoabitantă, pentru a nu-şi asuma noi riscuri şi pentru a evita riscul singurătăţii. Independenţa financiară va justifica această atitudine. Dar, cu cât eşti mai în vârstă şi ai un nivel mai slab de pregătire, cu atât mai mult monoparentalitatea pare o situaţie care generează instabilitate şi dependenţă (familială ori socială).

Reorganizarea vieţii de familie după o separare poate fi un parcurs presărat de piedici : mama este singură, iar programele sunt greu de conciliat pentru a asigura stabilitatea unui cadru de viaţă pentru copii (Le Bihan-Youinou şi Martin, 2005). Problema articulării vieţii familiale cu cea profesională (vezi capitolul 9) se pune într-un mod foarte acut după separare, cu atât mai mult cu cât condiţiile de la locul de muncă s-au degradat în mod deosebit pentru mamele singure cu copii mici.

Apariția conflictelor în fața dificultăților pricinuite de îngrijirea „în comun"a copiilor

François este muzician, iar Jeanne traducătoare. Ei nu sunt căsătoriți şi au doi copii.

Jeanne povesteşte următoarele: „Anul trecut a fost un infern total timp de o lună. A trebuit să fac față unei presiuni constante. Acceptasem să predau nişte cursuri la o întreprindere aflată la 100 de kilometri distanță. Suma contractului era foarte tentantă. La fiecare început de săptămână trebuia să fac drumul dus-întors. Iar să faci distanța asta după o zi de cursuri care deseori se terminau pe la 18.30 însemna să-ți asumi nişte riscuri ca să poți ajunge până la ora 20.00. Chiar în aceeaşi perioadă, François a făcut mai multe deplasări în străinătate cu concertele sale. Nu aveam nici o soluție. Prin urmare, totul era organizat de la o zi la alta. Nu încetam să ne luăm la harță la telefon, pentru că apărea o întâmplare neprevăzută, o întârziere. De câte ori nu i-am găsit pe copii aşteptându-ne pe stradă, la o vecină, la şcoală... un adevărat infern... Cel mai rău era că tot timpul ne simțeam prinşi în corzi, fără nici un spațiu de manevră. O nimica toată putea să ia amploare... Trăiam cu teama constantă a unui accident, a unei întâmplări teribile. Iar această tensiune s-a repercutat asupra relației noastre. Niciodată nu l-am detestat atât de mult".

Sursă: Le Bihan-Youinou şi Martin, 2005, pp. 65-66

Recompunerea familiei

Metamorfozele familiei, cu ascensiunea uniunii libere, a divorţului, a recompunerilor familiale, creează noi reţele, atât de complexe, încât unii sociologi, cum ar fi Bob Simpson (1994), vorbesc despre trecerea de la *nuclear family* („familia nucleară") la *unclear family*, „familia neclară". Suedezii vorbesc despre *rainbow families* („familiile-curcubeu").

Într-adevăr, perioada de după divorţ cunoaşte o multitudine de tipuri familiale diferite. Cuplul este împărţit în două, copii având acum două cămine de referinţă, cel în care locuiesc cu aşa-numitul părinte „izolat" şi cel în care locuiesc cu celălalt părinte. Apoi, unul dintre părinţi sau fiecare la rândul său poate să se şi recăsătorească sau să coabiteze fără să fie căsătorit legal cu un nou companion. Unele cupluri practică formula relaţiei stabile, dar fără a locui împreună (în engleză, *living apart together* ; în suedeză, *sarboende*). Prin urmare, aceasta presupune nu scăderea, ci abundenţa rudelor, părinţi vitregi, fraţi vitregi sau pe jumătate vitregi, şase perechi de bunici etc.

Cum se numesc aceste noi forme de familie ?

În fața înmulțirii acestor noi configurații familiale, confuzia celor care au studiat fenomenul în anii '80 se traducea mai ales prin imprecizia denumirilor pe care le-au dat. A fost utilizat mai întâi termenul de familie „reconstituită". O juristă, Jacqueline Rubellin-Devichi (1987), propunea formula „cea de-a doua familie", dar acest termen era valabil pentru anumiți membri ai noului grup domestic și era mai puțin precis de vreme ce, pentru unii, acesta putea fi „o primă familie". În plus, implica o ierarhie.

Așa cum a fost inventat conceptul de *familie monoparentală*, în urma unor cercetări conduse de Irene Théry (1993) s-a ajuns la cel de *familii refăcute* (în engleză, *blended family*), care îngloba diversitatea situațiilor. În aceste noi constelații, rolurile sociale aferente pozițiilor parentale sunt repartizate deodată la mai multe persoane. Copilul nu mai are un singur tată, ci doi : tatăl biologic și partenerul mamei sale, care poate fi (sau nu) un tată social.

Situația contemporană se caracterizează de cele mai multe ori prin prezența unei noi figuri masculine, pseudopaternă, tatăl vitreg, care nu este „nici părinte, nici prieten" și față de care trebuie să se ia o „distanță justă". În opinia Irènei Théry (1998, pp. 84-85), familiile refacute sunt în același timp locuri ale angoasei, în măsura în care pun din nou problema locurilor instaurate de această instituție, dar și laboratoare în care se elaborează noi relații. În orice caz, la fel ca în cazul discuțiilor referitoare la căsătoria între homosexuali, ele ne obligă să reflectăm la diferitele funcții ale legăturii de rudenie și mai ales la rolul acesteia în cadrul căminului, această legătură care se creează în urma interacțiunii cotidiene în cadrul locuirii împărțite de tatăl vitreg și de copilul vitreg. Este vorba despre legătura de rudenie „practică", exprimată în „logica familiei din casă", care este însoțită de „dezvoltarea sentimentelor specifice legate de împărțirea cotidianului, în absența vreunei legături juridice de rudenie" (Weber, 2003, p. 394). Este o situație foarte bine cunoscută de familiile de țărani de odinioară.

În locul conceptului de *familie refăcută*, Didier Le Gall și Claude Martin îl preferă pe unul mai dinamic, care să permită includerea situațiilor în schimbare, ce vor conduce în final la o nouă relație conjugală mai mult sau mai puțin oficializată. Ei sugerează folosirea sintagmei *proces de recompunere familială*, care „plasează din nou căminul format pe o traiectorie și într-o rețea familială mai largă" (1990, p. 31). La fel de bine este să se ia în calcul complexitatea acestor fenomene ce surprind realități sociale și familiale foarte

diverse, în funcţie de categoria socială şi nivelul cultural al partenerilor, de vârsta lor, de numărul, vârsta şi sexul copiilor lor, de condiţiile despărţirii şi ale noii uniuni etc.

Dificil de denumit, aceste grupuri domestice care fac inovaţii profunde în domeniul socialului sunt şi mai dificil de surprins din punct de vedere statistic. Se încearcă identificarea lor prin intermediul copiilor ; în cadrul unei dezbateri referitoare la aceste concepte, Henri Léridon (1995) reţine următoare definiţie : „este numită familie refăcută orice familie presupunând un cuplu care trăieşte împreună cu cel puţin un copil care nu este al ambilor soţi". Ţinând cont de această definiţie, autorul observă că, în 1990, un milion de fii cu vârsta de mai puţin de 25 de ani trăiau împreună cu un părinte vitreg, adică 6% dintre copiii din familii ; peste 500 000 de copii trăiau alături de ambii părinţi şi un frate vitreg ; numărul familiilor refăcute se ridică aşadar la 660 000 (adică 8-9% dintre cuplurile cu copii) ; în 2004, Franţa înregistrează 708 000 de familii provenite din recăsătoriri.

Legile familiei refăcute

Aceste tipuri familiale s-au dezvoltat în absenţa reperelor normative. Unul dintre primii sociologi americani interesaţi de acest fenomen, Andrew Cherlin, punea instabilitatea acestor uniuni pe seama acestei lipse : „dificultăţile cuplurilor recăsătorite după divorţ sunt datorate unei lipse a liniilor directoare, instituite pentru a rezolva numeroase probleme familiale curente", afirma autorul în 1978. În Franţa, problema normei are în vedere acest nou personaj apărut în constelaţia familiei, acest părinte în plus, fără statut (vezi capitolul 5) : tatăl vitreg. Sociologii sunt interesaţi de atitudinile în privinţa acestor probleme juridice, determinate de capitalul economic şi cultural, precum şi de importanţa reţelei familiale. Într-adevăr, actorii sociali au concepţii normative diferite asupra evenimentelor care au legătură cu viaţa lor, pe care ei o consideră privată : fie pot să se lipsească de legi şi preferă să rezolve situaţiile de fapt, fie, dimpotrivă, caută să se sprijine pe forţa legilor (Le Gall, Martin, 1993).

Se disting două tipuri de atitudini opuse, corelate la nivel economic şi cultural. În mediile populare, divorţurile au tendinţa de a fi mai conflictuale ; în perioada de după divorţ, relaţia cu părintele care nu a luat copiii în îngrijire se distanţează până la dispariţie, iar celălalt părinte încearcă să-şi „refacă viaţa", ştergând pe cât posibil orice urmă a primei uniuni, pe care o consideră o eroare. Această ştergere a trecutului poate să ducă până la adopţia copiilor

femeii de către noul soţ. Avem de-a face aici cu susţinătorii unei concepţii „tradiţionale" : nu există decât o singură căsătorie, iar recurgerea la legi în vederea recăsătoririi arată că se încearcă reconstituirea unei „familii normale", de unde rezultă că tatăl biologic - părinte în exces - trebuie dat uitării.

Dimpotrivă, în mediile cu capital cultural ridicat, despărţirile sunt în general mai puţin brutale, iar actorii încearcă să-şi organizeze relaţia fără să recurgă la legi şi justiţie, ceea ce nu este întotdeauna uşor, aşa cum arată cazul lui François şi Jeanne (vezi p. 166). Viaţa este organizată într-un mod care să-i permită tatălui care nu l-a luat în îngrijire pe copil să rămână în contact regulat cu copilul (ceea ce presupune ca părinţii să dispună de mijloace suficiente pentru a se instala nu departe unul de celălalt). Copiii circulă în cadrul noilor „familii secunde" şi deseori protagoniştii noilor uniuni se organizează în aşa fel încât să se poată bucura o dată la două weekenduri de copiii lor (Le Gall, 1996). În fine, dacă partenerii diverselor uniuni sunt de acord, părinţii divorţaţi şi care şi-au refăcut viaţa - chiar dacă au mai mulţi copii - pot petrece unul din două weekenduri şi 15 zile de vacanţă pe an împreună, ceea ce ar putea trimite cu gândul la „prima familie" !

Legăturile Juliei şi Agathei cu ocazia unui eveniment familial neaşteptat

Julie şi Agathe, fiicele lui Thomas şi Laure, care sunt divorțați, petrec 15 zile de vacanță cu mama lor, noul ei soț, Vincent, şi frații lor vitregi, Théo, Léo şi Jules. Laure îi cere inopinat fostului soț, Thomas, să aibă grijă de Julie şi Agathe, astfel încât să poată participa la funeraliile lui Roger, tatăl lui Vincent. Prin urmare, Thomas îi cere la rândul său surorii lui, Fabienne, să-l primească pe neaşteptate împreună cu fiicele sale în mica locuință familială destinată vacanțelor.

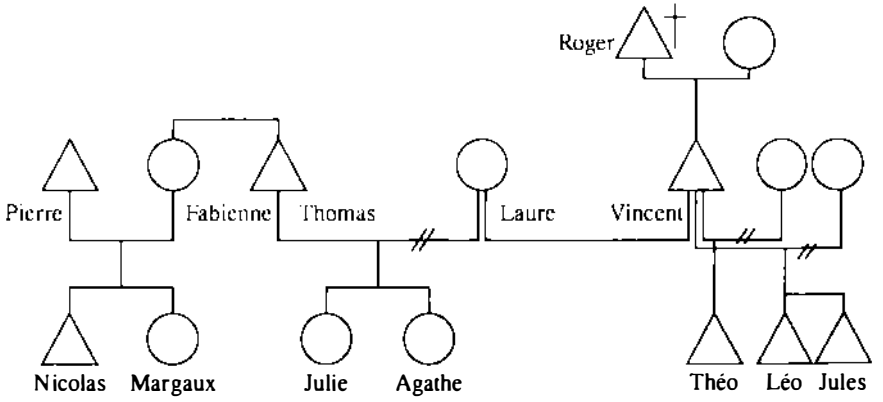

În cadrul acestor cupluri, „viaţa îşi urmează cursul" şi nu se pune problema ştergerii trecutului, ci de a face în aşa fel încât brutalităţile impuse de legi să fie înlocuite cu micile aranjamente între foştii soţi. Actorii sunt într-o situaţie contractuală şi refuză amestecul legilor.

Plecând în special de la cazul familiilor refăcute, s-a pus problema dezinstituţionalizării familiei, exemplu arhetipal al creării unei entităţi în afara normei şi a cadrului juridic, fondată în totalitate doar pe criteriul consimţământului şi al voinţei individuale (Roussel, 1983). „O instituţie pe care o construieşti ca pe o casă nu mai este o instituţie", afirmau François Dubet şi Danilo Martuccelli (1998).

În opinia altora, această configuraţie dă seama de natura legăturii contemporane, relaţionale, cu tensiuni şi ajustări, care generează autonomia alegerilor – teoria lui François de Singly (1993). Odată cu trecerea timpului şi cu evoluţia acestor configuraţii care tind să le banalizeze, la fel ca toate invenţiile sociale în materie de moravuri familiale din ultimii treizeci de ani, nu ne-am putea gândi că aceste norme şi reguli sunt deplasate?

Peste tot în Europa, după căsătoria instituţionalizată au urmat uniunile *de facto* şi recompunerile familiale. Totuşi, sunt diferenţe sensibile care se manifestă în privinţa numărului acestor familii (de exemplu, în anul 1995, în Italia nu reprezentau decât 4,1% dintre cupluri) (Menniti, Terracina, 1997, p. 276); ele sunt mult mai puţin răspândite în sud decât în nord, dar modelul lor tinde şi el să se banalizeze. Peste tot ele pun aceleaşi probleme privind normativitatea juridică. Împlinirea alegerilor personale, independenţa economică, căutarea bunăstării şi egalitatea între sexe conduc şi ele la apelul la lege. Iar acest lucru este foarte evident în ceea ce priveşte filiaţia.

Bibliografie orientativă

Martin, Claude, 1997, *L'après divorce. Lien familial et vulnérabilité*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes.

Meulders-Klein, Marie-Thérèse; Théry, Irène (coord.), 1993, *Les recompositions familiales aujourd'hui*, Nathan, Paris.

Roussel, Louis, 1989, *La famille incertaine*, Odile Jacob, Paris.

Théry, Irène, 1993, *Le démariage. Justice et vie privée*, Odile Jacob, Paris.

Capitolul 5

Filiaţie şi parentalitate

Dacă există un subiect nou care a invadat sociologia familiei contemporane, acesta e cu siguranţă cel al filiaţiei. Domeniu predilect al antropogilor care analizau diversitatea acestor sisteme şi utilizările lor sociale, politice şi simbolice (vezi capitolul 1), problema filiaţiei părea lămurită în societatea occidentală. Exista o filiaţie pe două linii: cea a mamei, prin evidenţă biologică, şi a tatălui, prin instituţia căsătoriei. Cele trei registre, ale căsătoriei, filiaţiei şi socializării, erau legate între ele.

Concepţia noastră referitoare la o filiaţie indivizibilă şi biologică se află astăzi sub semnul întrebării. Renunţarea la căsătorie, familiile monoparentale şi recompunerile familiale au pus din nou în discuţie această asociere intimă. Vechea problemă referitoare la natura legăturii de filiaţie - socială sau biologică - revine astfel în actualitate, fie că este vorba despre reproducerea asistată medical, despre dezvoltarea adopţiilor, mai ales cele internaţionale, dar şi despre transformările vieţii conjugale.

Cum se articulează această explozie a filiaţiei cu imperativele „parentalităţii"? Iată un concept nou, care, de la începutul secolului XXI, are succes datorită însăşi ambiguităţii sale. El desemnează capacitatea de a fi un părinte bun şi competent, iar în acelaşi timp permite studierea noilor tipuri care emerg din transformările familiei (monoparentalitate, pluriparentalitate, parentalitatea părinţilor vitregi şi a bunicilor, homoparentalitate), reprezentând o modalitate de înscriere a acestui fenomen în continuitatea schimbărilor privind familia. Acest nou termen, la fel ca toate celelalte care au apărut în ultimii treizeci de ani, vizează o nouă categorie de riscuri sociale şi surprinde neliniştea societăţii în privinţa familiilor incapabile să-şi îndeplinească rolul, să socializeze corect cu copiii; din acest motiv, el deschide un nou câmp de reflecţie asupra politicului şi acţiunii sociale.

Acest capitol îşi propune să arate cum se creează noile forme de filiaţie, în care alegerea îşi are locul ei, ceea ce reprezintă o mică revoluţie în raport cu concepţia referitoare la o filiaţie intangibilă. Ca spaţiu al afecţiunii, familia capătă noi forţe (Segalen, 1991). Totuşi, noul tip de părinţi care îl înconjoară pe copil sau pe care el îi poate alege nu au întotdeauna capacităţile asociate statutului lor.

Tema filiaţiei mai reapare în sociologia contemporană prin intermediul dezbaterilor referitoare la adopţie, care le înlocuiesc pe cele privind reproducerea asistată, în centrul atenţiei acum douăzeci de ani. Numeroase cupluri se întorc la această soluţie, care pune noi probleme afilierii identitare a indivizilor, regulile acesteia fiind puse iar în discuţie de o nouă lege în privinţa numelui.

Filiaţia contemporană

Plecând de la exemplul societăţilor noneuropene, antropologii au deschis calea acestui domeniu, amintindu-ne următorul lucru: cheia filiaţiei este cea a legăturii dintre morţi şi vii. Fiecare societate a ţinut să reglementeze această legătură, care, pe scurt, afirmă în ce situaţie poţi considera că ai un fiu sau o fiică şi care sunt drepturile şi îndatoririle aferente acestei poziţii genealogice.

O filiaţie biliniară pe baze biologice

Se ştie că sistemele de filiaţie sunt diverse, iar sistemul nostru occidental se caracterizează prin biliniaritate. Orice individ îşi recunoaşte legătura cu linia tatălui sau a mamei sale. Până nu demult, această legătură era dobândită doar prin căsătorie, care îl legitima pe nou-născut.

Sistemul parental occidental creştin constă în recunoaşterea acestei filiaţii şi se articulează cu alte principii, cele privind locuirea şi cele matrimoniale. Pe scurt, atât timp cât eşti fiul sau fiica cuiva, îţi sunt asigurate un cămin şi îngrijire; de-a lungul unei lungi perioade, dacă erai fiul sau fiica cuiva, trebuia să iei în căsătorie pe cineva anume. Iar filiaţia implică afiliere, adică moştenirea drepturilor şi îndatoririlor pe care le presupune locul ocupat în cadrul descendenţei. Acest lucru e mai puţin valabil astăzi, având în vedere

mobilitatea socială, dar în urmă cu două secole se moşteneau statutul social şi meseria părinţilor.

În cazul antropologilor, conceptul de *filiaţie* a fost deseori folosit mai puţin, fiind preferat cel de *parentalitate* atunci când aceştia analizau compoziţia „grupurilor" de filiaţie şi raporturile lor cu drepturile politice sau ale pământului. În societăţile occidentale, aceste grupuri, care nu au dispărut cu desăvârşire, au funcţii foarte difuze. În mediile de ţărani, pământurile au fost apropriate individual. În societăţile contemporane, cu munca salariată la bază, problema filiaţiei s-a deplasat spre un alt aspect, cel al legăturii biologice *vs* legătura socială.

Într-adevăr, după acapararea de către creştinătate a sistemului occidental de parentalitate, paradigma biologică a sângelui este dominantă în definirea filiaţiei. Înrădăcinată în cultura noastră, ideea cea mai importantă este că singurul fiu real al cuiva este sânge din sângele acestuia, fapt subliniat de David Schneider (1984) sub forma unui aforism care a făcut senzaţie de atunci încolo : *blood is thicker than water* („sângele apă nu se face"). Presupunerea sau prejudecata noastră referitoare la biologic sunt impregnate de reprezentările filiaţiei ; iată de ce noile forme ale conjugalităţii blochează mecanismul desăvârşit al căsătoriei legitime, introducând un părinte în plus, pe cel social. În acelaşi mod, evoluţia adopţiilor ne atrage atenţia asupra principiului filiaţiei, care „se arată a fi nu atât o biologizare a parentalităţii, cât impunerea unui principiu de exclusivitate a filiaţiei : fiecare individ nu este pus în poziţia de fiu (sau fiică) decât în raport cu un singur bărbat şi o singură femeie, adică fiecare copil nu are decât un singur tată şi o singură mamă". Totuşi, pentru ca această legătură biologică să aibă sens, trebuie să corespundă unei legături sociale : „o legătură de consanguinitate nu poate susţine singură o relaţie durabilă de identificare şi solidaritate dacă nu se transpune în practici sociale ori simbolice de parentalitate şi nu este recunoscută de grup" (Ouellette, 1998, pp. 157-158).

În definiţia pe care i-o dă dreptul şi care a cunoscut evoluţii foarte sensibile după anii '60, reproducerea biologică este menită să pună bazele filiaţiei juridice (Laborde-Barbanegre, 1998). Există însă alte componente în acest sens : componenta „genealogică", ce poate fi distinctă de componenta genitoare, şi, în fine, componenta „domestică", ce apare ca rezultat al interacţiunii cotidiene în cadrul unei rezidenţe comune, prin intermediul conceptului juridic de „posesie de stat". Aceste trei componente erau legate de căsătorie, dar divorţul şi recompunerile familiale le disociază, destabilizându-le pe unele în

detrimentul altora. Declinul principiului contractului - impus de căsătorie - întăreşte, pe de o parte, principiul biologic, iar pe de altă parte, principiul rezidenţei.

Problemele legate de parentalitate

Declinul căsătoriei pare să dea o nouă pondere componentei rezidenţiale, care nu mai este ancorată în continuitate, ci în problemele vieţii cotidiene. Aşadar „parentalitatea practică" (Gramain, Weber, 2003) presupune mai puţin însuşirea drepturilor şi îndatoririlor. Sigur, acest tip de parentalitate poate deschide spre o legătură de afiliere, dar ea ajută mai degrabă la rezolvarea unor probleme. De altfel, dacă în societăţile de altădată şi din alte zone principiul „căminului" e un alt mod recunoscut de afiliere, el nu mai este valabil în timpurile moderne.

Incertitudinile referitoare la afiliere au consecinţe uneori dramatice asupra identităţii indivizilor: taţi succesivi, schimbări ale numelui şi ale bunicilor; Irene Théry (1998) sublinia necesitatea reconstruirii dimensiunii simbolice a parentalităţii instituite, făcând astfel cunoscute analizele lui Françoise Héritier, care, comentând dezvoltarea tehnicilor de reproducere asistate medical din anii '80, remarca faptul că, oricare ar fi formulele filiaţiei, „pentru ca ele să funcţioneze ca instituţii, trebuie să fie susţinute fără echivoc de legea grupului, să fie înscrise ferm în structura socială şi să corespundă imaginarului colectiv: reprezentărilor persoanei şi ale identităţii. Legea grupului trebuie să desemneze clar elementele care pun bazele filiaţiei, dreptul de succesiune şi de moştenire" (1985, p. 19).

Analiza sociojuridică a recompunerii familiale s-a orientat spre studierea celeilalte persoane care se strecoară în reţeaua de parentalitate a copilului. Cum să înţelegem rolul şi locul „părintelui în plus" în universul familiei, care nu mai este un părinte substitutiv, cum era altădată în cazul văduviilor şi al recăsătoririlor, sau chiar în anii '60, când divorţul era puternic stigmatizat (Meulders, Klein, Théry, 1993)? La ora actuală, în ciuda propunerilor, statutul acestui părinte tot nu a fost reglementat de dreptul civil.

Astfel, banalizarea divorţului a determinat legislatorul să emită măsuri de protecţie a filiaţiei copilului. Dacă se admite fragilitatea legăturii conjugale, în schimb, se încearcă impunerea caracterului indisolubil al legăturii de filiaţie. S-a dezvoltat astfel conceptul de *parentalitate*, care-l înlocuieşte pe cel de *paternitate/maternitate* şi are în vedere organizarea punerii în practică a

legăturii de filiație în perioada de după divorț. Noul concept examinează capacitatea părinților de a-și exercita „meseria". Din punct de vedere sociologic, conținutul conceptului este mai puțin puternic decât îngrijorarea opiniei publice referitoare la el : astăzi, părinții nu ar fi apți să-și educe copiii și să socializeze cu ei, fie din cauza presupusei lor „demisii", fie a condițiilor lor materiale sau a transformărilor pe care le cunoaște cuplul căsătorit. Disocierea familială ar conduce la eșecul educației.

Conceptul de *parentalitate* își îmbogățește astfel conținutul cu un nou aspect sociologic, ce iese la iveală la începutul secolului XXI, cel al „pluriparentalității" (Le Gall, Behattar, 2001). Este vorba fie despre cazurile de parentalitate electivă, cum ar fi adopția sau cazurile ce rezultă din manipulările ingineriei genetice, fie despre consecințele recompunerii familiale, care atribuie copilului mai mulți părinți. Dacă termenul *parentalitate* ține de competența condiției de părinte, conceptul de *pluriparentalitate* ține de o dezvoltare normativă : care este destinul social și juridic al parentalităților multiple și cum sunt repartizate drepturile și îndatoririle acestor părinți diferiți ? Cui trebuie să i se atribuie titulatura de părinte al copilului ?

Problema filiației în familiile refăcute

După ce s-au concentrat asupra refacerii cuplurilor și a familiilor, cele mai recente studii de sociodemografie și antropologie contemporană s-au străduit să identifice numărul copiilor care deseori circulă între mai multe cămine și configurațiile relațiilor complexe ce rezultă de aici. De asemenea, efectele unei legături conjugale precare asupra legăturii de filiație au devenit o miză socială importantă.

Creșterea numărului copiilor din familiile refăcute

Din momentul când părintele căruia îi sunt încredințați copiii formează o nouă familie, i se alătură un nou părinte ; pentru copil apare un părinte în plus, adică o nouă filiație, fără ca aceasta să fie clară.

Timp de zece ani (conform anchetelor din 1986 și 1994), numărul copiilor cu vârsta sub 18 ani care nu trăiau împreună cu cei doi părinți ai săi a crescut

cu 20%. În 1994, acesta era cazul a 2 000 000 de copii, adică 17% din totalul minorilor (Villeneuve-Gokalp, 1999). Proporţia copiilor separaţi de un părinte creşte puternic odată cu vârsta, un sfert dintre adolescenţii de 15-18 ani nefiind alături de cei doi părinţi. În cazul recompunerii familiale, se observă un dezechilibru esenţial : taţii formează un nou cuplu mult mai frecvent decât mamele, astfel că, în 1994, 40% dintre copii ai căror părinţi s-au despărţit au o mamă vitregă la distanţă (care îşi împarte existenţa cu tatăl), în timp ce 25% au un tată vitreg alături de care trăiesc. Adăugăm faptul că aproape jumătate dintre copiii părinţilor care s-au separat au cel puţin un frate sau o soră vitregă.

Dintre copiii care trăiesc alături de mamă, 20% îşi văd tatăl în fiecare săptămână, 20% o dată la cincisprezece zile, 5% o dată pe lună sau în fiecare vacanţă, 18% mai puţin de o dată pe lună, 24% nu-l văd deloc, iar pentru 8% tatăl este necunoscut. În ciuda prejudecăţilor, odată cu prezenţa tatălui vitreg nu scade frecvenţa contactului cu tatăl natural ; dimpotrivă, tocmai copiii crescuţi de mame singure sunt cei care îl văd pe acesta foarte rar. În cazul unui conflict în căminul mamei, de cele mai multe ori, copiii cu vârsta de cel puţin 12 ani vor trăi alături de tată. Astfel, noua situaţie familială a tatălui este elementul cel mai important al continuităţii relaţiilor dintre taţi şi copii. Dacă tatăl „îşi reface viaţa", dacă se căsătoreşte şi are alţi copii, el se îndepărtează de copiii pe care i-a avut cu fosta lui soţie. Copiii al căror tată trăieşte singur au de două sau trei ori mai multe şanse să-l vadă de mai multe ori pe lună şi riscă de trei ori mai puţin să întrerupă relaţiile cu el decât dacă acesta trăieşte din nou în cuplu, în timp ce, în situaţii similare, legătura cu mama nu este pusă în pericol.

Conform anchetei *Famille*, realizată de INSEE şi INED în 1999, 72,3% dintre copii trăiesc în familii nucleare, 17,1% în familii monoparentale, iar 10,6% în familii refăcute. Proporţia copiilor care trăiesc în cadrul unei familii monoparentale creşte evident pe măsura înaintării în vârstă, astfel încât, dacă unul din zece copii cu vârsta sub trei ani aparţine unei familii monoparentale, la vârsta de 16-20 de ani, un copil din cinci este în această situaţie. Numărul cazurilor de recompunere familială nu încetează să crească, cu peste 11% între recensământul din 1999 şi cel din 2005. Aceste cifre sunt reduse de abordarea statistică, prin care în clasa familiilor nucleare au fost incluse familiile refăcute în cadrul cărora copiii nu locuiesc împreună cu fraţii şi surorile vitrege, astfel încât, în cadrul acestor corezidenţe fluctuante, copiii circulă între mai multe cămine (Piruş, 2005). În 1999, estimarea totală a numărului de copii care trăiau

într-o familie refăcută era de 1,6 milioane, dintre care 1,1 milioane trăiau cu un părinte natural și un părinte vitreg, iar 513 000 trăiau alături de ambii părinți, de frați și de surori vitrege. Acestei cifre i se adaugă un număr de 2,7 milioane de copii care trăiau într-o familie monoparentală ; pe scurt, trei copii din zece nu trăiau într-o așa-numită familie „tradițională"[1] (Barre, 2005).

De altfel, oricare ar fi statutul profesional al părintelui care a participat la anchetă, copiii născuți într-o familie nucleară stabilă au mai frecvent părinți cu o locuință spațioasă în proprietate, ca dovadă a realizării în plan conjugal și parental ; dimpotrivă, întâlnim familiile monoparentale mai des în locuințe închiriate, în sistem de stat sau privat (Pirus, 2005). Stabilitatea familială și cea rezidențială merg mână în mână și asigură copilului din „familia tradițională" un cadru care să-i încurajeze dezvoltarea personală și școlară.

Conflicte și constrângeri

Paradoxul „părintelui în plus" rezidă în faptul că el poate fi în contact cu copilul mult mai des decât tatăl (sau mama biologică) și, prin urmare, se creează împreună cu el o legătură de natură domestică. Or, în fața legii, el nu este decât o terță persoană, neavând nici drepturi, nici îndatoriri față de un copil pe care poate că l-a crescut ; la rândul său, copilul vitreg nu are nici o obligație de întreținere sau, în general, nici o îndatorire față de noul (noua) soț (soție)/partener (parteneră) al (a) mamei (tatălui).

Rolul părintelui vitreg este complex și se află blocat între idealul iubirii liber alese și grija de a nu uzurpa locul părintelui biologic. Sylvie Cadolle (2000) vorbește despre rolul de „funambul". Așa cum am arătat în capitolul anterior, în funcție de grupul sociocultural și de reprezentările unui model de familie, se disting două tipuri de proces al recompunerii familiale. Clasele sociale cu o situație financiară precară preferă refacerea vieții conjugale cu un nou partener ce vizează ștergerea a ceea ce este considerat greșeala primei uniuni, în timp ce clasele mai înstărite nu caută sistematic o nouă căsătorie „tradițională" și lasă loc raporturilor între copii și părinții care nu i-au luat în întreținere. În primul caz, se observă o logică de „substituție", iar când are

1. Termen utilizat din lipsa unei denumiri pentru aceste familii care nu au cunoscut ruptura conjugală.

loc un conflict cu unul dintre părinţi, copilul merge la celălalt, întrerupând relaţiile cu cel cu care s-a certat ; în al doilea caz, este instaurată o logică de „perenitate", tatăl şi mama asumându-şi fiecare rolul, dar fără să trăiască sub acelaşi acoperiş (Le Gall, Martin, 1993).

O a treia opţiune poate fi adăugată între aceste două logici : cea a retragerii bărbatului din viaţa căminului, determinând apariţia unei familii ce o are în centrul ei pe mamă. Aşadar slăbirea rolului tatălui nu este compensată de prezenţa unui tată vitreg. Fie că acesta nu doreşte să intervină în educaţia copiilor soţiei sale, fie că ea l-a îndepărtat de acest aspect. Observăm astfel dezvoltarea unei monoparentalităţi educative ce o are în centrul ei pe mamă (vezi capitolul 7) (Blöss, 1996).

Legăturile între „părinţii în plus" şi copii din cadrul familiilor refăcute sunt la fel de complexe şi diverse precum configuraţiile acestora. Moştenirea trecutului primului cuplu parental pare totuşi determinantă pentru înţelegerea sensului pe care-l va căpăta noua structură conjugală, la fel şi natura divorţului şi gradul său de conflictualitate ; contează de asemenea experienţa conjugală a noului părinte, şi anume dacă are sau nu copii din uniunile precedente.

Primele lucrări sociologice având ca subiect recompunerile familiale au avut în prim-plan părinţii şi locul pe care îl ocupă ei în aceste situaţii. Interviurile cu bărbaţii demonstrau incertitudinea rolului lor : tată şi prieten, câte puţin din fiecare ; dificultăţile de a da un nume acestui rol exprimă pe deplin această situaţie (Théry, 1991). Până în 1970, părintele vitreg era unul de substituţie, la fel ca în cazurile de văduvie de odinioară. În opinia Irenei Théry şi a lui Marie-José Dhavernas, „ezitările persistente privind limbajul demonstrează două probleme legate între ele : dificultatea de a gândi conform unui alt model decât cel al parentalităţii, legătura ce uneşte un adult de copilul pe care îl are în îngrijire (mai ales în cazul lipsei fostului soţ) ; imposibilitatea admiterii acestei asimilări, de vreme ce aceasta intră în conflict cu evidenţa unei legături vii de filiaţie şi poate părea un act de uzurpare" (1993, p. 169).

Legitimitatea acestui rol nu este niciodată primită de-a gata, ea construindu-se de-a lungul timpului : „nu eşti de la început părinte vitreg, ci devii astfel" (p. 171). Relaţie eminamente electivă, rolul de părinte vitreg este condiţionat de acceptarea de către copil a nou-venitului în cadrul familiei sale. Acest rol nou va putea fi dobândit în măsura în care divorţul nu a fost conflictual, iar părintele care a luat copilul în îngrijire îl ajută pe noul soţ să-şi definească poziţia.

În anumite cazuri, părintele vitreg se substituie celui natural, atunci când acesta este absent ori a murit ; întreținătorul familiei deține astfel autoritatea asupra copiilor, care îl pot accepta sau nu, ceea ce, de altfel, nu se realizează niciodată de-a lungul anilor de educație. În cazurile total opuse, tatăl vitreg nu are nici un rol de jucat în afară de cel de soț al mamei copiilor. Făcând abstracție de imaginea idilică dezvoltată de mass-media referitoare la aceste familii complexe pe care le numesc „noile triburi", în care copiii au ocazia să petreacă deseori Crăciunul alături de bunicii naturali sau cei vitregi, anchetele referitoare la copiii din familiile refăcute, și nu referitoare la părinți, au arătat dificultățile inerente acestor configurații foarte diverse.

Să luăm ca exemplu cheltuielile din cadrul familiilor refăcute. Cine, ce și pentru cine plătește ? Cum se reajustează bugetul familiei atunci când noul soț dispune de un venit cu totul diferit de cel al predecesorului său ? Cum trebuie integrat rolul pensiei alimentare ? Trebuie luate în considerare toate cheltuielile sau trebuie făcută distincția între cheltuielile făcute pentru fiecare copil în parte (sau pentru fiecare dintre membrii familiei) ? Deși se spune că în dragoste nimic altceva nu contează, în cadrul acestor tipuri de familie, *„a priori*, devine un fapt delicat să iubești fără să faci socoteli" (Martin, 1997, pp. 277-279).

Tensiunile apar în funcție de competiția privind banii salariatului mai important al familiei, de revendicările copiilor care se simt nedreptățiți în raport cu mama vitregă sau, dimpotrivă, ale celei de-a doua soții, care este indignată atunci când vede că soțul ei dă pensie alimentară unui copil din prima căsătorie. În aceste cazuri, în general, femeile se așteaptă ca noul soț să le acorde prioritate față de copii în privința banilor ; aici apare figura mamei vitrege în versiune modernă. Cum să gestionezi relațiile financiare pe care le ai în continuare cu prima familie fără ca acestea să o afecteze pe cea de-a doua ? Ce se întâmplă atunci când veniturile celor două căsătorii se află deodată într-o totală dizarmonie (o nouă uniune, cu un soț care câștigă mai bine, în timp ce tatăl copiilor continuă să aibă un loc de muncă modest...) ? Și în acest caz, renegocierile sunt importante, atunci când se schimbă condițiile conjugale, iar veniturile sunt foarte inegale sau când apar noi copii. Altă situație dificilă : care este părintele care beneficiază de prestațiile sociale, de alocațiile familiale, de ajutoarele școlare și de alte ajutoare din bani publici și cine declară că se ocupă de întreținerea copiilor în vederea calculării impozitelor ? Sunt tot atâtea întrebări la care instituțiile statului nu au răspunsuri, lăsându-i pe foștii soți să dezvolte singuri strategiile cele mai favorabile în raport cu ajutoarele publice (Martial, 2003, p. 277).

Problema intimităţii este un alt subiect de conflict în familiile refăcute, când noii soţi consideră că aceasta le este invadată de copiii celuilalt. Odată cu recompunerea familială, noul cuplu îşi pune pe primul loc proiectul conjugal, ce constă în ieşiri sau călătorii. Astfel, copiii celuilalt soţ par nişte nepoftiţi fără... jenă. Împărţirea intimităţii este sursa a numeroase conflicte. În privinţa copilului vitreg, acesta poate refuza orice legitimitate a intervenţiei tatălui vitreg referitoare la ceea ce acesta din urmă consideră ca fiind amestecul într-un aspect care nu-l priveşte. De aici rezultă oscilaţia între mai multe cămine a tânărului atunci când conflictul este foarte puternic, ceea ce explică în parte faptul că studiile referitoare la copiii persoanelor divorţate sunt mai puţin dezvoltate decât cele privind copiii din familiile stabile, dat fiind că tânărul simte mai repede dorinţa să-şi caute autonomia.

La ora actuală, datorită creşterii inedite a dependenţei tinerilor, adultul tânăr se găseşte în faţa unor dificultăţi accentuate de împărţirea în două a reţelei părinţilor, astfel încât are foarte mare nevoie de ajutor. Sub auspiciile unei copilării petrecute cel mai mult timp alături de mamă, aceasta îi asigură tânărului adult cea mai mare parte din sprijin. Tatăl vitreg îşi aduce contribuţia financiară în mod voluntar cu atât mai mult cu cât i se pare normal să o ofere copiilor soţiei sale. În schimb, atunci când tatăl şi-a refăcut viaţa de cuplu, sprijinul său e deseori redus ori stopat din cauza reticenţei mamei vitrege de a consacra o parte din venitul familiei copiilor soţului său. Această asimetrie este uneori compensată de generozitatea bunicii din partea tatălui. Relaţiile cele mai armonioase ţin de faptul că nu există o concurenţă între mamă şi mama vitregă; aşadar părintele vitreg este cauţionat de părintele de acelaşi sex. Această menţinere a rolurilor de gen constituie o piedică în realizarea unei coparentalităţi paritare (Cadolle, 2004).

Toate lucrările de specialitate confirmă faptul că părinţii vitregi nu au alte drepturi decât cele pe care li le-a recunoscut copilul vitreg. Acesta îşi ridică părintele vitreg la rangul de părinte.

Categorii rezidenţiale complexe

Recompunerile familiale constituie o serioasă provocare pentru statistica familiilor, ce are ca unitate de calcul căsătoria; cantonându-se la locul de rezidenţă principală a copilului, se elimină toate relaţiile care au loc în căminul tatălui,

chiar dacă sunt mai episodice ; în definirea sa statistică, și familia monoparentală exclude această perioadă de timp pe care copilul din familii separate o petrece alături de celălalt părinte. Familiile recompuse sunt așadar niște forme foarte inovatoare, pentru că trebuie luat în calcul un ansamblu parental în mișcare, constituit din două cămine (sau mai multe, dacă există o căsătorie precedentă în cazul celor două părți) între care circulă copiii, frații și frații vitregi sub ochii atenți, îngrijorați sau zăpăciți ai bunicilor naturali sau vitregi.

În plus, rolurile normative se confundă în aceste configurații ; în familia nucleară prevalează anumite reguli : ora de culcare, timpul petrecut în fața televizorului, modul de a lua masa, raportările la bani. În cazul recompunerii familiale, aceste norme pot fi diferite pentru fiecare cămin. Dacă unii copii sunt bucuroși să conștientizeze diversitatea sistemelor de reguli și pot face în așa fel încât să profite de pe urma lor, alții mai fragili pot să nu se regăsească în ele.

Primele cercetări, întreprinse în anul 1985 de Irene Théry și Marie-Thérèse Meulders-Klein asupra familiilor recompuse, erau preocupate mai ales de ajustările pe care soții divorțați, apoi recăsătoriți trebuiau să le facă pentru a-și păstra relațiile cu diverse cămine între care circulau copiii (weekenduri, vacanțe etc.). Aceste anchete puneau accentul într-un mod optimist pe îmbogățirea copilului prin intermediul noilor legături (cu tatăl vitreg, cu noua parteneră a tatălui) și pe apariția năvalnică a unor noi copii, care deveneau deodată un fel de frați.

Atunci când, modificându-și obiectivul, ancheta se focalizează pe copii și nu pe părinți, tabloul apare în clarobscur, punând în evidență ambiguități și contradicții. Ancheta *Familles* din 1999 arată următorul fapt : copiii suferă mai multe migrări succesive într-un timp social deseori scurt. Dintre copiii părinților anchetați care au declarat că formează familii monoparentale, 60% au migrat între 1990 și 1999 ; această schimbare este întâlnită la aproape opt copii din zece, cu vârsta de cel puțin 11 ani. 60% dintre schimbările de domiciliu s-au produs în anul următor sau anterior celui când părinții s-au despărțit și chiar în anul despărțirii (Pirus, 2005, pp. 19-20).

Evocând treizeci de povești de viață, antropologul Agnes Martial (1996) a înregistrat itinerarii rezidențiale, elemente din istoria unor indivizi adulți care au traversat, copii fiind, hazardul uneia sau al mai multor sfâșieri conjugale ale părinților, urmate de refaceri ale vieții în cuplu. În ciuda diversității situațiilor, ancheta arată în ce condiții poate avea loc o alegere reciprocă între tatăl vitreg (sau mama vitregă) și copilul vitreg, precum și care sunt costurile

simbolice. Experimente sociale obişnuite sau ieşite din comun, istoriile de viaţă relevă tot ceea ce este demn de reţinut în acest univers care poate fi uneori stabil, chiar dacă, de cele mai multe ori, desfăşurarea liniară a timpului este dată peste cap.

Unele incertitudini genealogice sunt generate deseori de refacerea vieţii de cuplu a părintelui sau a părinţilor, putând să inducă lipsa definirii statutului parental, confuzia rolurilor, inversarea vârstelor, incertitudinile privind căminul, scindarea grupului de fraţi şi surori, încurcăturile privind succesiunea atunci când se naşte un frate sau o soră mai tânără cu 20 de ani etc. Copiii nu mai sunt în situaţia de fii atunci când află că tatăl lor se recăsătoreşte fără să-i anunţe din timp sau când îşi fac griji în privinţa echilibrului psihologic şi afectiv al părinţilor lor, incitându-i să-şi regularizeze relaţia cu „prietenul" sau „prietena". Tabuul sexualităţii părinţilor dispare. Implicită în cadrul familiilor stabile şi trecută sub tăcere, aceasta devine explicită atunci când părintele îşi aduce partenerul în dormitor şi a doua zi, în bucătărie la micul dejun. Într-o anumită măsură, răspunsul la protecţia (*cocooning*) sexualităţii adolescenţilor (vezi capitolul 3) de către părinţi este protecţia acordată de tineri generaţiilor mai în vârstă.

Preocupată fiind de caracteristicile clasice ale relaţiei părinte-copil (îngrijirea, asigurarea unui cămin, moştenirea), Agnes Martial arată cât de mult sunt date peste cap aceste secvenţe în cazul familiilor recompuse : copiii cunosc parcursuri rezidenţiale haotice, se trezesc că fac parte din grupuri de fraţi şi surori vitregi, în condiţiile în care sunt separaţi de fraţii şi surorile de sânge, suferă şocul întâlnirii cu alte culturi familiale din punctul de vedere al limbajului, al alimentaţiei etc. Şi cum le poţi transmite ceva, se întreabă taţii vitregi bine intenţionaţi, în timp ce copiii se întreabă cum pot primi ceva fără a trăda parentalitatea biologică.

Parcursul rezidențial haotic al Annei, fiica unor părinți divorțați

În 1979, când părinții Annei (născută în 1971) s-au separat, ei au încercat mai întâi să găsească soluții pentru a o lua în îngrijire alternativ. Mutarea mamei a făcut ca Anna şi fratele ei să fie departe de tatăl lor; când mama Annei s-a recăsătorit, în 1982, ea s-a mutat într-un alt apartament cu noul soț şi cu fiica acestuia. Acest cuplu divorțează în 1985; are loc o nouă mutare, apoi fratele ei pleacă să locuiască împreună cu tatăl lui; Anna rămâne doar cu mama; ea se va muta singură cu prietenul ei în 1990, la vârsta de 19 ani.

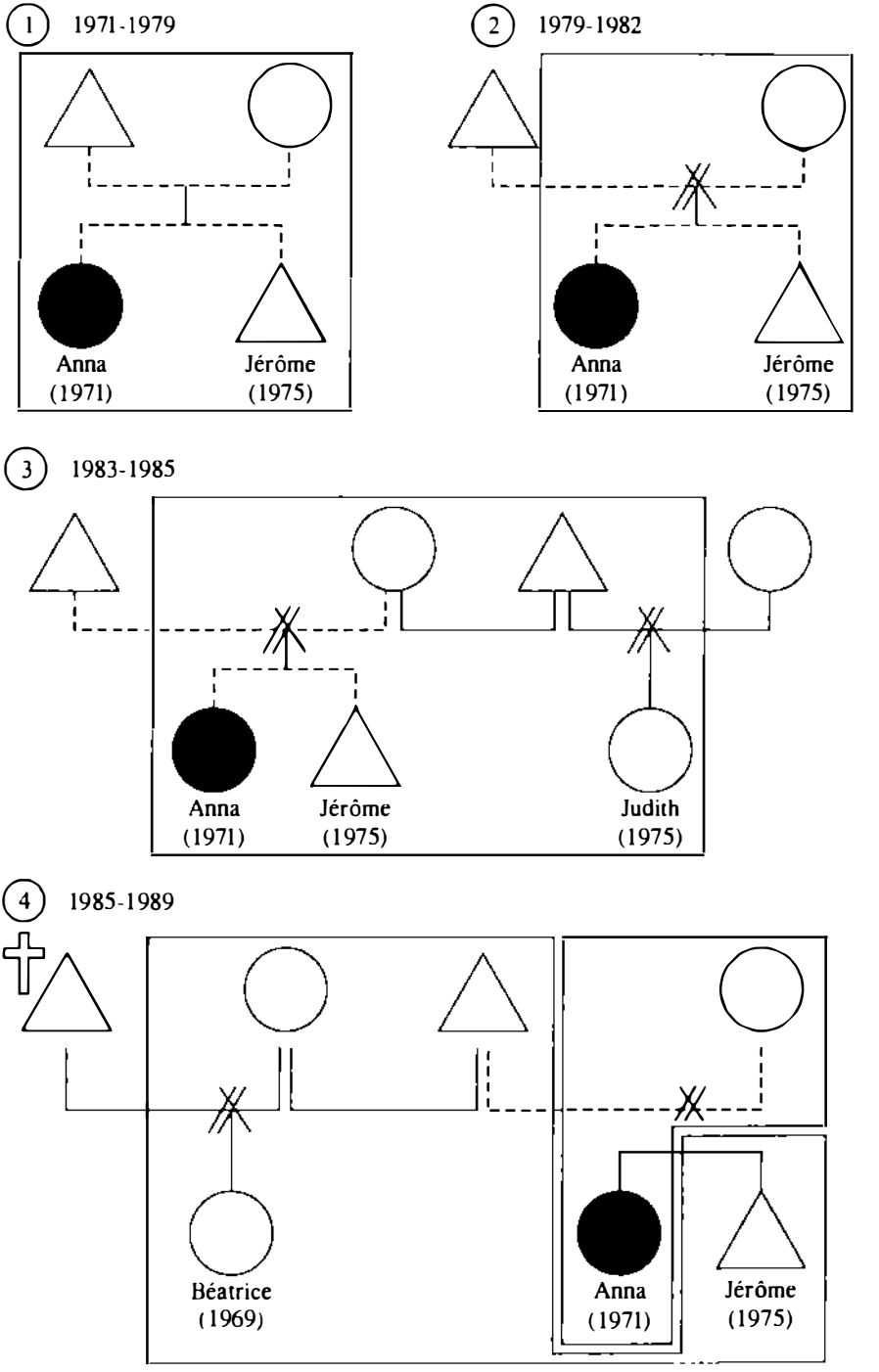

Figura 3. *Parcursul Annei*

„Relaţia cu părintele vitreg se poate construi pe aspecte ce ţin de corezidenţă, educaţie, afecţiune reciprocă. Ea nu rămâne deloc la fel atunci când copilul creşte, când are puterea de a alege, pe când filiaţia este necondiţionată" (Martial, 1996, p. 240).

În ceea ce priveşte legătura de rudenie a verilor, ambiguitatea este la fel de evidentă şi nu poate fi îndepărtată decât în anumite condiţii. Asimilarea copiilor ca fraţi şi surori presupune noţiunea de partaj egal: prezenţa material şi afectiv care stabileşte pentru toţi aceeaşi poziţie generaţională, acelaşi statut de „fraţi", mai ales dacă acesta este bazat pe coabitare. Rezidenţa comună, tratamentul perfect egal din partea părinţilor şi prezenţa unui frate vitreg sau al unei surori vitrege contribuie la constituirea unui sentiment de fraternitate, mai ales în condiţiile în care copiii s-au cunoscut devreme, la o vârstă mică. De asemenea, datorită vieţii în comun, soţul părintelui natural, care nu ia locul părintelui ce nu a luat copiii în întreţinere, capătă un statut de „părinte", de vreme ce, respectând aceeaşi regulă valabilă pentru toată lumea, sunt manifestate atitudini identice din partea adulţilor faţă de copiii lor şi de copiii vitregi.

În schimb, atunci când copiii de sex opus nu au fost crescuţi împreună şi au făcut cunoştinţă mai târziu, în timpul adolescenţei, se poate naşte un sentiment de dragoste. Întrucât nu există vreo interdicţie de căsătorie între aceste persoane care nu au nici o legătură de sânge, ancheta arată că aceste legături sunt respinse ferm, relaţiile de dragoste dintre aceşti tineri părând o negare chiar a legăturii pe care părinţii au dorit să o creeze; părinţii „inventează consanguinitate acolo unde nu există", ceea ce confirmă pregnanţa modelului biologic în societatea noastră.

Adopţia

Părinţii de astăzi devin din ce în ce mai electivi. Copilul îl consideră părinte pe companionul mamei cu anumite condiţii, pe care tocmai le-am văzut. La fel, noţiunea de *alegere* ocupă un loc central în cadrul parentalităţii; conform acesteia, cuplul are „dreptul" la copii, alegând mai ales momentul cel mai potrivit să-i aducă pe lume, precum şi numărul acestora.

Pentru cuplurile infertile care își doresc să aibă copii, soluția adopției presupune o alegere deliberată. Adopția instituie o filiație irevocabilă ; astfel, în cazul divorțului, un bărbat a cărui soție a fost inseminată artificial (cu un donator) va rămâne pentru totdeauna tatăl copilului său. Adopția nu mai este doar un paliativ al sterilității, fiind un mijloc voluntar de constituire a unei descendențe. Dezvoltarea sa recentă, și anume polemicile declanșate de dorința homosexualilor de a adopta copii contribuie la prelungirea discuțiilor referitoare la filiație.

Contribuția antropologiei și a istoriei

Studiile istorice și antropologice (Corbier, 1999 ; Fine și Neirinck, 2000) clarifică doar sensul adopției moderne occidentale, stigmatizându-ne obsesia în privința biologicului și confuzia între rolul genitorului și cel de *pater*, delimitați în numeroase societăți.

Într-un articol de început, Jack Goody (1969) punea în opoziție, pe de o parte, adopția (care creează o schimbare permanentă a identității) din societățile euro-asiatice, care practică o transmitere pe verticală a proprietății private, iar pe de altă parte, circulația copiilor în cadrul mai multor rețele de rudenie (fără schimbarea identității), răspândită în numeroase societăți africane, caracterizate prin tipul lor de proprietate colectivă. Esther Goody (1982) distinge între diversele componente ale rolului parental, punând în opoziție adopția și așa-numitul *fosterage*. Conform primului tip, reprezentând modelul occidental (mai ales în Franța), cu caracter definitiv, copilul intră într-o nouă familie cu condiția ca legăturile cu familia de origine să fie complet întrerupte. Așa-numitul *fosterage*, termen utilizat de Marcel Mauss și Louis Gernet (având la bază cuvântul *fostering*), înglobează o mare varietate de forme de delegare a rolurilor parentale.

Domeniul parentalității cuprinde astfel un ansamblu de obligații și interdicții ce trebuie respectate, sentimente, conduite și atitudini între părinți și copii sau acte de solidaritate ce trebuie îndeplinite.

Concepere şi/sau naştere.	Creştere, hrănire, protejare.	Instruire, formare, educare.	Drepturi şi îndatoriri faţă de copil ; să fie considerat de ceilalţi responsabil şi să răspundă pentru ceea ce face.	La naştere, copilului să i se dea un nume, un statut social, drepturi etc. şi în cadrul raporturilor de parentalitate, şi al altor raporturi sociale (fiu de brahman, de ţăran etc.).	Să aibă dreptul de a îndeplini anumite forme de autoritate asupra copilului şi de a-l pedepsi. În urma acestora, să se aştepte la anumite forme de supunere, respect şi chiar de afecţiune.	Interzicerea întreţinerii unor raporturi sexuale (homo- sau hetero-) cu acest copil, pentru evitarea de către părinţi a comiterii incestului şi a relaţiilor sexuale interzise.

Figura 4. *Domeniul parentalităţii*

Sursă : Maurice Godelier, *Métamorphoses de la parenté*, Fayard, Paris, 2004, p. 242

Dacă îi urmărim pe cei care au studiat istoria Europei, observăm că adopţia era foarte des întâlnită în societăţile antice, care preferau uneori filiaţia socială în locul celei biologice. Modelul roman de referinţă marchează începutul istoriei agitate a adopţiei în Europa. Încă de la începutul secolului al III-lea, juriştii romani „creează" parentalitatea prin *adoptio*, ce atribuie unei persoane *patria potestas* („puterea părintească"), prin faptul că nu este necesar consimţământul adoptatului (spre deosebire de aşa-numita *adrogatio* a unei persoane în general adolescente sau adulte, care îşi dă consimţământul). Se dă astfel o putere enormă tatălui roman, care poate refuza recunoaşterea unui copil născut în timpul căsătoriei, în timp ce, prin adopţie, poate conferi calitatea de copil legitim unui străin. Astfel, descendenţa agnatică a unui *pater familias* poate fi remodelată de acesta ca descendenţă pe linia fiicei, dacă ginerele său este de acord ; la romani, adopţia poate interveni chiar şi în sens invers, prin intermediul manipulării genealogiilor.

Combătută de Biserică, practica adopţiei a dispărut din Occidentul creştin medieval (Goody, 1986). Acesta nu recunoaşte decât parentalitatea biologică, legitimizată prin căsătorie. Cele câteva forme ce rezistă (de exemplu, la merovingieni) au finalităţi politice : unele astfel de contracte de adopţie

încheiate în faţa notarului vizau mai degrabă creşterea forţei de muncă a familiilor sărace prin adopţia unor copii abandonaţi sau orfani, decât constituirea unei descendenţe care să le asigure continuitatea, cum era cazul în familiile romane sau în familiile cu aceeaşi descendenţă din China sau Japonia. De altfel, modelul creştin al năşiei nu este omolog modelului roman al adopţiei : al doilea nu oferă decât o parentalitate spirituală, în timp ce primul instituie o legătură de filiaţie.

Ce urmăresc cei care adoptă ? Să fie vorba oare despre oferirea unei familii pentru orfani sau copii găsiţi ? Sau, dimpotrivă, să fie vorba despre asigurarea cu un descendent, un moştenitor ce va avea acces la bunurile patrimoniale şi va avea ca sarcină cultul familiei (cum este cazul în Roma Antică, China şi Japonia), care va fi un sprijin la bătrâneţe pentru apărintele adoptiv ? Această circulaţie a copiilor are la bază conceptul reciproc al darului şi îndatoririi : copilul hrănit şi crescut de familia care pe drept cuvânt poartă numele de „hrănitoare" va trebui să-i asigure mai târziu sprijinul pe care aceasta i l-a dăruit în tinereţe, întreţinându-i pe părinţii care au devenit bătrâni. Uneori, copilul trebuie să se integreze mai târziu în familie. În anumite societăţi africane, precum şi în Taiwan, înainte de al Doilea Război Mondial, o fetiţă era adoptată şi crescută din copilărie ca o „mică logodnică" de către viitoarea ei soacră şi primea statutul de noră a acesteia după pubertate. În Franţa rurală, adopţia (informală) a copiilor corespundea dorinţei de a ascunde o sterilitate definitivă sau lipsa unor moştenitori ca urmare a mortalităţii infantile ; era vorba astfel despre asigurarea continuităţii numelui şi a gospodăriei, dar şi despre faptul că, ajunşi la bătrâneţe, părinţii vor primi sprijinul copiilor (Fine, 1998). În general, erau adoptaţi copiii rudelor apropiate, ultimii născuţi din familiile numeroase, nepoţii orfani etc.

Adopţia în forma sa modernă nu a apărut ca o soluţie umanitară decât la începutul secolului XX, când a fost reintrodusă în legislaţie ca urmare a confruntării cu problema ilegitimităţii. În Franţa, legea din 1923, apoi Codul familiei din 1939 au autorizat adopţia, care s-a dezvoltat în mod consecvent după anii '60.

Adopţia modernă şi problemele dreptului

Altădată, adopţiile sau pseudoadopţiile erau facilitate de înmulţirea cazurilor de abandonare a copiilor. Astăzi, scăderea numărului de copii aflaţi în întreţinerea statului şi care să poată fi adoptaţi determină cuplurile care doresc să devină părinţi să caute tot mai departe pentru a-şi găsi un urmaş: datorită dezechilibrelor demografice, numărul adopţiilor internaţionale a crescut. Dintre cei 4 500 de copii adoptaţi în Franţa în anul 2003, aproape 4 000 sunt născuţi în străinătate. Franţa este a doua ţară din lume după Statele Unite în privinţa numărului de adopţii ale copiilor din străinătate (Halifax, Villeneuve--Gokalp, 2005).

În materie de adopţii, Statele Unite deţin un precedent faţă de Europa, din cauza sărăciei şi a suprapopulării oraşelor de pe Coasta de Est din timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea; se pare că, într-adevăr, numeroşi copii au fost trimişi la familii-gazdă de pe Coasta de Vest, care îi primeau fără să aibă pretenţia vreunei remunerări. În aceeaşi perioadă, în Europa erau create birourile de asistenţă a copiilor abandonaţi şi asistaţi. Deseori era vorba despre copii născuţi în afara căsătoriei.

Legislaţia franceză a gândit adopţia după principiul substituirii filiaţiei: oferea unor părinţi un copil care nu avea părinţi; de asemenea, era modalitatea de a-i ascunde unui copil ilegitimitatea originilor sale. Aşa-numita adopţie „plenară" rupe toate legăturile de filiaţie anterioare. Ştergerea familiei de origine a fost pusă la punct de legislator prin legea din 1923, apoi de Codul familiei din 1939 şi ratificată în 1966. Desigur, există o altă formulă, aşa--numita adopţie simplă, care permite însumarea legăturilor de filiaţie, însă aceasta are în vedere de cele mai multe ori adulţii în vârstă fără moştenitori care adoptă, de exemplu, copiii soţului pentru a le lăsa o moştenire.

Spre deosebire de Franţa, Statele Unite, Canada şi Germania într-o anumită măsură s-au întors la adopţia deschisă, *open adoption* (Fine, Neirinck, 2000), sub presiunea asociaţiilor pentru copiii adoptaţi; aceasta permite comunicarea între părinţii naturali şi cei adoptivi, cu atât mai necesară în condiţiile creşterii numărului de adopţii transnaţionale, care implică problema şocului cultural. Tsunamiul devastator din 26 decembrie 2004 a făcut ca 50 000 de copii să devină orfani, iar din compasiune şi din dorinţa de a avea copii, părinţii europeni s-au îmbulzit să strângă rândurile pentru a-i adopta. Organizaţiile

internaţionale au atras atenţia că tragediei pe care o trăiseră aceşti copii nu trebuia să i se adauge şocul dezrădăcinării şi au propus în schimb formula „născiei".

Astăzi, odată cu creşterea numărului de familii recompuse, problema adopţiei se pune în termeni noi. Sistemul francez al păstrării secretului şi al principiului substituţiei este în dezacord cu practica socială, prin care numărul părinţilor creşte fără să fie şterse legăturile biologice. Adopţia trebuie să fie regândită în cadrul legăturilor de parentalitate care se inventează, permiţând intervenţia, în afara legăturii biologice şi a filiaţiei sociale, a legăturii create de corezidenţă şi a conştientizării responsabilităţilor educative.

Astfel, ca urmare a noilor situaţii conjugale, identificăm astăzi principiul aşa-numitului *fosterage*, adică îngrijirea şi educarea unui copil de către altcineva decât părintele său biologic... Într-un context în care normele insistă asupra afectivităţii şi a realizării de sine, „accesul unui bărbat şi/sau al unei femei la parentalitate, ca rol social de protecţie şi formă valorizantă de împlinire personală, se dovedeşte a fi miza centrală a adopţiei" (Ouellette, 2000, p. 31), mult mai mult decât inserţia unui copil într-o familie. În această accepţiune, accentul pus pe organizarea genealogică devine secundar. Parentalitatea este privată de orice legătură cu sexualitatea şi cu filiaţia, fiind redusă la conceptul englez de *parenting* : faptul de a se comporta ca părinte. La rândul său, Maurice Godelier (2004, p. 244) subliniază că domeniul parentalităţii nu se poate reduce la „dorinţa copilului" sau la „proiectul familial".

Despre legătura de sânge şi despre social

Antropologii au analizat îndelung dacă filiaţia era cea care reglementa parentalitatea (antropologia funcţionalistă anglo-saxonă) sau alianţa (antropologia structurală a lui Lévi-Strauss - vezi capitolul 1). În faţa bulversărilor care au modificat atât de radical instituţia familială, societatea franceză contemporană este pusă în faţa aceloraşi polemici. Codul civil punea bazele filiaţiei legitime în cadrul căsătoriei. Astăzi, situaţia s-a schimbat : aproape 50% dintre copii se nasc în afara căsătoriei ; copilul este cel care pune bazele familiei. Aşadar evoluţiile juridice au disociat destinul cuplului de părinţi de cel al legăturii dintre ei şi copii, considerându-se că primul poate fi revizuit, al doilea fiind inalterabil. Într-adevăr, părinţii şi copiii nu se află în aceleaşi raporturi de forţă : legătura conjugală este un contract între doi indivizi egali şi liberi să-şi

continue ori să-şi întrerupă relaţia de cuplu, în timp ce legătura filială ţine de perenitate, de necondiţionare.

Supremaţia adevărului biologic, recunoscut de legea din 1972, contribuie la schizofrenia societăţii. Pe de o parte, acesta pune în prim-plan, ca fiind singurul legitim, modelul consanguin, adevărul legăturii de sânge (care, în ceea ce-i priveşte pe taţi, poate fi acum certificat în proporţie de 99,9%), iar pe de altă parte, recunoaşte inventarea acestor noi tipuri de părinţi : părinţii de companie, părinţii de natură socială. Pe de o parte, se proclamă faptul că un copil nu are decât un singur tată şi o singură mamă, întărindu-se certitudinea biologică, pentru că, în ciuda divorţului, legislatorul şi judecătorul trebuie să facă totul pentru a proteja această legătură ; pe de altă parte, se caută un statut legal pentru tatăl vitreg.

Efectele acestei schizofrenii pot fi analizate în cazul adopţiilor internaţionale, al căror număr creşte la ora actuală. Altădată, adopţia era înţeleasă conform principiului secretului şi al substituţiei ; astăzi, ea este recunoscută şi menţionată în rubricile de stare civilă aşa cum sunt şi naşterile. Părinţii care adoptă copii originari din America de Sud sau din Asia vor întâmpina dificultăţi în „imitarea" unei legături de filiaţie biologică. Dimpotrivă, ei recunosc absenţa relaţiilor de consanguinitate, promovându-le mai intens pe cele care ţin de afectivitate şi educaţie. Însă „repunerea în discuţie a principiului genealogic provoacă transformări bruşte. În adopţia internaţională, reapare – însă, de această dată, în planul culturii şi al etnicităţii – filiaţia adoptivă, fiind interpretată în primul rând ca o manipulare a filiaţiilor etnoculturale" (Oullette, 2000, p. 341).

Filiaţii în afara normelor

Acestea întrunesc toate situaţiile în care sunt disociate cele trei componente ale filiaţiei : componenta juridică, cea biologică şi cea socială. Familiile recompuse ţin de acest domeniu, precum şi familiile adoptive sau copiii născuţi în urma proceselor de reproducere asistată medical (Delaisi de Parseval, 1999).

Dezbaterile referitoare la parentalitatea secretă sunt foarte evocatoare în privinţa acestui model dublu : cei mai fervenţi partizani ai menţinerii sale apără un model de parentalitate exclusivă (excluzând genitorii din sfera parentală), iar cei mai aprinşi partizani ai accesului la origini apără un model al parentalităţii plurale. Chiar dacă acest tip de atribuire a parentalităţii nu

reprezintă decât o mică parte dintre nașteri, intensitatea dezbaterilor între adversarii și partizanii legii indică diversele reprezentări ce domină câmpul familial contemporan : oare individul primează asupra conceptului de familie ?

„Definindu-l pe un părinte în funcție de două criterii decisive, și anume construcția socială a legăturii și dorința de a fi părinte, îi introducem pe părinții adoptivi în sfera parentală – ei cresc copilul și au decis să fie părinți – iar în același timp îi excludem pe genitori, cei care, desigur, au adus copilul pe lume, dar au decis să nu-i fie părinți. Conform acestei logici, parentalitatea trebuie să fie exclusivă, condiție *sine qua non* pentru ca familia adoptivă să fie egală celorlalte. Familia se definește printr-un singur tată și o singură mamă (Emsellem, 2004, p. 279)."

Parentalitatea plurală este apărată de adversarii parentalității secrete, care împărtășesc o concepție diferită în privința rolului individului în familie. Recunoscând importanța armoniei în cadrul familiilor,

> ei oferă o altă viziune, conform căreia liniștea familiilor este condiționată de bunăstarea indivizilor [...] dintre funcțiile pe care le au părinții, cea a aducerii pe lume a copiilor este la fel de importantă cu cea a educației. Insistarea asupra ideii de funcție permite reabilitarea părinților naturali și evitarea îndepărtării statutului de genitori. Apărarea dreptului de cunoaștere a originilor ca drept necondiționat stă mărturie reprezentărilor statutului de cetățean, care au la bază Convențiile europene și naționale ale drepturilor omului (pp. 280-281)[1].

Homoparentalitatea

Această noțiune trimite la ideea unei familii în care părinții sunt de același sex, situație care, pentru moment, nu este recunoscută de legislația franceză. Este o inovație importantă în domeniul social, de vreme ce homosexualitatea a fost până acum disociată de ideea de familie, în timp ce heterosexualitatea, uniunea conjugală, procrearea și familia sunt asociate. Revendicarea unei căsătorii între homosexuali antrenează atât de multe discuții pentru că legitimarea copilului este autorizată de căsătorie, oricare ar fi modul în care acesta a apărut sau a fost conceput.

1. Legea din 2002 îi permite femeii să nască precizându-și identitatea, dar în același timp putând solicita ca secretul acesteia să fie păstrat.

Se pare că există în jur de 200 000 de copii crescuţi în familii homoparentale[1]. Primele cercetări s-au desfăşurat în cadrul asociaţiilor militante, dar studiile ştiinţifice încep să se înmulţească (Gross, 2005). Neliniştea socială se concentrează asupra a două probleme : efectele educaţiei acordate de doi părinţi de acelaşi sex şi posibila afiliere juridică faţă de aceştia. Psihanaliştii fac distincţie între cele două domenii : al socializării şi al afilierii. Este evident că, în condiţiile în care sunt crescuţi de doi părinţi de acelaşi sex, copiii nu vor socializa mai puţin decât cei crescuţi de părinţi de sex diferit ; istoria abundă de povestiri cu copii orfani crescuţi de mamă şi bunică sau de mamă şi mătuşă (este adevărat, de mai puţine ori de tată şi bunic). Dar cu totul altceva este afilierea juridică şi simbolică a doi părinţi de acelaşi sex. Prin urmare, disecând conţinutul parentalităţii - biologic, educativ, de atribuire a numelui - psihanaliza afirmă că nu poate exista o parentalitate biologică de acelaşi sex, dar una educativă cu siguranţă, unul dintre cei doi părinţi putând, în plus, să fie părintele biologic şi cel care asigură un nume copilului.

În plus, se insistă asupra necesităţii de a informa copilul în privinţa originilor sale biologice (ceea ce presupune amendamentul legii referitoare la parentalitatea secretă), din raţiuni psihice, dar şi medicale[2].

Între timp, societatea evoluează mai repede decât textele scrise : un judecător în probleme familiale a acordat în iulie 2004 o „delegare de autoritate parentală" (un ansamblu de drepturi şi îndatoriri având ca finalitate interesul copilului, conform Codului civil) partenerei unei mame lesbiene cu care aceasta încheiase Parteneriatul Civil de Autoritate. Hotărârea a fost confirmată de Curtea de Casaţie în februarie 2006, ceea ce nu însemna deocamdată că este legitimă. Este o soluţia jurisprudenţială (Bosse-Platiere, 2004, p. 15), care nu încadrează în lege nici căsătoria cu drepturi depline a homosexualilor, nici dreptul de adopţie al acestora.

Într-o anchetă cu titlul „Des parents comme les autres" („Părinţi ca şi ceilalţi"), Anne Cadoret remarcă faptul că familia de homosexuali se declină sub patru forme. „Ea poate fi : 1. rezultată în urma unei recompuneri familiale cu un (o) partener(ă) homosexual(ă) după o uniune homosexuală ; ea poate proveni 2. dintr-un sistem de coparentalitate în care gay-i şi lesbienele care

1. Conform asociaţiei care militează pentru părinţii gay şi lesbiene. O anchetă coordonată de Patrick Festy (INED) estima că există un număr de numai 24 000-40 000 de astfel de copii.
2. Serge Tisseron, „Les Embrouilleurs de filiations", *Le Monde*, 9 octombrie 2004.

trăiesc în cupluri ori singuri se pun de acord să aibă un copil care va evolua între două unităţi familiale, maternă şi paternă, care au drept caracteristici doar genul femimin în cazul uneia şi doar cel masculin în cazul celeilalte ; ea poate de asemenea să se stabilească 3. datorită unui copil provenit din adopţie sau 4. unuia născut prin naştere asistată medical, fiind vorba aşadar despre o inseminare artificială cu donator sau mamă purtătoare" (2002).

Pentru a deveni taţi, majoritatea bărbaţilor cer prezenţa unei mame (şi nu doar a unei genitoare), în timp ce femeile doresc mai degrabă să devină mame fără să existe un tată (deşi întotdeauna există un genitor). În mod sigur, problema copilului se pune în mod diferit în cupluri, în funcţie de natura lor – masculine sau feminine –, iar maternitatea, marcă a feminităţii, nu este în contradicţie cu homosexualitatea feminină.

Realizarea a ceea ce cuplurile numesc „proiectul de a avea un copil" se face într-un mod diferit în cadrul coparentalităţii : bărbatul caută o mamă purtătoare, femeia un donator de gameţi, iar partenerii doresc să aibă afinităţi comune, ceea ce anchetele numesc „potrivire". Astfel, conceperea copilului se apropie de metodele cele mai naturale, exceptând faptul că acest lucru nu este rezultatul unui act de iubire între doi parteneri de sex diferit, ci al tehnicii de inseminare artificială, practicată deseori în condiţii artizanale, fără a se recurge la supraveghere medicală. Dacă actul de iubire heterosexuală dă naştere unui copil, în cazul homosexualilor, însuşi proiectul de a avea un copil este actul de iubire. În acest caz, ambele filiaţii sexuate sunt prezente pentru copil, care are un tată şi o mamă :

> „copărinţii se află în aceeaşi situaţie precum concubinii heterosexuali, însă, în timp ce majoritatea concubinilor care îşi recunosc copilul trăiesc împreună, aceştia nu fac acelaşi lucru, pentru că nu au această intenţie" (Cadoret, 2002, p. 86).

Ca orice cuplu, astfel de „copărinţi" recunosc copilul cu scopul de a împărţi autoritatea părintească, dar cu preţul unei minciuni, de vreme ce ei nu trăiesc împreună. Îngrijirea copilului va fi împărţită ; el va locui zilnic în căminul mamei sale biologice şi al partenerei sale, iar o dată la două weekenduri şi timp de o jumătate din perioada vacanţelor, în căminul tatălui său şi al partenerului acestuia. Copărinţii vor astfel să trăiască la fel ca familiile recompuse, în cadrul cărora filiaţia este la fel de divizată, iar copiii sunt împărţiţi între mai multe locuinţe, în cadrul cărora sunt crescuţi. Dar homogamia nu este totală, pentru că, în familia recompusă, există cel puţin un părinte în plus, pe când în

familia homoparentală există doi (şi chiar mai mulţi); este vorba despre existenţa unei legături cu patru părinţi. Cuplurile conjugale (de acelaşi sex) sunt total disociate de cuplurile parentale (de sex diferit). În biografiile studiate de Anne Cadoret, cuplul parental este cel care se destramă mult mai des: mama renunţă la genitor şi la companionul ei, făcând să prevaleze cuplul conjugal.

Dezbaterea asupra căsătoriei între homosexuali se loveşte de problema filiaţiei; sunt necesare anchete pentru a urmări viitorul acestor copii crescuţi de părinţi de acelaşi sex, pentru care funcţiile sociale ale tatălui/mamei şi funcţia biologică a genitorului sunt disociate.

O nouă lege referitoare la nume

Spre deosebire de revendicările care au stat la baza mişcărilor feministe pentru obţinerea în anii '70 a modificării legilor privind avortul şi contracepţia sau care, în anii '90, au stat la baza mişcării gay pentru schimbarea legii căsătoriei, nici o cerere socială nu a stat la originea unei legi în privinţa patronimului, a cărui utilitate socială va deveni evidentă în viitor.

Începând cu 1 ianuarie 2005, în Franţa, părinţii le pot transmite copiilor „fie numele tatălui, fie al mamei, fie ambele lor nume, în ordinea aleasă de ei". Este curios faptul că transmiterea numelui tatălui nu apare nicăieri în dreptul francez: este o cutumă pe care Codul civil s-a abţinut să o legifereze. Legislatorul urmăreşte astfel să perfecteze egalitatea în cadrul cuplului, să facă în aşa fel încât să cadă ultima redută a preeminenţei paterne şi să dispară orice discriminare sexuală. Franţa se conformează astfel exigenţelor Consiliului Europei, care, începând cu 1978, cerea conducerilor statelor să acorde drepturi egale ambilor soţi în privinţa atribuirii patronimului pentru copii şi reproşase Franţei în 1994 nerespectarea acestui principiu. Istoricii au identificat emergenţa patronimului, care s-a instaurat, odată cu dezvoltarea demografică, începând cu secolul al XIII-lea, în cadrul unei societăţi aproximativ creştinate. Alăturat numelui de botez (sau prenumelui), un patronim permitea distingerea între mai mulţi indivizi care se numeau Pierre, Jean, Marie sau Elizabeth, de vreme ce spaţiile de referinţă se lărgeau şi se făceau încercări de numărare a populaţiei. Atribuirea patronimului mergea mână în mână cu sistemul patriarhal, pentru că tatăl era „capul familiei", şi permitea întărirea controlului seniorului asupra ţăranilor săi, iar mai târziu a statului asupra cetăţenilor săi. Transmiterea patronimului a avut la bază, pe de o parte, lăsarea ca moştenire a bunurilor.

numele și pământurile fiind transmise de comun acord, și, pe de altă parte, instaurarea unei administrații religioase, cu întocmirea unor registre parohiale de stare civilă prin care se releva succesiunea acestor elemente identificatoare. Desigur, deseori, patronimul era puțin folosit, fie în societățile în care funcționa preciputul, unde numele „de acasă" avea întâietate, fie în regiunile cu un habitat dispersat, unde țăranul era identificat după prenume și locul cătunului în care se afla gospodăria lui. În plus, o femeie nu era niciodată cunoscută ca „doamna X", ci își păstra practic patronimul de la naștere. Patronimul oficial funcționa doar în registrul administrativ și nu avea utilitate socială.

Starea civilă s-a laicizat apoi, reluând aceleași desemnări care au fost instituționalizate prin impunerea în 1870 a livretului de familie, care consfințea filiația legitimă și preeminența tatălui. Transmiterea patrimoniului este asociată cu numele pe care îl capătă mama odată cu căsătoria ; de altfel, în Franța, ea nu are nici o obligație legală să ia numele soțului. În Europa, acest lucru variază de la o țară la alta. De exemplu, în Suedia și Finlanda, soții pot să aleagă un nume comun, care va fi transmis copiilor lor, sau își pot păstra numele, hotărându-se dacă aceștia vor purta numele tatălui sau al mamei (Valetas, 2001).

Dacă cetățenii profită de facilitățile acestei noi legi, oare aceasta nu riscă deloc să atragă mai mult atenția asupra locului ocupat de tată, deteriorat deja de recompunerile familiale ? Psihanaliștii amintesc faptul că mama este cea care poartă copilul și îl naște - ceea ce stabilește o legătură specială -, iar tatăl îi dă numele, act eminamente simbolic, ce permite stabilirea filiației, introducând-o în discuție. Transmiterea patrimoniului pe linie paternă remediază asimetria sexelor în privința procreării.

De asemenea, legea poate genera interferența legăturilor între generații, de vreme ce copilul cu nume dublu ar putea alege să dea unul din aceste două patronime propriilor copii, ceea ce va conduce la ruperea șirurilor generaționale. Într-adevăr, legislatorul a refuzat impunerea numelui dublu, copilul putând să poarte numele tatălui, al mamei sau al ambilor. La fiecare generație, s-a impus renunțarea la unul dintre ele. Acest fapt denotă o diminuare a spațiului conjugalității, de vreme ce, de acum încolo, părinții au libertate în privința modului în care își vor numi copiii : ipocrizia legislatorului, denunțată de antropologi[1], le oferă din nou posibilitatea de a alege. În practică, acest lucru ne trimite cu gândul la faptul că greutatea problemelor sociale va

1. Agnès Fine, „Révolution dans la transmission des patronymes. Aux noms de la loi", interviu cu Pascale Krémer, *Le Monde*, 2, 24 decembrie 2004.

contribui la menţinerea vechiului sistem. Legătura între atribuirea unui nume şi aproprierea simbolică este puternic resimţită (Fine, Ouellette, 2005, p. 35). Prin căsătorie, femeile îşi asumă o nouă identitate şi aspiră să se simtă legate de copiii lor prin acelaşi patronim (Jeauffrau, 2005). Aceasta nu le împiedică să poată face distincţie între numele lor oficial şi cel pe care îl folosesc, mai ales dacă ele sunt împuternicite de activitatea lor profesională.

Bibliografie orientativă

Cadolle, Sylvie, 2000, *Être parent. Être beau-parent. La recomposition de la famille*, Odile Jacob, Paris.

Fine, Agnès (coord.), 1998, *Adoptions. Ethnologie des parentés choisies*, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

La Gall, Didier ; Behattar, Yamina (coord.), 2001, *La pluriparentalité*, PUF, Paris.

Martial, Agnès, 1996, *S'apparenter, Ethnologie des liens de familles recomposées*, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Théry, Irène, 1998, *Couple, filiation et parenté. Le droit face aux mutations de la famille et de la vie privée*, Odile Jacob-La Documentation Française, Paris.

Capitolul 6

Noile vârste

Efectele renunţării la căsătorie şi ale recompunerii familiale se articulează cu noile caracteristici sociodemografice, cum ar fi scăderea numărului de copii, creşterea considerabilă a speranţei de viaţă, coexistenţa mai multor generaţii. Realităţi sociale de prim rang, acestea obligă la revizuiri paradigmatice importante în privinţa instituţiei familiale, între autonomie şi responsabilităţi familiale.

Elaborat de folcloristul Arnold van Gennep, utilizat deseori de antropologie şi reluat de sociologia vârstelor (Linton, 1942 ; Parsons, 1942 ; Riley *et al.*, 1972), conceptul de *vârste ale vieţii* explică modul în care indivizii parcurg câmpul familial şi social. Etapele succesive ale vieţii sunt obiectul unei atenţii reînnoite : creşterea individualismului, punerea în prim-plan a valorilor autonomiei, cadrul socioeconomic al societăţii de consum, precum şi etnicizarea raporturilor sociale au contribuit la modelarea noilor copii, a noilor adolescenţi, dar şi a noilor bătrâni. Toate aceste vârste, în particularitatea lor, propun o sociologie singulară ; ne referim în cele ce urmează la modul în care fiecare dintre acestea se articulează cu instituţia familială.

Copilăria

Descoperirea copilăriei

Lucrarea lui Philippe Ariès, aparută în 1960, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, care a cunoscut un succes considerabil, conţine o teorie dublă. Autorul arată că, începând cu o perioadă pe care am putea-o situa în

secolul al XVII-lea, a) toţi copiii încep să fie iubiţi ca persoane, şi nu alintaţi ca nişte animăluţe ; b) copiii nu mai sunt trataţi ca nişte adulţi în miniatură, ci ca nişte indivizi cu nevoi specifice. Într-o oarecare măsură, la un moment dat, societatea l-ar fi „inventat" efectiv pe copil, iar apoi pe adolescent. Aceste teorii au fost extrem de motivante, contribuind la reînnoirea perspectivelor cercetării în cadrul a ceea ce s-a convenit să fie numit „noua istorie". Aceasta era interesată de oamenii din popor, nu doar de elitele conducătoare, de mentalităţile şi comportamentele intime mai degrabă decât de strategiile politice ale statelor.

Fără îndoială că teoriile lui Philippe Ariès au fost contestate de-a lungul anilor, dar asta nu afectează cu nimic caracterul lor de pionierat. Astfel, s-a arătat că percepţia copilăriei exista în Evul Mediu, în societăţile care nu cunoşteau contracepţia ; copilul era iubit, i se acordau îngrijiri medicale poate excesive sau nepricepute, dar nimeni nu era indiferent dacă supravieţuia sau dacă murea. Astfel, Philippe Ariès arată că, în societatea de altădată, relaţiile afective în cadrul celulei conjugale nu erau deloc intense, iar socializarea se realiza în cadrul grupului social extins (familia lărgită, vecinii, grupa de vârstă). Modernitatea percepţiei copilăriei era marcată de consolidarea cuplului prin el însuşi şi de evoluţia sentimentului de dragoste care stătea la baza cuplului.

La apariţia sa, această carte intra în rezonanţă cu preocupările societăţii de atunci, care se interesa de copiii al căror număr scăzuse şi care erau în acelaşi timp supravalorizaţi.

Cadrul demografic al unei sociologii a copilăriei

Evoluţia demografică din Franţa, originală în raport cu cea din celelalte ţări ale Europei, se caracterizează printr-o scădere puternică a fecundităţii, care s-a făcut simţită încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea (manifestându-se inegal, în funcţie de mediile sociale şi de regiuni). Schimbarea demografică ce determină o perturbare profundă a moravurilor se instaurează aşadar înaintea marii dezordini politice şi sociale provocată de Revoluţie.

Regresul fecundităţii s-a accentuat de-a lungul secolului al XIX-lea ; între cele două războaie mondiale se înregistrează o redresare lentă, urmată de o creştere pe cât de rapidă, pe atât de neaşteptată, numită *baby-boom*, care

încetează la fel de brusc la începutul anilor '70, pentru a se stabiliza pe la jumătatea anilor '80. Perioada *baby-boom* pare acum o excepţie în evoluţia generală a fecundităţii din Franţa, care se caracterizează printr-un nivel relativ stabil după anii '30.

Fecunditatea femeilor ieri şi astăzi

Se spune cu prea multă uşurinţă că, înainte de introducerea contracepţiei, cuplurile de altădată aveau până la douăzeci de copii. Nu e deloc adevărat. Dincolo de limita de vârstă în cazul unei căsătorii târzii, existau numeroşi factori de limitare a naşterilor: până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, respectarea interdicţiilor religioase care impuneau continenţa în anumite perioade din calendar, practicile de alăptare prelungită, care, în general, antrenau o întrerupere provizorie a fecundităţii, tabuul relaţiilor sexuale cu mama care alăpta etc. Condiţiile economice temporale sau structurale influenţau regimul alimentar şi produceau în cazul femeii perioade de amenoree sau declanşau avortul. Din toate aceste cauze, în secolele trecute, femeile nu năşteau câte un copil în fiecare an timp de douăzeci şi cinci de ani de căsătorie, ci între doisprezece şi cincisprezece cel mult. În plus, ţinând cont de mortalitatea feminină şi infantilă, în anii 1750, o femeie din două ajungea la vârsta de 15 ani şi una din trei la vârsta de 50 de ani. Uniunile conjugale erau deseori întrerupte de moarte, iar recăsătoririle frecvente nu acopereau decât o parte din „deficitul" descendenţei ce ar fi fost înregistrată în cazul în care căsătoria ar fi continuat (Léridon, 1980). În plus, mortalitatea reducea considerabil numărul copiilor ce rămâneau în viaţă după moartea părinţilor şi care ei înşişi procreau.

În cazul generaţiei din 1750, nu se înregistrau, în medie, decât cinci sau şase naşteri pentru fiecare căsătorie, din cauza celibatului feminin, care se alătura cauzelor pe care le-am enumerat mai sus: descendenţa netă ajungea la patru copii, dintre care, din cauza mortalităţii, numai doi ajungeau la rândul lor la vârsta procreării. Tabelul 8 rezumă situaţia demografiei din timpul Vechiului Regim: absenţa contracepţiei şi nivelul ridicat al mortalităţii explică de ce, în ciuda natalităţii ridicate, creşterea populaţiei era totuşi lentă.

Tabelul 8. *Mortalitate şi fecunditate legitimă - comparaţie între două generaţii feminine : 1750 şi 1950*

	Generaţi a 1750	Generaţia 1950	
		Fecunditate maximă (a)	Descriere probabilă (b)
1. Dintre 100 de fete născute vii, proporţia celor care supravieţuiesc :			
- la vârsta de 15 ani ;	48%	94%	94%
- la vârsta de 50 de ani.	30%	90%	90%
2. Vârsta medie a pubertăţii	16 ani	13 ani	13 ani
3. Vârsta medie la prima căsătorie	26 de ani	23 de ani	23 de ani
Proporţia celibatarelor cu vârsta de 50 de ani	11%	8%	8%
4. Vârsta medie în momentul primei naşteri	27 de ani	24 de ani	25 de ani
5. Vârsta medie în momentul ultimei naşteri	37 de ani	38 de ani	30 de ani
6. Numărul mediu de copii :			
- pentru o femeie căsătorită la vârsta de 20 de ani şi a cărei uniune durează până la vârsta de 50 de ani ;	8,7	12,3	2,8
- pentru o femeie căsătorită ;	5,3	10,1	2,2
- pentru o femeie în viaţă la vârsta de 15 ani ;	4,2	9,3	2
- pentru întreaga generaţie.	2	8,7	1,9

(a) Fecunditate teoretică în absenţa oricărui mijloc de control al naşterilor (contracepţie sau avort)

(b) Estimare ce nu ia în considerare nici naşterile ilegitime (+0,15 copii/femeie), nici divorţul (efecte asupra fecundităţii care sunt greu de evaluat)

Sursă : Léridon, 1980, p. 51

Comparaţia cu situaţia contemporană spune foarte multe. Ţinând cont de scăderea ratei mortalităţii şi în ipoteza unei absenţe a mijloacelor de limitare a naşterilor, astăzi s-ar fi înregistrat un număr ridicat de naşteri : 12,3 copii pentru o femeie căsătorită la vârsta de 20 de ani !

Într-adevăr, începând cu secolul al XVIII-lea, au existat condiţiile unei creşteri a fecundităţii feminine : diminuarea vârstei pubertăţii, scăderea vârstei menopauzei, scăderea mortalităţii intrauterine, reducerea perioadei de sterilitate temporară a femeilor după naştere în urma folosirii tot mai dese a biberonului şi a reluării relaţiilor sexuale mai repede după naştere (una sau două luni, în timp ce, în cazul populaţiilor de altădată, perioada de abstinenţă putea să dureze un an sau doi) (Vallin, 1991, pp. 89-90). Astfel, în timp ce fecunditatea potenţială a femeilor a crescut foarte mult, alegerile procreative o limitează considerabil ; în acest sens, au avut loc două revoluţii ale contracepţiei.

Cele două revoluţii ale contracepţiei

Contracepţia naturală şi cea chimică trasează relaţii foarte diferite cu societatea : chiar dacă au aceleaşi efecte, de a limita numărul naşterilor, ele nu împrumută aceleaşi mijloace şi nu au aceleaşi motive.

Conform teoriilor dezvoltate de Philippe Ariès, aşa-zisa contracepţie „naturală" care apare în Franţa la sfârşitul secolului al XVIII-lea este o contracepţie masculină, una a ascezei, prin care bărbatul îşi controlează impulsul sexual, reţinându-se în momentul cel mai intens al plăcerii.

Cândva, nimeni nu putea nici măcar să-şi imagineze că se poate acţiona asupra actului sexual, care este unul natural. Aici se află atitudinea revoluţionară, în privinţa acestei schimbări privind corpul. Ariès subliniază că „practicile contraceptive sunt de neconceput în societăţile vechi, pentru că ele sunt străine de universul lor mental". De altfel, atitudinea în privinţa sexualităţii era susţinută de doctrina ecleziastică, ce considera castitatea cea mai bună dintre stările omului ; căsătoria reprezenta răul cel mai mic, însă orice act sexual trebuia să aibă ca finalitate procrearea. Sexualitatea care implica sterilitate era condamnată.

Totuşi, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în Franţa, o ţară catolică, practica a ceea ce se numeşte *coitus interruptus* ajunge în pături sociale diverse, burghezi şi ţărani. Această practică era cu siguranţă cunoscută de cei din pătura de mijloc, cum ar fi în cazul prostituţiei sau al saloanelor mondene ; noutatea constă în rapiditatea răspândirii „secretelor de rău augur". Efectele s-au făcut simţite imediat în curbele de evoluţie a fecundităţii. Din punct de vedere statistic, eficacitatea acestui tip de contracepţie este ridicată, de vreme ce reduce numărul naşterilor ; pentru fiecare cuplu în parte, ea este mai puţin sigură : chiar dacă bărbatul „este atent", eufemism care desemnează disocierea între plăcere şi riscul fecundării, mulţi copii se nasc fără să fie doriţi. De altfel, există o marjă de siguranţă care diferenţiază metodele moderne de contracepţie de cele vechi.

Dorinţa de a limita descendenţa stă mărturie unei noi viziuni în privinţa copilului, adică a îngrijirilor şi a educaţiei care i se oferă : „Francezii au început să se intereseze de copii atunci când au început să nu aibă prea mulţi", afirmă doctorul Jean Sutter, rezumând punctul de vedere al lui Philippe Ariès (Burguière, 1972, p. 1121).

Începând cu anii '70, a avut loc o a doua revoluţie a contracepţiei, odată cu adaptarea moravurilor la tehnicile moderne (mai ales chimice). Din multe puncte de vedere, ele sunt opuse tehnicilor contraceptive clasice. Prin urmare, detractorii utilizării acestor noi metode le califică în termeni care fac apel la pasiune şi ideologie: „contracepţia plăcerii", „copiii calculului", discurs care a dispărut cu desăvârşire odată cu acceptarea şi răspândirea lor peste tot în Europa. Limitarea voluntară a numărului de naşteri corespunde unei noi gestionări a relaţiilor conjugale, centrate asupra cuplului. Această dorinţă, manifestată prin scăderea rapidă a fecundităţii, este anterioară adoptării masive a tehnicilor moderne de contracepţie. Începând cu 1964-1965, se observă într-adevăr o scădere accentuată a fecundităţii, în condiţiile în care folosirea masivă a pilulei şi a steriletului nu s-a răspândit în mod real decât începând din 1970. Acest fenomen este cu atât mai remarcabil cu cât el este valabil în aceeaşi măsură pentru celelalte ţări europene.

Fie că, prin tradiţie, se caracterizează printr-o rată a fecundităţii ridicată, cum este cazul Olandei, sau una relativ scăzută, ca în Suedia, toate ţările au înregistrat acelaşi regres prin anii 1964-1965. În ţările din Europa de Sud, acelaşi fenomen se observă prin 1975. Prăpastia dintre comportamentele demografice din Europa de Nord şi de Sud se accentuează la începutul anilor '90. În Franţa, odată cu sfârşitul secolului XX, se observă o revenire semnificativă a ratei fecundităţii, care a trecut de la 1,65 în 1994 la 1,77 în 1999 şi 1,9 în 2000, revenire cu atât mai interesantă cu cât ea are în vedere femeile active (1,94 în 2005). În Suedia, după o revenire neaşteptată de până la 2,17 copii/femeie în 1990, rata fecundităţii a scăzut din nou la 1,75. Indicele din ţările nordice se situează între 1,6 şi 1,7, cu excepţia Irlandei, unde se înregistrează 1,98 copii/femeie. În Germania, indicele este de 1,37, în timp ce în Europa de Sud s-a înregistrat o scădere mai târzie, dar mai rapidă a numărului de naşteri, care este cel mai mic: 1,32 în Spania şi Italia. În fine, în ansamblu şi dincolo de oscilaţia acestor indici, stabilitatea domină. Odată cu trecerea timpului, se observă că tendinţa cuplurilor din Europa occidentală de a-şi reduce descendenţa s-a intersectat cu numeroasele mijloace pe care progresul cercetării medicale le-a pus la dispoziţie. Scăderea fecundităţii a fost înregistrată fără contribuţia lor, însă a fost consolidată de ele.

Fenomene de importanţă majoră, sexualitatea şi reproducerea sunt disociate de acum înainte, iar contracepţia modernă are în vedere femeile. Responsabilitatea de a da viaţă este remisă pentru prima dată celor care o dau. Într-adevăr, începând cu 1967, odată cu adoptarea legii Neurwirth privind

contracepţia (apoi extinderea ei în decembrie 1974) şi cu legea Weil din 1975 privind avortul (ale cărei dispoziţii au fost consolidate de mai multe legislaţii succesive, dintre care ultima datează din anul 2000), tehnicile contraceptive moderne sunt marcate de o dublă influenţă: în primul rând feminină, apoi medicală.

Unele anchete regulate conduse de INED arată că, odată cu sfârşitul anilor '80, contraceptia a devenit o practica generală, o jumătate dintre femei folosind pilula, iar un sfert dintre ele steriletul, alături de alte metode non-medicale, cum ar fi metoda retragerii, abstinenţa periodică sau metode locale, care fac apel la diafragme sau prezervative. Unele „biografii ale contracepţiei" arată cu ce rapiditate a fost propagată utilizarea pilulei şi a steriletului după publicarea legii Neuwirth, femeile tinere din anii '70, cu vârsta de 25-29 de ani, recurgând primele la metodele medicale (Toulemon, Léridon, 1991). În cadrul metodelor moderne de regularizare a naşterilor trebuie să adăugăm avortul, al cărui număr scade constant (220 000 pe an în 1994, faţă de 198 000 în 2001). În Franţa, avortul este o soluţie mai ales în cazul accidentelor de contracepţie, pentru că numai o mică parte dintre femei a recurs la el de mai multe ori.

Tendinţa de a avea doi copii

În general, metodele moderne de contracepţie par foarte eficiente. Din acest moment, procreaţia este rezultatul unei voinţe deliberate, şi nu al unui eşec al metodei sau al unei acceptări inconştiente a naşterii, ca în cazul tehnicilor clasice. De acum încolo, familia are din nou la bază voinţa membrilor săi. Totuşi, dacă, în privinţa vieţii şi a corpului, aceste metode contraceptive moderne sunt expresia atitudinilor ce au la bază libertatea şi eliberarea, şi dacă modifică relaţiile între sexe, ele nu presupun totuşi refuzarea copilului: demografii au stabilit că scăderea ratei fecundităţii nu trebuie atribuită unei dorinţe egoiste din partea unui cuplu aflat în regres, de vreme ce „aproape toate cuplurile care, din punct de vedere fiziologic, pot avea un copil au cel puţin unul" (Calot, 1980), scăderea înregistrându-se la al treilea copil sau dincolo de acest număr. Graţie tehnicilor aproape sută la sută sigure, cuplurile aleg să aibă doi copii, cu vârste destul de apropiate. Schimbarea constă în dispariţia familiilor cu mai mult de trei copii. Proporţia cuplurilor fără copii rămâne foarte redusă în Franţa şi se observă o creştere a numărului de cupluri cu unul sau doi copii. Şi în Franţa, şi în celelalte ţări din Europa Occidentală şi din America de Nord, pare evidentă voinţa deliberată de a limita numărul copiilor la doi.

Începând cu anii '80, acest copil atât de aşteptat sau aceşti doi copii atât de doriţi se nasc din ce în ce mai târziu, din cauza prelungirii studiilor şi a evoluţiei activităţii profesionale a mamelor. Cu excepţia cazului Angliei, unde aşa-numitele *teenage pregnancies* („sarcini ale adolescentelor") sunt curente în mediile sociale defavorizate, în toată Europa se înregistrează o înaintare semnificativă în vârstă la momentul primei naşteri, acesta fiind, în cazul femeilor, în jur de 30 de ani, aşadar cu opt ani mai târziu decât în anii '70.

Cele două revoluţii ale contracepţiei pun în definitiv probleme teoretice similare : ele pun în lumină profunde schimbări de natură socială, economică, religioasă, culturală şi politică. Astfel, există o relaţie între Revoluţia Franceză şi răspândirea în mediile rurale a practicilor contraceptive, apărute în rândul elitelor urbane ; astăzi, modelul de fecunditate a cuplurilor rezultă din conjugarea eficacităţii contracepţiei şi contextul economic şi cultural. La începutul secolului XXI, în timp ce rata şomajului nu scade nicăieri în Franţa, cea a fecundităţii pare stabilizată la un nivel relativ ridicat dacă o comparăm cu cea din alte ţări ale Europei, ceea ce arată că nu există o legătură automată între natalitate şi situaţia economică.

În societăţile de altădată, copiii nu erau o grijă în plus decât în perioadele de foamete. În perioadele normale, copiii reprezentau o asigurare pentru bătrâneţea părinţilor, o mână de lucru exploatată încă din tinereţe, precum şi braţe care se puteau înarma pentru răzbunarea familiei. Bogăţia unei familii în cadrul ierarhiei sociale locale se măsura în funcţie de numărul copiilor ei, garanţie a longevităţii sale. Sterilitatea, moartea copiilor de vârstă mică păreau o pedeapsă divină, un blestem social care condamna la dispariţie.

În societatea contemporană, toţi aceşti parametri s-au schimbat, iar toate ţările occidentale cunosc, cu câteva aspecte specifice, aceleaşi evoluţii : un model omogen, al unui cuplu ce are doi copii. Dacă nu putem spune, ca altădată, că procrearea constituie finalitatea cea mai importantă a căsătoriei, de vreme ce căsătoria şi procrearea sunt disociate, în schimb copiii, care sunt mai puţin numeroşi, au primit un loc central în sistemul de parentalitate contemporan, pentru că ei reprezintă din ce în ce mai mult fondatorii familiei. Naşterea lor instituie familia.

Copilăria – abordări pluridisciplinare

În afară de studiile psihosociologice, copilăria mică pare o ţintă preferată de etno-istoria socială, care studiază atitudinea statului faţă de „harababura" pricinuită de copii, specifică societăţilor occidentale. Sociologia este interesată astăzi de modul său de socializare.

Protejarea copilului şi considerarea lui ca „bun colectiv"

Încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, statul nu mai poate fi nepăsător faţă de moartea unui copil. Acesta este un „bun naţional" care trebuie protejat, pentru că este un viitor cetăţean, un viitor soldat sau un viitor muncitor. Aşadar copilul devine o miză, iar destinul său este foarte serios gândit „într-o perspectivă colectivă" (Rollet-Echalier, 1991, p. 311). Numeroase lucrări istorice s-au concentrat asupra fenomenului de mortalitate infantilă, ce rezultă fie în urma unor boli endemice sau epidemice, fie a unor îngrijiri medicale neadaptate, fie a unor practici sociale, cum ar fi încredinţarea copilului unei dădace sau abandonarea copiilor la poarta spitalului[1].

În mediile rurale, nelegitimitatea şi abadonarea copilului sunt deseori rezultatul unei relaţii sexuale impuse tinerei femei de proprietarul fermei unde aceasta lucrează. Întâlnim numeroase astfel de exemple în societatea portugheză (O'Neill, 1983; Brettell, Feijo, 1987) sau în Corsica (Wilson, 1988), unde se pune problema codului onoarei. În mediul urban, abandonarea copilului la poarta spitalului, apoi, mai târziu, la biroul de Asistenţă Publică este consecinţa unei naşteri nelegitime, dar şi a sărăciei familiei. Încă de la începutul secolului al XIX-lea, statul pune în practică politici de asistenţă şi mai ales posibilitatea abandonării la poarta stitalului, decretată în 1811 pentru fiecare departament (Cadoret, 1987). Mama îşi abandonează astfel copilul păstrându-şi anonimatul, fără nici o şansă de a-l recupera. Obiectivul acestei măsuri era lupta împotriva infanticidului, garantând anonimatul mamelor. Copilul abandonat era apoi încredinţat unei doici plătite. Unele dintre aceste nefericite mame reuşeau uneori să-şi recupereze copilul şi, angajându-se ca doici ale propriului copil, primeau un salariu pentru creşterea lui.

1. În poarta de intrare a spitalului era inserată un fel de cutie rotitoare, în care mama îşi punea bebeluşul. După ce suna pentru a semnala prezenţa copilului, ea dispărea. Acest sistem garanta anonimatul mamei.

Departe de a fi „femei denaturate", aceste tinere cu vârsta medie de 22 de ani erau născute în afara Parisului, unde munceau pe lângă casă, erau plătite cu ziua, ca servitoare, muncitoare sau croitorese. Gestul lor nu înseamnă lipsa iubirii materne, ci reflectă condiţiile de sărăcie extremă în care se găseau ; salariul le permitea doar să supravieţuiască şi, desigur, nu să plătească o doică (Fuchs, 1984, 1992). Ca dovadă, atunci când statul, în cursul secolului al XIX-lea, a oferit ajutoare materiale în sprijinul acestor mame necăjite, numărul abandonurilor a scăzut. Dacă, în cazul acestor doici însoţitoare, condiţiile de supravieţuire sunt mizere, aşa cum dovedesc ratele de mortalitate ale tinerilor lor clienţi, în schimb, copiii sunt mult mai bine îngrijiţi când doica este „internă", la domiciliul părinţilor, în familiile burgheze (Faÿ-Sallois, 1980).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, obsedat de problema demografică, statul înmulţeşte măsurile legislative ce aveau ca scop limitarea numărului de abandonuri şi mai ales instaurează acţiunile intitulate *Goutte de lait* („Picătura de lapte"), care urmăreau să răspândească practicile de sterilizare a biberoanelor şi asigurarea unui lapte de calitate[1]. Succesul medicilor în lupta împotriva mortalităţii infantile avea rolul să protejeze copiii, iar scăderea ratei mortalităţii permitea „economii în privinţa fecundităţii" (Rollet-Echalier, 1990).

Savanţii şi prima copilărie

Concomitent cu instaurarea acestor politici se dezvoltă o viziune a specialiştilor asupra copiilor cu vârstă mică, ce aveau nevoi medicale şi psihologice specifice. Având ca intermediar statul, puericultura exprimă dorinţa cadrelor medicale de a controla starea de sănătate a copiilor şi supravieţuirea lor. Sub mantia ştiinţei, preceptele medicale se schimbă. Drept dovadă, este suficient să urmărim incursiunea întreprinsă de Geneviève Delaisi de Parseval şi Suzanne Lallemand în lucrarea *Art d'accomoder les bébés* (1980) prin labirintul

1. Florence Levert, „L'élevage des bébés à la *Goutte de Lait* de Fécamp. Entre Musée anthropologique et laboratoire d'œuvre sociale", lucrare de disertaţie, coordonator Martine Segalen, Université de Paris X-Nanterre, 2001. În 1894, doctorul Léon Dufour a iniţiat în oraşelul Fécamp, ai cărui locuitori trăiau din pescuit şi prepararea conservelor, acţiunea intitulată „Picătura de lapte". În fiecare zi, mamelor care nu puteau să-şi alăpteze copilul li se distribuia lapte sănătos ; o dată pe săptămână, fiecare copil cu vârsta de până la un an era trimis la consultaţie, fiind cântărit şi examinat medical. Acţiunea intitulată „Picătura de lapte" va fi adoptată în numeroase oraşe din Franţa, precum şi în străinătate.

manualelor de puericultură de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. La sfârşitul secolului al XIX-lea, medicii recomandă hotărâţi un sistem extrem de sever în privinţa programului de alăptare, a modului de a îi îmbrăca pe nou-născuţi etc., apoi, în perioada următoare, predică la fel de convinşi precepte foarte flexibile. În anii '60 era încurajată alăptarea artificială, iar începând cu anii '80 alăptarea maternă. Aceasta este o dovadă că puericultura nu este o ştiinţă riguroasă, ci supusă modelor timpului. Oare astăzi, când psihanaliştii insistă asupra priorităţii şi exclusivităţii relaţiei mamă-copil, nu ne-ar putea da de gândit faptul că o jumătate dintre cei care cer un loc de muncă sunt femei, iar întoarcerea mamei în cadrul căminului i-ar încânta în acelaşi timp pe susţinătorii natalităţii şi pe diverşi responsabili cu evoluţia şomajului? Discursul de tip „psi" este deseori unul ideologic.

Problema este să ştim dacă domeniul de studiu al primei copilării trebuie lăsat doar la îndemâna psihologilor sau ar fi mai bine să dezvoltăm o veritabilă cercetare antropologică asupra copilăriei mici. De asemenea, putem studia „ritualizările şi creaţiile [copiilor] privind limbajul" (Javeau, 1988, p. 115). „Fără a nega faptul că dezvoltarea lor depinde de prezenţa celor mari, perspectiva antropologică ne obligă să-i privim ca pe nişte fiinţe care au propria cultură, propriul imaginar şi chiar propriile structuri sociale specifice" (p. 116).

Jocul cu bile, cu aparenţa sa de o simplitate înşelătoare, „are la bază o nomenclatură complexă, este suportul unui sistem monetar, pretextul elaborării normelor juridice, o sursă de ierarhizare socială... în fine, este ocazia de a-şi construi un prestigiu durabil, de a stabili relaţii fundamentate pe întrajutorare şi reciprocitate, de a testa noţiunea de risc"... şi toate acestea într-o societate a copiilor în vârstă de cinci ani (Augustins, 1988)! De asemenea, o anchetă etnografică efectuată în timpul pauzelor la unele grădiniţe şi şcoli primare arată că, pentru a se juca împreună, copiii trebuie să se pună de acord în privinţa regulilor, să le accepte şi să li se supună; de asemenea, copiii învaţă încet-încet să fie responsabili. De la grădiniţă la şcoala primară se observă trecerea de la o microsocietate de tip ierarhic la una de tip egalitar (Delalande, 2001, 2004). Şcoala şi familia se coalizează pentru a îl face pe copil să intre în contact cu valorile democratice ale societăţii. Un alt ritual formator impus părinţilor este cel al aniversării zilei de naştere (Sirota, 1999). Celebrarea zilei de naştere contribuie la noul curent care insistă pe autonomizarea copilului şi care se extinde în grupurile sociale cele mai înstărite. Altădată, în mediul

catolic, era aniversată eventual ziua onomastică, dar nimic mai mult. Odată cu exacerbarea sărbătoririi Crăciunului, după sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, se observă o intensificare festivă a zilelor de naştere ale copiilor.

Încă de la vârsta de doi ani, copilul îşi serbează ziua de naştere, ceea ce îi conferă un statut individual, distingându-l de fraţii şi surorile sale : el suflă în lumânările „sale", este sufletul petrecerii, îşi afirmă sinele. Copilul asimilează acum şi regulile schimbului, primirea unui cadou, mulţumirile, oferă la rândul său ceva invitaţilor ; el învaţă foarte repede regulile competiţiei festive, de vreme ce există un sector de piaţă specializat în animaţii pentru copii şi spectacole, zâne şi scamatori ce le scutesc pe mame de grija de a ţine ocupaţi aproximativ zece copii o după-amiază întreagă. De la aceste rituri sunt excluse sau se autoexclud familiile cele mai sărace, care refuză invitaţia pentru că ştiu că, la rândul lor, nu vor putea organiza aşa ceva.

Socializarea copilului în familia contemporană

În primul rând, la ora actuală, numărul copiilor este foarte mic : perioada aşa-ziselor familii numeroase a apus. Copilul contemporan este unul dorit, rezultat al iubirii cuplului : de aici încolo, el este din ce în ce mai des fondatorul familiei. De altfel, stau mărturie pentru asta numărul tot mai mare de consultaţii pentru tratarea sterilităţii pentru tinerele femei care doresc să „facă" un copil în jurul vârstei de 30 de ani. Într-adevăr, acesta este momentul care le convine cel mai mult ambilor părinţi şi în general mamei, când copilul este programat şi, pe cât posibil, conceput : este copilul dorit, care concretizează iubirea cuplului. Cu mult timp înainte de a se naşte, el există deja.

Astfel, statutul copilului s-a schimbat considerabil după anii '70, iar tendinţa de autonomizare care preocupă societatea, de care au beneficiat mai întâi femeile, îl are în vedere de acum încolo. El nu mai este o fiinţă căreia să i se imprime tradiţiile familiale şi asupra căreia să se impună autoritatea tatălui, ci un adult în devenire, ai cărui părinţi au rolul să îi scoată la iveală calităţile ascunse. O dovedesc, încă de la naştere sau chiar înaintea ei, „albumele bebeluşului" şi paginile de internet dedicate naşterii şi copilului.

Albumul bebeluşului (Lorquin, 1993), care va fi completat cu grijă de tânăra mamă, are tot mai des la începutul său o fotografie reprezentând-o pe femeia însărcinată şi prima imagine a embrionului în urma ecografiei. Paginile de internet, deseori realizate de tată, s-au înmulţit de la sfârşitul anilor 2000 ;

acestea nu sunt echivalentul albumelor de fotografii, elemente auxiliare tradiţionale ale memoriei familiale ; ele reprezintă mai mult, pentru că evoluează în acelaşi timp cu copilul. În majoritatea cazurilor, sarcina viitoarei mame este prezentată prin reproducerea primelor ecografii. Pe aceste site-uri, nu doar bebeluşul este nucleul în jurul căruia se constituie familia, dar el este deja o fiinţă autonomă, care are un cuvânt de spus. Copiii vorbesc despre sarcina mamei lor, despre naşterea[1] şi evoluţia lor etc. Aşadar ei sunt ceea ce societatea se aşteaptă să fie : fiinţe autonome[2]. Ceea ce implică elaborarea unor noi raporturi cu părinţii.

„Educaţia nu constă doar în asimilarea regulilor de viaţă socială şi morală ; ea trebuie, înainte de toate, să fie atentă la dezvoltarea naturii specifice a fiecărei persoane" (Singly, 2004, pp. 21-22). Din acest punct de vedere, strategiile educative sunt aşadar transformate considerabil (vezi capitolul 7). Apariţia unei noi imagini a copilului s-a produs ca urmare a dublului efect al psihologizării domeniului social şi al anumitor măsuri juridice. Începând cu anii '70, emisiunile radiofonice ale psihanalistei Françoise Dolto, precum şi cartea ei *Lorsque l'enfant paraît*, publicată în 1977, au cunoscut un mare succes, iar alte lucrări au marcat marele public. Foarte recent, un alt psihanalist, deseori citat de mass-media, Marcel Rufo, insistă asupra dimensiunii afective a familiei : „Conştiinţa faptului că, încă de la o vârstă foarte mică, există o aşteptare afectivă a copilului din partea părinţilor a generat un mare progres în atenţia care i se acordă. Având sentimente, el încetează să mai reprezinte un subiect ; nu mai este un copil pe care să-l educi, ci unul pe care să-l înţelegi"[3].

Convenţia Naţiunilor Unite cu privire la Drepturile Copilului (1989) este un bun exemplu al influenţei popularizării acestor idei ştiinţifice : „Acest text a suportat probabil consecinţele dinamicii egalitare a filosofiei drepturilor omului, însă pare în acelaşi timp fundamentat pe descoperirile psihanalizei, mai ales pe evidenţierea capacităţii copiilor de a înţelege şi a simţi. Din acest

1. Să remarcăm totuşi că, în anunţul de naştere de la sfârşitul secolului al XIX-lea, copilul îşi vesteşte deja propria venire : „Eu, bebeluşul Robert Tattegrain, am onoarea să vă anunţ venirea pe această lume, în valea plângerii unde trăiţi şi voi. Sunt aici încă de pe 4 iulie" (*Faire-part de naissance, une histoire en images*, catalog prezent în expoziţia „Paris", septembrie-noiembrie, Bibliothèque de l'Heure Joyeuse, 2004, p. 9).
2. Florence Levert, „Les sites internet consacrés au petit enfant. Entre Ego de la famille et relais sur le web", articol din cadrul disertaţiei de studii aprofundate, coordonator Martine Segalen, Université de Paris X-Nanterre, septembrie, 2002.
3. Marcel Rufo, *Le Monde*, 2 februarie 2005, p. 24.

punct de vedere, concepţia privitoare la copil, văzut ca «micul subiect competent» constituie firul roşu", observă Geneviève Delaisi de Parseval (2004, pp. 82-83).

După legea din 4 iunie 1970, autoritatea absolută a lui *pater familias* – puterea paternă – a fost înlocuită de cea a autorităţii parentale, împărţită de părinţi, dar în dialog cu copilul, aşa cum arată un nou articol din cadrul Codului civil, adoptat odată cu legea din 4 martie 2002 şi care le este citit cuplurilor în timpul ceremoniei de căsătorie:

> Autoritatea parentală este un ansamblu de drepturi şi îndatoriri având ca finalitate interesul acordat copilului. Ea aparţine tatălui şi mamei până la majoratul sau emanciparea copilului, pentru a îi proteja securitatea, sănătatea şi moralitatea, pentru a îi asigura educaţia şi a îi permite dezvoltarea în spiritul respectului acordat propriei persoane. Părinţii consultă copilul în privinţa deciziilor care îl privesc, în funcţie de vârsta şi gradul său de maturitate.

În opinia juristei Françiose Dekeuwer-Défossez, articolul este total inutil pentru că, pe de o parte, el descrie ceea ce se întâmplă în familiile în care dialogul deschis funcţionează între părinţi şi copii, iar pe de altă parte, nu oferă mijloacele educative părinţilor cărora le lipseşte acest tip de dialog (2004, p. 38).

Apariţia noilor drepturi ale copilului şi, în general, aprecierea statutului pe care acesta l-a obţinut în cadrul societăţii divizează sociologii. În opinia unora, cum ar fi Louis Roussel (2001), apariţia copilului-rege plasează părinţii în incapacitatea sau imposibilitatea de a impune limite, de a inculca regulile vieţii în societate. Atunci când Franţa a semnat Convenţia Naţiunilor Unite cu privire la Drepturile Copilului, foarte mediatizată în acea perioadă, Irène Théry (1992) arăta la rândul ei că noua poziţie ce i se oferea copilului constituia o mistificare. Ea observa mai întâi că protecţia copilului nu este o noutate, statutul minorului beneficiind de aceasta. Ca fiinţe umane neautonome, în plan juridic, copiii aveau dreptul de a fi consideraţi lipsiţi de răspundere. Dacă această Convenţie vizează „eliberarea copiilor de sub dominaţia adulţilor", ea riscă să ofere statului noi mijloace de interferenţă în viaţa familială şi privată. Mediatizarea din acea perioadă avea ca scop crearea impresiei că noile drepturi acordate copilului vor constitui soluţiile la problemele asociate cu grupa de vârstă tânără: analfabetismul, eşecul şcolar, criza de la periferie etc.

Există şi alte analize care demască mistificarea pe care o presupune discursul referitor la „noul copil":

Dacă familia tinde să-l pună pe copil „în centru", acordându-i încă de la naştere statutul de persoană, ce presupune dezvoltarea autonomiei personale, în realitate, aceasta nu mai există. Adevărata familie modernă era constituită pentru copil şi îi acorda acestuia sprijinul părintesc necesar. Familia modernă în descompunere este cu atât mai atentă la libertăţile copilului, cu cât are grijă mai puţin să-i ofere esenţialul : părinţii (Queiroz, 2004, p. 118).

Sprijinindu-se pe observarea variabilităţii istorice a modelelor familiale, unii contestă ideea că sporirea autonomiei copilului deteriorează continuitatea legăturii sociale care a rezistat cu bine după atâtea încercări. Ei argumentează că, dacă un copil este mai puţin supus, aceasta nu se datorează lipsei autorităţii părinteşti ; viaţa în comun are la bază principiile puse în discuţie. Relaţia pedagogică există tot timpul, chiar dacă ea a devenit incontestabil mai complexă pentru părinţi, iar asta cu atât mai mult cu cât ei trebuie să se alăture cât mai repede grupului de prieteni, şcolii şi societăţii de consum. Educaţia este totuşi foarte dificilă în mediile sociale cele mai defavorizate şi în cazul familiilor de imigranţi, cu o slabă integrare profesională.

Problema adolescenţei şi a tinereţii

Etimologic, în limba latină, termenul *adulescens* defineşte „o vârstă care urmează după copilărie (în jur de 12-18 ani în cazul fetelor şi 14-20 de ani la băieţi), imediat după criza de pubertate". Astăzi, în locul termenului *adolescenţă* se preferă *tinereţe*, o clasă de vârstă cu limite vagi, al cărei început se situează înaintea pubertăţii, caracterizată printr-o cultură proprie, care este ţinta societăţii de consum. Dacă putem distinge intrarea în această clasă de vârstă, momentul ieşirii din ea este mai vag şi e diferit în ţările Europei.

Preadolescenţi şi adolescenţi

Astăzi se înregistrează o nouă apariţie în orizontul copilului : grupul din clasa lui de vârstă, adică ceea ce anglo-saxonii numesc *peer-group* – cea mai bună prietenă, cel mai bun prieten şi gaşca de prieteni. Ca urmare a „revigorării" tinereţii, se pot distinge două etape în cadrul acesteia, grupa de vârstă de 10-15 ani, apoi vârsta la care se pot face alegerile în privinţa educaţiei şi

inițierea în sexualitate. Totuși, granițele între copilărie, adolescență și tinerețe sunt tot mai deschise (Fournier, 2004). Astfel, fabricanții de jucării observă că publicul lor îi părăsește încă de la vârsta de 10 ani, preferând, în locul jucăriilor de construcții și al cutiuțelor de machiaj, produsele din domeniul informaticii.

De la cea mai fragedă vârstă, copiii sunt ținta spoturilor publicitare televizate și se află în situația de a-și determina părinții să cumpere produse, chiar dacă aceștia sunt încă intermediarii dorințelor lor. Începând cu vârsta de 10 ani, lucrurile se schimbă, de vreme ce o întreagă cultură mediatică și tehnologică se dezvoltă vizându-i tocmai pe ei. Inventarea unei culturi tinere datează din anii '60, odată cu emisiunea lui Daniel Filipacchi *Salut les Copains* (*Salut, prieteni*), adresată intervalului de vârstă de 17-25 de ani (pentru cei aflați înaintea căsătoriei). Astăzi, această cultură tânără a „întinerit" cu 10 ani. O anchetă referitoare la „inițierea flirtului" arată că, odată cu micșorarea vârstei la apariția primei menstruații, a scăzut și vârsta din momentul primului sărut, cu atât mai mult în cazul copiilor cuplurilor separate față de cei ai căror părinți sunt căsătoriți ; așadar este o reflectare a amprentei sociabilității, care este foarte puternică în rândul adolescenților (Lagrange, 1997, p. 162). Acești copii au eroii lor preferați, cum ar fi cei din *Hélène et garçons*, serial care a fost pentru fete obiectul unui adevărat cult ; seria de episoade difuzate la finalul după-amiezii pe TF1 din 1992 până în 1994 a câștigat spectatori (majoritatea fete) între 4 și 17 ani (Pasquier, 1999). În 2005, vedetele lor preferate se numesc Avril Lavigne și Laurie, care par niște fetițe, în ciuda vârstei mai înaintate. La rândul lor, fetițele se îmbracă la fel precum „muzele" lor favorite, cu tricouri scurte care le lasă la vedere buricul și tatuajele reale sau false. Emisiuni cum ar fi *Loft Story* sau *Star Ac'* sunt urmărite cu pasiune de tinerele de 10-12 ani. De acum înainte, un nou obiect marchează această vârstă : telefonul mobil, care, începând cu vârsta de 10 ani, corespunde cu intrarea la gimnaziu. Părinții consideră că e un mijloc de a ține legătura cu copiii lor, dar ei îl vor folosi mai curând pentru a trimite cât mai multe SMS-uri prietenilor. Telefonul mobil al celor foarte tineri le asigură deci autonomie și control social.

Jean-Paul Lafrance (1996) îi caracterizează pe copiii anilor '70 ca fiind generația video, pe cei din anii '80 ca generația Nintendo, iar pe cei din anii '90 ca fiind generația internetului. Cultură mediatică și masivă a sunetului, cultura tânără este și o cultură digitală. Generația tinerilor născuți cu televizor în casă își construiesc sociabilitatea cu grupul de semeni în jurul ecranelor, de la Game Boy la internet. Pentru fiecare vârstă există secțiuni din mass-media privilegiate, așa cum arată o anchetă națională care a avut ca țintă tineri cu

vârsta cuprinsă între 6 şi 17 ani, privind toate formele de „culturi ale ecranului" (vezi tabelul 9) (Jouet şi Pasquier, 1999).

Tabelul 9. *Activităţi practicate de tinerii cu vârsta cuprinsă între 6 şi 17 ani „în fiecare zi sau aproape zilnic", în afara timpului petrecut la şcoală, în funcţie de vârstă (în procente)*

	Total N = 1 417	**6-8 ani N = 255**	**9-11 ani N = 344**	**12-14 ani N = 426**	**15-17 ani N = 392**
Vorbeşte la telefon.	14	3	11	17	23
Citeşte o revistă.	18	10	17	21	20
Citeşte o revistă de benzi desenate.	16	21	21	18	6
Citeşte un ziar.	–	–	–	9	18
Citeşte o carte.	22	27	25	24	13
Se uită la televizor.	74	70	70	77	75
Se uită la o casetă video.	12	15	13	14	8
Ascultă radio.	50	20	36	56	74
Ascultă CD-uri sau K7.	52	18	38	65	72
Joacă un joc video pe consolă sau pe calculator.	18	15	21	22	12
Utilizează calculatorul, dar nu pentru a se juca.	7	8	6	10	4
Se vede cu prietenii.	33	18	20	33	54
Interpretează muzică.	8	5	6	11	9
Merge la cinema (o dată pe lună).	48	37	43	47	61

Sursă : Jouet şi Pasquier, 1999, p. 31

În afara televiziunii, fiecare categorie de vârstă are un canal media preferat : pentru cei mai tineri, universul e centrat pe casetele şi DVD-urile ce pot fi vizionate la televizor ; începând cu vârsta de 12 ani, audiţia muzicală evoluează, cu CD-uri şi DVD-uri pentru micile ecrane pentru copiii din familiile cele mai înstărite şi ocupă un loc decisiv începând cu vârsta de 15-17 ani (pp. 31-32). Ancheta arată de asemenea felul în care mass-media contribuie la conştientizarea genului : cultura jocurilor video şi a celor pe calculator este locul unui nou clivaj între sexe.

Dotarea cu tehnologii digitale a fetelor este inferioară celei a băieţilor, mai puţine dintre ele deţinând console de jocuri video, jucându-se mai puţin timp şi de mai puţine ori ; în privinţa calculatorului, ele au în general un sentiment de excludere, întărit de atitudinile familiei, pentru că numai 41 % dintre ele sunt încurajate de părinţi să înveţe să-l folosească, faţă de 51 % în cazul băieţilor (p. 47). Utilizarea calculatorului de către familie este marcată de interacţiunea masculină : între fraţi şi de cele mai multe ori între fii şi tată, care dă impresia că este expert (cu excepţia cazurilor când situaţia este inversă). Autorii arată că : „instrumentele de comunicare sunt inserate deci în cultura familiei, unde rolurile atribuite în mod tradiţional bărbatului şi femeii infiltrează practicile de comunicare şi constituie tot atâtea modele care contribuie la socializarea copiilor... Desigur, tehnologiile de comunicare nu sunt diferenţiate în funcţie de sex şi nu există un determinism tehnic menit să atribuie utilizări fetelor şi băieţilor ; totuşi, ele nu sunt neutre, aşa cum o demonstrează caracterul sexuat din punct de vedere social al informaticii. Tehnologiile de comunicare sunt un construct social care întâlneşte constructul social al genului" (pp. 52-53).

În mediile populare, mai ales în rândul aşa-numiţilor tineri „apăruţi în urma imigraţiei", rolul grupului de vârstă este determinant pentru socializarea copilului, care îşi construieşte codurile alături de colegii de liceu. Acest grup îşi are propria cultură, propriul limbaj, are la bază codul onoarei şi „glumele" obişnuite (Lepoutre, 1997). Etnicizarea relaţiilor este evidentă mai ales în rândul liceenilor, care consideră că este ceva obişnuit să se adreseze unul altuia cu apelativele „arab", „negru", „chinez" sau „francez", deseori exprimate în argou („Renoi", „Cefran"*), ca şi când s-ar distanţa de persoana în cauză. Aceste insulte obişnuite care se schimbă de cele mai multe ori pe un ton glumeţ permit fiecăruia să se plaseze în contextul multietnic al liceului. Dacă regrupările prieteneşti sunt multiple, totuşi, se pare că afinităţile etnice se întăresc, creând tensiuni care pot uneori să conducă la violenţe. Pentru elevii care frecventează liceele stigmatizate, „valorizarea identităţii lor etnice devine o modalitate de a lupta împotriva dominaţiei pe care au îndurat-o" (Felouzis, Liot, Perroton, 2005, p. 88).

* În argoul francez codificat (*verlan*, în care silabele cuvântului sunt inversate, dând naştere unor cuvinte noi), „negru", „francez" (n. tr.).

„Tinereţea"

Vârsta „tinereţii" se distinge de adolescenţă (chiar dacă există o suprapunere a vârstelor) prin faptul că este vorba despre o mişcare colectivă a unei generaţii care participă la aceeaşi cultură, pe când termenul *adolescenţă* trimite cu gândul la tranzacţii individuale între tânăr, familia sa şi şcoală.

Între noua copilărie şi tinereţe se situează o clasă de vârstă nedeterminată, ce corespunde aproximativ aşa-numiţilor *teens* anglo-saxoni, când băiatul şi fata sunt prinşi între aspiraţia spre autonomie şi constrângerile părinteşti şi şcolare. Începând cu anii '70, familiile au instituit o democraţie familială ale cărei premise le semnala Alain Girard (1957): „atât din punctul de vedere al femeii, cât şi al copiilor, grupul familial a evoluat în lumea contemporană către o formă de societate mai democratică". Într-adevăr, şi mai puţin decât copilul, adolescentul nu poate fi compatibil cu metodele educative autoritare – cu atât mai mult cu cât, în anii '60, apare prima generaţie de tineri care, în general, sunt mai instruiţi decât părinţii lor (Fize, 1990, p. 104). Este vorba despre negociere, ascultare, discutare, orientare discretă, ceea ce Olivier Galland (2001) numea o „pedagogie incitativă".

O vârstă rebelă?

În opinia lui Philippe Ariès, în societatea veche erau ignorate specificităţile acestei clase de vârstă; tinereţea ar fi o invenţie a societăţii moderne. Totuşi, se poate observa că acest grup de vârstă este cel al revoltelor de-a lungul secolelor. Dacă este adevărat că societăţile rurale „nu au nici o teorie referitoare la dezvoltarea psihică a tânărului adolescent, dacă este adevărat de asemena că ele nu încurajează deloc cercetarea altor forme de identitate, în felul lor, formele de organizare a tinereţii evidenţiază această perioadă de libertate şi canalizează primele pulsiuni sexuale" (Davies, 1979, p. 171). „Tinereţii" rurale i se încredinţează mai ales apărarea ordinii sociale şi controlul vieţii private a cuplurilor. Ea îşi asumă astfel sarcina vieţii festive. La fel ca astăzi, ea este purtătoare de subversiune.

Într-adevăr, tuturor tipurilor de tinereţe le corespund violenţele. „Tinereţea are comportamente specifice care traversează secolele, fără îndoială pentru că ea reprezintă acel moment care precedă stabilirea în modelele şi normele

generale. În toate epocile, sociabilitatea juvenilă, afirmarea sinelui, dezvoltarea corpului, descoperirea sexului, preferința pentru alcool și comportamentele riscante, stilul de viață nocturn au caracterizat masiv această perioadă a vieții, mai ales în cazul băieților" (Mucchielli, 2004, p. 95). Însă gașca de tineri nu este asociată întotdeauna cu violența și comportamentele riscante (consumul de droguri); acesteia i se recunoaște o funcție socializantă complementară celor ale părinților și școlii. Ea joacă un rol important pentru tot ceea ce se raportează la maturizare și informație sexuală. În societatea preindustrială, instruirea în privința sexualității se făcea prin contactul cu natura, printr-o anumită impregnare, copilul având acces la jocuri și simboluri sexuale. Astăzi, în ciuda unei puternice detabuizări, mai ales odată cu evoluția acceptării homosexualității, informația sexuală oferită de către părinți rămâne limitată. Grație găștii de prieteni, dobândirea maturizării sexuale și-a pierdut caracterul solitar și tulburător, astfel încât vârsta pubertății s-a redus foarte mult, precum și cea a primelor experiențe sexuale. Permisivitatea părintească sporește odată cu răspândirea informației privind contracepția. Sociologii sunt de acord deci să recunoască un rol funcțional al găștii de prieteni, ale cărei tensiune și spirit rebel au un rol integrator. Ea îi permite adolescentului părăsirea cadrului familial și accederea în societate, unde va pune în practică normele și valorile pe care și le-a însușit.

Anchetele mai arată următorul lucru: comportamentele și valorile tinerilor nu sunt opuse celor ale adulților. Există o continuitate clară între valorile tinerilor de 18 ani și cele ale persoanelor de 50 și chiar 60 de ani; transmiterea în familie a valorilor rămâne importantă (Galland, 2000). Teoriile din anii '70 ce caracterizează tinerețea drept vârsta opozițiilor și a revoltelor nu mai sunt valabile în cazul tinereții din secolul XXI. Trei anchete succesive, desfășurate în anii 1981, 1990 și 1999, permit studierea evoluției valorilor pentru tinerii de 18-29 de ani în această perioadă. Rezultatele indică mai întâi o coerență între valorile francezilor în general și cele ale tinerilor din aceeași naționalitate (Roudet, 2001). Munca ocupă și acum un loc central, dar nu contribuie în exclusivitate la împlinirea personală, pentru că tinerii își doresc să poată beneficia în continuare de timpul liber. În timp ce căsătoria nu cunoaște o creștere în topul preferințelor, ideea de fidelitate progresează spectaculos. Familia este considerată în continuare ca aparținând spațiului privat, în care primează calitatea relațiilor între partenerii de cuplu. Atitudinile tinerilor de 18-29 de ani față de părinții lor sunt foarte stabile în fiecare dintre cele trei anchete, fiind caracterizate de afecțiune, respect și, în același timp, așteptări

pe măsură. Concluzia cea mai importantă a anchetei este apropierea între tineri şi adulţi în privinţa valorilor (Galland, 2001).

Dintr-un anumit punct de vedere, tinerii s-au schimbat : ei sunt mai puţin permisivi în raport cu adulţii faţă de cum erau în 1980 şi îşi doresc să trăiască respectând regulile colective, beneficiind în acelaşi timp de libertăţi individuale. Distanţele între clasele de vârstă s-au redus considerabil timp de 20 de ani, iar noul clivaj se înregistrează între tinerii cu diplomă de studii superioare şi cei fără diplomă. Începând cu anii '90, cultura tânără este în acelaşi timp mai puternică şi mai fragilă. După mişcările ideologice din anul 1968, marcate de extremiştii marxişti şi maoişti, urmează ideologiile mai „calme", cum ar fi valorile ecologiste şi împărtăşirea aceloraşi gusturi cu gaşca de prieteni.

Dacă, începând cu anii '60, părinţii au fost constrânşi să mai slăbească din controlul privind alegerea prietenilor de către copiii lor, au fost puse în practică alte mecanisme sociale pentru a-i „supraveghea de la distanţă", cum spunea Michel Foucault : strategiile de natură rezidenţială şi şcolară, care tind să joace un rol regulator. Este cazul părinţilor care locuiesc în mari ansambluri rezidenţiale, unde categoriile sociale sunt amestecate, iar ei evită cel mai mult să-i lase pe copii să iasă, de teamă să nu intre în contact cu alte medii.

Atitudinea părintească în privinţa ieşirilor tinerilor diferă mai ales în funcţie de sexul copiilor lor. Grija în privinţa fetelor este centrată asupra sexualităţii, iar controlul tinde să fie mai rigid, în timp ce, în privinţa băieţilor, neliniştile părinteşti sunt axate mai degrabă pe accidentele fizice sau pe factorii care le-ar putea pune în pericol sănătatea în orice fel în compania unor prieteni pe care părinţii nu-i agreează. Acestor griji care ar putea fi caracterizate ca fiind „clasice" li se adaugă teama de a contacta SIDA sau de a consuma droguri.

În două treimi dintre cazuri, primul raport sexual al tinerilor are loc acasă la unul din cei doi parteneri, ceea ce denotă lipsa autonomiei materiale. Acceptarea crescândă a sexualităţii în afara căsătoriei în casa părinţilor, un fel de „protecţie sexuală" (*cocooning*), este încurajată de prelungirea perioadei de studii şi de dificultăţile pe care tinerii le întâmpină în găsirea unui loc de muncă. Adăpostirea sexualităţii tinerilor în casa părinţilor vine în contradicţie cu evoluţia observată în perioada de după al Doilea Război Mondial, când se acredita independenţa cât mai rapidă a tinerilor faţă de părinţi (Lagrange, 1998, p. 165).

Aşa-numiţii tineri „de la periferie"

Nu e mai puţin adevărat că o parte dintre aceşti tineri se confruntă cu grave dificultăţi, pe care şomajul nu face decât să le agraveze. Ei sunt excluşi din societatea muncii, confruntaţi cu valorile vehiculate de mass-media, trăiesc într-un context arhitectural degradat, în care mijloacele tradiţionale de solidaritate au dispărut - iată lumea „galerei", aşa cum o descrie François Dubet (1987). Violenţa este omniprezentă în rândul acestor tineri, care, de altfel, împărtăşesc cu cei din clasa lor de vârstă dorinţa de autonomie personală, căutarea fericirii, gustul pentru expresivitatea corporală şi pentru muzică. Ea pune problema destructurării clasei muncitoare în mediile copiilor de imigranţi, care au renunţat prea curând la sistemul şcolar, revoltaţi împotriva societăţii, trăind în cartiere stigmatizate. Trăind în ura faţă de societate, ura aceasta devine autodistructivă (Beaud şi Pialoux, 2003).

Într-adevăr, ajunse odată cu ultimul val de imigranţi în căutarea unui loc de muncă, familiile maghrebiene şi africane s-au aşteptat în urma emigrării la o posibilă îmbunătăţire a vieţii ; or, ele şi copiii lor nu exprimă decât ruperea de un trecut industrial pus în umbră de dimensiunea socială şi rezidenţială. Aceste familii sunt neputincioase mai ales în privinţa tinerilor, a căror cultură de grup constituie singurul cadru structurant. O anchetă etnografică desfăşurată în aceste „cetăţi" scoate la iveală diversitatea traiectoriilor şi destinelor sociale (Marliere, 2005). Există şi unii care, foarte tineri fiind, s-au detaşat de spaţiul public şi au ales o strategie şcolară : ei trebuie să afişeze un comportament de distanţare faţă de foştii camarazi. De asemenea, se înregistrează prezenţa „musulmanilor practicanţi", care şi-au pus în centru vieţii angajamentul religios. Alţii îşi creează, urmând îndeaproape cultura elaborată la vârsta cea mai mică, o cultură ce are la bază ostentaţia, prin faptul că poartă haine şi încălţăminte de firmă şi folosesc telefoane ultimul răcnet. Ei utilizează „răutăţile" verbale şi un argou specific vârstei, în continuarea acestor schimburi verbale pe care David Lepoutre le-a identificat în cazul tinerilor. Dezindustrializarea a eliminat şansele găsirii unui loc de muncă aşa cum se întâmpla în cultura muncitorească, ce era ataşată vieţii de cartier. Tinerii inactivi fără ocupaţie, au doar slujbe de scurtă durată, trăiesc într-o atmosferă de mică delincvenţă, fac trafic de canabis, pe care îl consumă cu regularitate şi stau de vorbă până târziu în noapte cu băieţii din gaşca lor. Cei mai tineri refuză muncile obositoare, temporare şi plătite cu salariul minim pe economie ; cei mai mari se vor mulţumi, în final, cu acestea.

Această cultură maghrebo-musulmană este caracterizată şi prin respectul faţă de părinţi şi de obligaţiile religioase, precum şi printr-o segregare sexuală radicală. Tinerii nu se raportează în nici un fel la iubire şi la emoţia seducţiei ; ei valorizează puterea virilităţii şi o ideologie foarte „machistă", desconsiderând feminitatea. Comportamentele sexuale relevă mai degrabă tendinţa spre agresiune şi luare în posesie. Tinerele nu trebuie să iasă din casă, nu trebuie să fie văzute în compania băieţilor, de teamă să nu fie „întinate". „Importanţa «trecutului» unei tinere este comparabilă cu cea a cazierului judiciar al unui individ care speră să ocupe o funcţie publică. Tânăra trebuie să fie nu doar fecioară, ci să aibă şi o bună reputaţie în privinţa moravurilor" (p. 176). Se pare că aceste coduri ale onoarei, tipice societăţilor mediteraneene, s-au consolidat în ultimii ani. Rezultă de aici în ce dilemă sunt blocate aceste fete, între o cultură caracterizată de dominaţia masculină pe de o parte şi presiunea emancipării pe de altă parte. Mai mult decât băieţii, ele suportă din plin contradicţiile situaţiei lor, pentru că trăiesc în nişte „lumi tot mai scindate" (Guenif Souilamas, 2000, p. 209).

Totuşi, tinerii sunt în căutarea unui ideal, stabilirea într-o relaţie de cuplu marcând ieşirea din „viaţa de galeră" (Barou, 1996).

Finalul tinereţii, intrarea în viaţa de adult

Aşadar suflul antiautoritar apărut în 1968 pare că s-a potolit, iar „tendinţa tot mai mare a noilor generaţii pare să fie aceea de a dori în acelaşi timp avantajele libertăţii şi ale ordinii" (Schweisguth, 2001, p. 112). În zilele noastre, a deveni adult înseamnă să renunţi la familia de origine, să demonstrezi astfel succesul educaţiei prin obţinerea autonomiei, însă dificultăţile financiare îl constrâng uneori pe tânărul adult să locuiască din nou cu părinţii săi.

La începutul secolului XXI, se redefineşte o nouă „tinereţe", cea a incertitudinilor şi a perioadelor de tranziţie : prelungirea perioadelor de experiment, întârzierea intrării pe piaţa muncii, reticenţa privind constituirea relaţiilor stabile de cuplu. Aceste trei etape care coincideau până în anii '60 sunt astăzi desincronizate.

> Tinerii din ziua de azi nu pun în opoziţie constrângerile vieţii adulte, care oricum ar fi respinse mai târziu, cu o cultură a frivolităţii şi a lipsei de griji... Tinerii învaţă să fie autonomi, dar acest proces este lent, complex, uneori haotic... această autonomie are deseori un sens ambiguu : ea este parţială şi reversibilă. Familia rămâne prezentă şi îi însoţeşte pe tineri până la accesul deplin la independenţă (Galland, 2001, p. 636).

Departe de a fi lipsită de importanţă, „tinereţea" este mai degrabă o punte între adolescenţă şi vârsta adultă.

În majoritatea ţărilor industrializate se observă o „prelungire" a tinereţii, în funcţie de modalităţile proprii fiecărei ţări. Perioada care marchează sfârşitul adolescenţei şi intrarea în lumea adulţilor nu este aceeaşi pentru ambele sexe şi pentru toate grupurile sociale : etapele sunt întotdeauna mai târzii, însă delimitate (Galland, 2000).

Comparând rezultatele celor două anchete referitoare la tineri, una realizată în 1992, iar cealaltă în 1997, se observă că obţinerea independenţei, manifestată prin trei caracteristici – un loc de muncă stabil, locuinţă pe cheltuiala proprie, începerea vieţii în comun –, continuă să înregistreze un regres. Vârsta la care tânărul pleacă din casa părinţilor nu s-a schimbat între 1992 şi 1997, în schimb, vârsta la care tânărul adult este în măsură să-şi asigure cheltuielile locuinţei a crescut. De la o anchetă la alta, tinerii adulţi trăiesc într-un apartament a cărui chirie este plătită de părinţi sau care este al lor, ceea ce confirmă afirmaţiile referitoare la ajutorul considerabil acordat de părinţi tinerilor lor copii.

Tot mai mulţi tineri beneficiază de „ajutoare pentru cei plecaţi", odată studiile terminate ; între 1992 şi 1997, în privinţa tinerilor plecaţi cu vârsta sub 24 de ani, proporţia a crescut de trei ori în cazul băieţilor şi de două ori şi jumătate în cazul fetelor. Sunt numeroşi tinerii care beneficiază de o dublă rezidenţă şi care se întorc să locuiască împreună cu părinţii dacă nu pot să facă faţă cheltuielilor pe care le implică locuirea separată : o „primă plecare" din cinci este urmată de o întoarcere (Villeneuve-Gokalp, 2000). În Statele Unite, sunt numiţi *boomerang kids* deseori tinerii plecaţi „înainte de vreme" şi a căror întoarcere este considerată un accident în evoluţia lor (Maunaye, 2004, p. 33).

Şi proporţia celor care aspiră la un loc de muncă stabil s-a redus de la o anchetă la alta. În 1992, un bărbat din cinci şi o femeie din patru aveau un loc de muncă stabil după vârsta de 27 de ani ; în 1997, doar 28% dintre bărbaţi şi 33% dintre femei îl au.

Un sfert dintre tinerii născuţi la începutul anilor '50 îşi însuşeau înaintea vârstei de 22 de ani cele trei caracteristici ale independenţei şi, astfel, intrau în viaţa de adult. Această proporţie a scăzut începând cu generaţiile născute la jumătatea anilor '60, fiind de 8% în cazul celor născuţi între 1968 şi 1971 (Galland, 2000, p. 21).

Informaţiile referitoare la vârsta când tânărul adult pleacă din căminul părintesc situează Franţa în media europeană, între ţările scandinave şi cele mediteraneene. Aceste diferenţe sunt în acord cu politicile publice. Astfel, putem deduce care este rolul statului (prin ajutorul pe care-l acordă sau prin absenţa acestuia) în construirea diverselor modele de autonomie. Statul intervine în detaşarea individului de familia sa ? În ce măsură este el prezent în procesul de „defamiliarizare" ?

În Danemarca, începând cu vârsta de 18 ani, tânărul adult, cu ajutorul statului, urmăreşte obţinerea unui loc de muncă plătit, prin acceptarea unei activităţi profesionale part-time. El obţine astfel o autonomie deprinsă încă din copilărie. În Marea Britanie este vorba despre „o asumare proprie", fără ajutorul statului sau al părinţilor, ci prin recursul la piaţa locurilor de muncă, în cadrul regimului liberal ; valorile individualiste încurajează la rândul lor individul să-şi părăsească foarte devreme familia. În Franţa ar fi vorba despre o „plasare" a tânărului, care beneficiază de susţinerea statului în regim corporatist, combinată cu susţinerea părinţilor. În Spania, logica ar fi de „instalare", adică, la fel ca în Italia, în lipsa unei susţineri din partea statului, se aşteaptă ca tânărul (sau mai puţin tânărul) să nu-şi părăsească familia decât pentru a se căsători şi a se stabili, deseori pe la 30 de ani (Van de Velde, 2004).

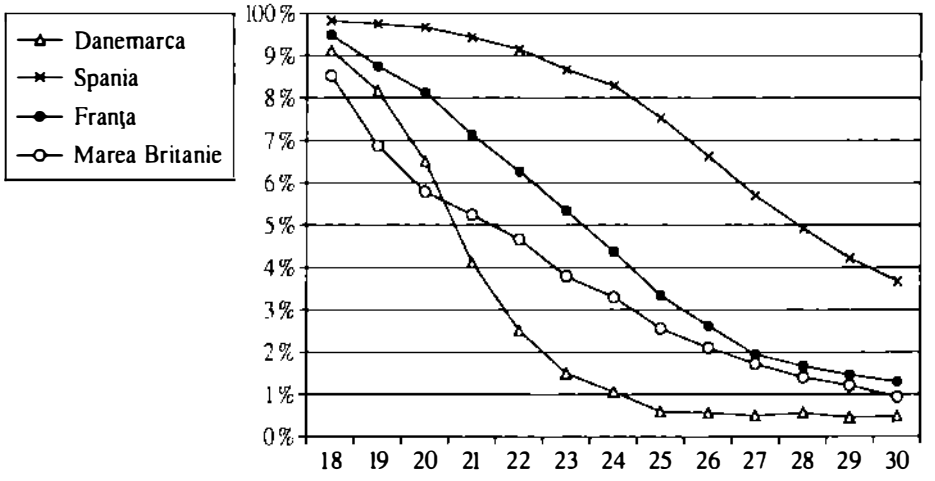

Figura 5. *Proporţia indivizilor care trăiesc alături de părinţi în diverse ţări ale Europei*

Sursă : Van de Velde, 2004, p. 70.

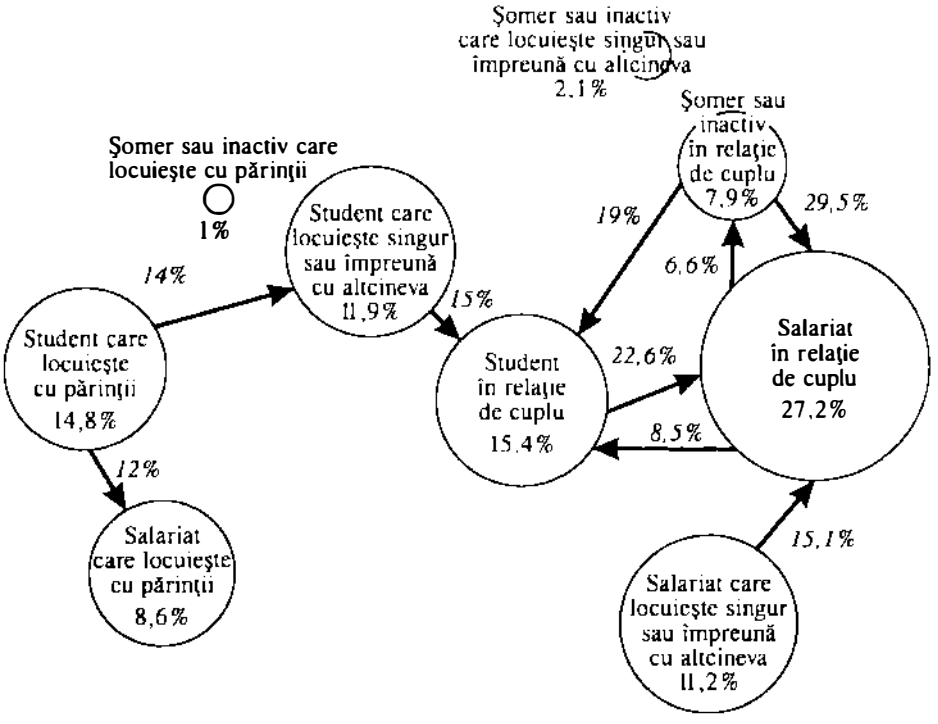
Şomer sau inactiv care locuieşte singur sau împreună cu altcineva 2,1%
Şomer sau inactiv în relaţie de cuplu 7,9%
Şomer sau inactiv care locuieşte cu părinţii 1%
Student care locuieşte singur sau împreună cu altcineva 11,9%
14%
15%
19%
29,5%
6,6%
Student care locuieşte cu părinţii 14,8%
Student în relaţie de cuplu 15,4%
22,6%
Salariat în relaţie de cuplu 27,2%
8,5%
12%
15,1%
Salariat care locuieşte cu părinţii 8,6%
Salariat care locuieşte singur sau împreună cu altcineva 11,2%

Figura 6. *Fluxul de trecere a indivizilor cu vârsta cuprinsă între 18 şi 30 de ani la un anumit statut familial şi profesional (Danemarca, 1994-1999)*

Sursă: Van de Velde, 2004, p. 96

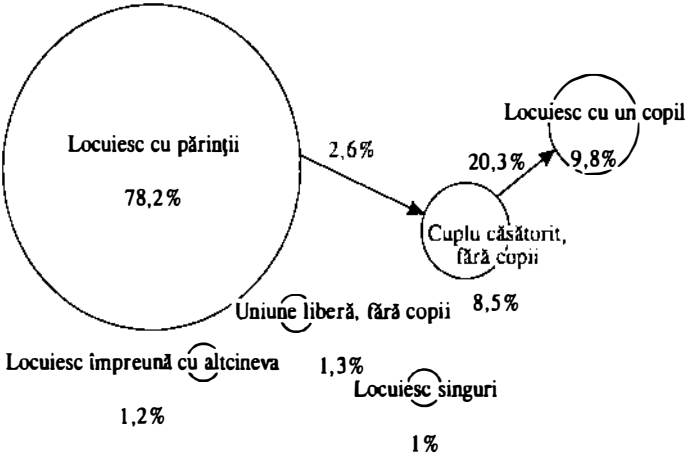

Figura 7. *Fluxul de trecere a indivizilor cu vârsta cuprinsă între 18 şi 30 de ani la un anumit statut familial şi profesional (Spania, 1994-1999)*

Sursă: Van de Velde, 2004, p. 278

Familiile de imigranţi, în ciuda discursurilor stigmatizante care încă le caracterizează, oferă câteva contraexemple. Iese la iveală un grup social denumit *beurgoisie*[1], rezultat al efortului unor familii, deseori al mamelor, cu susţinerea unui tată dornic să îşi ajute copiii care trăiesc în ghetouri de cartier, să avanseze din punct de vedere social, graţie posibilităţilor oferite de şcoala de tip republican. Unii autori vorbesc despre dezrădăcinarea din cultura şi memoria pe care aceasta o implică, aşa cum este cazul sociologilor şi etnologilor, cum ar fi Richard Hohhart sau Jean-Paul Terrail, care aduc în discuţie decalajul dintre cultura lor populară şi cultura legitimă.

Bătrâneţea

Dacă istoricii au iniţiat cercetarea copilăriei în anii '60, odată cu lucrările lui Philippe Ariès, studierea batrâneţii a început mult mai târziu. Odată cu creşterea fără precedent a speranţei de viaţă şi cu apariţia fenomenului „îmbătrânirii", această nouă perioadă de vârstă a devenit obiectul cercetărilor (Bois, 1989 ; Bourdelais, 1993 ; Gutton, 1988). Studiile au rămas mult timp limitate la analiza costului social şi a aşa-ziselor politici publice ale bătrâneţii, iniţiate pentru a sprijini dependenţa.

Noile vârste ale bătrâneţii

Reticentă în privinţa abordării acestui subiect, întrucât categoria de vârstă părea mai puţin pertinentă decât cea a grupului social, sociologia a dezvoltat la rândul ei o abordare a bătrâneţii în funcţie de creşterea speranţei de viaţă, care a condus la identificarea mai multor subcategorii (Caradec, 2001). Iată că pe scena socială[2], ca ecou al emergenţei „noului" copil, considerat deja un mic adult, apare un „nou" bătrân întinerit. Sociologia este interesată de

1. Razika Zitouni, *Comment je suis devenue beurgeoise*, Hachette Littératures, Paris, 2005 (în limba franceză, cuvânt rezultat prin contopirea termenilor *beur* = „tânăr arab născut în Franţa din părinţi imigranţi" şi *bourgeoisie* = „burghezie" – n. tr.).
2. Şi pe scena propriu-zisă : „Les Rolling Stones encore et toujours d'attaque", *Le Monde*, 5 septembrie 2005. Mick Jagger, Keith Richards, Roon Wood şi Charlie Watts au depăşit toţi patru vârsta de 60 de ani.

etapele intrării în această nouă vârstă şi de procesul de construcţie socială a bătrâneţii, pentru că paradigma individului realizată în analiza sociologică se aplică şi în analiza persoanelor în vârstă. Şi în acest caz, aşa cum consemnarea definitivă a împlinirii vârstei adulte este determinată de intrarea pe piaţa muncii, ieşirea din aceasta determină atingerea vârstei bătrâneţii.

Ieşirea la pensie a fost considerată mult timp o „moarte socială", încetarea activităţii consemnând scăderea nivelului de trai şi aparţia inutilităţii (Guillemard, 1972). Timpul liber trebuia cumva umplut, iar în anii '70 a apărut termenul de „vârstă a treia", cu celebrele sale cluburi, expresie a politicilor „modului de viaţă" (Guillemard, 1986). Această imagine pesimistă a pensionării nu mai există azi. Creşterea nivelului pensiilor şi o sănătate mai bună a persoanelor în vârstă le oferă din nou o imagine pozitivă, chiar şi printre imigranţi, din rândul cărora un număr mare ajung la vârsta pensionării la începutul secolului XXI. Contrar teoriei dezvoltate de Abdelmalek Sayad (1986), în opinia căruia pensia din Franţa reprezintă o „dublă marginalizare", fiind foarte mică în cazul imigranţilor, o anchetă demonstrează puternicul efect integrator al pensionării. Un studiu având ca subiect imigranţii care au atins vârsta de pensionare, majoritatea bărbaţi, arată că aceştia apreciază timpul liber şi odihna ; majoritatea au o părere mai degrabă pozitivă în această privinţă. Cei care au rămas în Franţa beneficiază de o situaţie stabilă şi nu caută să renunţe la ea ; ei nu intenţionează să plece, pentru că au copii în Franţa. A fi pensionat reprezintă pentru imigrant un statut social mai valorizant decât cel de muncitor ; el reprezintă faptul că ţara l-a integrat (Attias-Donfut, Tessier, Wolff, 2005).

În anii '90, expresia „vârsta a treia" a avut rolul să-i diferenţieze pe pensionarii mai tineri, care se numesc de atunci „seniori" (Caradec, 2005), de ceilalţi pensionari, integrându-i în „vârsta a patra". Aceşti seniori sunt afectaţi de virusul autonomiei şi al construirii sinelui chiar şi în perioada de declin a vieţii lor. Apare categoria numită *Baboons*, termen inventat pentru a desemna aşa-numiţii *baby-boomers no savings**, adică acei bătrâni care, în loc să îşi folosească economiile pentru a îşi sprijini copiii sau nepoţii, le cheltuie – sub privirile acestora – pe călătorii şi vacanţe însorite[1].

În secolul XX, atunci când bătrânii împlineau vârsta pensionării, ei învăţaseră până atunci valorile vieţii grele şi ale muncii. Pensionarii de la începutul mileniului al treilea sunt cei care au traversat toate schimbările sociale şi

* În engl., „cheltuitorii născuţi în perioada *baby-boom*" (n. tr.).

1. Aurélie Charpentier, „La *baboon* attitude ou la revanche des vieux", *Marketing Magazine*, nr. 92, februarie 2005.

economice, care au participat la eliberarea sexuală şi au susţinut ascensiunea individualismului. În această etapă a vieţii, bătrânii aceştia îşi caută autonomie şi prosperitate personală. Aşa cum remarcă Christian Lalive d'Épinay, „etosul datoriei devalorizează pensionarea, văzând în ea o situaţie puţin ruşinoasă de lenevie şi punere pe tuşă ; în schimb, etosul împlinirii personale valorizează activităţile din timpul liber ca mijloace şi surse de punere în valoare a calităţilor individuale" (1990, p. 750). Unele anchete recente arată că imaginea pensionării nu este negativă, ci aşteptată ca o perioadă de libertate. În Franţa, aşa-zişii *Baboons* reprezintă 12% dintre seniori, adică 2-3 milioane de indivizi. Ei constituie un public-ţintă pentru agenţii de publicitate şi alţi specialişti dintr-un nou domeniu publicitar, denumit senior-marketing[1]. La fel ca în privinţa copilului, agenţii de publicitate văd în pensionar un consumator care, mai mult, are posibilităţi multiple ; acest fapt e atestat, de exemplu, de „cartela senior" emisă de Societatea Naţională a Căilor Ferate din Franţa, precum şi de site-urile care le sunt destinate. La fel ca în cazul „tinereţii", graniţele acestei vârste sunt vagi. Poţi fi senior la vârsta de 50 de ani, alteori la 60, adevărata intrare în perioada bătrâneţii fiind în jurul vârstei de 75 de ani.

Totuşi, imaginea acestei „pensionări aurite" contrastează cu cea a bătrâneţii în cartierele populare închise, aşa cum este Provinces Françaises din oraşul Nanterre, care a putut fi studiat (Wittman, 2003). Situaţia pensionarilor este mai bună dacă sunt mai tineri, ceea ce înseamnă că, întrucât femeile au lucrat, ei beneficiază de un venit dublu. În schimb, cei mai în vârstă, care nu se pot baza decât pe o singură pensie, au o situaţie mai fragilă. Implicarea în viaţa cartierului e condiţionată de capitalul familial al celor care locuiesc aici. În cazul în care copiii au cunoscut o ascensiune socială şi au părăsit căminul părintesc pentru a locui în cartierele claselor medii, părinţii valorizează această reuşită. Legăturile familiale constituie aşadar o deschidere spre exterior, iar intensitatea lor limitează implicarea în viaţa cartierului ; dimpotrivă, cei ai căror copii nu au cunoscut o ascensiune socială şi rămân pe loc nu întreţin decât legături familiale foarte slabe. Cartierul este un loc de retragere şi în acelaşi timp de protecţie, dar şi un loc de închidere pentru cei mai în vârstă şi cei mai săraci.

1. În privinţa persoanelor cu vârsta de 50-75 de ani, de care se ocupă cu prioritate, Jean-Paul Treguer, preşedintele Senioragency şi cel care a introdus pentru prima dată acest termen în Franţa, afirmă că : „Este mai degrabă o întoarcere corectă a favorurilor. Ei se gândesc că acum copiii lor sunt educaţi şi că le-au permis să obţină un anumit confort, de-acum trebuie să se descurce singuri. Ei vor să-i ajute în continuare, dar nu trebuie totuşi să exagereze ! " (*apud* Aurélie Charpentier, art. cit.).

Adaptările conjugale

Faţă de imaginea tinerilor în privinţa cărora toate anchetele arată că aspiră la o viaţă de cuplu şi la copii, bătrânii şi-au construit (şi poate au deconstruit ori au reconstruit) până la această vârstă o experienţă de familie. În momentul ieşirii la pensie, adaptările conjugale devin necesare, de vreme ce încetarea activităţii profesionale bulversează stilul de viaţă. Rata divorţului este în creştere accentuată în rândul acestei grupe de populaţie: în 1982, persoanele divorţate cu vârsta de peste 60 de ani reprezentau 2,4% din totalul divorţurilor, în 1992, 3%, iar procentul creşte dacă luăm în considerare persoanele cu vârsta de 55 de ani şi peste (Caradec, 1996, p. 301). Desigur, rata divorţului în rândul persoanelor cu vârsta de 60 de ani este mai mare decât în cazul celor cu aceeaşi vârstă în urmă cu o generaţie. Odată depăşită această vârstă, numărul divorţurilor scade puternic:

> În ultimii 10 ani, rata divorţului în rândul persoanelor de 60 de ani sau peste a crescut cu 28% în cazul femeilor şi cu 39% în cazul bărbaţilor. Totuşi, această creştere este mult mai mică decât în cazul persoanelor cu vârsta de peste 50 de ani, al căror procent este aproape dublu. Şi, contrar unei păreri încă răspândite la ora actuală, pensionarea nu reprezintă nicidecum o ameninţare pentru stabilitatea cuplurilor: rata divorţurilor nu încetează să scadă odată cu avansarea în vârstă. În 2000, doar 2,9‰ dintre bărbaţii cu vârsta de 60-64 de ani şi 1,9‰ dintre femeile cu aceeaşi vârstă au divorţat, rata fiind mult mai mare în cazul persoanelor cu vârsta de peste 50 de ani şi, dimpotrivă, mai mică în cazul septuagenarilor (1‰ dintre bărbaţi şi 0,3‰ dintre femei) (Delbes, Gaymu, 2003, p. 3).

În momentul ieşirii la pensie, cuplul se redescoperă, cei doi conştientizând deseori că au gusturi diferite, chiar opuse, revelate dintr-odată când rămân împreună acasă. Vincent Caradec (1996) analizează în detaliu noile etape ale reconstrucţiei identităţii unuia, a celuilalt sau a ambilor în afara sferei profesionale, între retragerea în sine şi deschiderea către celălalt, către lumea sa. Soţii trebuie să se adapteze la noile realităţi conjugale, reconfigurând cuplul, care devine fuzional sau, dimpotrivă, separat în privinţa activităţilor exterioare, şi trebuie (sau nu) să redefinească repartizarea sarcinilor domestice. Încetarea activităţilor profesionale declanşează deseori o criză latentă, incompatibilitatea „energiilor sociale", aşa cum le numeşte Vincent Caradec, procesele de reconstrucţie a identităţii conducând la separare.

În familiile de imigranţi, cum ar fi portughezii, maghrebienii sau turcii, pensionarea tatălui generează conflicte între soţi şi copii, cristalizate în jurul celei de-a „doua" case construite în ţară. Bărbaţii aspiră deseori la întoarcerea într-o casă construită de ei, pentru care şi-au sacrificat tot confortul în Franţa, în timp ce femeile doresc o dublă rezidenţă, pentru a rămâne aproape de copiii lor, integraţi în ţara de primire. La rândul lor, mulţi dintre imigranţii portughezi au construit două case, una în Franţa, ca rezultat al investiţiei laborioase a femeilor (care au lucrat ca portărese ori servitoare), şi alta în satul de origine. Legăturile cu comunitatea sunt reactivate în acest caz în lunile din vacanţa de vară, în timpul cărora au loc căsătoriile şi sărbătorile populare religioase (Villanova, Bonvalet, 1999). Casa din Franţa este destinată copiilor, iar cea din Portugalia este ocupată mai degrabă de primii emigranţi, care îşi pregătesc înmormântarea în cimitirul din satul natal. În ceea ce priveşte familiile de maghrebieni, care şi-au sacrificat mai mult decât ceilalţi confortul în Franţa pentru casa din satul de origine, conflictele se cristalizează între părinţi şi fii : tinerii maghrebieni sunt cei mai reticenţi atunci când vine vorba despre petrecerea vacanţelor în ţara de origine, temându-se de o căsătorie forţată (Bekkar, 1999).

Noii bătrâni s-au îndepărtat din ce în ce mai mult de stigmatele clasice atribuite bătrâneţii. Mai instruiţi, cu o situaţie materială şi o stare a sănătăţii mai bune decât generaţiile anterioare, ei sunt mai activi în cadrul societăţii de consum şi a timpului liber. Libertatea moravurilor a avantajat şi persoanele mai în vârstă : în 1992, când a fost realizată o amplă anchetă asupra comportamentelor sexuale (ACSF), 50% dintre femeile cu vârsta de peste 50 de ani avuseseră raporturi sexuale în ultimele 12 luni, faţă de 28% în 1970 (Delbes, Gaymu, 1997). Anchetele privind folosirea noilor tehnologii de către bătrâni vorbesc despre „cultura tânără" a acestora. Pentru a ţine pasul cu ceilalţi, trebuie să ştii să navighezi pe internet (Caradec, 1999).

Imaginea persoanelor în vârstă capătă atributele specifice bunicilor, ale aşa-numiţilor *papy-boomers* dinamici (termen inventat pornind de la cuvântul *baby-boom*). Relaţiile între generaţii, care s-au adaptat în funcţie de nevoia de autonomie a fiecăruia, constituie unul dintre fundamentele familiei moderne (vezi capitolul 10). Un studiu realizat de Observatoire France Télécom[1] arată că „intrarea în era *papy-boom* stimulează nevoile de comunicare cu familia" : „aşa-numiţii *papy-boomers* iau cu asalt noile tehnologii, iar legătura familială

1. Informaţie apărută pe internet la 25 mai 2004.

este în centrul motivaţiilor". Conform acestei anchete, 2,6 milioane de persoane cu vârsta de peste 50 de ani utilizează internetul, adică 16,2% din populaţia globală a utilizatorilor de internet. Justificarea acestei utilizări constă în nevoia de a activa legăturile familiale, din dorinţa comunicării între părinţi şi copii, distanţa geografică necesitând echiparea cu webcam pentru a putea vedea nou-născutul sau pentru a le arăta copiilor prima ninsoare căzută peste grădină. Aceşti vârstnici îndrăgostiţi de internet aparţin generaţiei de tulburări familiale, dar, în egală măsură, aparţin şi primei generaţii care a făcut cunoştinţă cu instrumentul informatic în cadrul profesiei lor.

Şi în privinţa sfârşitului vieţii, în perioada văduviei, comportamentele lor s-au schimbat (Delbès, Gaymu, 2005). Destul de rar întâlnita înaintea vârstei de 50 de ani pentru ambele sexe, văduvia cunoaşte o creştere notabilă după vârsta de 60 de ani, mortalitatea masculină ridicată datorându-se faptului că bărbaţii sunt mai în vârstă decât soţiile lor. Or, studiile au arătat că viaţa în doi la o vârstă înaintată are efecte pozitive asupra sănătăţii mentale şi fizice. Totuşi, reducerea mortalităţii şi prelungirea vieţii bărbaţilor tind să apropie traiectoriile din finalul vieţii în cazul bărbaţilor şi al femeilor.

Bibliografie orientativă

Ariès, Philippe, 1960, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Plon, Paris.

Beaud, Stéphane; Pialoux, Michel, 2003, *Violences urbaines, violences sociales*, Fayard, Paris.

Caradec, Vincent, 1996, *Le couple à l'heure de la retraite*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes.

Dubet, François, 1987, *La Galère : Jeunes en survie*, Fayard, Paris.

Galland, Olivier, 2001, *Sociologie de la Jeunesse*, ed. a III-a, Armand Colin, Paris.

Pasquier, Dominique, 1999, *La culture des sentiments. L'expérience télévisuelle des adolescents*, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris.

PARTEA A TREIA

Funcțiile familiei

Oricare ar fi metamorfozele parentalităţii şi ale familiei, aceasta din urmă rămâne cadrul cel mai important al funcţiilor care-i permit individului biologic să devină o fiinţă socială. Rarele încercări politice de socializare colectivă, din Rusia socialistă sau din kibbutzul statului Israel, s-au soldat cu eşecuri.

Prezenţa măsurilor de securitate impuse de statul providenţial nu a privat familia de funcţiile sale, aşa cum se considera în anii '50. Prin intermediul grupului domestic al corezidenţei sau oricare ar fi forma ei, familia continuă să îndeplinească funcţii fundamentale, care sunt obiectul unor strategii complexe : socializarea copiilor, educarea şi şcolarizarea lor, alegerea unei variante de întemeiere a „casei", a unui loc numit „acasă", în cadrul căruia fiecare să-şi găsească locul, câştigarea salariului pentru a face să funcţioneze acest grup domestic, asigurându-i continuitatea, prin intermediul sarcinilor repetitive şi totuşi indispensabile.

Dar, dincolo de aceste strategii socializatoare, şcolare, rezidenţiale şi profesionale, familia rămâne un spaţiu al comunicării şi al susţinerii, precum şi locul cel mai important al transmiterii, fie că este vorba despre cunoştinţe sau bunuri, care formează baza continuităţii generaţiilor.

Capitolul 7

Socializare, educare, şcolarizare

Socializarea copilului – cea mai importantă obligaţie a parentalităţii – a fost exercitată mult timp într-un cadru familial lărgit, împărţit cu vecinii şi comunitatea şcolară. Odată cu ascensiunea familiei nucleare, funcţia s-a restrâns asupra cuplului ; de un secol şi jumătate, în relaţia dintre părinţi şi copil a apărut un nou actor : şcoala. Începând cu instaurarea învăţământului obligatoriu, raporturile dintre instituţia şcolară şi cea familială au fost puternic marcate de clivaje sociale. Parteneră pentru unii, rivală şi concurentă pentru ceilalţi, şcoala nu a făcut întotdeauna casă bună cu familia. Inegalitatea socială în privinţa şcolii pune problema efectului greutăţilor sociale, iar pe de altă parte se observă că şcoala însăşi amplifică aceste inegalităţi. Persistenţa acestora, denunţarea recurentă a eşecului şcolar, violenţele amplificate de mass-media, etnicizarea raporturilor şcolare au furnizat întrebări sociologiei, ale cărei studii ce abordează aceste probleme s-au înmulţit după analizele de început ale lui Bourdieu şi Boudon. Există o literatură de specialitate abundentă, precum şi studii complementare ce abordează aceste fenomene (Dubet, 1991, 2000 ; Duru-Bellat, 2002 ; Duru-Bellat şi Van Zanten, 2006 ; Van Zanten, 2000) ; capitolul de faţă îşi propune doar să identifice punctele de intersectare între instituţia familială şi cea şcolară.

Socializare şi educare

Distanţarea antropologică ne aminteşte că nimic nu este mai socializat decât procedeele care-l conduc pe copilul dependent spre obţinerea propriei autonomii. Dacă ne referim numai la Franţa, numeroase modele se disting de-a lungul contextelor socioistorice.

Perioada preşcolară

Copilul în societatea rurală

În secolul al XIX-lea, intrând într-o casă de doici de la ţară, trimişii administraţiei însărcinaţi cu verificarea lor sunt consternaţi de metodele de tratament al bebeluşilor, dar, exceptând sărăcia, acestea nu erau deloc diferite de modul de îngrijire a copiilor din familiile mai înstărite. Nou-născuţii erau înfăşaţi câteva luni, hrăniţi cu panade sau terciuri uneori indigeste, lăsaţi uneori în grija „celor mai mari", deloc mai mari decât ceilalţi, într-o singură cameră, prin care hoinăresc găinile şi porcii. Existau condiţii grele de viaţă pentru cei mici, dar şi pentru adulţi, dar acestea în mod sigur nu excludeau o formă de tandreţe şi de griji ce reflectau îngrijorarea mamelor pentru sănătatea bebeluşilor lor. Chiar dacă puterea lor de vindecare era limitată, numeroase practici terapeutice şi de protejare rămân mărturii ale anxietăţii femeilor sărace în faţa violenţei fenomenului de mortalitate infantilă.

Când are şansa să supravieţuiască, copilul este crescut, hrănit, socializat simultan în grupul domestic al părinţilor săi şi în cel al bunicilor, chiar şi atunci când nu locuieşte cu ei. Raporturile cu părinţii sunt deseori marcate de rigoare, astfel încât copilul găseşte mângâiere şi un fel de complicitate în relaţia cu bunicii. Această relaţie cu generaţia mai în vârstă decât părinţii lui îl situează bine pe copil în continuitatea familială: să ai copii într-o societate care nu cunoaşte nici un sistem de protecţie socială sau de pensie înseamnă să-ţi asiguri bătrâneţea. Relaţia deseori privilegiată între nepoţi şi bunici simbolizează solidaritatea generaţiilor şi permite transmiterea valorilor.

Copilul în familia burgheză

Aşa cum a arătat Philippe Aries, dezvoltarea sentimentului copilăriei este marcată de conştientizarea existenţei unei personalităţi specifice copilului şi de prelungirea perioadei acestei vârste. În timp ce cuplul se retrage din spaţiile publice şi se izolează, copiii, mai puţin numeroşi, sunt valorizaţi. Căsătoria burgheză este o instituţie în care primează interesul. Ea se perpetuează printr-un număr mai restrâns de copii, care sunt mai bine îngrijiţi şi educaţi şi cărora li se încredinţează grija de a continua modelul familial sau de a desăvârşi

ascensiunea socială a familiei. În societate, la fel ca în familie, se dezvoltă sentimentul că un copil reprezintă un capital. Mai puţini copii, dar cu o stare bună de sănătate şi mai bine educaţi : strategiile de reproducere biologică şi cele educative se articulează cu strategiile de reproducere socială.

Instituţia medicală şi cea şcolară devin din acest moment tot mai importante. Se dezvoltă funcţia educativă şi apar noi cunoştinţe odată cu apariţia specializării pediatriei, apoi, la începutul secolului XX, a psihologiei. Oare aceste noi instituţii lipsesc familia de funcţiile sale tradiţionale? Toate vizează acelaşi scop, cooperând la realizarea unui proiect comun, la care aderă părinţii, profesorii şi medicii. Noul sistem educativ nu acţionează asupra câmpului familial, ci se dezvoltă în detrimentul libertăţilor clasei de vârstă care îi socializa pe copii în contact cu alţi copii, ale căror ironii şi violenţe trebuiau să le suporte, sau în contact cu ceilalţi adulţi, prin intermediul uceniciei. Medicalizate şi şcolarizate, copilăria şi adolescenţa burgheze devin şi „închise", controlate. În Anglia se răspândeşte sistemul de internat, în timp ce în Franţa este preferat externatul ; dar, fie că este intern sau extern, copilul dispune de acum înainte de un spaţiu închis.

În cursul acestui proces, asistăm la o diferenţiere clară a rolurilor parentale. Dacă tatăl este liderul grupului domestic şi responsabil de educarea copiilor, cărora le trasează direcţiile principale, mamelor le revine rolul de a se ocupa de aspectul cotidian al relaţiei cu copiii. Guvernantele şi servitoarele le ajută la îndeplinirea sarcinilor. Primele luni de viaţă a copilului sunt luate de doici în sarcina lor pe plan material şi afectiv. Se estimează că, în timpul celui de-al Doilea Imperiu, o jumătate dintre bebeluşii din Paris erau alăptaţi de o doică la domiciliu (Fay-Sallois, 1980, p. 57), permiţându-i mamei să îşi reia foarte repede activităţile sociale.

Valorizat în cadrul familiei, copilul este crescut cu rigoare, iar dacă se află în grijia unui preceptor sau a unei guvernante, fără tandreţe. Principiile educaţiei au la bază autoritatea, controlul. Este suficient să recitim lucrarea lui Odile Marcel *Une éducation française* (1984) pentru a înţelege forţa cu care erau impuse normele burgheze asupra corpului, limbajului şi raportului cu celălalt. Pentru perioade mai recente, Béatrix Le Wita (1988) a arătat de asemenea felul în care avea loc învăţarea bunelor maniere, întrucât autocontrolul este o adevărală morală de clasă. Adoptând stilurile de educaţie dintr-o anumită perioadă, grupurile sociale care dispun de un capital cultural iau măsuri în vederea inculcării acestuia în mintea copiilor lor, aproape fără ca ei să-şi dea seama, prin mimetism.

Copilul în familia de muncitori

În noile aglomerări urbane determinate de industrializare în Franţa secolului al XIX-lea, familia de muncitori apare, pentru o perioadă tranzitorie, destul de deculturalizată. Atitudinea ei în privinţa copiilor oscilează între mai multe modele. Spre deosebire de familia burgheză sau de ţărani, ea se defineşte printr-o serie de trăsături negative.

Este o familie fără strategie, marcată de instabilitatea locului de muncă şi a locuinţei. Cum să îşi imagineze un viitor? Fără patrimoniu, trăind dintr-un singur sau mai multe salarii de pe o zi pe alta, oare ce destin li s-ar putea prefigura membrilor săi şi urmaşilor acestora? Oare are o asemenea familie mijloace să îşi imagineze unul având în vedere starea de sărăcie în care se găseşte?

Aceasta nu e o familie în care predomină calculul, ceea ce face posibilă fecunditatea sa abundentă. Semnul îmburghezirii familiei de muncitori va fi apariţia controlului naşterilor. În loc să-şi pună întrebarea „De ce să am copii?", muncitorul spune: „De ce să nu am?". La fel ca în societatea ţărănească, odată trecute grijile copilăriei mici, copiii numeroşi reprezintă posibilitatea unor venituri care să completeze salariul tatălui sau al părinţilor, iar în absenţa unor sisteme sociale, ei constituie ultima soluţie pentru asigurarea bătrâneţii.

Practicile malthusianiste nu intervin decât atunci când este vorba despre o strategie familială. În acest sens, am putea spune că nu grupul domestic nuclear este cel care favorizează mobilitatea socială, aceasta fiind pregătită de o voinţă premeditată în cadrul cuplului. Demonstraţia a fost făcută de Philippe Ariès (1976) în privinţa populaţiei pariziene: „Un proletariat prolific trece, în cadrul unei generaţii, la un malthusianism radical [...]. în cadrul unei generaţii, el a trecut de la o viaţă sexuală apropiată de fecunditatea fiziologică la o sterilitate voluntară şi fără contrapondere" (p. 166).

În mediul muncitoresc, relaţiile parentale sunt dominate de dialectica raportului dominant-dominat. Medicul, apoi şcoala, care încearcă închiderea copiilor, sunt interesate de aceasta. Este încurajată întoarcerea acasă a femeii, în privinţa căreia se încearcă îndepărtarea de fabrică, pentru ca ea să se dedice copiilor săi. Se vede clar că familiei de muncitori i se imprimă un proiect care nu-i aparţine şi care se înscrie mai larg în cadrul obiectivelor burgheziei dominante.

Astfel, conformarea la normele medicale de puericultură din anii '60 se face simţită încet în rândul mamelor muncitoare (Boltanski, 1969). Acestea îşi

cresc copiii conform unor principii sincretice care fac apel la aceste precepte savante care vor să impună alăptarea la ore fixe sau deprinderea precoce a curăţeniei şi, în acelaşi timp, la numeroase principii populare moştenite din stilurile de gândire ale universului rural, de unde se trag ele. După modelul burgheziei, toate trăsăturile unei culturi populare sunt integrate de copil de la vârsta cea mai fragedă, iar pentru a se elibera de acestea, pentru a deveni un transfug social, el va trebui să se dezică de originile sale şi să se sacrifice, aşa cum arată autobiografia lui Richard Hoggart (1991).

Stiluri şi strategii educative

Problema socializării copilului devine mai complexă din moment ce apare instituţia şcolară, iar anchetele au încercat să articuleze dimensiunea sociologică şi dimensiunea psihoafectivă. Oare am putea reduce rolul educativ la cel al proceselor intergeneraţionale de reproducere, cum face Pierre Bourdieu, care vorbeşe despre „reproducere" fără a folosi termenul *familie*? La rândul lor, psihologii s-au concentrat asupra rolului psihoafectiv al părinţilor şi asupra efectului său în ce priveşte rezultatele şcolare ale copiilor. Din acest moment, în cadrul disciplinei se dezvoltă o ramură numită „educaţie familială", care înglobează studiul normelor ce au în vedere modurile de educaţie realizată atât de părinţi, cât şi de specialiştii în educaţie, norme deseori incoerente. Cu cât educatorilor le repugnă mai mult să ofere cadre normative atunci când se adresează părinţilor, în privinţa cărora se presupune că întreţin o legătură „naturală" cu copilul, cu atât mai mult li se va cere o atitudine profesională doicelor şi infirmierelor de la creşă. Această dihotomie complică relaţia cu pseudopărinţii, un asemenea părinte vitreg (şi, mai rar, naşii) neavând o atitudine normată de injoncţiuni clare (Durning, 2000).

Într-un studiu devenit clasic, Jacques Lautrey (2000) a arătat care este relaţia între modul de structurare familială (autoritară, democratică, de tip „indulgent"), practicile educative părinteşti şi reuşita şcolară a copiilor. Începând cu anii '50 şi '60, sociologia americană arătase că mediile burgheze valorizau mai mult stăpânirea de sine, în timp ce mediile muncitoreşti insistau mai mult asupra calităţilor de supunere şi puritate decât asupra autonomiei şi imaginaţiei. La baza ierarhiei sociale se acorda mai multă pondere supunerii, respectului, în timp ce clasele de mijloc valorizau ambiţia şi creativitatea. Acestor modele educative diferite le corespundeau „stiluri" educative şi

metode pedagogice care aveau la bază fie disciplina, şi anume corecţiile corporale, fie comunicarea prin dialog şi persuasiune. Pe scurt, mediile înstărite şi păturile de mijloc ar practica un mod educativ liberal, în timp ce clasele populare ar fi caracterizate printr-o atitudine rigoristă. Primele ar forma copii autonomi şi responsabili de ei înşişi, în timp ce mediile mai puţin favorizate ar încuraja supunerea faţă de reguli şi adaptarea la constrângeri exterioare. Convergenţa recentă a modelelor educative, care s-au orientat către o relaţie bazată pe dialog cu copilul, nu a făcut totuşi să dispară deocamdată diferenţa dintre practicile de socializare în funcţie de mediile sociale, construite pe minime diferenţe în stare să asigure reproducerea socială, în distingerea „claselor burgheze".

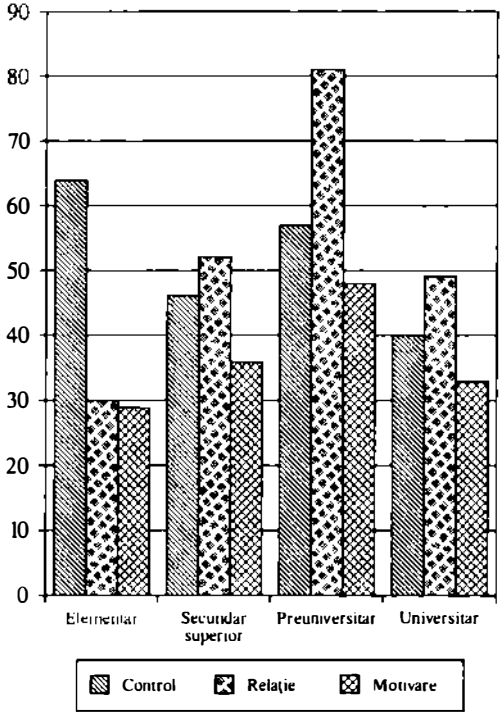

Figura 8. *Metode educative : utilizarea diverselor tehnici de influenţare în funcţie de nivelul de studii al mamei (în procente)*

Interpretarea schemei : 64% dintre mamele cu un nivel de studii elementar şi 40% dintre cele cu studii universitare ar alege mai degrabă să-şi „controleze" copiii prin intermediul sancţiunilor. Dimpotrivă, mamele cu un nivel de studii mai ridicat (80% dintre cele cu studii preuniversitare şi 48% dintre cele cu studii universitare) vor încerca să acţioneze asupra mediului pentru a schimba conduita copilului („relaţie").

Sursă : Jean Kellerhals şi Cléopâtre Montandon, *Les stratégies éducatives des familles*, p. 103

Într-o anchetă efectuată asupra a 300 de familii, Jean Kellerhals şi Cléopâtre Montandon (1991) au dorit să ajungă dincolo de diversitatea practicilor educative pentru a reuni termenii triunghiului „putere socială a părinţilor, mod de coeziune familială, identitate a copiilor", care formează „structura pedagogică" în care se înscrie tinereţea (p. 8). Autorii analizează comportamentul copiilor înainte ca ei să cunoască influenţa grupului celor de aceeaşi vârstă. Scopul anchetei, care face o distincţie clară a obiectivelor educative, a metodelor şi a rolurilor educative, este de a depăşi clasificările socioprofesionale şi de a lua în calcul stilurile familiale, repartizate în patru tipuri : paralel, bastion, breaslă şi asociaţie (*cf.* p. 112). De exemplu, dacă este vorba despre tehnici de influenţă în metodele educative, oare părinţii vor alege mai degrabă controlul copilului, acţionarea asupra mediului relaţional sau motivarea ? Figurile 8 şi 9 arată recurgerea la aceste diverse metode în funcţie de nivelul de studii al mamei sau de tipul de familie.

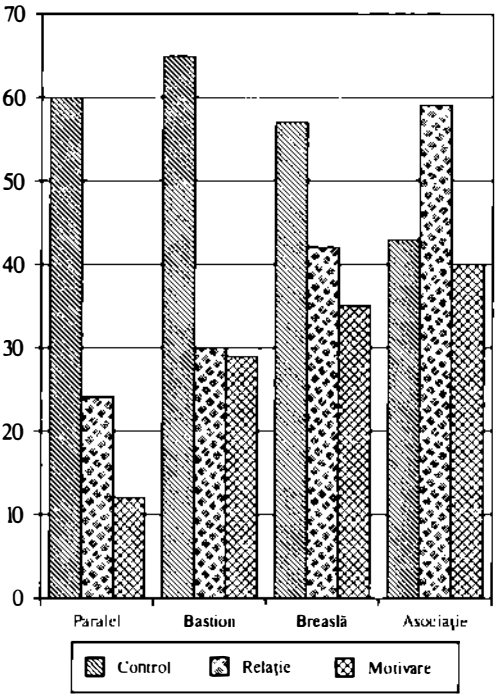

Figura 9. *Metode educative : utilizarea diverselor tehnici de influenţare în funcţie de tipul de familie (în procente)*

Interpretarea schemei : 65% dintre familiile de tip „bastion", cele mai fuzionale şi închise, preferă să-şi „controleze" copiii prin intermediul sancţiunilor, în timp ce familiile de tip „asociaţie", care sunt cele mai deschise, nu au recurs la control decât în proporţie de 45%, 58% dintre ele preferând să acţioneze asupra mediului („relaţie").

Sursă : Jean Kellerhals şi Cléopâtre Montandon, *Les stratégies éducatives des familles*, p. 103

Dacă există o afinitate între medii şi stilurile familiale (astfel, în mediile cele mai înstărite există mai multe familii de tip „asociaţie", tip care trimite la autonomie şi deschidere), nu există deocamdată un stil unic pentru fiecare grup social. „Educaţia copiilor relevă de asemenea – şi poate în primul rând – o anumită idee de familie" (p. 226). Aşadar se ia în calcul tot trecutul familial şi influenţa sa.

Se pare că discuţia referitoare la existenţa stilurilor educative ale claselor este astăzi în impas. Evoluţia autonomiei copilului, recunoaşterea sa ca individ înzestrat cu drepturi încurajează noi forme de analiză. După eliberarea femeii, s-ar părea că societatea doreşte eliberarea copilului de autoritatea familială şi-i acordă un loc în cadrul familiei egal cu cel al tatălui şi al mamei, cu o putere de negociere care dă definitiv uitării orice atitudine autoritară care s-ar exprima în formula „aşa trebuie".

În special analizele psihologilor şi ale psihanaliştilor care lucrează cu copii sunt primele care atrag atenţia în mass-media asupra efectelor nefaste ale dispariţiei autorităţii, mai ales a celei paterne. Numeroase lucrări descriu efectele dezastruoase ale absenţei autorităţii în rândul copiilor şi mai ales al adolescenţilor, care devin tiranii familiei. În Suedia se foloseşte un termen din sport, *Curling parents*, care presupune ştergerea suprafeţei de gheaţă pentru a uşura înaintarea pucului. Pentru a-şi atenua vinovăţia, părinţii ar face „totul" pentru odrasla lor. La rândul lor, sociologii atrag atenţia asupra noii complexităţi a rolului socializator. Cum pot fi conciliate oare exigenţele contradictorii : ajutarea copilului să-şi îmbunătăţească personalitatea respectând obligaţiile ce ţin de proiectul reuşitei şcolare (Singly, 1996, p. 128)? Aşadar obiectivele educative se schimbă, corespunzând creşterii autonomiei copiilor şi concurenţei şcolare.

Părinţii trebuie să ţină cont de gusturile particulare ale fiecărui copil din familie şi nu trebuie să le mai trateze laolaltă : ei sunt atenţi la aptitudinile şi dorinţele fiecăruia dintre ei. Aceste noi norme educative constrâng părinţii la o „gimnastică pedagogică" (p. 108). Într-adevăr, noul obiectiv al „activităţii părinţilor" este să reveleze identitatea copilului şi să-l ajute să-şi îmbunătăţească potenţialul fără să neglijeze totuşi scopul final, care este reuşita şcolară. „Părinţii îşi percep copilul... ca pe un individ demn de respect, ca pe un partener cu care trebuie să negocieze" (p. 113).

În măsura în care nu se află în mare dificultate din punct de vedere social, moral şi economic, familia rămâne la ora actuală cel mai important cadru socializator al copilului, precum şi principalul interlocutor al şcolii. Marie Duru-Bellat şi Agnès Van Zanten subliniază că :

[...] părinţii percep astăzi socializarea ca pe un proces bidirecţional, fundamentat pe negocierea cu copiii lor: aceştia sunt înzestraţi încă de la cea mai fragedă vârstă cu un statut de veritabili parteneri aflaţi în interacţiune. De altfel, cercetările, care adoptă acest punct de vedere din ce în ce mai mult, pun în evidenţă capacitatea „socializaţilor" de a rezista la inculcare prin retragere afectivă sau, în cazurile mai problematice, prin devianţă şi violenţă (2006, p. 157).

Şcolarizarea copilului

Schimbările structurii familiale, fie că este vorba despre formarea cuplurilor şi a familiilor, despre divorţuri, despre probleme referitoare la filiaţie, sunt strâns legate de alte domenii sociale şi mai ales de cel al instituţiei şcolare, ea însăşi în plină schimbare atât în privinţa formelor, cât şi a funcţiilor. Să ne amintim că şcoala din timpul Republicii era foarte discriminatorie. De vreme ce era vorba despre asigurarea pentru fiecare copil a unui stoc de cunoştinţe în relaţie cu viitoarea sa poziţie socială şi profesională, existau o cale scurtă şi una lungă. Prima era destinată claselor populare, care se mulţumeau să urmeze şcoala până la obţinerea unei autorizaţii de muncă, atunci când copilul învăţa bine şi manifesta interes pentru studii ; a doua cale era cea a claselor burgheze, care îşi îndrumau copiii către învăţământul superior.

După al Doilea Război Mondial, şcoala a dorit să se deschidă mai mult (politică pusă în practică în cele din urmă de Valéry Giscard d'Estaing în 1975), iar primele lucrări marcante şi integrate chiar educaţiei naţionale îşi puneau problema menţinerii inegalităţilor şcolare. Constatarea faptului că ele persistă a orientat obiectivul cercetării către studierea rolului familiei în aceste procese. De câţiva ani, adoptarea unor metode mai apropiate de etnografie sau de sociologia comprehensivă au determinat o nouă viziune asupra legăturilor între familie şi şcoală. În locul lucrărilor clasice referitoare la evaluarea rezultatelor şcolare prin recurgerea la clasificările socioprofesionale, noile cercetări arată cum şi de ce au loc intrările şi ieşirile din câmpul şcolii.

Instaurarea şcolarităţii obligatorii pentru toţi a presupus o schimbare considerabilă în cadrul instituţiei familiale şi al societăţii în ansamblul ei, fiind resimţită mai puţin decât accesul femeilor la muncă sau la contracepţie. În mediul popular sau muncitoresc, copilul era un bun al familiei, în sânul căreia era socializat. Deprinderile agricole învăţate de la tată şi cele domestice învăţate de la mamă constituiau cadrele principale ale socializării copilului.

Școala este cea care invadează căminul familial. Pentru burghezie, ea devine un nou partener, un aliat al proiectelor familiale ; altădată, în mediile muncitorești, ea era considerată o concurentă, a cărei utilitate în privința destinului prevăzut pentru copii nu putea fi percepută. De ce li s-ar fi impus copiilor niște materii al căror conținut era îndepărtat de cultura lor, inutil pentru locul de muncă pe care-l vor ocupa și care mai ales le întârzia intrarea în câmpul muncii ? Numeroase romane – mai ales cele ale lui Annie Ernaux – au evocat aceste tensiuni între copiii ce învățau bine proveniți din clasele populare și părinții lor, care le-au devenit străini. Astfel, în cadrul tuturor claselor sociale, între familie și instituția școlară au existat relații complexe. În plus, odată cu revoltele din suburbii din noiembrie 2005, în cadrul școlii a apărut problema etnică.

Întâlnirea dintre dispozitivul școlar și instituția familială

Pentru generațiile apărute în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, intrarea pe piața muncii nu necesita deținerea vreunei diplome. Situația este cu totul alta după răspândirea șomajului în societate ; preocuparea egalitară de a-i face pe cât mai mulți indivizi să acceadă la diploma de bacalaureat îi stigmatizează cu atât mai mult pe cei care nu o obțin. Astfel, începând cu anii '90, rolul părinților se afirmă tot mai mult, de vreme ce lipsa unui loc de muncă face în așa fel încât obținerea unei diplome să devină obligatorie, chiar dacă acest lucru nu este suficient pentru evitarea șomajului. Din acel moment, sociologia școlii, mult timp concentrată asupra educației, a politicilor școlare, a cadrelor didactice sau a elevilor, redă locul – central – cuvenit părinților, al căror rol fusese pentru ceva timp uitat.

Întoarcerea familiei în sociologia școlii a survenit mai ales datorită întrebărilor privind cazurile lipsite de logică, cum ar fi cel al copiilor născuți în familiile modeste care, conform logicii de clasă și capitalului cultural, n-ar fi trebuit să reușească să obțină o diplomă de studii superioare și totuși au reușit. Cum se explică acest succes apărut acolo unde în mod normal ar fi trebuit să nu existe ? Ce rol joacă familia în acest proces neașteptat ? *A contrario*, având în vedere eșecul școlar și violența din școli, părinții sunt percepuți prin prisma conceptului de *parentalitate*, care le stigmatizează incapacitatea de a face față responsabilităților. De aici interesul acestor noi anchete, care, examinând îndeaproape situația din teren, examinează cu finețe relația dintre rolurile

familiale şi procesele şcolare. Din acest moment, nimeni nu va mai crede că familia îşi delegă fostele funcţii instituţiilor exterioare înfiinţate de stat, fie că este vorba despre domeniul sănătăţii, al asistenţei persoanelor în vârstă sau al educaţiei. Dimpotrivă.

Numeroase lucrări au reorientat într-un mod nou viziunea în privinţa locului familiei faţă de instituţia şcolară (Van Zanten, 2002). Rolurile instituţionale şi familiale sunt văzute ca fiind complementare, cu atât mai mult în cazul şcolii, când părinţii sunt interesaţi de destinul şcolar al copilului şi de obţinerea unei diplome, singura în stare să asigure, dacă nu ascensiunea socială, atunci cel puţin speranţa menţinerii statutului social. Şi aici diferenţa socială joacă un rol considerabil, cheltuielile de şcolarizare fiind de patru ori mai mari pentru părinţii care practică o profesie liberală decât pentru părinţii muncitori (Gissot, Héran, Manon, 1994).

Reuşita şcolară a copiilor depinde nu doar de „moştenirea" culturală, ci şi de mediul social. Alegerea instituţiei în care copilul va fi şcolarizat este determinantă şi va genera strategii rezidenţiale, cel puţin pentru cei care îşi permit acest lucru. Este evident că omogenitatea recrutării sociale a rezidenţilor din „vestitele cartiere" permite frecventarea instituţiilor publice care asigură prezenţa semenilor (Pinçon, Pinçon-Charlot, 1989). Dimpotrivă, o prezenţă masivă a indivizilor locali şi străini este asociată cu probleme şi dificultăţi şcolare, de unde rezultă, în cazul aglomerărilor urbane, numeroase cereri de derogare în privinţa repartizării şcolilor. Mai ales începând cu studiile liceale, familiile fac alegeri din ce în ce mai responsabile şi se orientează către colegiile private. Familiile din clasele sociale medii, care au contururi imprecise şi o marjă a strategiilor rezidenţiale mai modestă decât cea a claselor favorizate, investesc cel mai mult din punct de vedere moral şi material în urmărirea evoluţiei şcolare a copiilor, pentru că sunt obsedate ca aceştia să obţină o diplomă (Barthon, Oberti, 2000 ; Oberti, 2005).

O anchetă desfăşurată în colegiile din cadrul Academiei din Bordeaux scoate la lumină etnicizarea raporturilor sociale, aşa cum se manifestă ele în spaţiul şcolar ; ea demonstrează legăturile strânse între familie, habitat şi şcoală (Felouzis, Liot, Perroton, 2005). 10% dintre instituţiile din cadrul acestei academii şcolarizează 26% dintre elevii care provin dintr-un mediu defavorizat (48%) sau care au rămas în urmă cu un an sau chiar doi (46%). Evitarea colegiilor cu o „reputaţie proastă" (adică cele frecventate de un mare număr de elevi imigranţi) este strâns legată de stigmatizarea locurilor de rezidenţă. Amestecul social şi etnic este respins şi de familiile franceze

obişnuite, care vor să le ofere copiilor cele mai bune şanse. Atunci când un copil intră la colegiu, părinţii sunt preocupaţi nu doar de „nivelul" acestuia, ci şi de colegii pe care îi va avea, cultura lor devenind dominantă în perioada adolescenţei.

Aşadar părinţii pun în practică multiple strategii de ocolire a rigidei „repartizări şcolare", ce impune un amestec pe care ei îl resping. Dacă îşi permit să facă acest lucru, ei se orientează către colegiile private. În privinţa liceelor de stat, acestea sunt obiectul cererilor de derogare. Acestea sunt motivate din mai multe raţiuni (proximitatea locului de muncă al mamei, cursuri specializate ce urmează a fi urmate etc.), care ascund adevăratul motiv al evitării instituţiilor frecventate de adolescenţi consideraţi periculoşi. La rândul lor, directorii de liceu, pentru a preîntâmpina retragerea celor mai buni elevi ai lor, iniţiază cursuri în mai multe limbi sau care combină materia şcolară cu cea artistică. Rezultatul este acelaşi, numai că segregarea se instalează în interiorul instituţiei. Aşadar strategiile familiilor se exercită în privinţa alegerii uneia dintre opţiunile referitoare la liceu, care determină orientarea copiilor. Cele care deţin un capital cultural cunosc şiretlicurile pentru a continua să caute diferenţa. De exemplu, eliminarea în 1981 a ciclului de studii secundar a determinat familiile să „aleagă" între opţiunile privind limbile moarte, astfel încât să se reconstituie clasele de elită (Duru-Bellat, 2000, p. 77).

Cercetătorii sunt interesaţi şi de parcursul şcolar al copiilor la domiciliu, sarcină încredinţată de cele mai multe ori mamei ; desigur, gradul de sprijin depinde de bagajul de cunoştinţe al acesteia şi al părinţilor în general, care, în mediile cele mai defavorizate şi mai ales în rândul celor care au emigrat recent, se pot considera incompetenţi în asigurarea acestei sarcini. De asemenea, condiţiile de muncă ale părinţilor trebuie să le permită acest lucru (efortul zilnic dublu al femeii angajate). Însă părinţii pot fi substituiţi de persoane care să-i ajute, cum ar fi fraţii şi surorile mai mari şi chiar bunicii care locuiesc aproape. În cadrul diferenţelor de gen, trebuie subliniat faptul că băieţii beneficiază mai frecvent de ajutorul părinţilor, fie pentru că sunt mai reticenţi faţă de constrângerile educaţiei şcolare, fie pentru că reuşita lor şcolară pare a fi mai importantă decât cea a fetelor, în privinţa cărora deseori se spune că oricum se vor mărita mai devreme sau mai târziu (Duru-Bellat, 1994, 1995) ! Pregătirea şcolară a copiilor este caracterizată de asemenea prin recurgerea la cursuri în particular şi la activităţi extracurriculare, sportive sau culturale. În aceeaşi măsură în care doresc să vadă că sunt acumulate noile cunoştinţe, aşa cum am văzut când am dat exemplul colegiilor din Bordeaux, părinţii controlează şi mediul social în care evoluează copiii lor.

Parcursul şcolar al copiilor în caz de divorţ

Familia este aşadar interlocutorul privilegiat al şcolii. Dar care familie şi care părinte ? Odată cu creşterea ratei divorţurilor, s-au depus eforturi pentru a se cunoaşte consecinţele separării părinţilor asupra evoluţiei şcolare a copiilor lor. Un studiu desfăşurat în anii '80 asupra copiilor în caz de divorţ arăta că nu exista nici o legătură între această situaţie, care începea să devină una normală, şi reuşita şcolară ; în acelaşi timp, s-a observat că se înregistrau rezultate mai puţin bune în cazul copiilor concubinilor despărţiţi (Bourguignon, Rallu, Théry, 1985).

O anchetă mai recentă detaliază aceste concluzii, interesându-se de „viitorul copiilor din familiile despărţite" (Archambault, 2002). Ea atrage atenţia asupra dificultăţii corelaţiilor. De exemplu, în cadrul unui mediu social identic, copiii mamelor cu studii superioare urmează studii de mai lungă durată şi obţin o diplomă superioară. Însă, cum riscurile despărţirii cuplului părintesc sunt mai ridicate atunci când mama are studii superioare, copiii riscă să sufere de pe urma acestei situaţii.

Totuşi, concluziile sunt clare : „oricare ar fi mediul social, despărţirea cuplului părintesc este asociată unei reuşite şcolare de un nivel mai slab a copilului. Se pare că avantajul şcolar legat de o copilărie petrecută în cadrul unei familii favorizate din punct de vedere cultural şi social este puternic redus în cazul unei dezmembrări familiale". Variabila cea mai importantă este nivelul de educaţie al mamei ; chiar şi în cadrul aşa-ziselor medii favorizate, dacă mama are studii mai modeste şi intervine despărţirea părinţilor, rata eşecului la bacalaureat creşte cu 11 procente. În familiile de muncitori, ciclul de studii secundar este afectat şi de despărţirea părinţilor, de vreme ce un copil din doi renunţă la sistemul şcolar fără să obţină nici o diplomă, faţă de un copil din trei atunci când cuplul de părinţi nu se destramă. Prin urmare, costul social al separării părinţilor este cu atât mai mare în mediile muncitoreşti, de vreme ce obţinerea diplomei de bacalaureat este singurul mijloc (necesar, dar nu suficient) pentru a intra pe piaţa muncii. Divorţul a devenit ceva obişnuit, iar consecinţele sale asupra reuşitei şcolare a copiilor au dispărut şi sunt cu atât mai dăunătoare cu cât nivelul social este mai scăzut.

Însăşi despărţirea părinţilor explică mai puţin deprecierea reuşitei şcolare decât adaptările rezidenţiale, conflictele cu părinţii şi/sau părinţii vitregi, care fac în aşa fel încât parcursul şcolar să devină mai puţin sigur sau ca adolescentul să încerce să scape de locuirea într-un cămin măcinat de certuri (Martial, 1996 ; Cadolle, 2000). O anchetă organizată de INSEE referitoare la eforturile educative ale familiilor arată printre altele că mamele singure exercită un

control minim asupra şcolarităţii copiilor, din simplul motiv că sunt strâmtorate în privinţa timpului (Duru-Bellat, 1994).

Dacă o componentă esenţială a autorităţii părinteşti este relativă în privinţa urmăririi evoluţiei şcolare a copiilor, ar fi cazul să ne punem problema rolului „părintelui în plus" în această privinţă. Tema şcolii pune în lumină locul pe care îl ocupă părintele vitreg. Într-adevăr, supravegherea educaţiei este este una dintre principalele componente ale autorităţii părinteşti, fiind înţeleasă ca „îndatorire de protecţie" (Goody, 1982). O anchetă coordonată de Thierry Blöss (1996) referitoare la intersectarea sociologiei familiei cu educaţia este interesată de condiţiile de realizare a rolului educativ al părintelui vitreg, urmărind traiectoriile biografice ale indivizilor şi cuplurilor. În funcţie de mediile familiale, poziţia tatălui vitreg oscilează între retragere absolută şi implicare, inclusiv sub formele sale autoritare (vezi figura 10).

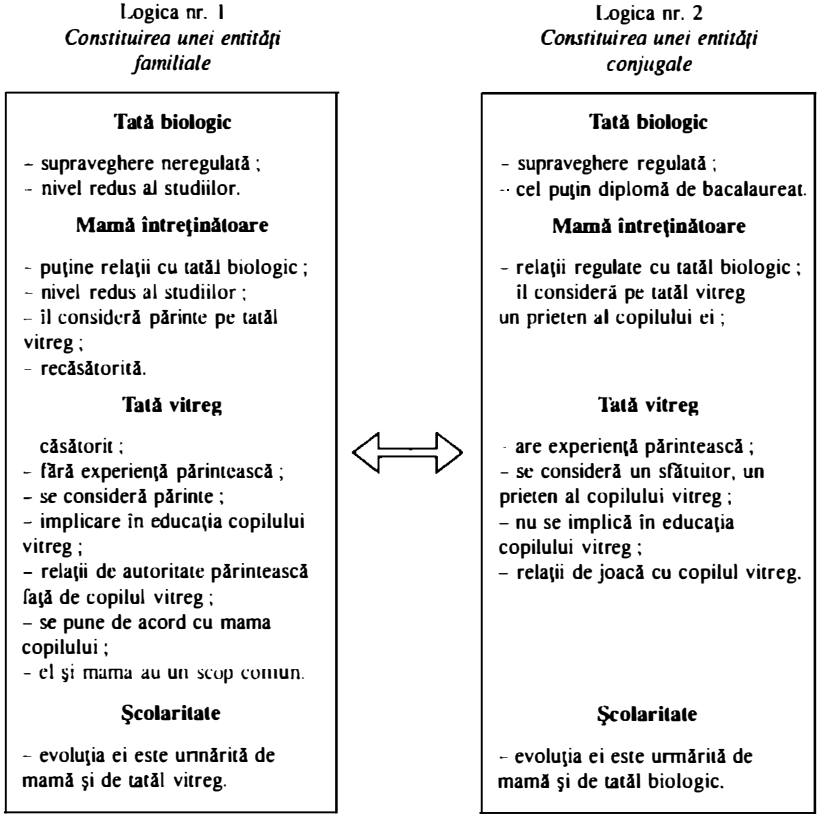
Logica nr. 1
Constituirea unei entităţi familiale
Tată biologic
- supraveghere neregulată ;
- nivel redus al studiilor.
Mamă întreţinătoare
- puţine relaţii cu tatăl biologic ;
- nivel redus al studiilor ;
- îl consideră părinte pe tatăl vitreg ;
- recăsătorită.
Tată vitreg
căsătorit ;
- fără experienţă părintească ;
- se consideră părinte ;
- implicare în educaţia copilului vitreg ;
- relaţii de autoritate părintească faţă de copilul vitreg ;
- se pune de acord cu mama copilului ;
- el şi mama au un scop comun.
Şcolaritate
- evoluţia ei este urmărită de mamă şi de tatăl vitreg.
Logica nr. 2
Constituirea unei entităţi conjugale
Tată biologic
- supraveghere regulată ;
- cel puţin diplomă de bacalaureat.
Mamă întreţinătoare
- relaţii regulate cu tatăl biologic ;
îl consideră pe tatăl vitreg un prieten al copilului ei ;
Tată vitreg
- are experienţă părintească ;
- se consideră un sfătuitor, un prieten al copilului vitreg ;
- nu se implică în educaţia copilului vitreg ;
- relaţii de joacă cu copilul vitreg.
Şcolaritate
- evoluţia ei este urmărită de mamă şi de tatăl biologic.

Figura 10. *Cele două modele de implicare a părintelui vitreg în urmărirea evoluţiei şcolare a copiilor*

Sursă : Blöss, 1996.

Fiecărui tip de conjugalitate îi corespund forme specifice de educaţie a copiilor ; astfel, rolurile educative ale tatălui biologic separat şi ale tatălui vitreg vor fi dependente de moştenirea comportamentelor conjugale anterioare. Un anumit număr de mame erau încă de la prima lor uniune investite cu toate sarcinile educative, iar refacerea căsătoriei nu schimbă cu nimic această situaţie ; nici tatăl biologic, nici cel vitreg nu se vor ocupa de evoluţia şcolară a copiilor. În schimb, dacă după divorţ contactele cu tatăl biologic sunt regulate, acesta îşi va continua implicarea în educaţia copiilor, ceea ce îl va marginaliza complet pe noul companion al mamei.

În general, locul actual al tatălui vitreg depinde de reprezentarea locului pe care el trebuie să-l ocupe în familie şi de reprezentările pe care mama le are în privinţa locului pe care acesta trebuie să-l ocupe. Viziunea ei în această privinţă va determina spaţiul de manevră al soţului, în funcţie de experienţele trăite în timpul uniunii anterioare. „A nu-i recunoaşte tatălui vitreg nici cea mai mică prerogativă părintească trimite cu gândul la o viziune mai segmentată a noii uniuni... Acest punct de vedere are la bază distincţia pe care o face mama între, pe de o parte, spaţiul conjugal, al noului cuplu pe care ea îl formează alături de noul ei soţ, iar pe de altă parte, spaţiul parental, compus în esenţă din cuplul filial pe care îl formează împreună cu copilul său, al cărui tată biologic este membru de drept, deşi el nu-şi exercită întotdeauna responsabilităţile la nivelul sperat de mamă" (p. 59).

O analiză factorială a corespondenţelor distinge două modele opuse care pot fi asociate unor contexte sociale diferite, primul referitor la mediile populare, iar al doilea la cele mai înstărite.

Studenţii şi părinţii lor

Atunci când copiii ajung în perioada studiilor superioare, rolul familiei devine cu atât mai puţin pregnant atunci când părinţii nu au absolvit astfel de studii şi prin urmare sunt străini de acest domeniu. Dimpotrivă, părinţii cadre de conducere sau cu studii superioare susţin alegerile copiilor lor, ajutându-i să se orienteze (Galland, Oberti, 1996).

Răspândirea tot mai mare a absolvirii studiilor superioare implică încă o susţinere financiară din partea părinţilor. În ce condiţii o acceptă aceştia? Care sunt raţiunile ce susţin acest sprijin părintesc, un alt semn de solidaritate între generaţii, care se afirmă ca una dintre caracteristicile instituţiei familiale

a noului mileniu? Cum se articulează acest sprijin pe nevoia de autonomie a tânărului adult? O anchetă referitoare la studenţi detaliază fluxurile monetare de la o generaţie la alta şi confruntă răspunsurile părinţilor şi ale copiilor date la aceleaşi întrebări. Vincenzo Cicchelli (2001) s-a inspirat din „monografiile familiale" ale lui Le Play pentru a culege un material cu multiple faţete. Relaţia dintre distanţă şi proximitate poate fi negociată mai mult ca oricând: 74% dintre studenţi declară că părinţii lor nu au intervenit în alegerea studiilor lor. Părinţii nu doresc sub nici o formă să-şi plaseze copilul într-o nouă poziţie, de dependenţă sau de „asistat". Este de dorit să se dezvolte din partea sa simţul responsabilităţii. „Student fiind, el nu va concepe nici să se gândească *ad vitam aeternam*, nici să afişeze comportamente de rentier, nici să se plaseze în optica destinatarului unilateral şi necondiţionat al ajutorului financiar părintesc: părinţii vor ca el să exteriorizeze mărcile maturităţii sale, fiind conştient de natura temporară a statutului său. Tânăr fiind, el nu va concepe să-şi uite obligaţiile universitare" (p. 87). Fiind alături de părinţi, aceştia îi pot asigura, în afara susţinerii financiare, un sprijin moral pentru căutările sale (sau pentru alternativele din timpul studiilor sale).

Dacă există un moment în care se observă pregnanţa filiaţiei, care pune în valoare ajutorul şi reciprocitatea în construirea autonomiei generaţiilor, el este cu siguranţă această relaţie între părinţi şi copiii studenţi, ataşaţi încă de căminul părintesc şi în acelaşi timp autonomi. Iată de ce, în ciuda aspiraţiilor la un alt gen de viaţă decât cel al părinţilor, se observă o continuitate în privinţa valorilor familiale, cu siguranţă mai mare în cazul familiilor în care ambele generaţii au studii superioare (Galland, Oberti, 1996, p. 62).

Inegalităţi sociale, familiale şi şcolare

Producerea inegalităţilor şcolare

Este cunoscută celebra teorie a lui Bourdieu şi Passeron (1970) conform căreia şcoala are ca funcţie legitimarea „urmaşilor", discursul său referitor la egalitatea de şanse rămânând o mistificare necesară pentru reproducerea reuşită a inegalităţilor. Ceea ce creează inegalitatea nu este atât organizarea vizibilă a învăţământului, cât definirea cunoştinţelor şi instituirea codurilor ce corespund celor ale burgheziei şi ale claselor dominante.

La rândul său, Raymond Boudon (1977) respinge ipoteza cinismului structurii sociale şi îşi pune problema strategiilor familiilor: oare au ele interesul să-l împingă pe copil să facă studii îndelungate care nu-i vor servi la nimic, de vreme ce el este destinat să devină, la fel ca părinţii săi, muncitor în fabrică? Prin urmare, autorul denunţă efectele perverse ale politicilor generoase, dar utopice.

Şcolarizarea masivă a procedat într-adevăr la închiderea în sine a copilului, la separarea lui de adulţi. Cât timp şcoala nu a fost obligatorie, ea nu era decât un aspect secundar, copilul deţinând în egală măsură spaţiul adulţilor, casa, atelierul, strada. Din acel moment s-a produs o ruptură şi, chiar dacă nu este vorba despre un învăţământ de tip internat, tinerii vor avea propriul spaţiu, sustrăgându-se din lumea adulţilor. Complementaritatea între proiectul familial şi şcoală este evidentă pentru anumite categorii sociale, dar nu pentru toate. În cazul claselor de mijloc, şcoala permite realizarea aspiraţiilor de ascensiune socială şi instituie valorile culturale ale clasei burgheze, care a instaurat-o. Există o complicitate în jurul aceluiaşi proiect de reproducere socială.

Dacă în anii când oricine putea găsi un loc de muncă, şcoala punea piedici proiectului de intrare rapidă a tinerilor în câmpul muncii, în perioada şomajului, ea rămâne singura speranţă de mai bine. Niciodată aşteptările în privinţa ei nu au fost atât de puternice şi nici decepţiile atât de evidente.

Primele semne ale inegalităţilor sociale sunt vizibile începând cu grupa mijlocie de la grădiniţă, când copiii au între 4 şi 5 ani (Duru-Bellat, 2002, p. 60), şi continuă în clasele primare. Chiar comportamentele familiilor participă la mecanismele de producere a inegalităţilor sociale, familiile de muncitori optând pentru învăţământul profesional atunci când copiii lor obţin doar nota 9 la examenul final al primului ciclu secundar, în timp ce, pentru aceeaşi notă, familiile în care părinţii sunt cadre de conducere optează pentru învăţământul liceal. Consiliile clasei dau curs acestor opţiuni, şcoala contribuind astfel la rândul ei la producerea inegalităţilor. Doar familiile de imigranţi manifestă ambiţii în privinţa copiilor lor, optând pentru învăţământul liceal în cazul aceleiaşi note (Duru-Bellat, 2000, pp. 78-79).

În faţa transformărilor profunde ale societăţii contemporane, se pare că şcoala, aşa cum era văzută de Jules Ferry şi Émile Durkheim, trece printr-o perioadă de criză. În ancheta intitulată *Retour sur la condition ouvrière* (*Analiză asupra condiţiei muncitorilor*), Stéphane Beaud şi Michel Pialoux (1999) analizează efectele continuării şcolarităţii în mediile populare. Pentru a lupta împotriva devalorizării condiţiei lor, muncitorii îşi determină copiii să

deprindă, cum spun ei, un „bagaj" de cunoştinţe tehnice peste nivelul celor vechi, pentru a evita ceea ce ei înşişi îndură în fabrică, şi anume umilirile şi devalorizările.

Autorii analizei atrag atenţia asupra faptului că obiectivul de prezenţă la bacalaureat a 80% dintre elevi nu face decât să-i marginalizeze pe ceilalţi 20%, elevii orientaţi către şcolile profesionale fiind supuşi unui proces de devalorizare. Analizarea etnografică a comportamentelor de limbaj şi vestimentare (de exemplu, reticenţa în privinţa purtării salopetelor de lucru) ilustrează din plin „sentimentul de excludere şi autodepreciere" pe care îl simt copiii de muncitori, orientaţi către învăţământul profesional (p. 170). De altfel, părinţii care supraveghează cu mare atenţie evoluţia şcolară a copiilor lor sunt dezorientaţi de atitudinea şcolii contemporane: în viziunea lor, aceasta este foarte permisivă; ea nu mai este selectivă, ceea ce contravine valorilor fundamentate pe efort şi dovada reuşitei.

Beaud şi Pialoux sunt interesaţi de diverse ramuri şcolare la care au acces copiii de muncitori – liceul tehnic, bacalaureatul profesional ori studii superioare la universitate – şi observă preocuparea constantă a părinţilor de a adapta parcursul şcolar al copilului lor la posibilităţile de angajare. Pe de o parte, ei refuză modelul autoritar de odinioară, însă, pe de altă parte, sunt sceptici şi plini de confuzie în privinţa incertitudinii pieţei locurilor de muncă.

Ancheta etnografică permite demonstrarea corelaţiei între discursurile privind şcolaritatea copiilor, neliniştile pe care aceasta le suscită şi poziţia socială şi profesională a tatălui. Dacă părinţii sunt relativ încrezători în privinţa propriului viitor profesional, ei vor fi mai puţin pesimişti referitor la rolul şcolii în viaţa copiilor lor. În fine, odată intraţi la liceu ca urmare a dorinţei părinţilor, copiii de muncitori vor întâmpina dificultăţi în a îşi însuşi „un program de studii gândit pentru un alt public şcolar" (p. 242). În plus, şocul cultural al acestor adolescenţi este puternic, de vreme ce intră pentru prima dată în contact cu copii proveniţi din familii mai bine poziţionate din punct de vedere material şi simbolic. Tinerii observă diferenţa în privinţa stilului vestimentar, dar şi a nivelului şi modalităţii de exprimare orală. În plus, ei au o concepţie utilitaristă referitoare la liceu: obţinerea unei diplome care să permită studiile de lungă durată şi însuşirea unei profesii care să le permită intrarea în societate. Instrumentalizarea învăţământului liceal a mai fost identificată la alte grupuri sociale din diverse periferii. Astfel, plecând de pe poziţia unui observator privilegiat, întrucât participa cu regularitate la şedinţe de consiliere şcolară la Nanterre, Julie Deville (2003) a putut să tragă o concluzie similară.

O tânără liceană spune că motivul pentru care participă la ore este „pentru a obţine un loc de muncă şi pentru a câştiga bani", şi nicidecum din interes intelectual ; astfel se explică slaba implicare a acestor copii în privinţa lecturii, dificultăţile în privinţa scrisului, identificarea unor anumite comportamente de incorectitudine. Tinerii au o atitudine utilitaristă, se plâng că trebuie să înveţe lucruri care nu le vor fi de folos niciodată.

„Marea neînţelegere dintre generaţiile şcolii", în opinia lui Stéphane Beaud şi Michel Pialoux

„Numeroşi liceeni ai «democratizării» rămân la distanţă de cultura şcolară, urmându-şi studiile târâş-grăpiş. Îndepărtarea de părinţi se produce prin neînţelegeri şi deseori prin rea-credinţă, mai ales pentru că nu e justificată de exemplaritatea carierei lor şcolare. «Contradarul relaţional» al copiilor faţă de părinţi pare azi, dacă nu inexistent, cel puţin foarte limitat. Pe de o parte, părinţii fac «sacrificii» financiare, morale, pun o miză costisitoare şi riscantă pe şcoală. Or, întârzierea «întoarcerii investiţiei educative» (ca să vorbim în termeni economici) se prelungeşte mult, iar liceul le dă copiilor «proaste obiceiuri» – în privinţa timpului, a banilor, a viziunii referitoare la «oamenii simpli» –, fiind înţeles, se pare, exclusiv ca un loc de aculturalizare la modul de viaţă specific adolescenţei burgheze, aculturalizare ce se reduce de multe ori la o aspiraţie visătoare. Distanţa socială şi afectivă dintre părinţi şi copii nu este compensată însă în mod obligatoriu de asigurarea unui destin şcolar şi social mai bun. Aşadar acest mod de şcolarizare are un preţ dublu. În acest caz, prelungirea studiilor copiilor face în aşa fel încât părinţii lor să devină şi mai «bătrâni»: prin incultura lor şi prin modalităţile de a face şi a simţi, precum şi prin faptul că nu pot să le transmită nimic moştenire copiilor." (p. 278; vezi capitolul 6)

Neînţelegerile dintre familiile obişnuite şi instituţia şcolară sunt şi mai puternice în cazul familiilor de imigranţi.

Familiile de imigranţi şi şcoala

Aspiraţii şi decepţii

În marea lor majoritate, familiile de imigranţi sunt familii de muncitori, iar şocurile culturale sunt mai evidente în cazul lor decât în cazul francezilor, mai ales în plan lingvistic. O anchetă referitoare la un numeros eşantion reprezentativ, coordonată de Ministerul Educaţiei Naţionale din Franţa în 1989, a studiat

performanţele şi carierele şcolare ale elevilor străini sau proveniţi din rândul imigranţilor ; ancheta oferea mai ales o descriere detaliată a mediului familial al elevilor. 76,3% dintre copiii francezi nu remăseseră repetenţi nici un an, faţă de 54,3% în cazul copiilor străini sau cu părinţi imigranţi. Naşterea în străinătate sau un început de şcolaritate parţială în altă ţară au o influenţă negativă, precum şi numărul fraţilor, problema apărând de la trei copii în sus (Vallet, Caille, 1996). În ciuda dificultăţilor, familiile de imigranţi au deseori proiecte şcolare ambiţioase pentru copiii lor, aflate în legătură cu proiectul migrator al reuşitei, iar, „întrucât, de altfel, lucrurile stau la fel pentru toată lumea", copiii lor au aceleaşi şanse de reuşită cu copiii francezi (Duru-Bellat, Van Zanten, 2006, p. 163). Totuşi, atunci când condiţiile sociale, familiale şi culturale nu sunt întrunite, problema etnică se manifestă în cadrul inegalităţilor sociale, chiar dacă până atunci ea nu a existat.

Cazul copiior născuţi în familii din Africa Subsahariană diferă de cel al familiilor maghrebiene, prin faptul că decalajul dintre culturile familiale din ţara de origine şi din Franţa este şi mai evident. Alterarea modelului patriarhal, criza dominaţiei masculine, conflictele conjugale, poligamia care uneşte femei tinere cu soţi în vârstă conduc la carenţe educative grave pentru aceşti tineri *blacks*, care au numeroşi fraţi şi sunt crescuţi deseori într-un climat de violenţă. Într-adevăr, taţii, aflaţi într-o situaţie de dominaţie absolută, nu-şi regăsesc statutul decât în satul de origine, mai ales atunci când îşi întreţin familia rămasă în ţară ; ei construiesc şcoli, moschee sau case cu banii câştigaţi în Franţa. Pentru aceşti imigranţi este mai important să trimită bani în ţară decât să încurajeze studiile copiilor lor, care vor contribui şi mai mult la apariţia rupturii între generaţii (Lagrange, 2005).

De aici rezultă eşecurile şcolare deosebit de numeroase în rândul copiilor născuţi în familiile de imigranţi, fie că sunt maghrebiene sau africane. În ancheta referitoare la o comunitate urbană din Aquitaine, cele 59 de colegii şcolarizează 33 681 de elevi, dintre care 10,5% sunt „alohtoni", conform terminologiei autorilor. 10% dintre instituţii (adică şase colegii) şcolarizează 25% dintre elevi. 70% dintre elevi provin dintr-un mediu defavorizat ; 33% dintre ei au pierdut un an, iar 14% au pierdut doi sau mai mulţi ani, faţă de o medie de 25%, respectiv 6% (Felouzis, Liot, Perroton, 2005, pp. 94-95).

Beaud şi Pialoux, a căror anchetă este desfăşurată asupra unui cartier populat în cea mai mare parte de familii de origine maghrebiană, demontează mecanismele strategiilor acestor părinţi, care diferă total de cele ale francezilor, mai ales prin faptul că ei refuză orientarea profesională şi doresc pentru

copiii lor studii de lungă durată, fapt pe care muncitorii francezi îl consideră complet nerealist. Din cauza decalajului dintre culturile şcolare şi cele familiale, eşecul şcolar este deseori întâlnit în familiile de imigranţi, mai ales în cazul băieţilor, dar şi fetele se confruntă cu fenomenul deşcolarizării.

Majoritatea copiilor de imigranţi ce reuşesc să-şi continue studiile provin din familii cu studii îndelungi din Algeria sau Maroc; ceilalţi îşi pun o speranţă „nemăsurată" în şcoală. Beaud şi Pialoux observă că: „această formă de nerealism a unei părţi dintre familiile de imigranţi poate fi înţeleasă dacă o raportăm, pe de o parte, la ceea ce am putea numi absenţa memoriei lor şcolare, iar pe de altă parte, la absenţa unui viitor pentru copiii de imigranţi fără studii din cartier, care sunt în contrast cu aceste familii. Aşadar singura soluţie după colegiu este liceul, care presupune un efort susţinut pentru a face faţă votului profesorilor sau al conducătorilor instituţiei"* (pp. 228-229).

Familiile franceze de muncitori sunt şocate de aceste atitudini, cu atât mai mult cu cât comportamentul familiilor de imigranţi li se pare în dezacord cu dorinţa lor de promovare socială prin intermediul şcolii: aduc pe lume mulţi copii, nu îi supraveghează, îşi investesc economiile nu în direcţia şcolarizării acestora, ci pentru cheltuielile de întoarcere în ţară (Beaud şi Pialoux, p. 385). Văzând maşinile supraîncărcate în momentul reîntoarcerii în ţară, familiile franceze consideră că imigranţii „sacrifică bunăstarea şi viitorul copiilor lor pentru propria vanitate, dând senzaţia la reîntoarcerea în ţară că şi-au îndeplinit scopul. Făcând asta, ei nu se comportă ca nişte «buni părinţi», preocupaţi de odraslele lor" (p. 387). Ei nu mai oferă condiţiile materiale pentru reuşita activităţii şcolare ca element de închidere în sine a grupului familial şi de întrerupere a relaţiilor cu exteriorul. Din acel moment, aşteptările prea mari sunt contraproductive şi nu oferă decât amărăciune şi resentiment. La rândul lor, am văzut că familiile franceze desfăşoară numeroase strategii pentru a evita amestecul şcolar al copiilor lor cu copiii de imigranţi.

---

* În sistemul învăţământului francez, colegiul (11-14 ani) se termină cu examenul *le brevet des collèges*. Consiliul profesoral acordă câte un vot pentru fiecare elev, hotărând dacă acesta va continua studii de scurtă durată (învăţământ profesional) sau de lungă durată (învăţământ liceal) (n. tr.).

Reuşite şcolare neaşteptate

Unul din 500 de copii de muncitori care devin ingineri are în anturajul său social şi familial persoane cu un grad mai ridicat de educaţie decât părinţii lor (Laurents, 1992). În *Tableux de familles* (1995), Bernard Lahire îşi aplică programul unei sociologii psihologice asupra studiului devenirii şcolare a copiilor din familiile defavorizate de la periferia oraşului Lyon, dintre care o mare parte provin din rândul emigranţilor. Autorul studiază cele o mie şi una de căi prin care se transmit sau apar circumstanţele ce determină aşa-zisele familii populare fie să eşueze în relaţia cu şcoala şi cu scrisul, fie să construiască această relaţie, permiţând copilului să aibă o şcolaritate reuşită, ceea ce se întâmplă mai rar în aceste medii sociale. Astfel, renunţând la statistică, Bernard Lahire arată felul în care cunoaşterea culturii scrise poate fi dobândită de cei care nu o „moştenesc".

În cadrul acestor „tablouri de familie", un copil de 8 sau 9 ani este plasat în constelaţia mediilor pe care le frecventează: al părinţilor, al fraţilor, al şcolii şi al prietenilor. Ancheta – de un tip destul de nou – este interesată în special de modalităţile concrete de socializare, în condiţiile în care un capital cultural părintesc (sau lărgit, al întregii familii) poate sau nu să fie transmis. Ea are la bază interviuri cu 26 de familii, fişe cu informaţii şcolare, interviuri cu copiii la şcoală, cu profesorii, tot felul de informaţii încrucişate etc. Întâlnirea dintre culturile familiale şi cultura şcolii permite observarea felului în care primele se pot articula celei de-a doua, oferind copilului un cadru de socializare coerent. Astfel, apare importanţa scrisului în cadrul familiei, fie că este vorba despre lectură sau despre „textele obişnuite", cum ar fi calendarul, lista de cumpărături, scurtele mementouri, adică ceea ce ţine de „ordinea morală domestică", ce inculcă unui copil capacitatea de a fi ascultător în timpul orelor de clasă, precum şi formele de autoritate familială sau tehnicile pedagogice. Dimpotrivă, unele „portrete" indică legătura imposibilă dintre universul familial şi cel şcolar; altele, în condiţii economice dificile, determină apariţia unor copii ce înregistrează „reuşite" şcolare datorită susţinerii părinţilor, a altor membri ai familiei sau graţie unei ambianţe familiale proprice culturii şcolare, în ciuda nivelului de studii slab al părinţilor.

Intrând cât mai adânc posibil în sistemul familial, poate fi criticată şi noţiunea de „demisie" parentală şi conotaţia sa moralizantă. Astfel, dascălii îi stigmatizează pe părinţi pentru că nu îi „văd" pe la şcoală; „această *lipsă a*

prezenţei este interpretată imediat - mai ales atunci când copilul întâmpină dificultăţi şcolare - ca *indiferenţă* în privinţa aspectelor şcolare în general şi a şcolarităţii copilului în particular" (p. 271).

Lucrând cu familii al căror număr de copii este întotdeauna ridicat, Bernard Lahire scoate la iveală într-un mod impresionant procesul de divergenţă socială între fraţi şi surori, foarte evident în cazul familiilor de emigranţi. Într-adevăr, nu toţi copii înregistrează reuşite, dar, în general, unul sau doi copii dintr-o familie au putut beneficia de circumstanţe favorabile. Prin urmare, la vârsta adultă, vom găsi fraţi şi surori integraţi în societatea franceză, iar alţii rămaşi în afara ei, intrând chiar în lumea delincvenţei.

A fi imigrant nu înseamnă întotdeauna să provii dintr-o familie de analfabeţi ; copiii care înregistrează succese şcolare au deseori părinţi şcolarizaţi în ţările de unde au plecat, ceea ce presupune o garanţie a reuşitei şcolare în ţara de primire : este cazul familiilor de imigranţi originari din Algeria care au o anumită pregătire şcolară (Santelli, 2001). În timp ce cadrele salariate au optat pentru studiile liceale, majoritatea angajaţilor în industrie au ales filierele profesionale sau, din cauza posibilităţilor reduse ale părinţilor, filierele tehnice, alegere impusă de profesori în urma anchetei lor, la care familia nu au putut să se sustragă, chiar dacă „vigilenţa" părinţilor ar fi putut să preîntâmpine asemenea decizii.

În cadrul acestor familii, părinţii şi-au susţinut foarte mult copiii, mai ales prin prezenţa lor fizică în momentul efectuării „temelor" pentru acasă, îndeosebi a mamelor, care investesc mult în reuşita şcolară a copiilor. În absenţa ajutorului mamelor sau al ambilor părinţi - din cauza lipsei lor de instrucţie -, acest rol de susţinere vine din partea fraţilor mai mari sau, uneori, din partea unei persoane apropiate sau a unui dascăl. Mai târziu, părinţii îşi vor susţine copiii prin acordarea unui ajutor financiar. Reuşita şcolară este deci rezultatul mobilizării familiei, care, dacă în mediile care au o anumită cultură vine de la sine, în cele care nu o deţin, aceasta este rodul unei investiţii consistente.

Mai multe anchete (Duru-Bellat, Van Zanten, 2006) au arătat că, în general, fetele sunt cele care obţin rezultate mai bune la şcoală decât băieţii, ceea ce le determină pe mame să prevadă pentru fiicele lor o viaţă mai bună decât a fost a lor. Aşa cum ţărăncile de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX şi-au încurajat fiicele să-şi părăsească satul şi să se mărite mai degrabă cu funcţionari sau cu muncitori, femeile din familiile populare (de muncitori şi/sau imigranţi) îşi încurajează fetele să urmeze o şcolaritate de o

durată mai îndelungată decât băieţii, care, în caz de eşec, vor fi orientaţi către filierele tehnice.

Astfel, aceste fete din Franţa cu originea în rândul imigranţilor participă la o tendinţă generală a populaţiei, în cadrul căreia ele se alătură băieţilor pe băncile facultăţii, depăşindu-i numeric, de vreme ce în 1997-1998 ele reprezentau 56% din totalul studenţilor, faţă de 51% în 1982-1983.

Bibliografie orientativă

Blöss, Thierry, 1996, *Éducation familiale et beau-parentalité. L'empreinte des trajectoires biographiques*, L'Harmattan, Paris.

Bourdieu, Pierre ; Passeron, Jean-Claude, 1970, *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Minuit, Paris.

Dubet, François, 1991, *Les Lycéens*, Le Seuil, Paris.

Duru-Bellat, Marie, 2002, *Les inégalités sociales à l'école. Genèse et mythes*, PUF, Paris.

Duru-Bellat, Marie ; Van Zanten, Agnès, 2006, *Sociologie de l'école*, ediţia a treia, Armand Collin, Paris.

Kellerhals, Jean ; Montandon, Céopâtre, 1991, *Les stratégies éducatives des familles. Milieu social, dynamique familiale et éducation des préadolescents*, Delachaux et Niestlé, Lausanne.

Lahire, Bernard, 1995, *Tableaux de famille. Heurs et malheurs scolaires en milieux populaires*, Hautes Études, Gallimard-Le Seuil, Paris.

Capitolul 8

Locuinţa, rezidenţa

Spaţiu al structurării vieţii conjugale şi familiale, habitatul poate constitui obiectul unei reflecţii asupra caracterului privat al spaţiilor familiale şi asupra repartizării spaţiale a rolurilor. În acest sens, rolul său este relevat de o analiză referitoare la cea mai privată şi mai intimă latură a familiei. Însă aproape niciodată ceea ce ţine de domeniul familial – probabil cu excepţia vieţii profesionale – nu este independent de domeniul public. Habitatul este obiectul unor norme care nu au încetat să evolueze de-a lungul timpului. În măsura în care ceea ce se instalează în cadrul habitatului ţine de piaţă (oare „societatea de consum" nu are ca obiectiv principal familiile, echiparea domestică şi mobilarea lor?), el este obiectul solicitudinii publice. Element central al vieţii în familie şi în cadrul oraşului, habitatul este obiectul politicilor care urmăresc să aibă efecte asupra socialului, în numele unei politici a copilăriei (îmbunătăţirea vieţii copiilor din periferii) sau a familiei (sprijinirea femeilor să-şi compatibilizeze viaţa familială şi cea profesională). Habitatul şi modurile de locuire se situează aşadar la intersecţia sferei private cu cea publică.

Instalarea, ocuparea şi locuirea într-un anumit loc. O locuinţă, un apartament, un ansamblu rezidenţial, o casă mai mică sau mai mare... Aceşti termeni trasează haloul semantic al habitatului ca locuinţă, implicând constrângeri arhitecturale şi spaţiale, dar reflectând şi normele familiale... Limba franceză duce lipsa unui termen comparabil anglo-saxonului *home*, cuvintele *maison* („casă") şi *chez soi* („acasă la cineva") trimiţând la comportamentele de apropriere a acestui spaţiu construit, ocupat. Căci spaţiul rezidenţial te locuieşte, aşa cum, la rândul tău, îl locuieşti.

În căutarea unei locuinţe, strategiilor mobiliare li se alătură cele care urmăresc să îndeplinească normele pentru ceea ce se numeşte confort. Necesitatea elementară de a ne adăposti trupul ne determină să-i asigurăm un refugiu

solid, care să-l apere de intemperii şi să ne permită să supravieţuim. Dar locuinţa noastră trebuie să răspundă unui imperativ dublu : să fie valorizantă în ochii celorlalţi şi să ne protejeze. Satisfacerea acestor aşteptări se vor manifesta în ceea ce numim „confort", un ideal deseori controversat, dar de şi mai multe ori manifestat prin noţiunea de „bunăstare" (Jacques Pezeu-Massabuau, 2002).

Surprinsă fiind într-o dinamică ce presupune multiple temporalităţi profesionale şi legate de ciclurile vieţii (naşterea, trecerea la vârsta adolescenţei, plecarea copiilor în lume etc., dar şi divorţul sau refacerea traiului în comun), rezidenţa familiei este în esenţă mobilă. Oare familiile, care au o geometrie mai mult sau mai puţin variabilă, cum ar putea jongla cu ideea de construcţie, care, se pare, este perenă?

În Franţa, sociologia habitatului are o îndelungată tradiţie de cercetări, situate la intersecţia lucrărilor referitoare la modurile de viaţă, stilurile sociale, tipologiile conduitelor de locuire şi modelelor culturale ; ea s-a epuizat mult timp în dezbateri ideologice violente între marxişti, care refuzau existenţa unor valori culturale transversale în rândul claselor sociale, şi cei de stânga, care refuzau modelul care „puţea a ordine" (Léger, 1990, p. 23). Cel care locuieşte era trecut cu vederea în aceste confruntări, pentru că diferitele sisteme conceptuale nu s-au dovedit foarte operaţionale pentru îndrumarea celor responsabili de organizările şi conceperile spaţiului de locuit. Astăzi, sociologii habitatului sunt preocupaţi mai degrabă de comportamente, prezentând astfel familiile în diversitatea lor morfologică, socială şi culturală. Studierea modului de locuire, producţie a culturii materiale, este un revelator al strategiilor familiale, fiind foarte util pentru a înţelege situaţiile de migraţie.

Locuirea între sfera privată şi cea publică

Locul habitatului le oferă indivizilor organizaţi în unităţi familiale (a căror structură este diversă, de la persoana care trăieşte singură până la familiile numeroase, recompuse, alcătuite din mai multe generaţii etc.) un spaţiu în care să se hrănească, să doarmă, să iubească, să muncească, să se protejeze de intemperiile climatului, să îşi reproducă puterea de muncă, să întreţină relaţii familiale şi sociale etc. De altfel, habitatul nu este înzestrat doar cu aceste funcţii, de vreme ce acestea pot fi îndeplinite şi în afara sa. Dar în cadrul unui

grup domestic, ele sunt concentrate. Aceste funcţii, transversale pentru toate grupurile sociale, sunt foarte diferenţiate din punct de vedere social, de la apartamentul din al VII-lea arondisment până la locuinţa din oraş, de la spaţiul rezidenţial la casa construită de familie. Habitatul presupune distincţii sociale la fel de marcante ca şcoala, cu care, de altfel, se află în strânsă legătură (vezi capitolul 7). Astfel, se pot observa ritmurile diferite de acces la funcţia privativă a locuinţei în cadrul unor grupuri sociale diverse.

Emergenţa unui spaţiu privat în mediile burgheze şi ţărăneşti

Fixat în societăţile occidentale prin construcţii durabile şi având scopul să-l izoleze pe individ de extremele climatelor reci sau calde, habitatul presupune o demarcaţie între ceea ce se află înăuntru şi ceea ce este afară, între domeniul privat şi cel public. Astăzi, el este prin excelenţă spaţiul intimităţii domestice.

Totuşi, supremaţia noţiunilor de intimitate, pudoare şi sferă privată este rezultatul unui îndelungat proces istoric. Una dintre teoriile „modernizării" familiei sugera faptul că ea putea fi obţinută prin ascensiunea unei privatizări a spaţiilor. Aceasta apărea efectiv în anumite grupuri sociale, burgheze şi ţărăneşti ; familiile de muncitori, victime ale nesfârşitei crize a locuinţelor, nu vor cunoaşte această separare decât mult mai târziu.

Să analizăm câteva planuri de case, revelatoare ale organizării spaţiale a familiei. În planul lui Le Muet (vezi figura 11), arhitect din secolul al XVII-lea, nu există sufragerie, iar bucătăria nu se învecinează cu salonul, a cărui alegere nesigură îi subliniază polivalenţa. Planurile din secolul al XVIII-lea denotă o anumită specializare a spaţiilor, dar spaţiul public de primire şi cel privat nu sunt încă delimitate precis. Culoarul, element izolant, nu există ; trebuie traversate mai multe camere, anticamere şi toalete pentru a ajunge în cameră (vezi figura 12).

Casa din secolul al XIX-lea, aşa cum o vede Viollet-le-Duc, iniţiază separarea spaţiilor private de cele publice şi atribuie fiecărei camere o fucţie precisă (vezi figura 13). A doua jumătate a secolului al XIX-lea se caracterizează printr-o formă paroxistică a închiderii în interior. Burghezii parizieni, terorizaţi de revoltele populare, se baricadează efectiv în apartamentele caselor, al căror decor, capitonat cu tapiserii, stofe şi covoare, trebuie să izoleze de exterior, de zgomot şi de clasele populare. În acelaşi timp, acesta e un spaţiu al reprezentării : decorul şi mobilierul locuinţei sunt imaginea reuşitei sociale a familiei (Bauhain, 1989).

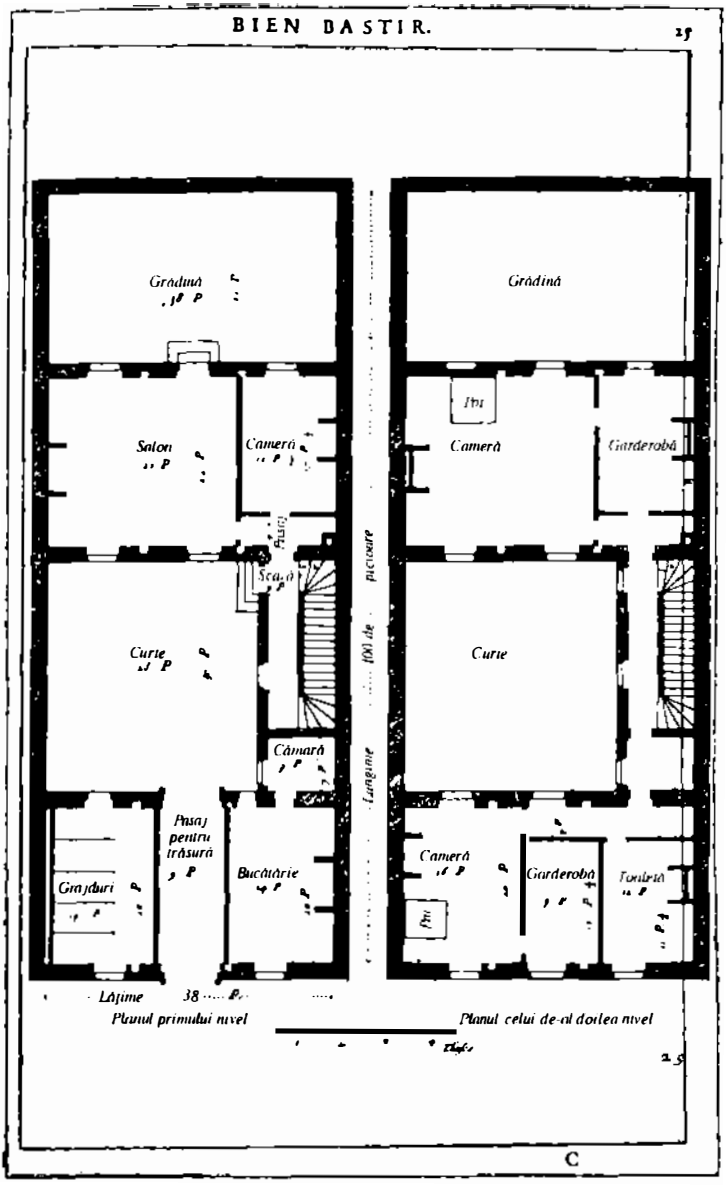

Figura 11. *Planul unei case de la oraș în secolul al XVII-lea, după Le Muet*

Sursă: G. Doyon, R. Hubrecht, *L'Architecture rurale et bourgeoise*, Vincent Fréal et Cie, Paris, 1942, p. 69.

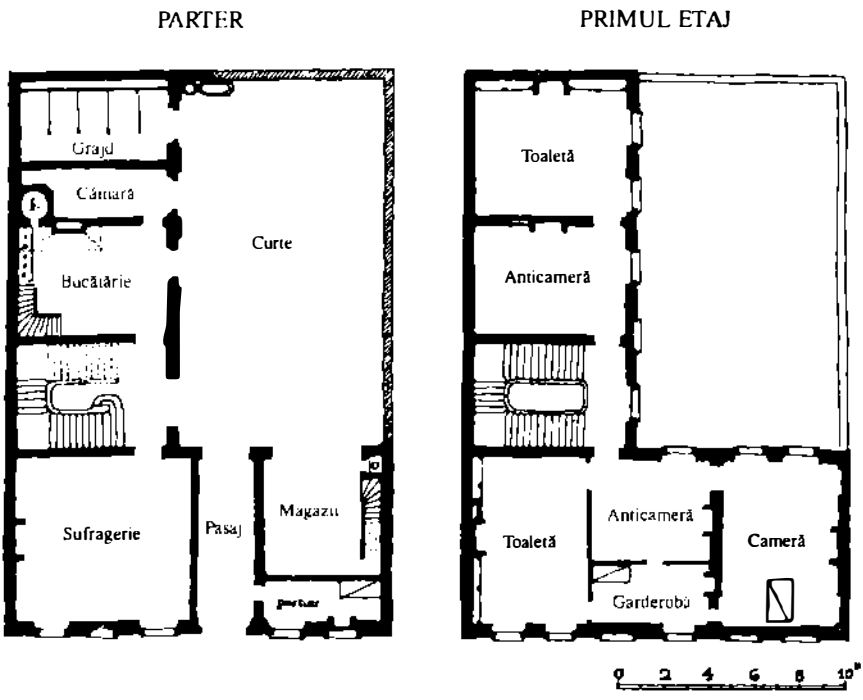

Figura 12. *Planul unui hotel particular din secolul al XVIII-lea, de Briseux, după ediţia lui Jonbert (1728)*

La rândul lor, familiile de ţărani au împărţit mult timp „camera comună", unde lucrau, se odihneau, dormeau şi trăiau. Această cameră adăpostea paturile închise cu draperii şi toată familia împărţea acelaşi spaţiu pentru somn, ceea ce a generat discuţii referitoare la „promiscuitatea" acestor locuinţe. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sub influenţa lumii urbane, renovarea caselor din mediul rural a constat uneori în transformarea etajului din hambar cu fân în camere individuale. Modernizarea a avut loc mai ales în jurul anilor '50. Astfel, în mai puţin de 30 de ani, „casa D" din Lozère, pastrând aspectul sobru pe care i l-au dat constructorii în 1870, a fost dotată cu o cameră de zi la parter, în locul fostului alcov unde dormea bunica, cu toaletă şi sală de pompe. Singurei camere destinate părinţilor i s-au adăugat trei camere speciale pentru fiecare copil; soţii D., care şi-au început viaţa conjugală în lipsuri şi indiferenţi în privinţa spaţiului, sunt acum foarte mândri de aceste transformări (Bonnin, 1993).

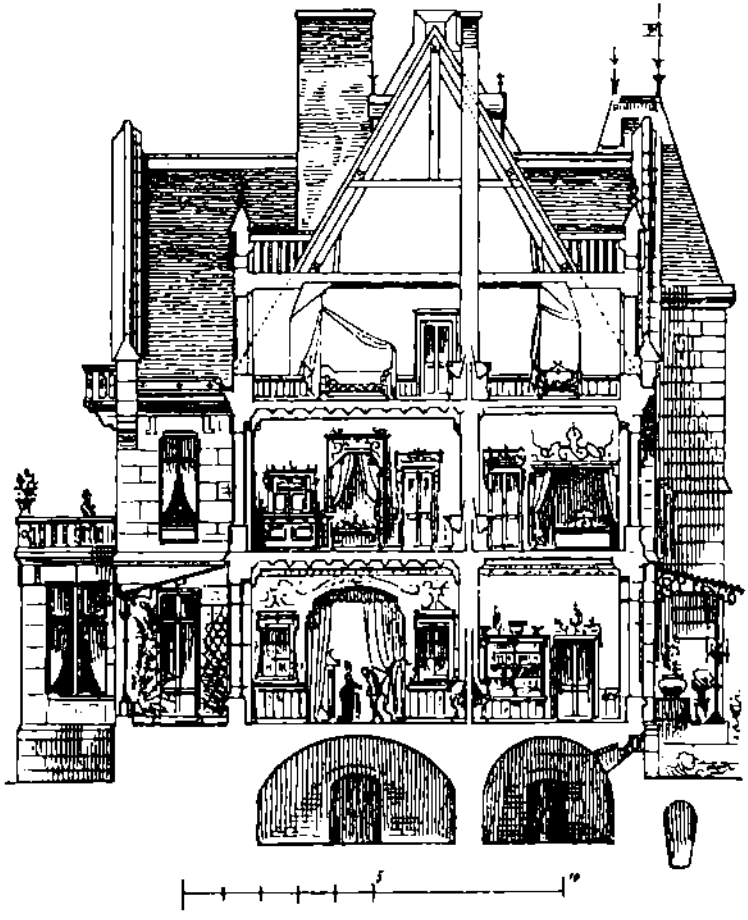

Figura 13. *Secţiune generală a unei case burgheze din secolul al XIX-lea*

Sursă: G. Viollet-le-Duc, *Histoire d'une maison*, reed., facsimil din 1873, Berger-Levrault, Paris, p. 182.

Familiile de muncitori şi dezvoltarea habitatului la periferie

Privatizarea spaţiului locuit a fost mult mai lentă în cazul muncitorilor. Locuinţa muncitorilor constituie tara începuturilor capitalismului în marile aglomerări industriale, fie că e vorba despre Lille, Roubaix, Manchester, Liverpool sau Essen. Un exemplu dintre atâtea altele: în Thann, în suburbia Kattenbach, tatăl, fiica şi ginerele trăiesc în două camere strâmte alături de

patru copii ; în locuință se intră pe ușa care dă înspre coteţul porcilor. Locuinţa construită pentru a-i adăposti pe aceşti muncitori nou-veniţi în oraş este închisă în ea însăşi după modelul fortului din Lille, al curţilor din Roubaix, al satelor de mineri, al curţilor din Liverpool, Birmingham sau Wolverhampton (Segalen, 1986, p. 384).

În cartea *Ouvriers des deux mondes* (*Muncitorii celor două lumi*), Frédéric Le Play a realizat nişte monografii foarte detaliate ale locuinţelor de muncitori.

> La jumătatea secolului al XIX-lea, un dulgher din Paris, soția sa şi cei doi copii ai lor ocupau „la etajul V două camere cu o singură aerisire şi având ca surse de lumină o fereastră şi o lucamă ovală; camera de la intrare nu era luminată şi aerisită decât indirect. Suprafața totală a acestei mici locuințe era de 21 m^2, şi anume: dormitorul cu şemineu, fereastră şi lucarnă avea 12 m^2, camera de la intrare, care avea sobă, 9 m^2; înălțimea camerei era de 2 metri. Acestei locuințe îi corespundea un mic pod sub acoperiş, unde nu puteai sta în picioare, ce servea la depozitarea rufelor murdare şi a câtorva obiecte. Tatăl şi mama dormeau în camera principală; cei doi copii dormeau separat, în camera de la intrare".

Nu putea fi vorba aici despre spaţii private. Habitatul acestei familii, considerată de autorul monografiei ca fiind cea a unor muncitori cinstiţi, dar „neprevăzători", care nu au „aplecare către viaţa burgheză", este arhetipul unei locuinţe muncitoreşti din secolul al XIX-lea. Soţia nu are un loc de muncă plătit cu regularitate şi coase acasă pentru diverse persoane. Având în vedere această viaţă domestică feminină, nu este loc, în sensul spaţial al termenului, pentru o viaţă socială.

> De altfel, Frédéric Le Play arată că vesela „conține toate obiectele din bucătărie şi de luat masa necesare pentru a primi onorabil un prieten sau doi". De fiecare dată când socializează cu cineva, dulgherul şi soția lui se întâlnesc cu un vecin, un zidar cap de familie, cu ocazia unei mese ce presupune de obicei „un rasol de vită, o tocană de oaie, o salată, câteva fructe, o ceşcuță de cafea şi un păhărel de țuică pentru fiecare". Dacă soția „preferă să stea la taclale cu vecinele sale", muncitorul „este expus destul de des distracției, ce presupune întotdeauna nişte bani dați comerciantului de vin".
>
> *Sursă*: Frédéric Le Play, *Ouvriers des deux mondes*, reprint, L'arbre verdoyant éditeur, colecția „Charpentier de Paris", 1983, pp. 7-23.

Construirea imobilelor în perioada lui Haussmann[1] avea ca obiectiv amestecarea grupurilor sociale, familiile burgheze ocupând primele etaje, cu spaţiile publice şi private ale acestora, în timp ce familiile de muncitori se înghesuiau în camerele de la etajele superioare. Această coabitare socială a fost temporară, în măsura în care zonele industriale situate în aglomerările urbane au fost mutate către periferii şi, odată cu ele, muncitorii lor.

Habitatul muncitorilor de la periferie este plin de contraste, fiindcă aceasta constituie spaţiul dintre două realităţi : excluderea din oraş şi, în acelaşi timp, spaţiul preferat. Oare periphericul este „bastardul oraşului" (Faure, 1991, p. 74)? Munca îl atrage aici pe muncitor, precum şi preţul chiriilor, mai puţin ridicat decât în oraş. Imaginile contrastante ale „migraţiilor" analizate de Levallois-Perret întrunesc toate clişeele culturii populare : medii familiale instabile, absenţa bărbatului din cămin, deschiderea domesticului către sociabilitatea colectivă şi întrajutorarea familială şi socială (Gervaise, 1991). Unul dintre polii organizării familiale muncitoreşti între cele două războaie mondiale se situează în aceste locuri care astăzi ni se par pitoreşti şi pe care memoria le divinizează, însă care erau mai degrabă nişte magherniţe insalubre. La celălalt pol al periferiei muncitoreşti se află împărţirea locuinţelor, care se bazează pe promovarea unor noi norme familiale : spaţiul, aerul curat, verdeaţa şi ataşarea muncitorului de locuinţa sa prin intermediul accesului la proprietate. Aceste principii frumoase servesc deseori la camuflarea acţiunilor suspecte ale escrocilor care vând terenuri fără viabilitate, cu acces dificil, din cauza insuficienţei mijloacelor de comunicare. Visul muncitorului care exprimă dorinţa vie de a se întoarce la familie nu se va realiza prea repede, iar terenul cumpărat cu credit bancar va fi mai degrabă locul de petrecere a weekendului decât cel al unei rezidenţe obişnuite. Este adevărat totuşi că întoarcerea soţului la familie trece prin aceste speranţe imobiliare, care au uneori succes. Astfel, familiile de muncitori italieni din Nanterre, mai ales cele dornice să se stabilească în ţara care le-a primit, îşi vor construi case individuale. Însă o casă nu era destinată unei singure familii. Proprietarii ocupau o cameră, iar pe celelalte le închiriau tinerilor emigranţi veniţi din Italia. La subsol existau mai multe camere pentru gătit, iar femeile împărtăşeau, datorită uşilor deschise, un sistem de sociabilitate care le ajuta să-şi conserve identitatea culturală şi, în acelaşi timp, să se integreze în societatea franceză (Segalen, 1990).

1. Baronul Georges-Eugène Haussmann (1809-1891) a creat programul de reformare arhitecturală a Parisului în timpul lui Napoleon al III-lea.

Între magherniţe şi casele construite de familie există mai multe situaţii intermediare, de vreme ce periferiile sunt eterogene din punct de vedere social, când „verzi", dedicate grădinăritului şi pomiculturii, când „negre", teritorii ale uzinelor. Ele primesc în cadrul lor când orăşeni izgoniţi din oraş, când indivizi din provincie, care îşi părăsesc satul. Astfel poate fi identificată originea rurală a acestor periferici din Nouveau Domont (Seine-et-Oise), prin intermediul regulilor pe care le impune puternica asociaţie sindicală de gestionare a terenurilor parcelate : interzicerea creşterii porcilor, gâştelor sau a albinelor. Familiile care locuiesc în case individuale, din moment ce acestea aparţin unor ansambluri colective, sunt supuse normelor colective implicite sau explicite care definesc o societate a bunurilor moravuri burgheze (Fourcaut, 1991).

Înainte de Primul Război Mondial, apoi în perioada interbelică, existau două instituţii destinate să moralizeze familiile de muncitori, să-i distragă pe oameni de la cabaret, dar şi de la militantismul sindical şi politic, având şi efecte asupra habitatului şi locuinţelor muncitoreşti, asupra redefinirii spaţiilor şi a rolurilor. Este vorba, pe de o parte, despre grădinile pentru muncitori, iar pe de altă parte, despre oraşele-grădini. Create de abatele Lemire în 1896, primele aveau ca scop reeducarea familiei de muncitori prin intermediul virtuţilor reprezentate de lucrul pământului, care să-i permită să-şi procure legume, îmbunătăţindu-şi mesele fără să-şi afecteze bugetul. Cultivarea acestor grădini combina munca individuală cu o sociabilitate educativă (Dubost, 1984 ; Cabedoce, 1991).

Principiul oraşelor-grădini, inspirat de proiectele sociale engleze, constituie prima încercare de a construi locuinţe populare, cu dominantă individuală şi ieftine. Plan urbanistic şi proiect social în acelaşi timp, aceste oraşe dezvoltă habitatul individual în locuinţe mici, reprezentate de câteva imobile care nu depăşesc cinci etaje, refuzând caroiajul, care marcase spaţiul primelor oraşe industriale, aşa cum erau satele de mineri din nordul Franţei. O mare importanţă se acorda proiectării spaţiilor colective, care lăsau loc micilor curţi interioare, cu spaţii sinuoase şi verzi. Numele lui Henri Sellier este asociat acestor dezvoltări ce au fost realizate în periferia pariziană în perioada interbelică şi după al Doilea Război Mondial. Locuinţa trebuia să devină locul promovării unei vieţi sociale în cadrul oraşului şi să permită organizarea vieţii în afara programului de lucru : activităţi culturale, grădinărit, locuri repartizate special pentru copii şi adulţi.

În spatele locuinţei muncitoreşti, eternă problemă materială, socială şi, în acelaşi timp, politică, se profilează figura filantropului, a celui care oferă

sfaturi sociale şi morale, a reformatorului, a politicianului şi a arhitectului visând la o societate utopică, însărcinat cu asigurarea de adăposturi pentru nişte familii şi grupuri sociale al căror mod de viaţă îl ignoră deseori.

Politicile publice şi apariţia „ansamblurilor de locuinţe"

Experienţele oraşelor-grădini ca habitat muncitoresc de la periferie reprezintă în definitiv puţin în raport cu nevoile în privinţa locuinţei. În Franţa, perioada de după al Doilea Război Mondial este marcată de o criză adâncă a locuinţelor pentru muncitori. 43% dintre familiile constituite în 1948 au condiţii de locuire insuficiente, locuinţele fiind suprapopulate (conform normelor din acea perioadă, o locuinţă cu două camere este suprapopulată atunci când adăposteşte cel puţin cinci persoane), subechipate, 63% nu au apă curentă, 77% dintre locuinţele pariziene nu au nici baie, nici duş; toaletele sunt deseori în afara locuinţei, instalate în curtea interioară sau pe palier. Acest aspect a fost pus în evidenţă de lucrările lui Paul-Henri Chombart de Lauwe (1959, 1977). La rândul său, Michel Verret (1979) insistă asupra aspiraţiilor muncitoreşti profunde din anii '70 în privinţa locuinţei analizând datele sociologice sub forma unei scrieri lirice: „Şi în primul rând «o locuinţă rezistentă», din piatră sau beton. «Un mobilier solid»: o înlănţuire de piese de mobilier (pentru sufragerie, pentru dormitor, pentru salon)" (p. 138). El insistă mai ales asupra „foamei de decor... Abundenţă a decorului, rizibilă pentru cel căruia nu i-a fost niciodată foame" (p. 143). Pentru muncitori, la fel ca pentru celelalte clase sociale, locuinţa este şi un spaţiu al reprezentării, de unde rezultă grija cu care este înconjurată atunci când bunăstarea permite deţinerea unui asemenea loc mai spaţios, decorat după propriul gust, „ca o compensaţie pentru monotonul, griul şi platitudinea din uzină şi din locuinţa săracă" (p. 143). Existenţa suprapopulării trimite la o realitate sociologică experimentată de muncitorii adulţi după al Doilea Război Mondial: traiectoriile rezidenţiale ale familiilor de muncitori ale căror membri împliniseră vârsta de 60 de ani în 1990 menţionau etapa coabitării cu părinţii impusă la începutul căsătoriei, din cauza insuficienţei numărului de locuinţe disponibile.

Legea Loucheur (1928) a marcat prima încercare din partea statului în domeniul locuinţelor, prin construirea locuinţelor ieftine. Între 1950 şi 1963 se înregistrează o intervenţie masivă a statului, de ordin legislativ, reglementar şi mai ales financiar, în vederea construirii blocurilor de locuinţe (Merlin,

1988). Într-o a doua etapă, o politică de recurgere la fonduri private a fost substituită finanţărilor publice. După construirea locuinţelor colective primite în locaţie a urmat, la jumătatea anilor '80, construirea caselor individuale în aşa-zisele spaţii periurbane. În 1990, 55% dintre familiile franceze locuiau într-o casă individuală pe care o aveau în proprietate, iar jumătate dintre locuinţe aveau o grădină.

Unele anchete sociologice analizează modalităţile de a exista în societate în cadrul acestor tipuri diverse de habitat şi consecinţele impuse de constrângerile spaţiului construit, fie că este vorba despre locuinţă sau despre ansamblul din care face parte. Să luăm cazul oraşului Nanterre, care a fost mult timp dominat de lumea muncitorească. Creşterea numărului de populaţie atrasă de dezvoltarea întreprinderilor începând cu Primul Război Mondial şi mai ales imediat după al Doilea Război Mondial a pus permanent problema fundamentală a locuinţei. În afara locuinţelor oferite de întreprindere, iniţiativă foarte apreciată (ansamblurile de locuinţe din Cheminots, Papeteries de la Seine), fiecare se descurcă aşa cum poate. Dacă au posibilitatea, unii îşi construiesc o casă, alţii închiriază, iar alţii stau într-un apartament mobilat. De asemenea, construirea primelor blocuri de locuinţe a fost apreciată de populaţie şi de municipalitatea comunistă ca un mare succes menit să amelioreze condiţia familială a muncitorilor. Era mijlocul de afirmare a promovării sociale prin accederea la normele de confort modern: o cadă de baie sau un duş, toalete interioare, apă caldă şi încălzire centrală. Locuinţa în sine era pe plac datorită spaţiilor sale luminoase şi mai ales datorită camerelor destinate copiilor, care fuseseră până atunci apanajul burgheziei. Însă eradicarea sociabilităţii din cartier era mai puţin acceptată.

Puţin câte puţin, odată cu creşterea nivelului de trai, muncitorii din Naterre renunţă la anumite locuinţe de la bloc, în care se instalează o populaţie imigrantă, care a părăsit bidonvilurile şi ansamblurile de locuinţe de tranzit. Nemulţumirea specifică familiilor din anii '70, care nu voiau să fie „împreună" într-un habitat prea „mare", indică eşecul proiectului de amestecare socială al acestor construcţii (Chamboredon, Lemaire, 1970); din acest moment, unele cartiere se golesc parţial de populaţia originală şi mai ales de copiii muncitorilor care au reuşit să obţină o anumită mobilitate socială şi s-au grăbit să părăsească aceste locuri. Prin urmare, rămân alături câteva familii de muncitori în vârstă, pensionari, cei care, din lipsă de posibilităţi, nu au putut să plece, precum şi unele familii de imigranţi. Eforturile de restaurare a clădirilor (inclusiv prin dărâmarea marilor blocuri în linie) sunt dovada politicilor privind

habitatul, ce urmăresc evitarea fenomenului ghetoului, caracteristic marilor aglomerări americane.

Locatarii apartamentelor de la bloc trebuie să accepte un bun care nu este al lor şi să trăiască într-un loc mai degrabă impus decât ales, având în vedere situaţia lor socioeconomică ; desigur, sunt apreciate spaţiul şi confortul, însă aspectele ce ridică probleme sunt degradarea spaţiilor comune, zgomotul etc. Existenţa la bloc implică aceste nenumărate mici conflicte, ce arată diferenţe de cultură cu privire la nivelul sonor, la folosirea holurilor şi a scărilor, însă care împart familiile în privinţa „utilizării obişnuite", ce permite viaţa în comun (Faufmann, 1983) sau, în caz contrar, conflictele şi, dacă este necesar, plecarea.

Locuinţa familiilor de imigranţi

Deseori, prima etapă a imigrării este cea din cartierul etnic integrat şi chiar din imobilul etnic, aşa cum stau mărturie dramele din vara anului 2005, când sunt descoperite magherniţele în care erau adunate familiile originare din Africa de Vest. Problema plasării lor într-o nouă locuinţă s-a confruntat direct cu cea a culturii lor poligamice şi cu cea a decoabitării celor două sau trei soţii. Poligamia este interzisă în Franţa, iar administraţia închide ochii în privinţa ei, până când apar chiar drame umane.

Promovarea emigranţilor reconstituie deci habitatul lor tradiţional, dar face acest lucru puţin câte puţin. Astfel, într-un cartier de imigranţi algerieni din Marsilia, tendinţele familiilor de a se deplasa din centru către periferie sunt expresia procesului de aculturaţie. La marginile cartierului le vom întâlni pe cele care s-au integrat mai bine în societatea franceză ; în interior, spaţializarea grupurilor de locuinţe izolate trebuie să asigure o coabitare armonioasă a acestor diverse etnii, iar celibatarii sunt deseori separaţi strict, pentru că în această societate în care căsătoria reprezintă normalizarea socială, ei sunt consideraţi periculoşi. Casele ridicate în aceste cartiere de către proprietarii lor răspund unor imperative ale societăţii de origine. Ele sunt orientate cu spatele spre mare ; sunt construcţii închise în ele însele, în jurul unei curţi, fapt ce asigură existenţa unui spaţiu pentru familia extinsă şi locuri intime rezervate familiei restrânse. Totuşi, în centrul casei, spaţiu esenţial feminin, toate camerele se deschid unele către altele, fără posibilitatea izolării. Evoluţia habitatului imigranţilor face deci referire la modelul culturii de origine, dar se

înscrie în tendinţa socială generată de un contact îndelungat cu societatea de primire (Barou, 1986).

În 1999, 31,24 % dintre familiile de imigranţi trăiau în apartamente la bloc, iar când se mutau în altă locuinţă, majoritatea preferau parcul social. În cadrul politicilor de reabilitare a acestui habitat s-au observat deseori împotriviri în privinţa părăsirii cartierelor, în ciuda stigmatizării acestora de către mass-media. Mulţi dintre tinerii care locuiesc încă împreună cu părinţii îşi doresc decoabitarea, rămânând însă în acelaşi perimetru ; dorinţa de a rămâne în acelaşi loc reflectă absenţa unei dorinţe de mobilitate socială, care, în toate cazurile de „reuşită" a imigranţilor, se traduce, dimpotrivă, prin achiziţionarea unei locuinţe mai mari sau mai mici în afara habitatului social.

> Realizarea efectivă a mobilităţii rezidenţiale rezultă în urma întâlnirii dintre ambiţia reuşitei profesionale sau numai personale şi voinţa de îndepărtare de un loc marcat de prezenţa populaţiilor care cunosc eşecul, a căror proximitate părea o piedică în realizarea acestei ambiţii. (Barou *et al.*, 2003)

Răsturnarea raporturilor dintre autohtoni şi familiile care îşi au originea în rândul imigranţilor care locuiesc în apartamente la bloc face în aşa fel încât şocul cultural să fie mai evident. Cauzele conflictelor între cele două tipuri de populaţie (de exemplu, în Montbéliard) pun în evidenţă strategii familiale diferite : familiile autohtone îi acuză pe imigranţi că au foarte mulţi copii şi că nu-i supraveghează, că îi trimit să se joace afară şi că preferă să economisească pentru a trimite bunuri în ţara de origine în loc să îşi sprijine copiii în perioada şcolarităţii acestora. Familia maghrebiană funcţionează încă după principiul întoarcerii şi al investirii în ţara de origine, în timp ce familiile franceze se străduiesc să-şi adune toate mijloacele necesare reuşitei şcolare a copiilor lor, chiar dacă este vorba despre instruirea lor acasă, unde li se asigură bune condiţii de studiu (spaţiu, linişte) (Beaud, Pialoux, 1999, pp. 384-390).

Conflictele familiale rezidenţiale au o legătură profundă cu problema locului de muncă. În istoria imigraţiei franceze, integrarea se realizează prin intermediul locului de muncă. Or, în Montbéliard, angajarea tinerilor imigranţi este tot mai dificilă, posibilităţile lor restrângându-se, prin urmare, serios (pp. 390-396). În cartier, ei sunt percepuţi ca nişte ameninţări pentru familiile respectabile, iar din cauza micii delincvenţe cotidiene sau a actelor „necivilizate", cresc riscurile la care sunt expuşi ceilalţi copii atunci când banii din vânzarea drogurilor îi fac putrezi de bogaţi. Ancheta demografică demontează structura

categoriei „copil de imigrant", ce pare ameninţătoare pentru familiile din apropiere. Dezindustrializarea antrenează ravagii sociale şi în acest caz, la fel ca peste tot.

Stigmatului pus locuinţelor de la bloc i se adaugă cel al inserării în ansamblul de locuinţe, închis în el însuşi aşa cum erau curţile din secolul al XIX-lea. Ansamblul de locuinţe nu este un cartier, pentru că îi lipseşte mai ales deschiderea către posibilităţile oferite de reţeaua urbană (magazine, spaţii verzi, servicii publice). Din acest moment, familiile se repliază asupra lor înseşi, iar asta cu atât mai mult cu cât sunt private de orice resursă culturală şi socială (Oberti, 1993).

Dinamicile rezidenţiale

Situaţia contemporană a habitatului este marcată de mai multe tendinţe complexe: reabilitarea centrului oraşelor, ce trimite către periferii familiile mai puţin bogate (de exemplu, reocuparea de către familiile burgheze a zonei de est din Paris: „boemii" din Belleville); înmulţirea sectoarelor de habitat individuale, destinate mai degrabă familiilor tinere; în fine, abandonarea marilor ansambluri rezidenţiale celor mai sărace dintre familiile franceze sau imigranţilor, care întrunesc toate dificultăţile sociale şi economice.

Habitatul locuinţelor mici din mediul periurban are deja o istorie îndelungată în Franţa: el îi oferă familiei o casă, o grădină, proximitatea faţă de spaţiile verzi şi o anumită protecţie spaţială şi socială: copiii pot să se joace afară şi să profite de spaţiile colective. De câţiva ani se observă o tendinţă de închidere a noilor ansambluri de locuinţe, căpătând ceva din imaginea aşa-numitelor *gated communities* („comunităţi izolate") americane (Billard, Chevalier, Madoré, 2005). Destinate claselor medii, acestea sunt deseori ansambluri de locuinţe colective, aflate în locaţie sau în proprietate. Închiderea permite intimitatea şi le oferă numai celor care locuiesc aici unele facilităţi prezente: terenuri de tenis sau piscină; ea protejează în mod simbolic de spargeri sau de factorii dăunători puşi pe seama „tinerilor". Aceste forme de habitat care pun accentul pe lipsa de securitate se răspândesc în programele agenţilor imobiliari. Ele denotă o îngrijorătoare ruptură a legăturii sociale, care întăreşte fenomenul excluderii. Dar, fie că e închis ori deschis, habitatul micilor locuinţe constituie astăzi o componentă importantă a identităţii sociale a rezidenţilor (Charmes, 2005, p. 68).

Deşi clasicizat, habitatul este foarte specific. El rebuie să fie de asemenea foarte flexibil, pentru a se adapta dinamicilor familiale. Cândva, la ţară, mărimea familiei sporea prin naşterea copiilor, prin găzduirea slugilor sau a ucenicilor, a rudelor apropiate sau îndepărtate etc. Flexibilitatea grupului domestic putea să se adapteze unei aranjări a mobilierului de tipul „dă-te mai încolo ca să încap şi eu în pat" sau de tipul adăugării de mobilier alături de cel deja existent ; astfel, în Bretania, tânăra familie care se instala la părinţi nu beneficia deloc de o cameră separată, marcându-şi teritoriul doar prin prezenţa patului cu baldachin şi a dulapului personal. Totuşi, de cele mai multe ori, se observa o mobilitate extremă a locuinţei familiale. În urma moştenirilor şi succesiunilor, chiar şi în situaţiile de preciput, casele sunt împărţite şi reîmpărţite, uşile sunt sparte, separările iau locul deseparărilor, iar la un moment dat un copil ar putea reasambla casa din bucăţi (Collomp, 1978).

Conform modalităţilor de organizare a societăţii, părinţii bătrâni, pensionaţi, se vor mulţumi cu o cameră din casă sau li se va construi o căsuţă în fundul grădinii. Aceste exemple care ţin de un trecut îndepărtat arată faptul că cei care construiau cândva case au găsit soluţii - desigur, nu întotdeauna pe gustul tuturor moştenitorilor ! - pentru a face cât mai flexibilă locuinţa familiei. Problema este mai complexă astăzi. Construcţia însăşi pare ridicată din prefabricate grele. Dacă renunţarea la o locuinţă este impusă uneori de o schimbare pe plan profesional, de mult mai multe ori cuplurile sunt determinate să opteze pentru o altă rezidenţă datorită dinamicii familiale şi creşterii numărului de copii.

Flexibilităţii „biologice" a ciclului vieţii familiale - naşterea copiilor - şi flexibilităţii sociale - divorţ, monoparentalitate, recompuneri familiale etc. - li se adaugă flexibilitatea socială - mobilitate profesională, pensionare. Nevoia de spaţiu este şi mai mare, nu numai datorită schimbării normelor (ideea necesităţii unei camere pentru fiecare copil s-a impus începând cu anii '70) şi nu doar din cauza interacţiunii dintre generaţii, care face ca bunicii să dorească să-şi păstreze o cameră suplimentară pentru a sta cu nepoţii atunci când aceştia le sunt lăsaţi în grijă, ci mai ales datorită noilor forme de viaţă conjugală.

Tinerii care locuiesc împreună doresc un spaţiu temporar, în centrul oraşului ; cuplurile care divorţează, iar apoi coabitează au nevoie de două locuri în care să locuiască şi chiar de trei, atunci când între noul coabitant şi copiii părintelui care i-a luat în îngrijire relaţia este încordată ; persoanele în vârstă care trăiesc singure doresc o cameră în care să stea cu cel care le îngrijeşte ; camera de

9 m^2 este prea mică pentru un tânăr de peste 20 de ani care încă locuieşte împreună cu părinţii etc.

Familiile desfăşoară toate tipurile de strategii pentru a scăpa de constrângerile privind spaţiul, iar acest lucru este cu atât mai evident în cazul celor mai săraci. Astfel, cei care locuiesc în anumite oraşe-grădini îşi reorientează utilitatea balcoanelor pentru a face din ele un fel de încăperi în care spală vasele, extensie binevenită a unei bucătării prea strâmte ; de asemenea, balcoanele unor apartamente adăpostesc tot soiul de plante, fiind surogate ale grădinilor, sau pot servi ca loc de depozitare. Ne putem „juca" şi cu un spaţiu restrâns chiar dacă doar la nivelul cuvintelor, ce duc cu gândul la un simbolism al utilizării spaţiului. O anchetă referitoare la familiile care locuiesc într-un bloc de locuinţe de la periferia pariziană demonstrează diversitatea modurilor de utilizare a spaţiului (Chevalier, 1993). Deşi camera principală are proporţii şi dimensiuni identice, cei care locuiesc aici îi atribuie denumirea de „cameră de zi", „sufragerie" ori „salon", în funcţie de diferitele sale utilizări sociale şi culturale. Pentru unii, funcţia este cea care este pusă în prim-plan, şi anume luarea mesei ; denumirea „cameră de zi" denotă funcţionalitatea multiplă a acestui loc. Denumirea de „salon" este utilizată de familiile care se simt declasate în aceste locuinţe de la bloc şi fac referire la un plan de apartament mai burghez, sau de imigranţii de origine rurală, care utilizează foarte puţin acest spaţiu, el devenind o cameră fastuoasă, aşa cum putem întâlni în unele ferme moderne, în care viaţa socială se desfăşoară la bucătărie, iar „salonul" nu este încălzit, fiind încărcat cu mobilă scumpă şi nefiind folosit decât cu rare ocazii (vezi casa D., p. 259).

De la rezidenţă la „sistemul de habitat"

Modalitatea de locuire, producere a culturii materiale, este un aspect revelator al strategiilor familiale, mereu în mişcare, fie că este vorba despre o mişcare demografică, socială sau despre mobilitatea migratorie. Dacă familiile au o geometrie variabilă, prin urmare, habitatul lor este la fel. Sociologii substituie noţiunea de „unitate rezidenţială" cu una mai dinamică : „sistem de habitat". Aceasta presupune observarea familiilor de-a lungul multiplelor faţete rezidenţiale pe care le prezintă, „ca un mod de habitat ce articulează mai multe arii de rezidenţă separate în spaţiu şi ocupate diferenţial în timp" (Bonvalet *et al.*, 1999, pp. 242-243). Anchetele arată felul în care sunt făcute ajustările spaţiale nu doar de către cuplu, ci de toată familia implicată. A doua casă e

deseori impropriu numită „secundară" (Dubost, 1998). Oricare ar fi forma de habitat secundară, „familia rămâne elementul motor şi raţiunea principală a achiziţionării sau a preluării" (p. 34). Uneori se moşteneşte, se cumpără sau se închiriază un loc pentru o reîntregire familială periodică, adunându-i pe membrii familiei dispersaţi geografic. În acest loc se nasc amintiri comune sau prinde contur o identitate familială. Procentul de proprietate a unei asemenea rezidenţe este în jur de 11%, în timp ce rata proprietarilor unei rezidenţe este de 50-70%.

Şi mai puţin decât în cazul francezilor pot fi înţelese strategiile rezidenţiale ale familiilor de imigranţi dacă nu ţinem cont decât de habitatul lor din ţara de primire; utilizarea conceptului de „sistem de habitat" este foarte fructuoasă în acest context pentru a scoate la lumină strategiile familiale şi rezidenţiale ale emigranţilor. Portughezi, maghrebieni sau turci, ei au construit o locuinţă în ţara de origine, iar existenţa lor este împărţită între aceste două habitate. Este vorba deseori despre o dedublare a spaţiilor rezidenţiale.

O anchetă desfăşurată în 1992 pune în evidenţă importanţa fenomenului în cazul portughezilor, 19,3% dintre ei fiind proprietarii unei alte locuinţe decât rezidenţa lor principală, această situaţie fiind valabilă pentru 8,4% dintre maghrebieni (Arbonville, Bonvalet, 1999). Condiţiile de locuire sunt deseori cu mult inferioare în Franţa faţă de cele ale rezidenţei construite în ţara de origine, sacrificiul dintr-o anumită ţară contribuind la succesul obţinut în cealaltă. Însă atitudinile în privinţa acestor locuinţe diferă în funcţie de generaţii, acestea putând avea o importanţă secundară în anumite cazuri sau principală în altele.

Studiind rezidenţele marocanilor emigraţi în Franţa care au construit în ţara de origine, Daniel Pinson (1999) remarcă diferenţa de percepţie pe care o au diferite generaţii: „Dacă pentru iniţiatorul emigrării locuinţa în ţara de primire este, în privinţa ocupării, principală, din punctul de vedere al reprezentării mentale, ea este secundară, întrucât casa pe care o va construi la întoarcere, un proiect pe cale de realizare, constituie o perspectivă şi o preocupare mult mai importante. Dimpotrivă, pentru descendentul său, frustrările unei locuinţe principale devin cu atât mai adânci cu cât casa construită de tată în Maroc capătă o imagine valorizantă, desigur, dar secundară, ca o locuinţă de vilegiatură" (p. 71). Într-adevăr, dacă părinţii se văd întorcându-se în ţară în momentul pensionării şi percep locuinţa de la bloc drept tranzitorie, nu acelaşi lucru se întâmplă în cazul copiilor, care văd în acesta locul construirii propriei identităţi. Din această cauză, ei îşi vor determina părinţii să fie în pas cu familiile franceze.

Această diferenţă în privinţa strategiilor explică de asemenea neînţelegerile reciproce cu francezii, aşa cum au arătat Stéphane Beaud şi Michel Pialoux. Din punctul de vedere al emigranţilor, este vorba despre concentrarea întregului efort pentru a investi cât mai puţin în această casă, în timp ce francezii nu concep decât un salariu constant şi trăiesc mai puţin bine decât ei. Aceste case constituie locul securităţii identitare, rezultatul unui an de muncă. Emigranţii pleacă timp de o lună în concediu pentru a se bucura de aparenţele unei pretinse reuşite sociale, manifestată prin cadouri consistente. La fel ca în cazul francezilor, casa devine locul construirii memoriei familiale, loc de reîntâlnire a familiei lărgite. Într-un fel, ei se află într-o poziţie superioară faţă de vecinii lor francezi, de veme ce dispun de un rezervor simbolic al identităţii valorizante, departe de unica referinţă a locuinţei de la bloc.

Cazul migraţiei portugheze este foarte interesant datorită vechimii sale şi a importanţei strategiilor rezidenţiale, care pun foarte bine în evidenţă efectele acestui sistem de dublă rezidenţă. Veniţi în Franţa în cuplu prin anii '60, emigranţii portughezi proveneau din rândul păturilor ţărăneşti celor mai sărace, iar migraţia lor avea ca scop căpătarea propriei independenţe lucrând în construcţii. O mare parte dintre ei erau constructori, iar de multe ori ridicau clădiri fără să consulte arhitecţi ; asemănătoare celor din Portugalia, acestea păstrau toate semnele specifice prostului gust. Închise timp de unsprezece luni pe an, aceste case par să sfideze tradiţiile arhitecturale locale, iar studiile de socio-arhitectură pun în discuţie sincretismele realizate pe faţadele lor, ostentaţia decorurilor şi confortul uneori extravagant al băilor, care nu sunt folosite niciodată (Villanova, Bonvalet, 1999).

Locuinţa – spaţiu intim, individual şi familial

Locuinţa nu este doar o carcasă exterioară, amplasată într-un anumit mediu geografic ori social. Faptul de a locui se caracterizează printr-o investiţie colectivă a cuplului şi a copiilor. Casa este ţinta strategiilor de consum, dominate de schimbări în privinţa normelor confortului. Odată spaţiul echipat, se pune problema transformării sale în ceva propriu, prin aproprierea lui ; dar, pentru a deveni al familiei, nu e mai puţin adevărat că el este teatrul diviziunilor sexuale, cu atât mai evidente atunci când este vorba despre o casă cu grădină.

Legile domesticului

Ceea ce până şi în anii '50 părea „normal", adică să împarţi patul, baia, să iei masa şi să dormi în aceeaşi cameră, să utilizezi toaleta împreună cu mai multe familii, pare astăzi inacceptabil. A apărut o întreagă teorie a sensibilităţii corpului şi a domeniului domestic. Într-adevăr, alături de proiectele care au în vedere habitatul în general şi habitatul social în particular, odată cu sfârşitul Primului Război Mondial, s-a dezvoltat o tendinţă de amploare în privinţa impunerii unor norme noi, cunoscute sub denumirea de arte menajere.

Faptul că mişcarea intitulată societate de consum, ce corespunde perioadei celor „30 de ani glorioşi", a putut cunoaşte un asemenea avânt s-a datorat deceniilor în care societatea a fost preocupată de noile norme ce guvernează domeniul domestic. De-a lungul acestei perioade, diferenţele privind modurile de viaţă, care constituiau o veritabilă linie de demarcaţie între grupurile sociale, s-au redus considerabil, chiar dacă mecanismele sociale şi culturale contribuie la menţinerea lor la distanţă, ceea ce Pierre Bourdieu numea „distincţie".

Pentru a se explica această revoluţie în domeniul domestic, s-a evocat deseori ascensiunea muncii femeilor, retragerea în familie şi elanul individualismului. La fel de importantă a fost dispariţia unei categorii sociale la fel de învechite ca stratificarea socială, şi anume cea a slugilor şi a servitorilor. În momentul când atingeau un anumit nivel de înavuţire, toate familiile, fie că trăiau în mediul urban sau rural, fie că era vorba despre ţărani sau burghezi, aveau una sau mai multe slugi pe lângă casă. Am putea crede chiar că munca la domiciliu a devenit o categorie ce ţine de domeniul producţiei, fiind considerată inferioară, din cauză că presupunea o mână de lucru numeroasă, ieftină, desconsiderată, aflată în interiorul şi, în acelaşi timp, în afara familiei. Între 1896 şi 1911, în toată Franţa se înregistrau între 900 000 şi 1 000 000 de slugi. Cele mai mari case din Paris puteau angaja în 1900 până la 30 de persoane, iar casele mai puţin bogate, 18 ! Burghezii înstăriţi aveau trei slugi : o cameristă, o bucătăreasă şi un majordom. Majoritatea familiilor aveau o îngrijitoare care făcea de toate (Martin-Fugier, 1979). Prin 1940, cuplurile burgheze căsătorite angajau o îngrijitoare franceză ; pe la 1960, angajau o îngrijitoare spaniolă sau portugheză. După 1970, mai puţin de 1% dintre familii dispuneau de o menajeră.

Societatea de consum a apărut ca urmare a constatării dispariţiei serviciului la domiciliu şi a faptului că locuinţa putea beneficia de progresele pe care industria părea că le rezervă doar sectoarelor grele. Ea a avut ca suport un intens efort de educare destinat potenţialilor cumpărători (bărbaţi sau femei) şi utilizatorilor sau mai degrabă utilizatoarelor. Din acest punct de vedere, sociologia unei iniţiative cum ar fi Salonul Artelor Menajere pare elocventă în privinţa curentului de idei ce a străbătut societatea franceză între anii 1930 şi 1970, precedând şi manifestându-se în perioada celor „30 de ani glorioşi". Încadrarea menajerei a făcut în aşa fel încât efortul de redresare a claselor populare iniţiat în secolul al XIX-lea să fie reluat de filantropi sau de medicii igienişti. Sub pretextul de a transforma căminul într-un loc plăcut şi cochet, s-a făcut din el un element constitutiv al consumului. Asupra familiei cade responsabilitatea de a face economia să funcţioneze.

Conform definiţiei din *Larousse ménager*, din 1950, „toate artele menajere permit aplicarea cunoştinţelor logice şi a mijloacelor speciale în realizarea bunăstării în viaţa domestică. Artele menajere nu contribuie doar la o bună comportare a familiei, conform formulei tradiţionale. Ele se extind la ansamblul activităţilor şi distracţiilor domestice, precum şi la dispoziţiile care să le asigure. Astfel, mai ales prin practica artelor menajere, se tinde către o mai bună adăpostire, locuire, luminare, încălzire, curăţare şi recreere, o mai bună preparare a mâncării, luare a meselor, curăţare a locuinţei, întreţinere a lenjeriei, creştere a copiilor, o mai bună protejare şi, în fine, o mai bună coordonare a casei urmând regulile economiei domestice şi ale organizării menajere. Pe scurt, artele menajere la un loc reprezintă arta de a şti să faci tot ceea ce permite şi apără fericirea casei". Sintagma a fost inventată de Jules-Louis Breton, care a iniţiat în 1923 un concurs pentru perfecţionarea aparaturii menajere, cu scopul de a-i incita pe cei din industrie să aplice şi în domeniul produselor domestice inovaţiile tehnologice care revoluţionau industria grea (Segalen, Le Wita, 1993).

Primele saloane aveau ca ţintă o clientelă burgheză, sărăcită de consecinţele războiului, obligată mai ales să-şi reducă personalul domestic. Primele aparate electrice mici de uz casnic sunt destinate să fie utilizate mai degrabă de îngrijitoare decât de stăpâna casei. Însă, foarte repede, având în vedere succesul crescând al expoziţiei, clientela socială a salonului se diversifică, acesta instalându-se în 1926 la Grand Palais, unde va rămâne până în 1961. Vocaţia educativă a salonului se afirmă, iar publicul se lărgeşte : este vizitat în familie, dar şi de copii, de membrii unor numeroase asociaţii familiale, de

membrele Jeunesses Agricoles Chrétiennes Féminines etc., în timp ce manifestări asemănătoare se desfăşoară în provincie. Din 1960 până în 1980, salonul se va instala la CNIT de la Défense, pentru a se transforma apoi în salon profesional, renunţând la vocaţia pedagogică, ce devenise desuetă în ultimii ani.

Ţinta Salonului de Arte Menajere nu este „consumatorul" abstract, ci femeia casnică, ce are în grijă o familie şi responsabilităţile domestice aferente. Punându-i la dispoziţie inovaţiile aduse de maşinism şi electricitate, se urmăreşte uşurarea „poverii" femeii casnice. Să ne amintim de sloganul „Moulinex eliberează femeia" ! Cuvintele de ordine sunt : *comoditate*, *igienă*, *flexibilitate*, *curăţenie*, *confort*, *economie*. Optica este specific familistă, aşa cum dovedeşte, printre multe altele, alocuţiunea de inaugurare a salonului rostită de Henri Queuille, preşedintele solonului din 1949 :

„Salonul de Arte Menajere nu prezintă doar soluţiile progresului domestic sub aspectul lor economic şi material, rolul său educativ extinzându-se la nivelul vieţii spirituale a căminului. Nu doar aparatura este îmbunătăţită, confortul în privinţa îndeplinirii sarcinilor menajere, ci şi avantajele în privinţa stilului, a măsurii, a culturii, tot ceea ce ne încântă viaţa familială şi este pus în practică în cadrul activităţii domestice, dar şi al plăcerilor reconfortante. Raza de acţiune socială a unei asemenea instruiri nu ar trebui subestimată. Prin bunăstarea proprie, satisfacem într-o mare măsură această aspiraţie la fericire care trebuie să-l animeze în mod legitim pe om în momentul îndeplinirii sarcinilor sale cotidiene. Îmbunătăţirea vieţii căminului este cea mai bună justificare a zelului profesional, iar atracţia a ceea ce numim *home* este condiţia plăcerilor familiale sănătoase şi reparatorii." Sunt fixate obiectivele : femeia casnică să devină mai eficientă, iar bărbatul să se întoarcă într-un cămin atrăgător.

Construirea spaţiului propriu

Ideologii societăţii de consum aveau tendinţa să nu vadă în consumator decât o marionetă care urma ceea ce impunea moda. De altfel, erau puse în opoziţie bunurile făcute în mod artizanal, producătorul fiind faţă în faţă cu utilizatorul, şi cele produse în masă, în mii de exemplare. Se pare că ataşamentul afectiv nu era rezervat decât primului tip de bunuri. Ancheta coordonată de Sophie Chevalier (1993) demonstrează, dimpotrivă, relaţia aproape fizică dezvoltată

cu elementele de mobilier cumpărate în momente precise ale ciclului vieţii familiale. Observaţia etnografică este deci contrară afirmaţiilor formulate de socioeconomiştii din anii '70 şi '80.

Familiile îşi cumpără mobilierul după ce au reflectat îndelung, după ce au comparat preţuri şi au răsfoit cataloage, după ce soţul şi soţia au discutat despre gusturile fiecăruia şi au făcut evaluări. Odată intrate în spaţiul lor domestic, în „interiorul" lor, aceste mobile şi ornamente, chiar dacă sunt produse în mii de exemplare, devin unice. Fiecare cuplu dezvoltă strategii decorative pentru personalizarea spaţiului său ; găsim aici şi obiecte făcute manual, fie că este vorba despre tapiserii sau chiar plante verzi ; la ora actuală, cuplurile mai tinere cumpără de la comercianţii de mobilă elemente de „ambianţă" rustică, exotică etc.

Interiorul este o construcţie permanentă, iar dacă descifrezi stilul de mobilare sau de decorare a unei camere înseamnă să înţelegi în acelaşi timp trecutul şi viitorul cuplului. Se vorbeşte astăzi despre traiectorii rezidenţiale, dar la fel de bine poate fi folosit termenul „traiectorii mobiliare". Să luăm cazul unor muncitori în vârstă din Nanterre (Segalen, 1990), care, după ce au ocupat diverse locuinţe „garnisite" cu de toate, după ce au trăit printre mobile recondiţionate mai mult sau mai puţin, erau mândri că îşi cumpără mobilierul „de salon", apoi pe cel „de dormitor". Familiile de muncitori mai înstărite le ofereau aceste ansambluri copiilor în momentul căsătoriei ; alţii trebuiau să aştepte şi să economisească, întrucât cumpărarea cu credit nu apăruse încă în anii '50-'60. Prin urmare, cumpărau mobilă „masivă", care trebuia să ţină o viaţă, fiind simbolul stabilizării familiale şi profesionale, mărturie a ceea ce muncitorul câştigase cu sudoarea frunţii. Tatălui îi era rezervat singurul fotoliu din cameră, în care îşi aşeza trupul vlăguit de munca fizică din atelier. Mobilele care durează fac din cămin un „sanctuar" (Schwartz, 1989, pp. 102-108). Acest tip de mobilare caracterizează deci în acelaşi timp o epocă, o cultură muncitorească, o strategie familială foarte integrată. Ne putem pune întrebări în privinţa viitorului său. Copiii muncitorilor din Nanterre au alte gusturi : mobila grea nu mai este valorizată. În aceste familii nu există deci o mobilă primită moştenire, iar cea a muncitorilor din Nanterre va ajunge probabil într-un final să fie recondiţionată în atelierul-garaj al unei astfel de rezidenţe secundare.

Există însă alte categorii sociale care sunt moştenitoare : ale capitalului social şi cultural şi ale mobilierului, care simbolizează continuitatea familială şi face parte din acest patrimoniu intergeneraţional. Cumpărate sau moştenite,

aceste mobiliere sunt obiectul unor discursuri întotdeauna pasionate, pentru că pentru fiecare reprezintă o parte din fiinţa sa ; ele sunt purtătoarele identităţii fiecăruia. În cazul cuplurilor mai în vârstă, care ţin de un model conjugal tradiţional, am putea vorbi chiar despre o fuziune, o osmoză între parteneri.

Cei mai tineri membri din clasele de mijloc, muncitori calificaţi sau funcţionari, au o atitudine mai ludică în privinţa mobilierului, sacralizându-l mai puţin şi putând să îi schimbe funcţia. Magazine de succes, cum ar fi IKEA, răspund acestor noi tendinţe. Totuşi, orice decor, orice aranjare a mobilierului demonstrează procesul de individualizare şi creaţie, fiind un rezultat al cuplului, al trecutului său familial, al istoriei sale sociale. Fiecare familie trebuie să îmbine contradicţia între ceea ce presupune să fii în pas cu moda (de exemplu, să deţii o canapea de piele) şi, în acelaşi timp, personalizarea spaţiului, astfel încât să-l poţi folosi zilnic.

Spaţiile pentru locuit, deşi sunt produsul unei strategii familiale fuzionale, nu sunt mai puţin segmentate din acest punct de vedere. În condiţiile în care creşterea nivelului de trai, îmbunătăţirea habitatului, dezvoltarea tehnologiei domestice, dar şi regresul marilor ideologii şi al militantismelor au ca efect întoarcerea soţului în cadrul căminului, spaţiile domestice rămân în continuare marcate din punct de vedere sexual. Desigur, majoritatea plăcerilor oferite de cămin sunt împărtăşite în comun, dar o analiză atentă arată disjuncţia câmpurilor spaţiale şi a intereselor domestice. Studiul interacţiunii conjugale indică afinitatea femeii pentru spaţiul domestic, mai ales în privinţa lenjeriei, şi afinitatea bărbatului pentru reparaţii. Văzute din perspectiva locuinţei, modurile actuale de viaţă se înscriu deci într-o tensiune de natură sexuală între colectiv şi individual. Un sfert din bugetele familiilor este destinat casei. Însă colectivul conţine logici de individuaţie pe cale să se accentueze. Fiecare îşi doreşte un spaţiu al său : câte o cameră pentru fiecare copil, un spaţiu în care soţul să meşterească, chiar un garaj transformat în atelier, o bucătărie modernă pentru soţie, de vreme ce acesta este locul în care ea evoluează de obicei. În zilele noastre, familia se echipează cu mai multe televizoare, astfel încât, dacă la începuturile ei se putea spune că televiziunea aduna întreaga familie în faţa televizorului, astăzi, numărul mare al canalelor îi permite fiecăruia să urmărească programul favorit. Începe să apară regula existenţei a două maşini. Împărtăşeşti cu mai multă plăcere ceva atunci când eşti independent.

Suprainvestirea afectivă în domeniul privat se exprimă într-o gamă largă de feluri de a fi în familie. Familiile „deschise" şi cele „închise" corespund pentru fiecare categorie unor organizări spaţiale care sunt tot atâtea stiluri de

sociabilitate ce articulează privatul şi publicul (Coenen-Huther, 1991). Domiciliul de tip „salon", instrument de sociabilitate al claselor superioare, nu oferă accesul către spaţiile private (de genul dineului monden); domiciliul de tip „cămin", asociat unei sociabilităţi amicale, într-o relaţie legată de plăceri, deschide către viaţa privată; domiciliul de tip „forum", specific mediilor artistice, se caracterizează printr-o maximă deschidere şi reprezintă concentrarea asupra preocupărilor publice. Domiciliul de tip „moară" este cel specific proletariatului; clasele populare oscilează între un domiciliu de tip „câmp închis", care descurajează vizitele, şi domiciliul de tip „refugiu". Astfel, aşa cum spune Jacques Pezeu-Massabuau, există „o mie de feluri de a fi la tine acasă" (2003, p. 154).

Revelarea investiţiei afective în mobilier şi în locuinţă este foarte clară atunci când are loc o criză familială: este cazul părăsirii căminului, precum şi al separării conjugale şi al întemeierii unui nou cuplu.

Rupturile familiale şi războaiele mobiliare

Michel Rautenberg (1989) a analizat mai multe familii din Lyon de-a lungul procesului de despărţire, un moment îndelungat ce revelează culturile domestice. Ce obiecte sunt păstrate şi la care se renunţă? Cum se va armoniza noul spaţiu cu vechiul decor? Părăsirea căminului îi dă de înţeles cuplului ce este important şi ce nu este în istoria sa din trecut. Dacă avem ocazia oricând să ne procurăm o nouă tehnică modernă (cumpărarea unui nou televizor, a unui nou cuptor cu microunde etc.), nimeni nu ne opreşte să reconstituim „sintaxa" fostului apartament, decorând la fel noua locuinţă. Plătindu-şi tributul normelor societăţii de consum, cuplul transpune tot ce îi permite să reconstituie decorul vieţii din trecut. Iese la iveală o „ştiinţă de a locui" care se înrudeşte cu „ştiinţa de a face".

În viaţa unui cuplu a cărui conjugalitate se desfăşoară pentru o perioadă îndelungată poate fi de înţeles caracterul invizibil al mobilierului. Odată cumpărat, el constituie un decor efectiv incorporat, a cărui conştientizare se pierde, care serveşte drept cadru al vieţii cotidiene într-atât de mult încât fiecare mutare a unui obiect poate fi remarcată. Chiar dacă mizele financiare sunt relativ neînsemnate în raport cu angajamentele imobiliare, dezbinările apar în privinţa acestui mobilier, pentru că fiecare dintre membrii cuplului păstrează în el ceva din identitatea sa profundă. Astfel, analizând câteva

cupluri din Nanterre mai mult timp, Sophie Chevalier (1993) a observat traumatismele mobiliare generate de divorţ. Doamna D. şi-a lăsat plantele să se usuce după ce soţul a părăsit-o. Viitorul este nesigur şi nu ne mai putem agăţa de aceste obiecte în privinţa cărora va trebui să ne resemnăm că nu mai sunt ale noastre. Aceasta explică probabil, *a contrario*, alegerile mobilierului efectuate de tinerii coabitanţi, care este de proastă calitate, cu funcţiile iniţiale schimbate, concepute să fie temporare, în acord cu proiectul cuplului. În caz de despărţire, va fi mult mai uşor să renunţi la locurile şi lucrurile cu care nu te identifici. Dar ce e de făcut oare cu obiectele cele mai comune ale cuplului, care trebuiau să reprezinte continuarea fuziunii familiale, cum ar fi albumele de fotografii? Cum să le împarţi? Cine le va lua?

Problemele mobiliare şi imobiliare pun într-adevăr dileme serioase cuplurilor divorţate ori separate care doresc să formeze din nou un cuplu. Spre deosebire de prima instalare, în cazul acestei „recompuneri familiale" există copii şi lucruri ce provin din relaţia precedentă. Desigur, ea şi el sunt împreună, dar cum rămâne cu celelalte aspecte? Diversitatea situaţiilor este o adevărată provocare pentru analiza sociologică (Le Gall, Martin, 1991). Câţi copii există de fiecare parte, ce vârstă au şi ce sex? De ce buget dispune acest cuplu? Există două spaţii rezidenţiale care trebuie avute în vedere, iar uneori trei, atunci când există neînţelegeri între copii şi noul partener. Se disting două logici imobiliare, una „individualistă şi contractualistă", ce are în vedere membrii cuplului care doresc să-şi păstreze într-o anumită măsură autonomia, şi una „comunitară şi familistă", pentru cei care vor să reclădească un ideal de fuziune (p. 83).

În privinţa strategiilor mobiliare, familia recompusă pare un adevărat laborator de analiză. Vorbim despre o recompunere familială (şi nu un cuplu cu un „vizitator furtiv", aşa cum sunt soţii din familiile matriliniare amerindiene, care fac o vizită nocturnă soţiilor în corturile lor) atunci când aceasta se instalează, undeva, când îşi însuşeşte un spaţiu, când se ajunge la o înţelegere în privinţa atribuţiilor referitoare la spaţiul respectiv. În cea mai mare parte a cazurilor, întrucât femeia este părintele care se îngrijeşte de copii şi este responsabilă pentru tot ceea ce priveşte domesticul, bărbatul este cel care pleacă să locuiască alături de noua sa parteneră. Dar ce aduce cu el în momentul noii sale instalări, având în vedere că locuinţa este deja echipată şi mobilată? Mai mult decât în cazul primelor uniuni, au loc discuţii şi negocieri. Mobilierul este împărţit; cei care sunt mai puţin siguri în privinţa a ceea ce va urma îl păstrează pentru situaţia în care va interveni o nouă ruptură.

Reinstalările vor fi cu atât mai reuşite cu cât nou-venitul va putea crea iar un univers cu care să se identifice şi îl va asuma, existând loc pentru lucrurile pe care le va aduce cu el: „Păstrarea mobilierului şi a ornamentelor proprii înseamnă protejarea unei părţi din propria identitate, când propria alegere de viaţă te constrânge să nu exişti decât prin trecutul celuilalt" (p. 122). Investirea în spaţiul domestic devine astfel pentru noul cuplu expresia unui nou proiect familial: „locuinţa constituie o miză determinantă pentru obţinerea unei coeziuni familiale minimale" (p. 126).

Chiar şi aparatura casnică, despre care se credea că nu are decât o funcţie instrumentală, este înzestrată cu o mare valoare afectivă. În privinţa calculatorului, recompunerea cuplului întâmpină probleme spinoase (Pharabond, 2004). Exemplul unei familii recompuse ilustrează foarte bine implicaţia aparaturii multimedia în reconstruirea unei vieţi comune şi în gestionarea trecutului.

> Când Marie (37 de ani) şi Paul (42 de ani) au hotărât să locuiască împreună, ei au renunţat la anumite aparate pe care le aveau amândoi (televizor, calculator, video), dar nu şi la sistemele hi-fi, acestea fiind puse astăzi unul în salon, iar celălalt în camera lui Lucas, fiul lui Paul. Ei au renunţat şi la telefoanele mobile, care le permiseseră, pe vremea când nu locuiau împreună şi nu-şi oficializaseră încă relaţia, să ia deseori legătura unul cu celălalt. Viaţa în comun necesita un telefon, un televizor şi un calculator comune. Dacă renunţarea la unul din cele două televizoare nu a fost dificilă, Marie a renunţat cu părere de rău la calculatorul ei. „Este ca şi când mi-aş fi schimbat familia", mărturiseşte ea, ceea ce soţul său reformulează astfel: „acceptându-l pe al meu, este ca şi când m-ar fi adoptat pe mine". „Viaţa ei dinainte" (aşa îşi numeşte ea fostul calculator) a fost pusă într-un dulap din casa părintească. Calculatorul este în acelaşi timp un instrument de lucru, de comunicare şi de divertisment (poţi juca, desena, naviga pe internet, poţi trimite mailuri, poţi downloada şi poţi asculta MP3-uri), dar şi un loc al arhivelor şi memoriei. O memorie personală, aşa cum demonstrează corespondenţele sau scrierile intime pe care şi unul, şi celălalt le ascund cât mai bine, aşa cum îşi ascund scrierile pe hârtie în fundul sertarelor. Dar şi o memorie colectivă: sunt stocate în calculator poezii şi desene ale copiilor, vechi fotografii de familie scanate, poze recente, transferate de pe aparatul digital împrumutat cu o anumită ocazie... din acest punct de vedere, este important ca un calculator să fie comun, să nu fie mutat în altă cameră şi nici scos din casă. Când îl conectezi la internet, calculatorul devine un companion şi un martor de seamă al vieţii familiale. În momentul anchetei, am cunoscut un cuplu copleşit de faptul că li se stricase calculatorul, invadat de un virus. Analizând atmosfera oribilă care predomina, Paul reia: „ar trebui să ne calmăm, ai zice că avem un deces în familie" (pp. 93-94).

Având în vedere acest exemplu, este clar că gestionarea familială a acestor noi echipamente se înscrie în strategiile obişnuite ale menţinerii unui echilibru între spaţiul personal şi viaţa familială colectivă. Noile instrumente de comunicare însoţesc dinamicile vieţii în familie, cu fazele sale normale (plecarea copiilor din căminul părintesc) şi crizele sale.

În ceea ce-i priveşte pe copiii care suferă recompunerile familiale, şocurile sunt la fel de puternice. În ancheta sa etnografică, Agnès Martial (2003, pp. 127-128) arată felul în care bulversarea traiectoriilor rezidenţiale le poate provoca acestora traumatisme severe. Ea dă ca exemplu cazul lui David, născut în 1947, care trăieşte singur cu mama sa divorţată, cu unchiul din partea mamei şi cu fratele său într-un cartier mărginaş dintr-un oraş de pe malul Mediteranei. În 1956, viaţa sa de băieţel sărac este bulversată dintr-odată atunci când mama sa se mută într-un alt oraş, cu un bărbat căruia ea îi cere să-i spună „tată". Astfel, David îşi schimbă brutal casa, oraşul, statutul social şi mediul familial. Copilăria lui se desfăşoară deci în două perioade : cea a vieţii monoparentale şi cea a unei alte vieţi familiale, în compania unui bărbat apărut deodată, a fratelui său şi a unchiului, precum şi a altor patru copii pe care mama sa îi va avea cu noul soţ.

Imaginea unui „arhetip rezidenţial" este foarte evidentă atunci când se analizează schimbările rezidenţiale ale familiilor recompuse (Bonnin, Villanova, 1999). O anchetă, condusă pe baza unui chestionar realizat de INED, „Biografii şi anturaj", şi a interviurilor, a fost consacrată „spaţiilor de trai ale familiilor recompuse", interesându-se nu doar de rezidenţa principală, ci de totalitatea rezidenţelor. Ancheta demonstrează importanţa acestor schimbări atât pentru părinţi, cât şi pentru copii în perioada când sunt separaţi. Rezidenţa secundară joacă în acest caz un rol ambivalent, fiind un loc de reîntâlnire, de regrupare familială, un loc al noii familii, dar uneori şi un loc al discordiei şi separării (Clément, Bonvalet, 2005).

Noile tehnologii în familie

Unele lucrări recente au fost preocupate de efectele noilor tehnologii ale informaţiei asupra familiei, fie că este vorba despre telefoane mobile, calculatoare sau internet (Lelong, Thomas, 2001).

În ceea ce priveşte cuplurile, telefonul, un mijloc de comunicare, poate fi un element de separare : el îl proiectează pe unul dintre soţi în afara cercului

conjugal, perturbă ceea ce ar putea fi un moment de întrunire familială – de exemplu, cea din faţa televizorului. François de Singly observă: „ca deschidere către lumea exterioară, telefonul constituie unul dintre punctele slabe ale armurii domestice. El constituie un subterfugiu către alte orizonturi, amplificând riscurile invadării de către nişte persoane percepute, dacă nu ca nişte inamici, cel puţin ca nişte concurenţi şi nişte ameninţări" (2000, p. 61). El sporeşte incontestabil libertatea în interiorul spaţiului conjugal.

În efortul de aculturaţie determinat de presiunea făcută de copii (ale căror dorinţe conduc deseori la schimbarea stilurilor alimentare), familia imigrată în Franţa se echipează cu utilităţi moderne, care vor fi instalate în cămin la întoarcerea în ţară. Astfel, copiii familiilor de emigranţi îi determină pe părinţi să se echipeze cu aceste obiecte, dau telefoane vânzătorilor prin corespondenţă francezi în locul lor, dacă ei nu stăpânesc limba. În măsura în care comportamentele telefonice se apropie, de altfel, de comportamentele familiilor franceze, remarcăm importanţa cabinelor telefonice, care oferă intimitate şi a căror utilizare ţine de valoarea cartelei de credit (ceea ce evită conflictele cu părinţii în privinţa facturii la telefon) (Calogirou, 1997).

Reţelele familiale de intranet nu sunt oare locurile ideale de diviziune a familiei (Carnagnat, Deville, Mardon, 2004)? Membrii unui site cum ar fi *www.notrefamille.com* sau *www.familoo.com* sunt invitaţi insistent să-l îmbogăţească. În realitate, acest model ideal nu se realizează niciodată. Poate că membrii devin activi odată cu logarea pe site, însă, pe termen lung, doar realizatorul său – numit administrator – este cel care rămâne. Aceste site-uri par să-l plaseze în ajara jocului pe soţ, de vreme ce, de cele mai multe ori, fraţii, surorile sau verişorii administratorului sunt membrii site-ului. Înscrierea soţului nu are loc întotdeauna, de vreme ce acesta este perceput ca fiind puţin interesat. Vorbind despre soţul ei, o informaticiană afirmă: „i-am arătat site-ul doar aşa, ca să-l vadă, dar el... mai degrabă familia mea e de partea mea, deci..." (p. 183).

Dacă site-ul este conceput să fie colectiv, de fapt, el implică mai puţin familia, iar pe soţ nu îl implică deloc, de vreme ce „înainte de toate, este expresia unei reţele de relaţii familiale, iar în centru se află administratorul", el fiind cel care le-a ales. În cadrul domiciliului conjugal, intranetul familial este un instrument de individualizare, fiind utilizat în folos propriu, cam la fel ca în cazul exerciţiului genealogic.

Unele anchete preocupate de vârsta la care copilul începe să telefoneze indică rolul socializator al acestui instrument în privinţa învăţării comunicării

cu apropiaţii. Pentru copiii din familiile cu părinţi divorţaţi, telefonul creează o legătură specifică între ei şi părintele care nu i-a luat în îngrijire; de la o vârstă fragedă, copiii sunt sunaţi ca să povestească despre activităţile lor, dar ei pot refuza la fel de bine dialogul dacă sunt ocupaţi cu treburi pe care le consideră mai importante. În privinţa bărbaţilor, telefonul dat copiilor lor îi determină să adopte o nouă atitudine în privinţa acestui mod de comunicare, care nu mai prezintă doar funcţionalitate, ci mai degrabă o dovadă a afectivităţii şi a relaţiei „comprehensive" (Castelain-Meunier, 1997).

Filmul *La Boum* (*Prima dragoste*) punea în scenă evoluţia agitaţiilor amoroase ale adolescenţilor, iar într-una dintre cele mai cunoscute scene, eroina caută un spaţiu intim pentru a telefona fără ştirea părinţilor; aceştia o găsesc urmărind firul telefonului, care îi duce până în toaletă, unde ea se închidea cu singurul aparat de telefon din casă. În acest film, turnat în 1980, în familiile care aveau mai mulţi copii adolescenţi, era instalată o a doua linie telefonică şi erau mai multe telefoane, astfel încât conversaţiile să poată deveni mai intime.

Unele lucrări din anii '90 referitoare la adolescenţi şi utilizarea telefonului arătau importanţa telefonului fix ca instrument de sociabilitate al adolescenţilor, asigurând permanent o legătură cu semenii şi permiţând conversaţii care nu ajungeau la urechea părinţilor, referitoare la ieşiri, petreceri, întâlniri sau chiar probleme ce ţin de şcoală (Fize, 1997). Locurile în care au loc aceste convorbiri sunt camera părinţilor (pentru telefoanele date) şi salon (pentru telefoanele primite). Problema conversaţiilor la telefon este o sursă de conflicte între părinţi şi copii. Explozia telefoniei mobile şi sistemul de comunicare rapidă prin SMS a făcut în aşa fel încât studierea acestor situaţii să devină foarte repede depăşită, dată fiind individuaţia radicală pe care o permite. Primele încercări de radiomesagerie de la sfârşitul secolului XX, tatoo, kooby şi altele care au făcut senzaţie, apoi alte încercări eşuate de telefoane cu bi-bop au fost repede uitate. Un nou rit de trecere, telefonul mobil este încredinţat copiilor de la vârsta de 10 ani. În 2005, el se află în buzunarul a 66% dintre copiii cu vârste cuprinse între 11 şi 14 ani[1].

În Franţa există deocamdată puţine anchete referitoare la utilizarea telefonului mobil. Însă putem analiza rezultatele unui studiu din Norvegia, care se află înaintea Franţei în privinţa dotării cu telefoane mobile (în 1998, acestea

1. Sursă: Agence Wallonne des Télécom; o anchetă desfăşurată în 2003 arăta că 50% dintre posesorii de telefon mobil aveau vârsta de 12-13 ani, iar 63% aveau 12-17 ani. Ascensiunea este foarte rapidă, *cf.* Régis Bigot, „La diffusion des technologies de l'information dans la société française", raport al CREDOC, noiembrie 2003.

erau deţinute de 38% din populaţie). Pe atunci 18% dintre adolescenţi aveau un telefon. „Telefonul mobil oferă un sentiment de accesibilitate, de securitate şi impresia că eşti capabil să acţionezi în coordonare cu cercul tău restrâns de cunoştinţe. Nu e mai puţin adevărat că telefonul mobil este nu doar un simbol al emancipării, ci şi o formă de identificare cu propriii părinţi" (Ling, 1999). Emanciparea faţă de controlul părintesc presupune să poţi fi contactat oricând.

În perioada adolescenţei, dacă nu mai devreme, autonomia copilului este marcată, în afară de telefonul mobil, prin instalarea în camera sa a unui calculator, care poate avea mai multe utilizări, de la cea de suport şcolar la accesul la diverse site-uri mai mult sau mai puţin autorizate de părinţi. Argumentele financiare pe care părinţii le pot invoca în privinţa costurilor pe care le presupune utilizarea telefonului mobil cad asupra întregii familii în momentul în care aceasta este conectată prin ADSL. Rămâne problema controlului părintesc. În anul 2000, un furnizor de acces la internet i-a solicitat Institutului SOFRES un sondaj intitulat „Les parents face à Internet"[1] („Părinţii şi internetul"). Conform acestei anchete, 80% dintre părinţi considerau că utilizarea internetului este „esenţială" sau „importantă" pentru viitorul copiilor, iar 60% erau îngrijoraţi de faptul că unele conţinuturi nepotrivite erau accesate de copiii lor ; de asemenea, este vorba despre limitarea presiunii publicitare.

În căminele conectate la internet, utilizarea acestuia pare o practică obişnuită, care se transmite în cadrul întregii familii, dar se înregistrează singura schimbare de situaţie în privinţa utilizării aparaturii tehnice domestice : 72% dintre părinţi au sentimentul că folosirea internetului este mai bine cunoscută şi stăpânită de copiii lor. Aceştia se substituie progresiv părinţilor, mai ales tatălui.

O anchetă care i-a avut în prim-plan pe nişte elevi de colegiu şi de liceu cu vârsta de 10-21 de ani analizează practicile de control ale părinţilor, care, evident, devin mai permisive odată cu înaintarea în vârstă (Martin, 2004). Restricţia accesului la calculator se înscrie în modul de control mai general pe care părinţii îl utilizează în privinţa ieşirilor în oraş ale copiilor lor, a felului în care sunt îmbrăcaţi, a aranjării camerei etc. „Logica gestionării familiale a calculatorului nu este decât una dintre dimensiunile controlului părintesc :

1. Sondajul i-a avut în vedere pe părinţii unor copii cu vârsta de 6-16 ani, la cererea companiei AOL-France, care lansa atunci o politică de „control părintesc", şi le permitea acestora să analizeze accesul la conţinuturile şi funcţionalităţile internetului oferit de AOL în funcţie de vârsta şi maturitatea copiilor lor.

calculatorul nu pare să constituie o excepţie faţă de practicile educative ale părinţilor" (p. 45).

Există patru grupe de utilizatori de calculatoare, ce definesc tot atâtea raporturi cu calculatorul familiei (2004, pp. 47-52). „Sedentarii" îşi autoreglează utilizarea calculatorului şi îl folosesc mai mult pentru jocuri decât pentru e-mailuri sau chat-uri. Copilul de acest tip consideră calculatorul un element de divertisment de interior. În cazul „controlaţilor", părinţii supraveghează atât temele şi ieşirile în oraş, cât şi utilizarea calculatorului, astfel încât copilul nu-l poate folosi decât în scop cultural, educativ sau ludic; calculatorul pare mai degrabă un instrument al părinţilor, iar telefonul mobil este un element de sociabilitate mai bun. Pentru „independenţi", calculatorul asigură, dimpotrivă, o legătură cu exteriorul aşa cum nici un alt mijloc de comunicare nu reuşeşte, făcând să dispară pereţii casei; deţinând o sociabilitate ridicată şi bucurându-se de o mare libertate, aceşti tineri întreţin o legătură continuă cu grupul de prieteni; de acasă, ei au tot timpul acces la lume. În fine, grupul celor aflaţi în „libertate supravegheată" se bucură de o sociabilitate ridicată cu semenii, dar părinţii îi controlează sau încearcă să facă acest lucru, mulţumindu-se într-un final cu rezultate şcolare satisfăcătoare şi preferând să-l vadă pe tânăr evadând în felul acesta decât să-l vadă ieşind cu adevărat.

Studierea familiei aflată în faţa televizorului sau a calculatorului, în baie, în faţa cuptorului cu microunde, în garajul transformat în atelier sau în grădină înseamnă să restitui termenului generic de *casă* toate sensurile sale. Departe de a fi o „maşină de locuit", aşa cum credea Le Corbusier, casa rămâne locul central pentru observarea modelelor culturale, a sistemelor de obiecte, a inovaţiilor tehnologice. Este un sistem articulat cu diverse forme de organizare socială şi de lucru care o comandă şi o depăşesc parţial : spaţiu fizic, spaţiu al practicilor şi relaţiilor microsociale, spaţiu de reprezentare şi reprezentare a spaţiului. Dar casa este şi un „spaţiu al centralităţii" trăit şi imaginat, aşa cum spunea demult Gaston Bachelard (1957). Locuinţă, apartament, garsonieră sau castel, casa este un înveliş protector, mama celor care locuiesc în ea.

Bibliografie orientativă

Bonnin, Philippe ; Villanova, Roselyne de (coord.), 1999, *D'une maison à l'autre. Parcours et mobilités résidentielles*, Créaphis, Paris.

Chombart de Lauwe, Paul-Henri, 1960, *Famille et habitation*, CNRS, Paris.

Dubost, Françoise (coord.), 1998, *L'autre maison. La „résidence secondaire", refuge des générations*, Autrement, seria „Mutations", nr. 178, aprilie, Paris.

Petonnet, Colette, 1982, *Espaces habités, ethnologie des banlieues*, Galilée, Paris.

Pezeu-Masabuau, Jean, 1983, *La maison, espace social*, PUF, Paris.

Schwartz, Olivier, 1989, *Le monde privé des ouvriers. Hommes et femmes du Nord*, PUF, Paris.

Segalen, Martine ; Bekus, Françoise, 1990, *Nanterriens, les familles dans la ville. Une ethnologie de l'identité*, Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse.

Verret, Michel, 1979, *L'espace ouvrier*, Armand Colin, Paris.

Villanova, Roselyne de ; Leite, Carolina ; Raposo, Isabel, 1994, *Maisons de rêve. Portugal, enquête sur les migrants bâtisseurs*, Créaphis, Paris.

Capitolul 9

Munca

Dacă familia nu mai este o entitate de producţie ca în societăţile rurale, unde a sta acasă înseamnă şi a munci, pentru majoritatea familiilor contemporane, a avea grijă de casă înseamnă tot o muncă. Atunci când se referă la un loc de muncă plătit, limbajul statistic vorbeşte despre unul sau două active. Însă, datorită mişcărilor feministe, se admite că, de acum înainte, activităţile referitoare la întreţinerea spaţiului rezidenţial şi a membrilor săi ţin tot de muncă. Munca familiei are o dublă natură: internă şi externă, domestică şi salariată. Ca urmare a emancipării femeii de-a lungul celei de-a doua jumătăţi a secolului XX, articularea acestor două dimensiuni s-a schimbat profund. Femeile invadează piaţa muncii alături de bărbaţi. Asta nu înseamnă că ele nu au muncit niciodată. La fermă, în atelier, apoi în uzină, femeile au participat la procesul de producţie. În timpul unei scurte perioade istorice, sub influenţa normelor burgheze, femeile s-au retras de pe piaţa locurilor de muncă. Dar, începând cu al Doilea Război Mondial, dobândind un nivel al studiilor echivalent cu cel al bărbaţilor, femeile au adăugat funcţiei lor materne pe cea privind producţia. Munca femeilor, atestată peste tot în Europa, cu excepţia unor diferenţe sensibile, bulversează instituţia familială. Atunci când, începând cu anii '80, tot mai multe femei - inclusiv mamele cu copii mici - se angajează pe piaţa muncii, aceasta nu a însemnat şi o preluare de către bărbaţi a sarcinilor domestice. „Atribuirea pentru femei a universului domestic constituie miezul dur al dominaţiei masculine contemporane" (Bihr, Pfefferkorn, 2000, p. 30). Dacă normele referitoare la repartizarea rolurilor s-au schimbat într-un sens mult mai egalitar, în practică, lucrurile nu au stat la fel. Căutarea unei egalităţi între bărbaţi şi femei suscită interesul cercetărilor şi orientează punerea în practică a politicilor publice.

Aceste lucrări relevă noi domenii de cercetare a sociologiei familiei, prin apariţia perspectivelor feministe (construcţia socială a rolurilor de sex) sau a

celor politice (tema egalității), ambele intim asociate, „astfel încât orice acțiune care vizează unul dintre poli se răsfrânge asupra celuilalt și invers. Prin urmare, dacă ceva ține de familie, ține de lucru și de locul de muncă. Principiul «diviziunii familiale a muncii», care constă în luarea în calcul împreună în mod sistematic a fenomenelor ce relevă munca și familia, constituie o cheie de interpretare a fenomenelor economice și sociale ale societăților noastre și ale evoluțiilor acestora" (Barrère-Maurisson, 2003, p. 2).

Diviziunea sexuală a muncii

Teoria lui Talcott Parsons

Să ne amintim (vezi capitolul 3) că această teorie a cunoscut cel mai mare ecou în sociologia familiei după al Doilea Război Mondial (Parsons, 1955). În opinia lui Talcott Parsons, procesele de industrializare segmentează familia, mai întâi izolând-o de rețeaua sa de rudenie, apoi reducând mărimea grupului domestic la o relație conjugală, cu un număr mic de copii. Acest grup nu mai este decât o unitate de rezidență și de consum, și-a pierdut funcțiile de producție, pe cele politice și religioase și își împarte responsabilitățile financiare și educative cu alte instituții. Izolat de rude, el are la bază căsătoria, care pune în relație niște parteneri care se aleg în mod liber, și este orientat către valori cum ar fi raționalitatea și eficacitatea. Rolurile masculine și feminine sunt specializate și contribuie astfel la menținerea subsistemului familial în cadrul sistemului social. Aceste observații fac parte din categoria așa-numitelor teorii sistemice. Societatea este concepută ca un mecanism în cadrul căruia subsistemele devin independente și se articulează : familia este văzută aici ca un mecanism aparținând marelui orologiu social.

Familia conjugală este specializată în rolul de furnizor de afecțiune, cu scopul de a da naștere unor indivizi ce vor fi formați pentru a servi la funcționarea societății industriale ; în special femeia este însărcinată cu acest așa-numit rol „expresiv", în timp ce bărbatul își asumă rolul „instrumental", asigurând legătura între societate și fiind furnizorul de bunuri materiale. Această imagine a femeii casnice era dezmințită de realitatea recentă, de vreme ce, în timpul războiului, numeroase femei fuseseră angajate în uzine, iar apoi, după război, angajarea femeilor în muncă începea să capete avânt. Afirmațiile parsoniene au fost puse imediat pe etajera dărăpănată a teoriilor neavenite.

Tezele feministe : munca domestică este o muncă productivă

Apariţia muncii domestice ca domeniu de studiu ştiinţific provine, la rândul ei, din critica marxistă a anilor '70, în numele căreia teoreticienii denunţă opresiunea căreia îi sunt victime femeile în cadrul unei exploatări patriarhale. Modul de producţie capitalist ar fi produs o diviziune sexuală a muncii, iar feministele au reluat argumentul lui Engels în privinţa mariajului văzut ca sferă de dominaţie în cadrul sferei private, similară exploatării produse de capitalism în privinţa locurilor de muncă. Această dominaţie masculină asupra femeii se realizează în caracterul invizibil al sarcinilor domestice, cărora până atunci le-a fost refuzată recunoaşterea statutului de „muncă". În opinia feministelor, este vorba despre o formă de muncă, una care exploatează, de vreme ce femeia produce fără a fi plătită, iar soţul beneficiază de ea în mod gratuit.

Prezentând în mod revoluţionar munca domestică în termeni de producţie, mişcările feministe impuneau reevaluarea funcţiilor atribuite familiei şi, în acelaşi timp, funcţionarea generală a economiei (Chabaud-Rychter, Fougeyrollas-Schwebel, Sonthonnax, 1985). Teoriile lor au contribuit în mod decisiv la ieşirea sociologiei din teritoriul psihologiei. Instituţia familială pune o problemă publică: domeniul privat este şi el de natură politică.

Christine Delphy a subliniat pentru prima dată problema caracterului public al familiei, afirmând că activitatea domestică produce valori. Economiştii clasici recuzau această poziţie, considerând că este vorba despre producţii imediate, cu valoare de utilizare, şi nu produse care să intre în reţeaua de schimburi comerciale. În replică, feministele afirmau că majoritatea serviciilor furnizate în cadrul spaţiului domestic puteau fi obţinute pe piaţă. Natura muncii domestice ţine deci de domeniul public, deşi activitatea contabilă la scară naţională ignoră acest lucru (1978, pp. 74-96).

Această critică radicală se sprijinea pe exemple americane ce arătau că, prin căsătorie, bărbatul economiseşte 218 ore pe an alocate sarcinilor domestice, adică, dacă înmulţim cu 44, numărul de ani mediu din viaţa matrimonială, 9 592 de ore sau cinci ani pe care îi poate consacra carierei, timpului liber etc. Dacă, în loc să obţină gratuit acest serviciu, bărbatul l-ar plăti, familia sa ar avea un nivel de viaţă mult mai scăzut, iar el însuşi ar avea o carieră cu siguranţă mai puţin uşoară. Munca „invizibilă" era atribuită soţului, astfel încât, dacă se descriu relaţiile conjugale în termeni economici, el beneficiază de toate avantajele căsătoriei, în timp ce femeia suportă toate costurile.

O anchetă realizată de INSEE în 1979 estima că munca domestică (menaj şi îngrijirea copiilor) necesită 48 de miliarde de ore, faţă de 41 de miliarde cât necesită activitatea profesională. În anul 2000, valoarea activităţilor domestice reprezintă o sumă totală ce depăşeşte ca mărime PIB-ul (Bihr, Pfefferkorn, 2000, p. 24). Feministele erau de părere că, permiţând intrarea muncii domestice în calculele de la nivel naţional, ar fi posibilă o mai bună apreciere a îndatoririlor cotidiene din cadrul căminului; dar era vorba despre o inovaţie socială de amploare, faţă de care statul, producătorii şi sindicatele se opuneau : acest refuz al contabilizării sublinia deci „invizibilitatea" activităţii domestice a femeilor.

„Eliminarea indicatorilor de producţie-consum din activitatea domestică a familiilor este cauza devalorizării statutului femeilor în economie şi în societate. De vreme ce femeile nu sunt «producătoare» într-o societate care şi-a asociat mândria cu indicatorii de creştere a producţiei şi a consumului comercial, ele nu pot fi decât un sex inferior şi devalorizat din punct de vedere social. Ocultarea sarcinilor productive ale femeilor provoacă astfel devalorizarea lor socială în cadrul familiei, al economiei, al societăţii şi al stimei de sine pe care o au acestea", scria Andrée Michel, una dintre primele femei din sociologia feministă (1978, p.71).

Sub influenţa acestor prime curente teoretice se dezvoltă în sociologia franceză, de altfel, nu fără dificultăţi, un curent de cercetare ce are în vedere şi munca salariată, şi activitatea domestică, articulând temele producerii/reproducerii. Cele două sfere sunt de acum încolo indisolubil legate, iar cercetătorii înlocuiesc conceptul de „diviziune sexuală a muncii şi a rolurilor" cu cel de „raporturi sociale de sex", care traduce într-un mod mai mult sau mai puţin fericit conceptul anglo-saxon de *gender*.

Tezele antropologice ale dominaţiei feminine

În aceiaşi ani '70, antropologii feminişti au fost interesaţi şi de problemele privind genul, arătând că dominarea femeilor de către bărbaţi este o constantă socială: explicaţia marxistă prin intermediul mecanismelor de piaţă capitaliste e aşadar insuficientă, de vreme ce şi în societăţile fără o economie de piaţă femeile sunt dominate (Godelier, 2003). Nu există o legătură organică între aparaţia claselor şi dominaţia masculină.

Françoise Héritier explică această dominaţie făcând referinţă la reprezentările culturale referitoare la cele două sexe şi mai ales la rolul lor în perpetuarea

generaţiilor: în toate societăţile din lume, capacitatea fecundităţii feminine este considerată, încă de la originea speciei, drept bunul cel mai preţios al grupului. Femeile au enorma capacitate de a naşte copii, de care grupul are nevoie pentru a-şi asigura continuitatea; prin urmare, bărbaţii trebuie să preia controlul, iar pentru asta au construit în cadrul tuturor societăţilor mituri şi sisteme de reprezentare ce ierarhizează sexele, ceea ce Françoise Héritier (1996) numeşte „valenţa diferenţială a sexelor". Celor trei piloni consideraţi de Claude Lévi-Strauss ca fiind baza societăţilor, prohibiţia incestului, repartizarea sexuală a sarcinilor şi forma de uniune recunoscută care permite legitimarea copiilor, Françoise Héritier le-a adaugă un al patrulea, pe care îl consideră cimentul necesar pentru întărirea mortarului: diferenţierea rolurilor în reproducere, fapt atât de evident trecut cu vederea până atunci de cercetători. Schimbul femeilor între grupuri de bărbaţi este un mijloc pentru aceştia de a-şi apropria capacitatea fecundităţii, cu atât mai indispensabilă cu cât bărbatul are nevoie de femei pentru a produce masculi. Bărbaţii nu pot avea copii, prin urmare femeile sunt cele care fac acest lucru. „Această nedreptate şi acest mister sunt la originea a tot ceea ce a urmat, apărând în mod asemănător în grupurile umane încă de la începutul umanităţii şi fiind ceea ce numim «dominaţie masculină»" (Héritier, 2002, p. 23). Françoise Héritier evocă valorizarea implicită care însoţeşte categoriile binare sus/jos, cald/rece, dreapta/stânga, clar/obscur etc. şi care include seria masculin/feminin.

Pentru a pune în practică această dominare, societăţile vor decreta că sarcinile îndeplinite de femei sunt întotdeauna mai puţin importante decât cele ale bărbaţilor. Femeile sunt reduse doar la rolul de reproducere şi creştere a copiilor, în timp ce bărbaţii şi-au apropriat sarcinile nobile şi fabricarea armelor şi a uneltelor (Tabet, 1998). Chiar dacă prin activitatea de culegere a recoltei, căreia femeile i se consacră – în timp ce bărbaţii vânează, ţin discursuri sau îndeplinesc ritualuri –, se asigură cea mai importantă sursă de hrană pentru grup, această sarcină este considerată secundară. „Valenţa diferenţială a sexelor este fundalul, matricea care ordonează şi conduce invarianţii raportului dintre masculin şi feminin" (Héritier, 2002, p. 78). Societatea franceză nu a lipsit de la îndeplinirea acestei opere universale. Dar în domeniul ştiinţelor, iar apoi pe terenul analizei şi foarte sensibil în practică lucrurile au început să se schimbe începând cu anii '70.

Munca şi genul

Pentru a clarifica aceste probleme, a fost necesară preocuparea prealabilă pentru analiza critică a categoriilor utilizate în sociologie. Cercetătorii – care erau majoritatea femei – au arătat că, până în anii '80, femeile erau prezentate ca un grup marginalizat, mai puţin bine plasat pe piaţa locurilor de muncă din cauza sarcinilor lor familiale ; în plus, în sociologia muncii, anchetele puneau în corelaţie întotdeauna statutul lor matrimonial şi familial cu locul de muncă, în timp ce pentru bărbaţi era tocmai invers, neţinându-se cont de statutul lor matrimonial. În introducerea volumului colectiv intitulat *Le Sexe du travail*, publicat în 1984, se sublinia că „numai femeile sunt plasate într-o familie şi numai bărbaţii sunt la locul lor în câmpul muncii : rezultă femei inactive şi bărbaţi fără familie", constatare ce exprima faptul că în a doua jumătate a secolului XX existau încă dificultăţi în privinţa locului de muncă al femeilor. Lucrarea iniţiază o schimbare, respingând categoria de masculin-neutru sau mai degrabă plural, de vreme ce aceasta îngloba şi bărbaţii, şi femeile.

Deşi au trecut douăzeci de ani de atunci, pertinenţa a numeroase dintre aceste analize este frapantă, iar chestionarele folosite de ele sunt reluate şi la ora actuală în anchetele ce au în vedere munca. Un bilanţ al apariţiei categoriei de „gen" în ştiinţele sociale care sunt interesate de muncă este realizat în *Le Travail du genre* (2003), care continuă problemele puse în prima lucrare. Dacă se admite că munca are un anumit sex, construirea categoriei de gen permite reformularea abordărilor economice analizate doar prin prisma claselor sociale şi renunţarea la viziunea unei singure norme ; ea permite cunoaşterea complexităţilor dimensiunilor simbolice şi invită la regândirea construcţiei identităţilor.

Munca în spaţiul domestic

În spaţiul domestic se concentrează o multitudine de sarcini materiale, fizice şi mentale. Dacă acesta este „epicentrul dominaţiei masculine" (Bihr, Pfefferkorn, 2000, p. 19), retragerea bărbaţilor din viaţa căminului se poate explica prin constanţa femeilor în privinţa dorinţei de a îşi asuma unele sarcini, mai ales în privinţa îngrijirii copiilor.

Pentru bunăstarea domeniului domestic

Ascensiunea muncii femeilor, conjugată cu noua dominaţie a contracepţiei, are efecte considerabile asupra fecundităţii, a divorţialităţii, a distanţării de ideea căsătoriei, dar în ceea ce priveşte reorganizarea rolurilor în cadrul unităţii conjugale, par să prevaleze formele clasice ale interacţiunii : femeile au invadat domeniul masculin, însă bărbaţii s-au ferit să intervină prea mult în domeniul considerat altădată ca fiind prin tradiţie feminin. Acest fapt pune întrebări interesante sociologiei familiei, care trebuie să articuleze problemele domesticului, ale nivelului de educaţie şi ale responsabilităţii profesionale.

Cum poate fi explicat faptul că repartizarea sexuală a rolurilor are un destin atât de dur ? Desigur, locul bărbaţilor în gestionarea vieţii domestice este departe de a fi inexistent şi devine tot mai important în funcţie de locul de muncă şi nivelul de educaţie al femeii. Nu e mai puţin adevărat că această participare este întotdeauna slabă, un anumit număr de sarcini rămânând „tabuuri", mai ales cele care au în vedere spălarea lenjeriei. Dacă femeile, chiar şi cele care se consideră cel mai mult egale cu bărbaţii, îşi dau seama că au această însărcinare, este pentru că aceste sarcini vin dintr-un „îndelungat trecut încorporat". Culegerea de pe jos a şosetelor soţului conţine „o infinitate de categorii de clasificare, mai ales de ordin sexual" (Kaufmann, 1992, p. 193). Acelaşi lucru se întâmplă în cazul gătitului, o sarcină pluricotidiană care nu poate fi amânată sau lăsată în grija altcuiva, aşa cum se poate face eventual în cazul spălatului şi călcatului rufelor sau al curăţeniei. Gătitul rămâne un atribut fundamental feminin, pentru că imaginea soţiei şi mamei care dă de mâncare continuă să fie integrată în rândul femeilor (chiar dacă, la ora actuală, publicitatea difuzează o cu totul altă imagine a femeii). Femeile angajate sunt determinate să-şi reorganizeze programul domestic în funcţie de momentele libere, dar niciodată să-şi scurteze timpul petrecut la bucătărie şi nici să simtă prin aceasta un avantaj cât de mic. Dacă bărbaţii participă la anumite sarcini domestice - de exemplu, să facă piaţa sâmbăta -, gestionarea cotidiană a tuturor sarcinilor (pregătirea meniului, aprovizionarea, pregătirea, servirea şi strângerea mesei, spălarea vaselor şi aranjarea lor) constituie în întregime responsabilitatea femeilor. La fel ca altădată, gătitul se învaţă de una singură, prin metoda încercărilor şi a eşecurilor : transmiterea artei culinare între generaţii este în competiţie cu noile precepte dietetice şi de igienă alimentară, pe care femeile trebuie să le integreze, alături de noile produse prezente pe

piaţă. Nu doar femeile sunt cele care asigură în mod practic hrana cotidiană (bărbatul nu se apropie de aragaz decât cu ocazii festive), însă ele revendică această sarcină, încorporând astfel aşteptările pe care le presupune rolul lor (Sluys, Chaudron, Zaidman, 1997 ; Kaufmann, 2005).

Departe de teoria dominării, studierea sarcinilor familiale se situează într-o cu totul altă sferă, cea a dăruirii dezinteresate şi a gratificaţiei afective. Analizând efectele externalizării anumitor sarcini (încredinţarea supravegherii copiilor, apelarea la un personal de îngrijire pentru părinţii bătrâni sau luarea mesei la restaurant în locul gătitului în casă), ies la iveală fundamentele realităţii familiale în domeniul domeniul muncii zilnice.

> De obicei, totul se întâmplă ca şi când familia ar fi interesată în primul rând de reproducerea automatismelor dobândite, deci insensibilă la ofertele de servicii care presupun o reconsiderare a sistemului adoptat [...]. Activitatea familială, care după transfer poate deveni o muncă salariată, nu trebuie considerată o muncă, de vreme ce este efectuată în cadrul domestic. (Kaufmann, 1996, p. 15)

Astfel este pusă în practică ficţiunea plăcerii obţinute în momentul executării unor automatisme interiorizate, „dăruirea de sine dezinteresată care fundamentează realitatea familială în exerciţiul zilnic" (Kaufmann, 1996, p. 15).

Inspirându-se din lucrările antropologice referitoare la tehnica culturală şi inspirat de conceptul de „lanţuri de operaţii inconştiente" dezvoltate de specialistul în preistorie André Leroi-Gourhan (1965), Jean-Claude Kaufmann (1997) a fost interesat de construirea rutinelor menajere, studiind interacţiunea nu cu ceilalţi membri ai familiei, ci cu lucrurile din cămin. În opinia autorului, concluziile acestui fapt sunt oferite mai puţin de sociologia familiei, cât de o teorie a acţiunii, dar în aceeaşi măsură concluziile pot fi utilizate pentru a fi explicată coluziunea fundamentală dintre femeie şi activitatea domestică, în ciuda tuturor transformărilor sociale, economice şi culturale ce au loc începând cu anii '70. Incapacitatea actorilor (femeilor) de a explica de ce îşi asumă sarcinile menajere demonstrează evidenţe „încorporate", în sensul în care corpul este elementul principal. Obişnuinţele menajere sunt înscrise în schemele mentale. Aşadar sociologia lui Jean-Claude Kaufmann, contrar tuturor poziţiilor ideologice, pune în lumină practicile domestice din cadrul familiei într-un mod nou, făcând inteligibile situaţii sociale şi individuale rareori – sau insuficient – studiate, ceea ce permite într-un final reorientarea teoriei în

funcţie de aceste observaţii. El remarcă faptul că „în cadrul mobilizării familiale, centrul de rezistenţă în privinţa delegării sarcinilor se situează în ideea rolului menajer al femeii" (p. 84) şi, chiar dacă femeile au o activitate profesională, ele „nu sunt decât la începutul drumului care ar trebui să le conducă spre egalitate. Ele rămân încă strâns legate de familie şi de casă, elemente fundamentale ale soclului lor identitar" (p. 85). Se spune că dominaţia masculină este şi ea încorporată, însă rezistenţa principală în privinţa instalării bărbaţilor în universul menajer vine din partea femeilor.

În privinţa călcării lenjeriei, Jean-Claude Kaufmann (1996) arată că există două categorii de femei, cele pentru care acesta e o „corvoadă", un act neplăcut, şi cele pentru care această activitate este o sursă de plăcere. Din prima categorie fac parte deseori femeile tinere, pe cale de a forma un cuplu ; ele consideră călcatul rufelor o manie demodată, pe când cele din a doua categorie sunt mai înaintate în vârstă şi în viaţa de cuplu, încorporând de-a lungul timpului habitudini familiale. Femeile care calcă lenjeria îndeplinesc această sarcină uitându-se la televizor ; deseori, acesta e un moment de singurătate, când, fără să fie nevoite să asculte murmurul celorlalţi (al copiilor lor adolescenţi), ele îl pot asculta pe cel al propriei voci. Călcatul oferă plăcerile senzuale ale atingerii şi mirosului. Nu doar lenjeria călcată este o sursă de „plăcere carnală", ci şi aranjatul rufelor oferă un sentiment de satisfacţie. Călcatul este o activitate pentru sine care aparent este făcută pentru ceilalţi : ea creează legătura familială, femeile călcând rufele soţilor şi ale copiilor. Din acest motiv, externalizarea călcatului rufelor este o practică rareori întâlnită, pentru că femeile au sentimentul împlinirii prin acest act : „Dacă aş da la călcat lenjeria familiei mele, aş simţi că o parte intimă din familie pleacă în mâna unei alte persoane" (p. 47), spune o femeie din cadrul anchetei.

O mare parte dintre activităţile care ţin de activitatea domestică sunt tot mai externalizate (cantine şcolare, restaurante de întreprindere, fast-fooduri). În consecinţă, se dezvoltă mari sectoare economice private de activitate : game de produse care susţin că economisesc timpul domestic, cum ar fi cartofii curăţaţi ori salatele deja pregătite, supele instant, produsele supracongelate etc. Aproape nimeni nu mai coase şi nici nu mai tricotează. Iată de ce sunt cu atât mai apreciate mâncărurile fierte îndelung sau cuvertura tricotată de viitoarea bunică.

Timpul de muncă, timpul domestic...

Constatând că femeile ocupă masiv piaţa locurilor de muncă, în anii '70 era la modă un fel de vulgată care stabilea faptul că împărţirea rolurilor devenea mult mai egalitară. O primă anchetă desfăşurată în 1990 a demonstrat că lucrurile nu stăteau deloc astfel (vezi tabelul 10).

După 10 ani, lucrurile nu s-au schimbat. O anchetă referitoare la valorile francezilor (Tchernia, 2001) care se referea nu la practicile, ci la ideile lor a avut ca ţintă, prin intermediul a opt întrebări diferite, relaţia dintre femeie, copii şi muncă. Desigur, în ansamblu, francezii au tendinţa să fie de acord cu posibilitatea ca o femeie să exercite o activitate profesională ; acest lucru este admis cel puţin pentru că astfel ea este independentă din punct de vedere material ; de altfel, se consideră că taţii sunt la fel de capabili ca mamele să se ocupe de copii. În cazul tinerilor, care ne interesează mai mult pentru că sunt cei care asigură conduita de mâine, opiniile în favoarea activităţii profesionale feminine sunt şi mai hotărâte, crescând ca intensitate în funcţie de nivelul studiilor.

Din păcate, opiniile nu sunt puse în practică prin conduită. În ciuda nivelului foarte ridicat al activităţii profesionale a femeilor, inegalităţile domestice rămân foarte evidente (Dumontier, Pan Ké Son, 2000). Bărbaţii alocă trei ore pe zi sarcinilor domestice, iar femeile şase ore ; această proporţie, despre care am putea crede că va fi echilibrată de cei tineri dacă vor face ceea ce afirmă la ora actuală, variază foarte puţin de la o generaţie la alta. În privinţa diferenţierii sarcinilor domestice în funcţie de sex, acest lucru nu a fost schimbat, bărbaţilor revenindu-le reparaţiile şi munca în grădină, iar femeilor spălarea lenjeriei, curăţarea obiectelor sanitare şi cumpărăturile. O anchetă organizată de INSEE şi desfăşurată în 1999 arată că tinerii alocă mai puţin timp sarcinilor domestice decât persoanele mai în vârstă, dar nu este vorba decât despre o fază a ciclului lor de viaţă : la această vârstă, tinerii, celibatari sau care trăiesc în cuplu, îşi spală lenjeria în căminul părinţilor ; când vor intra în viaţa de cuplu şi se vor naşte copiii, numărul obligaţiilor va creşte. Începând cu vârsta de 25 de ani, tinerele încep să aloce sarcinilor domestice mai mult timp decât băieţii, cifrele ilustrând statistic demonstraţia lui Jean-Claude Kaufmann din *La trame conjugale* (1992).

Tabelul 10. *Repartizarea sarcinilor în cadrul familiilor ai căror membri sunt activi. Pol masculin, pol feminin, sarcini negociabile**

Sarcini domestice		Conform răspunsurilor bărbaţilor şi femeilor, sarcina este efectuată în special de...						Proporţia cazurilor în care bărbatul participă în mod secundar
		Bărbat	Femeie	Ambii soţi	Altă persoană din familie	Cineva plătit	Total	
Polul feminin	Spălarea manuală a lenjeriei	1,1	96,7	0,5	0,9	0,8	100	5,7
	Spălarea lenjeriei de pat la maşină	2,6	94,2	1,3	0,9	1	100	11,7
	Spălarea lenjeriei mici la maşină	2	95	1,7	0,8	0,5	100	13,3
	Călcarea rufelor	2,2	89,3	0,9	2,4	5,2	100	13,7
	Coaserea unui nasture	2	93,3	0,9	2,4	1,4	100	14.4
	Curăţarea obiectelor sanitare	4,4	89,7	1,9	1,2	2,8	100	14,4
Sarcini negociabile	Gătitul	8,3	84	5,1	1,9	0,7	100	37,4
	Spălarea geamurilor	13,6	77,9	2,1	1,1	5,2	100	21,1
	Datul cu aspiratorul, măturatul	13,5	75,3	5,5	2,9	2,8	100	41,7
	Spălatul vaselor manual	16,4	73,7	6,8	2,6	0,5	100	44,6
	Cumpărăturile	19,9	67,4	10,6	2	0,2	100	47
	Umplerea şi golirea maşinii de spălat vase	21,9	63	6,3	8,4	0,3	100	43,1
	Punerea mesei	23,5	52	8,4	15,9	0,3	100	48,3
Polul masculin	Aprovizionarea cu lemne, cărbune sau păcură	74,1	20,2	2,2	3,2	0,2	100	12,8
	Spălarea maşinii	71,3	12,3	2,3	3,1	11,1	100	9,5

Câmp de referinţă: ambii soţi sunt angajaţi cu normă întreagă. O muncă cu normă întreagă conţine cel puţin 39 de ore pe săptămână, inclusiv orele care îi sunt consacrate la domiciliu.

* Ordinea sarcinilor nu ar fi modificată dacă s-ar lărgi câmpul de referinţă la ansamblul cuplurilor în care bărbatul este angajat cu normă întreagă, iar femeia ar fi inactivă. În acest caz, diferenţele ar fi mai accentuate.

Sursă: Zarca, 1990, p. 30

Sumarizând, dacă tinerii de ambele sexe refuză ideea unei femei destinate căminului, tinerele consideră că activitatea economică este pentru ele un mijloc de a obţine independenţa, în timp ce în opinia tinerilor salariul lor este considerat mai degrabă o participare la resursele familiei. Atitudinile subiacente arată că tinerii au atitudini mai conservatoare în privinţa repartizării rolurilor în cadrul căminului. Jean-François Tchernia trage următoarea concluzie: „chiar dacă aderă la modelul femeii independente şi se simt solidari cu tinerele, unii dintre ei par reticenţi în privinţa renunţării la avantajele lor actuale în ceea ce priveşte repartizarea sarcinilor domestice" (2001, p. 127).

Confruntarea dintre timpul părintesc şi cel profesional

Plecând de la constatarea faptului că anchetele care aveau în vedere timpul consacrat copiilor erau întotdeauna incluse în cele referitoare la timpul domestic sau la timpul liber, un grup de cercetători a încercat să identifice caracterul specific al sarcinilor care priveau creşterea şi educarea copilului. Într-adevăr, putem oricând să lăsăm pe a doua zi spălatul sau călcatul rufelor, dar nu şi pregătirea mesei pentru copiii care pleacă la şcoală. Această anchetă este inovatoare prin faptul că ea conduce la denunţarea faptului revoltător pe care îl constituie tratarea identică dintr-un anumit punct de vedere statistic a spălării lenjeriei şi a veselei murdare şi îmbăierea copiilor, supravegherea temelor sau atenţia acordată adolescenţilor.

Cum poate fi ordonat timpul, dacă ne referim la trei poli: munca plătită, munca neplătită şi ceea ce nu reprezintă muncă? Se poate vedea aici influenţa categoriilor scoase la lumină de feministe în anii '70, care, lipsite de influenţa marxistă, considerau activitatea domestică o muncă egală celei profesionale, dar neplătită.

Desigur, încă de la primele anchete desfăşurate la sfârşitul anilor '80 se ştia că durata timpului consacrat domesticului de către bărbaţi şi femei rămânea neschimbată, adică trei ore şi 30 de minute în cazul femeilor şi o oră şi 15 minute în cazul bărbaţilor. Era cunoscut faptul că venirea pe lume a unui copil accentua puternic repartizarea sexuală a rolurilor. Un bărbat care trăieşte în cuplu şi nu are copii consacră două ore şi nouă minute activităţilor domestice; când trăieşte în cuplu şi are doi copii, el nu alocă mai mult de o oră şi 30 de minute, iar companioana sa şase ore şi 40 de minute (Dumontier, Pan Ké Son, 2000). Dar atunci când ceea ce interesează nu mai este timpul alocat de

indivizi, ci timpul familiilor, diferenţele sunt şi mai evidente. Ancheta identifică cinci timpi ai vieţii de familie, timpul părintesc fiind identificat la urmă (Barrere-Maurisson, 2001, pp. 24-25).

Pentru un individ, timpul părintesc reprezintă per ansamblu jumătate din cel alocat muncii; el este de 19 ore şi 37 de minute, adică jumătate faţă de timpul pe care îl necesită norma profesională. În interiorul cuplurilor, sunt foarte importante diferenţele între taţi şi mame, acestea din urmă fiind de două ori mai prezente lângă copii decât taţii. De altfel, aceştia se implică mai mult în activităţile ce ţin de sociabilitate decât în orice altă sarcină părintească. Supratimpul este de natură părintească pentru mame şi profesională pentru taţi. Ansamblul format din timpul profesional şi cel părintesc reprezintă o sarcină mai grea pentru mame decât pentru taţi. Pentru persoanele active care au în îngrijire un copil, totalul săptămânal al timpului profesional şi al celui părintesc este echivalent cu 62 de ore pentru mame şi 54 de ore şi 30 de minute pentru taţi; în cazul unei familii monoparentale, capul familiei înregistrează 59 de ore.

Atunci când se ia în calcul totalitatea timpului profesional, fiziologic, personal, domestic şi părintesc, femeile sunt cele dezavantajate în fiecare tabel în parte (Barrere-Maurisson, 2001). În cazul bărbaţilor activi cu normă întreagă, timpul profesional este foarte important, dar el este compensat din plin de un timp domestic foarte redus, ceea ce îi asigură un timp fiziologic şi personal consecvent. Femeile care exercită o activitate cu normă întreagă cumulează un timp profesional şi unul părintesc ce dezavantajează timpul lor personal; în fine, cele care lucrează cu jumătate de normă, dacă alocă prin definiţie mai puţin timp locului de muncă, trebuie să-şi asume singure timpul părintesc şi domestic. Urmând o logică de clasificare a timpului care compară 24 de ore pe zi pentru bărbaţi şi femei, timpul dedicat muncii plătite, muncii neplătite şi lipsei muncii (timpul fiziologic al odihnei şi al distracţiilor), se pare că femeile muncesc mai mult decât bărbaţii: 11 ore pe zi (dintre care patru ore şi 20 de minute timp profesional, patru ore şi 30 de minute timp domestic şi două ore şi 10 minute timp părintesc), rămânându-le prin urmare 13 ore pentru timpul petrecut fără să muncească. La rândul lor, bărbaţilor care înregistrează mai puţin de 10 ore (dintre care şase ore şi 30 de minute de activitate profesională, două ore şi 10 minute timp domestic şi o oră timp părintesc) le rămân 14 ore pentru timpul petrecut fără să muncească. „Noii taţi au dispărut", titra ziarul *Le Monde* în numărul din 27 mai 2000. Însă oare au existat vreodată? Ancheta conchide pe drept cuvânt că, pentru a ne gândi

la o paritate profesională între bărbaţi şi femei, trebuie să ne gândim în acelaşi timp la una părintească şi domestică (Barrère-Maurisson, 2003).

Cele cinci perioade de timp din viaţa familiilor

Timpul fiziologic – somn; – facerea toaletei; – luarea meselor.	*Timpul domestic* – pregătirea meselor, punerea şi debarasarea mesei, spălarea vaselor; – cumpărăturile; – spălarea rufelor, călcarea şi aranjarea lenjeriei; – curăţenia şi ordinea în casă; – grădinăritul; – meşteritul, reparaţiile, întreţinerea casei.
Timpul alocat activităţii profesionale – exercitarea sau căutarea unui loc de muncă; – specializarea sau studiile; – deplasarea între domiciliu şi locul de muncă sau de specializare.	*Timpul personal* – a nu face nimic în mod special; – privitul la televizor; – hobbyuri (citit, audiţii muzicale, primirea prietenilor etc.); – exercitarea unor activităţi benevole sau asociative.
Timpul părintesc – *timpul părintesc domestic*: cuprinde toate activităţile care constau în îngrijirea copiilor, cum ar fi îmbrăcatul, toaleta, luarea mesei; – *timpul părintesc de tip „taxi"*: dusul lor la şcoală sau însoţirea în timpul activităţilor extraşcolare; – *timpul părintesc şcolar*: ajutorul în efectuarea temelor; – *timpul părintesc de sociabilitate*: jocul împreună cu ei în casă ori afară, alocarea timpului pentru adolescenţi (discuţii, urmărirea împreună a unei emisiuni la televizor etc.).	

Astfel, la începutul secolului XXI se înmulţesc cercetările în sociologia muncii în care se intersectează problema familiei, a copiilor şi a muncii femeilor şi se analizează evoluţiile şi blocajele privind locul acestora în procesul muncii[1], ceea ce presupune de fiecare dată demonstrarea „cumulării în cazul femeilor a dezavantajelor dobândite", aşa cum spunea Michel Verret (1997).

1. Lucrări conduse de grupul MAGE, Marché du travail et genre, care s-a deschis apoi unei dimensiuni internaţionale, sub conducerea lui Jacqueline Laufer, Catherine Marry şi Margaret Maruani (vezi bibliografia).

Bărbaţii şi femeile la locul de muncă[1]

Ascensiunea muncii femeilor

În ultimii 20 de ani, în privinţa subiectului locurilor de muncă pentru femei, starea de fapt nu s-a schimbat deloc. Se înregistrează diferenţe în privinţa sectoarelor de lucru, a salariilor, a locurilor de muncă cu jumătate de normă sau cu normă întreagă, a ratelor şomajului, a organizării muncii. În faţa fenomenului de dezindustrializare a ţărilor occidentale, politicile se laudă cu dezvoltarea „locurilor de muncă de proximitate", care vor presupune externalizarea comercială a muncilor din sfera domestică. (Asistenţii maternali vor primi astfel un statut.) Terţializarea economiilor este însoţită de expansiunea locurilor de muncă precare sau prost plătite, care sunt ocupate în primul rând de femei.

„Ascensiunea" activităţii feminine la care se face astăzi referinţă corespunde de fapt unei mutaţii în câmpul locului de muncă. Se ştie că cei 30 de ani glorioşi au oferit numeroase posturi în sectorul terţiar, iar femeile, al căror nivel de educaţie nu a încetat să crească, au invadat această piaţă în creştere. Se observă că încetinirea economică nu frânează dezvoltarea locului de muncă feminin, ce are în vedere toate femeile, adică şi pe cele tinere, care au copii de vârstă mică. În 2005, procentul femeilor din populaţia activă din Franţa era de 46,2%. Desigur, ele sunt primele afectate de şomaj, de munca cu jumătate de normă (5% dintre bărbaţi lucrează cu jumătate de normă, faţă de 30% dintre femei) sau de activităţi precare, ceea ce dovedeşte persistenţa inegalităţilor considerabile în privinţa pieţei de muncă. Totuşi, generaţiile mai tinere nu se descurajează, iar evoluţia situaţiei precare este însoţită de presiunea cererii de locuri de muncă (vezi tabelul 11).

1. Referitor la acest subiect, vezi Christine Guionnet, Erik Neveu, 2004, capitolul 3, pp. 105-152; Margaret Maruani, 2000, precum şi remarcabilele anexe statistice din Maruani, 2005.

Tabelul II. *Rata de activitate a femeilor de 25-49 de ani, în funcție de numărul de copii sub 16 ani între 1962 și 2002 (%)*

	Fără soț	Cu soț, fără copii	Cu soț și un copil	Cu soț și doi copii	Cu soț și trei sau mai mulți copii	Total
1962	67,5	55,7	42,5	26,1	15,9	41,5
1968	71,8	57,3	46,8	30,3	17,8	44,4
1975	78,2	63,5	59,4	42,8	23,2	53,9
1982	83	71,9	70,1	59,4	31,6	65,2
1990	87,6	82,6	79,7	74,5	44,5	76,1
1999	86,4	83,2	84	77,3	55,4	81,6
1999*	87,9	86,9	84,4	74,4	51,6	80,4
2002*	87,1	87,6	86,3	76,5	52,8	81,3

Extras din Maruani, 2005, p. 446.

Sursă: recensămintele populației din 1962-1999 și anchetele Emploi 1999 și 2002, INSEE

Așa cum s-a subliniat, statistica s-a văzut constrânsă să-și modifice categoriile socioprofesionale pe care le oferea sociologiei familiale, integrând în ele activitatea profesională a femeii. Astfel, familiile sunt clasificate în funcție de legătura colectivă pe care o întreține cu activitatea profesională. În privința femeilor, și în acest caz, recunoașterea evidențelor i-a determinat pe statisticieni să introducă o variabilă referitoare la sex în analizele lor. De exemplu, o anchetă privind locul femeilor în cercetarea privată a necesitat lucrări specifice ale mai multor organisme de cercetare, determinate să prezinte cifre pe criteriul sexului[1] (Direcția de Evaluare și de Prospectivă din cadrul Ministerului Tineretului, Educației Naționale și Cercetării, Consiliul Național al inginerilor și Oamenilor de Știință din Franța).

Dacă femeile lucrează, atunci cine este „șeful" căminului? Oare există unul? Prejudecățile normative au un destin dificil în rândul unor anumiți statisticieni: Annie Fouquet (2003, p. 289) evocă într-un mod umoristic felul în care aceștia, pretinzând că deconstruiesc respectiva categorie – „căminele nu vor mai avea un șef" –, au implementat criterii care îl desemnează totuși în această poziție pe bărbat.

1. Livre Blanc 2004, *Les femmes dans la recherche privée en France*, Mission pour la parité dans la recherche et l'enseignement supérieur, martie 2004, p. 5, www.recherche.gouv.fr/parite.

Ascensiunea muncii feminine este continuă, de vreme ce în 2003 procentul locurilor de muncă ale femeilor cu vârsta de 25-49 de ani, care sunt cele mai active în privinţa maternităţii, a creşterii şi îngrijirii copiilor, precum şi a existenţei în preajma adolescenţilor, este de 80,7%. Într-o perioadă de 30 de ani, rata locului de muncă al femeilor de toate vârstele a crescut constant (cu excepţia celor de 15-24 de ani, din cauza continuării studiilor) – iar asta în ciuda măsurilor care le incitau pe femei să se întoarcă acasă, aşa cum a făcut Asociaţia Părintească a Educaţiei (APE) (Strobel, 2004, p. 61) –, în timp ce numărul locurilor de muncă ale bărbaţilor a scăzut. În acelaţi timp, numărul femeilor care lucrează cu jumătate de normă este net superior celui al bărbaţilor, iar rata şomajului în rândul femeilor este superioară celei a bărbaţilor, mai ales în cazul femeilor care nu au o viaţă de cuplu şi cresc un copil. Rata de activitate a femeilor variază deci în funcţie de nivelul studiilor şi este cu atât mai ridicată cu cât şi acest nivel este mai ridicat; un al doilea factor are în vedere numărul copiilor, „reculul" înregistrându-se în momentul venirii pe lume a celui de-al treilea copil. Dar şi acest aspect este foarte relativ: într-adevăr procentul de activitate al femeilor care au un soţ şi trei copii era în 2002 de 52,8% (vezi tabelul 11).

Chiar dacă are tendinţa să devină o normă obişnuită a societăţii, de vreme ce la ora actuală există mai multe cupluri ai căror soţi au o activitate profesională decât cuplurile în care numai unul din cei doi este angajat, nu e mai puţin adevărat că salariul femeilor are caracteristica de a fi în ultimă instanţă opţional. Niciodată nu s-a pus problema ca un bărbat să „aleagă" să renunţe la muncă.

Locul de muncă al femeilor din Europa a urmat evoluţiile specifice proprii fiecărei ţări. S-a înregistrat un demaraj mai târziu, cu diferenţe în privinţa ratelor locurilor de muncă cu jumătate de normă sau cu normă întreagă. Astfel, în 1987, rata activităţii femeilor din Spania nu era decât de 43%, faţă de 72% pentru femeile din Franţa; în 2002 era de 76%, respectiv 80%. Procentul locurilor de muncă cu jumătate de normă este foarte scăzut în Grecia şi mult mai ridicat în Germania şi Anglia (vezi tabelele 12, 13 şi 14).

Tabelul 12. *Activitatea, locurile de muncă şi şomajul în funcţie de statutul matrimonial şi numărul de copii în 2003 (%)*

	Rata activităţii		Din care					
			Cu normă întreagă		Cu jumătate de normă		În şomaj	
	Femei	Bărbaţi	Femei	Bărbaţi	Femei	Bărbaţi	Femei	Bărbaţi
În cuplu	**75,1**	**92,2**	**46,5**	**84**	**21,8**	**3,1**	**6,9**	**5,2**
- fără copii ;	74	86,1	51,2	76,9	16,2	3,7	6,6	5,5
- un copil cu vârsta mai mică de trei ani ;	80,2	97,1	57	90,1	13,5	1,8	9,8	5,3
- doi copii, din care cel puţin unul cu vârsta mai mică de trei ani ;	58,3	96,7	27,6	88	24,1	3,1	6,5	5,6
- trei copii sau mai mulţi, dintre care cel puţin unul cu vârsta mai mică de trei ani ;	36,3	95,6	12,7	83,5	17,9	3,7	5,8	8,5
- un copil cu vârsta de trei ani sau mai mult ;	79,9	92,4	52,2	83,9	21,2	3,6	6,5	4,9
- doi copii cu vârsta de trei ani sau mai mult ;	83,5	96,1	48,4	90	28,8	2,4	6,3	3,8
- trei copii sau mai mulţi cu vârsta de trei ani sau mai mult.	68,1	94,8	31	86	28,9	2,4	8,2	6,5
În afara cuplului	**52,9**	**59,1**	**34**	**44,9**	**10,5**	**4,5**	**8,4**	**9,8**
- fără copii ;	45,5	58,2	28,7	43,9	8,7	4,5	7,1	9,8
- un copil sau mai mulţi.	81,7	88,8	50,7	76	17,3	4,8	13,7	8
Total	**67,1**	**79,2**	**42**	**68,6**	**17,7**	**3,6**	**7,4**	**7**

Interpretarea tabelului : în 2003, 74% dintre femeile care trăiesc în cuplu şi nu au nici un copil sunt active : 51,2% lucrează cu normă întreagă, 16,2% cu jumătate de normă, iar 6,6% sunt în şomaj.

Câmp de referinţă : Franţa metropolitană, persoane cu vârsta de 15-59 de ani

Sursă : INSEE, ancheta „Emploi", 2003 ; INSEE, „Regards sur la parité", 2004

Tabelul 13. *Rata activității femeilor de 25-49 de ani în Uniunea Europeană în perioada 1983-2002 (%)*

	1983	1987	1991	1994	1996	2000	2002
Uniunea Europeană (12 state)	–	61	66	69	–	–	–
Uniunea Europeană (15 state)	–	–	–	–	71	74	75
Germania	58	62	68	75	75	75	79
Austria	–	–	–	–	76	79	81
Belgia	59	64	68	72	73	78	75
Danemarca	86	88	89	84	84	85	85
Spania	–	43	51	58	60	66	67
Finlanda	–	–	–	–	83	85	86
Franța	68	72	75	78	79	80	80
Grecia	45	51	52	57	60	65	67
Irlanda	38	43	49	56	60	68	70
Italia	48	53	57	56	58	61	64
Luxemburg	45	51	55	59	59	68	69
Olanda	45	56	62	68	70	76	78
Portugalia	–	66	74	76	78	80	80
Anglia	63	69	74	75	75	77	77
Suedia	–	–	–	–	87	85	86

Extras din Maruani, 2005, p. 462.

Sursă: anchete privind forța de muncă prelucrate de Eurostat

Tabelul 14. *Locurile de muncă cu jumătate de normă în cele 15 țări ale Uniunii Europene din 2002*

	Procent din totalul locurilor de muncă	Procent din locurile de muncă pentru femei	Procent din locurile de muncă pentru bărbați
Uniunea Europeană (15 state)	18	34	7
Belgia	19	38	6
Danemarca	21	31	11
Germania	21	40	6
Grecia	5	8	2
Spania	8	17	3
Franța	16	30	5
Irlanda	17	31	7
Italia	9	17	4
Luxemburg	12	26	2
Olanda	44	73	22
Austria	19	36	5
Portugalia	11	16	7
Finlanda	12	17	8
Suedia	21	33	11
Anglia	25	44	9

Extras din Maruani, 2005, p. 463

Sursă: anchete privind forța de muncă prelucrate de Eurostat

Munca familiilor de imigranţi

Dificultăţile pe care le întâmpină femeile pe piaţa muncii sunt mult mai mari în cazul familiilor de imigranţi. Pentru acestea, locurile de muncă apar în statistici ca fiind cele mai controlate, cu salariile cele mai mici şi vizând meseriile cele mai neatractive. Deşi nu există „meserii etnice" (Wenden, 2003), totuşi, mai mulţi factori contribuie împreună la reducerea locurilor de muncă pentru imigranţi : segmentarea pieţei de muncă, lipsa de echivalenţă a studiilor, discriminarea rasială. În plus, refuzul mâinii de lucru franceze de a ocupa meserii considerate foarte neplăcute sau puţin valorizante, cum ar fi munca în construcţii şi restaurare, confecţiile sau treburile gospodăreşti, oferă nişe în care dau năvală imigranţii cei mai recenţi. Totuşi, tinerii având ca origine familiile de imigranţi adoptă, sub influenţa comportamentelor francezilor, atitudinea de respungere a acestor meserii, ceea ce explică de ce, în ciuda unui procent al şomajului de 10% din populaţia activă, mai multe sute de mii de locuri de muncă nu îşi găsesc amatori.

În privinţa locurilor de muncă destinate femeilor, în anumite ţări, acesta nu este un subiect tabu, ceea ce explică prezenţa pe piaţa muncii începând cu anii '60 a portughezelor şi spaniolelor. În schimb, în ceea ce priveşte familiile cu originea în Maghreb şi având confesiune musulmană, reticenţele soţilor le împiedică pe femei să acceadă la un loc de muncă. De câţiva ani, sunt oferite locuri de muncă în sectorul de întreţinere al întreprinderilor : femeile imigrante întruchipează figura muncitorului sărac (Guénif-Souilamas, 2005). De asemenea, întâlnim femei de serviciu în regim particular şi femei care au grijă de persoanele în vârstă. Bona copiilor din secolul al XIX-lea reapare sub înfăţişarea dădacei africane sau asiatice, care se ocupă de copiii femeilor cu funcţii de conducere. În plus, discriminarea etnică la angajare îi dezavantajează în special pe tinerii cu studii superioare, iar printre ei, pe fete.

Cum consideră întreprinderea munca femeilor

Între 1968 şi 1975, 83% dintre locurile de muncă plătite care au apărut pe piaţă au fost realizate în sectoare terţiare, dintre care o mare parte în sectorul public şi parapublic. 60% din creşterea locurilor de muncă plătite în sectorul terţiar are la bază mâna de lucru feminină (Bouillaguet-Bernard, Gerines,

1981). Ne-am putea aştepta ca femeile angajate să considere locul de muncă o treaptă de accedere la paritatea cu bărbaţii. Or, în lumea întreprinderii, femeile au fost excluse din raporturile de producţie dominante şi din structurile de autoritate legitimă ale organizaţiilor. Ele sunt cantonate de cele mai multe ori în sectoare fără perspectivă de promovare, ceea ce legitimează nivelul slab sau diferenţa salariilor, întărind ideea că munca lor nu oferă căminului decât un salariu suplimentar.

Într-un studiu de început asupra unui sector în care bărbaţii şi femeile încep să lucreze de la acelaşi nivel şi având aceleaşi studii, Françoise Battagliola (1984) arăta că „o politică de management al personalului, un ansamblu de reguli informale şi strategiile agenţilor implementează şi reproduc diviziunea sexuală a muncii în cadrul producţiei. Diviziunea tehnică a muncii, care tinde să mascheze prin intermediul raţionalităţii sale diviziunea sexuală, o reinstituie aproape în totalitate" (p. 63). Autorul a urmărit carierele angajaţilor de ambele sexe în domeniul asigurărilor sociale : dacă acest organism public recrutează un bărbat la zece femei, acestea din urmă sunt totuşi cantonate în sarcinile de execuţie, în timp ce, dacă se urmăreşte parcursul lor timp de zece ani, se observă că bărbaţii au fost promovaţi în posturi de conducere. Evident, pe plan formal, modalităţile de avansare ale bărbaţilor şi femeilor sunt identice, combinând vechimea şi aprecierile şefilor, dar regulile informale înscriu în instituţie ierarhia sexelor. Ideologia vehiculată la toate nivelele instituţiei arată faptul că posturile monotone (validarea şi decontarea dosarelor asiguraţilor etc., dintre care multe sunt scrise de mână, în timpul anchetei) nu sunt agreate de bărbaţi, în timp ce femeile se mulţumesc cu ele : este imaginea unui etern feminin care lucrează manual, de la păstoriţa care împleteşte la muncitoarea aservită maşinii sale de cusut din secolul al XIX-lea şi până la secretara cu degete de zână, astăzi aşezată la calculator.

Viziunea în privinţa femeilor pasive, adaptabile şi care nu caută decât o ocupaţie plătită, păstrându-şi timp suficient pentru a se ocupa de familie, autorizează deci faptul că le sunt încredinţate locurile de muncă cele mai prost plătite, salariile lor fiind considerate nişte suplimente pentru venitul familiiei. Françoise Battagliola rezumă foarte bine perversitatea sistemului ce permite reproducerea dominaţiei masculine în sfera unui loc de muncă salariat, în ciuda afişării unor reguli oficiale democratice şi eglitariste : „poziţia familială a femeilor pare deci să constituie în mare parte un alibi pentru poziţia lor profesională, aşa cum cea a bărbaţilor justifică faptul că sunt promovaţi" (p. 67). Argumentul sarcinii familiale – obiectivat de măsurile sociale rezervate

mamelor de familie – nu este decât un alibi pentru împiedicarea promovării lor şi pentru menţinerea în posturi ce presupun activităţi repetitive. În acelaşi timp, bărbaţii promovaţi se vor implica mai mult în muncă, dispensându-se de preluarea unor sarcini familiale, în timp ce femeile se vor reîntoarce la logica salariului ca un supliment pentru familie şi vor continua să muncească mai degrabă din dorinţa de a avea contacte sociale cu colegii decât pentru interesul pe care-l prezintă munca.

Osmoza între activitatea profesională şi cea domestică este caracterizată în fiecare din cele două sfere de universul profesional feminin. Într-adevăr, lucrările de specialitate arată că femeile parcurg cele două domenii fără să aplice aceleaşi demarcaţii ca în cazul bărbaţilor. O anchetă inedită privind „micile avantaje ale muncii salariate" (Bozon, Lemel, 1990) este interesată de practicile non-profesionale din timpul perioadei de lucru şi la locul de muncă: discuţii, activităţile din pauza de lucru, sociabilitatea muncii etc. Unele comportamente diverse disting bărbaţii de femei, determinate, desigur, de natura posturilor ocupate, dar destul de comune pentru a putea vorbi despre o cultură feminină a muncii. „Identitatea femeilor în universul profesional este departe de a se sprijini pe activitatea lor profesională" (p. 103). Subiectele abordate în conversaţii de bărbaţi şi de femei sunt foarte diferite şi este clar că aspectele ce ţin de domestic, fie că este vorba despre bucătărie sau probleme referitoare la copii, sunt mult mai frecvent pomenite de femei decât de bărbaţi. „Identitatea femeilor la locul de muncă nu se construieşte fără a integra existenţa unei responsabilităţi specifice, permanente şi problematice. Dimpotrivă, în conversaţiile de la serviciu, bărbaţii acordă rareori un loc important problemelor familiale şi domestice: această abţinere, foarte evidentă în cazul celor cu funcţii de conducere, ilustrează perfect presiunea foarte slabă a exigenţelor domestice asupra vieţii profesionale a bărbaţilor" (pp. 107-108). De altfel, autorii remarcă faptul că femeile îşi sărbătoresc la serviciu într-un mod mult mai normal decât bărbaţii evenimentele familiale, zilele de naştere, căsătoriile sau aniversările (p. 123). Acest mediu de lucru specific feminin explică ataşamentul femeilor de statutul de angajate. Atunci când evocă „deschiderea" către exterior spre care tind (în opoziţie cu „închiderea domestică"), chiar în situaţii profesionale mai puţin valorizante şi mai prost plătite, ele fac referinţă la un mediu feminin în care comentează împreună dificultăţile familiale (care, paradoxal, pot fi cauzate de acest loc de muncă!). În plus, preocupările domestice sunt împărtăşite de toate femeile, oricare ar fi nivelul lor de responsabilitate, şi creează un fel de „limbaj comun".

Dacă domesticul invadează în felul acesta locul de muncă, la rândul lor, aspectele ce ţin de serviciu invadează domesticul. Femeile le vorbesc copiilor despre meseria lor şi despre aspectele sale tehnice, precum şi despre raporturile umane care se desfăşoară la locul de muncă. Ele folosesc „actele sociale" în beneficiul plăcerilor familiale, prezentându-şi copiii colegilor, aducând acasă indicaţii utile sau reţete. Totul se întâmplă ca şi când sociabilităţii spălătoriei publice, acest loc stigmatizat de observatori ca fiind leagănul bârfei, i s-ar substitui sociabilitatea de la birou. Femeile ar inaugura astfel un nou mod de a îşi trăi condiţia de salariate.

Femeile, mame şi cadre de conducere

Oare disparităţile observate în privinţa locului de muncă terţiar pot fi observate atunci când sunt legate de paşii pe care trebuie să-i parcurgă femeile care au aceleaşi studii ca bărbaţii ? Pătrunderea lor în lumea funcţiilor de conducere a fost lentă (Laufer, 1984). Mult timp, ele au ocupat diferite posturi ce aveau la bază utilizarea presupuselor calităţi feminine, întreprinderea reproducând clivajul rolurilor, la fel ca, în general, toate locurile de muncă.

Există mai multe modele de femei cu funcţii de conducere. Majoritatea aleg locuri de muncă ce pot fi adaptate rolului de mamă, ceea ce exclude poziţiile de asumare a riscurilor, a programelor de lucru foarte dificile, ce presupun numeroase deplasări. Alte femei vor să fructifice faptul că sunt diferite şi îşi exploatează calităţile feminine : le vedem implicate în sectoarele marilor magazine, în mass-media, în marketing, în industria produselor cosmetice. Aceste femei sunt deseori cele care visează la un cuplu ideal şi traversează o criză a vârstei de 35 de ani, atunci când îşi dau seama că perioada propice se apropie de sfârşit.

Totuşi, de la aceste prime analize, prezenţa femeilor printre cadrele de conducere din toate sectoarele s-a intensificat, de vreme ce femeile reprezintă 53% dintre profesori şi cei care practică activităţi ştiinţifice, 35% dintre cei cu profesiuni liberale şi 33% dintre cadrele administrative şi comerciale ale întreprinderilor, însă numai 13% fac parte din rândul inginerilor şi al cadrelor tehnice ale întreprinderilor. Această ascensiune a incitat cercetătorii să studieze succesele şi insuccesele acestor evoluţii, analizând efectele privind acordarea pentru femei a unor funcţii de conducere în cadrul întreprinderii. Inegalităţile flagrante în orivinţa salariilor şi a carierei persistă, fără să mai vorbim despre

faptul că femeile sunt foarte rar prezente în vârful organigramei (Laufer, Fouquet, 2001, p. 249). La nivel european, Norvegia şi Suedia înregistrează cel mai mare număr de femei care ocupă funcţii de conducere: peste 15%, faţă de 7% în Franţa şi 2% în Italia[1].

Femeile cu funcţii de conducere aparţin de cele mai multe ori unor cupluri în care ambii soţi sunt activi. La fel ca în cazul funcţionarelor, naşterea copiilor are efecte opuse asupra carierelor lor faţă de cazul bărbaţilor: „Pentru bărbaţii ingineri, toţi indicii reuşitei profesionale (salarii, responsabilităţi ierarhice) cresc odată cu mărimea numărului copiilor lor şi în acelaşi timp cu creşterea timpului de lucru. Bărbatul ce are o familie îşi sporeşte implicarea în viaţa profesională, fiindcă rolul său de «tată bun» şi «soţ bun» se confundă cu intensitatea acestei implicări, spre deosebire de ceea ce se întâmplă cu femeile care sunt la acelaşi nivel. În schimb, în privinţa femeilor, relaţia între situaţia profesională şi sarcinile familiale este în linii mari negativă" (Laufer, 2001, p. 244). „Costul vieţii conjugale" înregistrează întotdeauna aceleaşi efecte ce diferă în funcţie de sex. Statutul de femeie măritată este în detrimentul acesteia şi îl favorizează pe bărbat. Această situaţie, asupra căreia François de Singly a atras atenţia încă din 1987, a fost ocultată având în vedere ascensiunea constantă a muncii femeilor (2003, p. 204). Însă mai multe femei care au un loc de muncă nu înseamnă salarii mai bune şi oportunităţi de promovare mai ridicate.

Mobilitatea în cadrul marilor întreprinderi, care implică un număr considerabil de deplasări în Europa sau la nivel internaţional, este o piedică suplimentară în cariera femeilor care nu „pot" să lipsească prea mult timp de acasă. Aceasta şi pentru că asupra lor pluteşte presupunerea de a fi „mame rele", care sacrifică fericirea copiilor lor în favoarea carierei.

În sectoarele de muncă ale bărbaţilor, în care femeile penetrează cu dificultate, cum ar fi meseria de inginer, există încă primatul carierei soţului, ce rămâne o regulă (Marrz, 2004). Dacă vom compara cifrele pentru persoanele cu vârsta de 40 de ani, vom observa faptul că cele mai multe femei sunt mame active (78%); în plus, în rândul restrânsei elite feminine politehniste, rata fecundităţii este superioară celei feminine în general, ceea ce are legătură cu originea socială (burghezia catolică) şi cu un nivel ridicat al endogamiei. Toate aceste femei inginer afirmă că au fost susţinute nu doar de părinţi, ci şi de soţ, de multe ori şi el inginer şi având funcţie de conducere. Totuşi, în cazul inginerilor, se observă de asemenea că „taţii sunt cei care câştigă mai bine".

1. Sursă: *Ethical Investment Research Service*, *The Economist*.

Fie că sunt singure sau trăiesc în cuplu, chiar dacă au acelaşi nivel de studii, femeile aspiră de mult mai puţine ori la funcţii de conducere. Pentru a înţelege această stare de fapt, trebuie oare să ne mulţumim doar cu explicaţia constrângerilor familiale? Să observăm că, în aceste familii cu posibilităţi financiare, munca domestică este încredinţată servitorilor, însă femeile refuză în general modelul masculin al unei devotări totale pentru întreprindere şi valorizează maternitatea şi exigenţele aferente ca pe nişte satisfacţii la care ţin. Întrajutorarea în cadrul cuplului este semnificativă, dar „aceste evoluţii ale compromisurilor conjugale către o egalitate mai evidentă se lovesc de tabuurile sociale, cum ar fi cel al unei implicări domestice foarte pronunţate a bărbaţilor sau superioritatea profesională (şi mai ales financiară) a femeii în cadrul cuplului şi al întreprinderii" (Marry, 2004, p. 252). Dincolo de problemele concilierii sarcinilor, trebuie avut în vedere un ansamblu mai larg de reprezentări formate în cadrul întreprinderii şi al societăţii în general în privinţa prezenţei bărbaţilor şi „trebuie căutate explicaţii în altă direcţie: a modalităţilor de organizare a muncii, a gestionării carierelor, a sociabilităţii în cadrul şi în afara întreprinderii etc." (Laufer, 2003, p. 15).

Un alt exemplu de disparitate este oferit de un studiu consacrat femeilor din activitatea de cercetare privată franceză[1]. Aceste întreprinderi au 200 000 de angajaţi, dintre care numai 23,7% sunt femei, iar structura ierarhică le este tot timpul defavorabilă, fie că este vorba despre aspiraţia la funcţii de conducere sau în privinţa salariului. La fel ca în cazul celorlalte femei cu studii superioare, cercetătoarele se confruntă aici cu ceea ce se numeşte „plafon de sticlă", un obstacol invizibil de netrecut în calea accederii la posturile cu responsabilitate profesională. Pentru că şi aici, la fel ca în celelalte sectoare de activitate, discursul public este cel al egalităţii.

La nivelul global al cercetării, fie că este de stat sau privată, numărul femeilor este inferior celui al bărbaţilor, mai ales în domeniul privat (20,5% în organizaţiile private şi 31,3% în cercetarea de stat); discriminarea este evidentă în cazul categoriei de personal numită „de sprijin", adică ingineri sau tehnicieni care lucrează alături de un cercetător, însă care nu au responsabilităţi în privinţa proiectului. Disparitatea este foarte evidentă în ramurile cercetării, cu o rată a femeilor cercetătoare (de toate categoriile) de 54% în cazul farmaciei, faţă de numai 10% în echipamentele electrice.

1. Livre Blanc 2004, *Les femmes dans la recherche privée en France*, Mission pour la parité dans la recherche et l'enseignement supérieur, martie 2004, p. 9, www.recherche.gouv.fr/parite.

Ceea ce unii numesc „diminuarea" pepinierei potenţiale a celor cu studii superioare în raport cu locurile de muncă (de exemplu, 45% dintre absolvenţii profilurilor ştiinţifice sunt fete, însă numai 25% dintre ele se vor lansa în cariere de cercetare) este atribuit acestei osmoze feminine între viaţa profesională şi cea conjugală şi de familie. Într-adevăr, este normal ca o femeie cu studii superioare să ia o pauză în carieră pentru a se reorienta. Iar viitorul nu îi oferă prea multe speranţe.

Din cauza condiţiilor de pe piaţa locurilor de muncă, modelul masculin de organizare a muncii se impune printr-o competiţie acerbă, care se manifestă prin prelungirea timpului zilnic acordat muncii, printr-o disponibilitate a timpului acordată întreprinderii, inclusiv pe durata weekendurilor. În aceste condiţii, prezenţa femeilor în funcţii cu responsabilităţi, în ciuda înaltei calificări profesionale, nu va putea fi înregistrată în mod semnificativ. Munca femeilor rămâne în continuare o variabilă suplimentară în cadrul cuplului. Aceste „norme" sunt interiorizate şi fac imposibilă paritatea la locul de muncă.

Concilierea vieţii familiale cu viaţa profesională

Serviciul mamei şi îngrijirea copiilor

Discursurile referitoare la munca salariată a mamelor au evoluat considerabil după anii '70. De vreme ce această problemă este în strânsă legătură cu cea a bunăstării copilului, psihologii nu au întârziat să-şi exprime punctul de vedere, astfel încât în anul 2005 au participat la nişte dezbateri aprinse în privinţa instaurării unei posibile duble rezidenţe pentru copiii cuplurilor separate.

Până în anii '80, psihologii au emis judecăţi foarte severe în privinţa muncii mamelor, poziţie preluată de autorităţile statului, în timp ce, la rândul ei, sociologia se mulţumea să denunţe insuficienţa instituţiilor colective. Într-adevăr, într-o primă etapă a copilăriei (până la vârsta de doi ani), mediul familial şi instituţiile îşi împart supravegherea şi îngrijirea copilului. În plus, se vorbeşte despre „alegerea" între a continua activitatea profesională şi a creşte copiii. Existau nişte presiuni evidente între o societate „maternantă", în care „valorizarea excesivă a maternităţii devenea instrumentul cel mai eficient al exploatării femeilor, în timp ce mediul exercita o presiune ipocrită pentru a le culpabiliza" (Coutot, 1980, pp. 10-12).

De la începutul anilor '90, aceste dezbateri păreau învechite, nemaiexistând nici o alternativă. 86% dintre femeile de 25-49 de ani care au un copil muncesc, iar 76,5% dintre femei au doi copii.

S-au înregistrat trei evenimente importante care au marcat copilăria mică începând cu anii '60 : progresul continuu în privinţa sănătăţii copilului, care a eradicat practic din peisajul social şi mental boala şi moartea copilului ; dezvoltarea activităţii profesionale a femeilor şi nu în ultimul rând eşecul metodelor de îngrijire a copiilor în afara mediului familial (Norvez, 1990). Astăzi pare mai dificil să ai grijă de propriii copii, aşa cum altădată era dificil să îi ţii în viaţă. În timp ce toate converg înspre menţinerea şi consolidarea activităţii profesionale a femeilor, locurile în care copilul - „o persoană cu drepturi depline care îşi caută autonomia"- trebuie să înveţe să-şi stăpânească şi să-şi folosească părţile corpului, să intre în lumea socială şi să înveţe limbajul şi codurile nu se dezvoltă într-un ritm suficient de rapid.

Dacă Moulinex, cu robotul său de bucătărie, a oferit libertate femeii, un inginer în aeronautică, McLaren, i-a oferit libertate mamei inventând cărucior pliant pentru copii, care îi permite acesteia să circule în mijloacele de transport în comun împreună cu copilul.

Cât de ciudată poate fi societatea în care trăim, care a înregistrat performanţe medicale dintre cele mai extraordinare în privinţa sănătăţii mamei şi copilului, permiţând aducerea pe lume a unor copii doriţi, uneori cu ajutorul noilor cuceriri ale ingineriei genetice, dar care refuză să asigure modalităţile de îngrijire necesare. Totuşi, la nivel european, se pare că ajutorul oferit de statul francez tinerelor mame angajate este foarte consistent, în raport cu alte ţări (vezi capitolul 12).

În anul 2000, când rata activităţii feminine s-a ridicat la 80% - fiind cea mai ridicată din Europa -, penuria locurilor de îngrijire a copiilor este la fel de acută (numai în jur de 10% dintre copiii sub trei ani beneficiază de aşa ceva) ca în urmă cu 20 de ani (Fagnani, 2004). Până atunci a fost încurajată dezvoltarea creşelor, iar discursurile publice ridicau în slăvi un mijloc de socializare colectivă benefic personalităţii copilului. După acea dată, politicile

publice au preferat să îşi canalizeze eforturile asupra modalităţilor de îngrijire individuale subvenţionate (cu bone şi prin îngrijirea la domiciliu de către persoane plătite), pe motivul principiului „liberei alegeri a modului de îngrijire". În acelaşi timp, aceste noi dispoziţii încercau să diminueze costurile structurilor colective mai degrabă decât să încurajeze familiile să genereze locuri de muncă. Dintre familiile cu cel puţin un copil cu vârsta sub şase ani, 41 % au recurs în 1999 la un ajutor plătit pentru îngrijire, faţă de numai 32% în 1996. Angajarea bonelor cu remuneraţie subvenţionată a devenit principala modalitate de îngrijire a copiilor neşcolarizaţi, cu ambii părinţi angajaţi.

În cazul cuplurilor foarte implicate în activitatea profesională, supravegherea copilului la domiciliu reprezintă o formulă mai costisitoare, dar convenabilă pentru intervalele orare ale părinţilor. Având în vedere însă costul pe care îl implică, această variantă este valabilă pentru o categorie limitată la cei cu veniturile cele mai mari, astfel încât, în 2003, doar 51 000 de părinţi au preferat-o.

O anchetă coordonată de CREDOC în 1997 referitoare la preferinţele în privinţa modalităţilor de supraveghere a copiilor mici arată că soluţia cea mai satisfăcătoare este considerată bona (32%), apoi creşa (27%) şi bunicii (24%). Pe plan social, cei care preferă creşele şi îngrijirea la domiciliu sunt proporţional mai numeroşi în rândul persoanelor cu funcţii de conducere şi al celor cu studii superioare, în timp ce muncitorii, funcţionarii şi păturile cu venit mediu preferă asistenţa subvenţionată de stat (Damon, 2002). Este o răsturnare de situaţie spectaculoasă, având în vedere stigmatul atribuit creşelor în anii '60!

Oferta rămâne foarte diferenţiată în funcţie de oraşe şi de regiuni. Astfel, recurgerea la supravegherea copilului de către bunici, situaţie valabilă pentru o persoană din zece - chiar dacă, în opinia unora, dorinţa de a îngriji copilul astfel este tot mai mică - este prezentă mai ales în micile aglomerări urbane, unde oferta în privinţa serviciilor de îngrijire este foarte redusă. Ancheta CREDOC distinge trei tipuri de modalităţi de încredinţare a copilului spre îngrijire, comparând preţul, avantajele/dezavantajele şi satisfacţia:

- pe primul loc se află bona specializată şi bunicii;
- creşele sunt apreciate pentru preţul mic, dar sunt considerate prea rigide în privinţa orarului şi uneori suprapopulate; de altfel, numărul locurilor este considerat insuficient; în plus, numărul îngrijirilor la domiciliu nu este chiar atât de mare;
- în fine, bona nespecializată, care este considerată varianta cea mai contestată (Damon, 2002, pp. 40-41).

Cine supraveghează copiii?

Copiii sub trei ani

În Franța, dintre cei 2,21 de milioane de copii cu vârsta sub 3 ani:
- 250 000 sunt integrați în instituțiile de învățământ preşcolar;
- 960 000 sunt îngrijiți de unul din părinți, dintre care 548 000 de un părinte care beneficiază de alocația părintească pentru educație.

În cazul celorlalți, adică 1 009 000 de copii ai căror părinți muncesc:
- 201 900 sunt la creşă, adică 9% din totalul copiilor cu vârsta sub 3 ani;
- 430 000 sunt plasați în asistență subvenționată de stat;
- 32 000 sunt îngrijiți la domiciliu de un angajat plătit.

Rămân 360 000 de copii cu vârsta sub 3 ani în afara sistemului organizat de îngrijire, adică 36%, care sunt încredințați unui membru al familiei sau unei bone angajate „la negru".

Copiii cu vârsta între trei şi şase ani

Ei sunt înscrişi aproape în totalitate într-o instituție de îngrijire, adică 2 129 000 în grădinițe pentru copiii de 3-5 ani şi 10 400 în grădinițe pentru copiii de 2-6 ani. În plus față de copiii din grădinițe:
- 249 000 sunt încredințați unei asistente maternale;
- 300 000 frecventează un centru de supraveghere;
- 49 000 sunt îngrijiți la domiciliu de o persoană plătită, părinții beneficiind de alocația de îngrijire a copilului la domiciliu;
- 1,1 milioane sunt îngrijiți de părinți;
- 450 000 sunt îngrijiți nu se ştie cum, probabil de părinți care îşi iau de lucru pentru acasă.

Sursă: Kassai-Kocademir, 2002, pp. 17-18

În aceste condiţii, nu e de mirare să observăm o corelaţie între rata abandonării de către femei a activităţii profesionale şi tipul locurilor lor de muncă. Ţinând cont de diversele dificultăţi întâmpinate în îngrijirea copilului sau a copiilor în funcţie de categoriile sociale, unele femei aleg soluţia cea mai radicală, cea a retragerii de pe piaţa muncii. Angajatele în comerţ, muncitoarele şi cele ce fac parte din personalul de serviciu sunt cele mai numeroase în rândul femeilor ce renunţă la activitate după naşterea primului sau a celui de-al doilea copil. Serviciul unei muncitoare este puţin mulţumitor pe plan profesional şi prost plătit. Întreruperea temporară a activităţii profesionale poate rezolva anumite dificultăţi legate de îngrijirea copiilor, de desincronizarea programelor de muncă între soţ şi soţie, de perioadele de lucru neregulate sau imprevizibile, de prelungirea duratei transportului până la locul de muncă. Deşi îmbinarea dificultăţilor şi compensaţia oferită de alocaţiile de stat explică

întreruperea activităţii lor profesionale, mamele pun în general pe primul loc grija de a fi mai mult în prezenţa copiilor lor (Méda, Wierink, Simon, 2003).

Anumite măsuri publice contribuie la determinarea femeilor să iasă de pe piaţa locurilor de muncă, fie concediul parental, fie alocaţia parentală de educaţie, care îi permite unui părinte (unei mame, evident!) să-şi întrerupă activitatea până la împlinirea vârstei de trei ani de către ultimul copil[1]. Aceste măsuri de care au beneficiat 562 000 de părinţi în 2003 (dintre care 98% femei) „contribuie la menţinerea diviziunii sexuale a muncii în cadrul familiei... Aceasta contribuie la întărirea normelor conform cărora educaţia şi îngrijirea copiilor sunt înainte de toate o «treabă a femeilor»" (Fagnani, 2004, p. 37). Iar concediul paternal nu va schimba cu nimic situaţia.

Punerea în aplicare a măsurii ce permite reducerea timpului de muncă pare *a priori* o soluţie favorabilă câştigării timpului liber alocat în general vieţii familiale, şi anume copiilor. Or, totul depinde de ramura de activitate şi de contextul negocierii legate de aplicarea legii (Fagnani, 2000). Salariaţii care beneficiază de programe de lucru normale şi previzibile sunt pe deplin satisfăcuţi de această măsură. Aceste jumătăţi de zile libere sunt consacrate de către femei muncii domestice - ceea ce le sporeşte „invizibilitatea" (Lallement, 2003). În schimb, în ramurile în care programele sunt atipice, neregulate sau prost sincronizate cu ritmul familial, această măsură se traduce printr-o diminuare a timpului de lucru ce nu permite concilierea ritmului de muncă cu viaţa de familie. Ca exemplu pentru acest din urmă caz, Jeanine Fagnani (2000) citează interviurile cu mame angajate în marea distribuţie, unde orarul de muncă part-time, programele flexibile, precum şi lucrul în zilele de sâmbătă sau chiar duminică sunt deseori întâlnite. Orele suplimentare sunt stabilite deseori de pe o zi pe alta, astfel încât femeile trebuie să-şi găsească de urgenţă o soluţie pentru supravegherea copiilor, dacă programul este în afara orarului creşei. Se face apel la bunică sau la vecină - soluţii întotdeauna nesigure.

Totuşi, în ansamblu, anchetele arată că timpul liber oferit de măsura reducerii orarului de lucru le permite mamelor şi taţilor să petreacă mai mult timp cu persoana de alături şi cu copiii lor (vezi tabelul 15) (Méda, Cette, Dromel, 2004).

1. Totuşi, această măsură are ca efect retragerea de pe piaţa muncii a femeilor ce trăiesc în cuplu, care au doi copii, dintre care cel mai mic are vârsta sub trei ani (procentajul lor a scăzut de la 63% la 54%), şi a femeilor singure cu doi copii, dintre care unul cu vârsta sub trei ani (de la 51% la 39%). Din 1990 până în 2002, rata activităţii mamelor a crescut progresiv, cu excepţia acestor două categorii (Strobel, 2004, p. 61).

Tabelul 15. *Creşterea totală a timpului consacrat de părinţi copilului (copiilor) lor după reducerea timpului de lucru (%)*

	Bărbaţi cu un copil (copii) cu vârsta sub 12 ani		**...ale căror soţii nu lucrează**		**...ale căror soţii lucrează part-time**		**...ale căror soţii lucrează cu normă întreagă, fără reducerea timpului de lucru**		**...ale căror soţii lucrează cu normă întreagă şi cu reducerea timpului de lucru**		**...ale căror soţii lucrează cu normă întreagă cu reducerea timpului de lucru şi modulaţii**	
Cadre de conducere	56	72	48	ns	44	ns	75	88	55	63	38	ns
Profesii intermediare	52	67	54	ns	64	ns	44	57	49	68	50	ns
Funcţionari	44	62	38	ns	50	ns	56	68	36	64	50	50
Muncitori calificaţi	50	56	43	ns	54	ns	49	50	56	54	50	60
Muncitori necalificaţi	60	50	25	ns	67	ns	67	ns	78	29	75	50

Interpretarea tabelului: 55% dintre bărbaţii cadre de conducere cu un copil (copii) cu vârsta sub 12 ani şi ale căror soţii lucrează cu normă întreagă şi cu reducerea timpului de lucru consideră că, în general, reducerea timpului de lucru le-a oferit ocazia să petreacă mai mult timp cu copilul (copiii) lor. În acelaşi timp, 63% dintre femeile cadre de conducere cu un copil (copii) cu vârsta sub 12 ani şi ai căror soţi lucrează cu normă întreagă şi cu reducerea timpului de lucru consideră că, în general, reducerea timpului de lucru le-a oferit ocazia să petreacă mai mult timp cu copilul (copiii) lor.

ns = nesemnificativ.

Extras din Méda, Cette, Dromel, 2004, p. 19

Sursă: ancheta „La Réduction du Temps de Travail-modes de vie", DARES, 2001, Question 6.27

Concilierea din partea bărbaţilor sau a femeilor ?

Din momentul când tinerele mame şi-au demonstrat voinţa de a munci şi de a îşi creşte în acelaşi timp copiii – Franţa se mândreşte chiar cu una dintre ratele de fecunditate cele mai ridicate din Europa, de 1,9 –, tonalitatea politică a discursurilor s-a schimbat: de acum înainte, este vorba despre a le permite femeilor să „concilieze" locul de muncă şi creşterea copiilor. Femeia este

într-adevăr dirijorul unei organizări familiale complexe ; ea îşi asumă însărcinarea mentală a organizării căminului, a gestionării serviciului şi a timpului alocat copiilor şi nevoilor proprii, cu atât mai dificil de asumat cu cât locul de muncă nesigur destabilizează deseori timpul de lucru.

Concilierea/retragerea de pe piaţa locurilor de muncă

O anchetă organizată de DARES (Garnier, Méda, Senik, 2004) punea o întrebare directă unui ansamblu de persoane active bărbaţi şi femei : „Credeţi că munca dumneavoastră este de aşa natură încât organizarea vieţii familiale e dificilă ? " ; 39% dintre persoanele angajate au răspuns afirmativ, dintre care 15% au răspuns „foarte dificilă", iar 24% „numai puţin". Relaţia între sentimentul dificultăţii concilierii şi veniturile lunare a evidenţiat faptul că bărbaţii sunt cei care se plâng de concilierea dificilă în privinţa celor mai mici salarii, iar femeile nemulţumite de acest aspect sunt cele cu venituri superioare, ceea ce se explică prin formele atipice de organizare a muncii în cazul meseriilor puţin calificate şi prin programe de lucru prelungite în cazul locurilor de muncă ce necesită un grad de calificare mai ridicat.

O concluzie suprinzătoare arată că, din acest punct de vedere, nu există o diferenţă majoră între bărbaţi şi femei. Autorii observă că femeile care nu reuşeau să îşi concilieze cererile s-au retras deja de pe piaţa de muncă ori au fost excluse ca urmare a pierderii locului de muncă. (Într-adevăr, 80% dintre femeile casnice munciseră în trecut, dar au renunţat la serviciu pentru a îşi creşte copiii. Aproape o jumătate dintre ele, cu excepţia celor care primeau salarii foarte mici, declară că îşi regretă fostul loc de muncă şi ar dori să poată munci din nou.)

Aceste constatări sunt puse în lumină de locul central pe care îl ocupă copilul în societate ; el pune bazele cuplului şi ale familiei, iar naşterea sa este planificată în funcţie de proiectul profesional al mamei. Chiar dacă societatea noastră clamează şi cere sus şi tare echitatea şi egalitatea, mama rămâne personajul central al acestui şir de relaţii împletite în jurul cuplului, cu copii şi ascendenţi, precum şi cu lumea şcolii. În consecinţă, femeile valorizează mai mult decât niciodată această legătură cu copilul ; suspiciunea „mamei rele" nu este niciodată prea îndepărtată atunci când o femeie pare să se implice prea mult în munca sa, în detrimentul copiilor. Unele femei inginer anchetate de Catherine Marry vorbesc despre „culpabilitate". Asupra

tatălui nu va pluti niciodată această suspiciune, pentru că trebuie să se întoarcă de la serviciu foarte târziu, să plece în delegaţii, să muncească în weekend: el face toate acestea pentru familia sa. Munca rămâne pilonul principal al identităţii masculine, motiv pentru care şomajul îi afectează mult mai sever pe bărbaţi decât pe femei, care îşi construiesc identitatea la mai mulţi poli.

Chiar dacă feministele prevedeau zile mai bune în anii '60 şi întrezăreau un marş triumfal spre echitatea între sexe, nu putem ascunde o viziune pesimistă a societăţii, „valenţa diferenţială a sexelor", după cum spunea Françoise Héritier, care se exprimă în acest început de secol XXI sub forme diferite de cele care caracterizează societăţile neeuropene. Desigur, nu există, aşa cum se întâmplă în comunităţile Baruya, „procedee imaginare care să reuşească să-i facă pe bărbaţi să pară mai grandioşi, magnifici în detrimentul femeilor şi să legitimeze în ochii bărbaţilor şi ai societăţii o dominare totală a lor" (Godelier, 2003, p. 25). Dar zarurile sunt măsluite.

Rămâne de aflat dacă „alegerea" pe care o au la dispoziţie femeile de a se retrage de pe piaţa locurilor de muncă sau de a lucra cu jumătate de normă este expresia unei dominaţii sau manifestarea dorinţei lor şi a plăcerii de „a îşi vedea copiii crescând".

Perspectiva taţilor

Recentele măsuri publice care au pretenţia să contribuie la articularea vieţii familiale cu viaţa profesională se înscriu în cadrul sprijinirii parentalităţii, adică a exercitării rolului de părinte. Dacă măsurile de conciliere a domeniului parental cu cel profesional au avut mai întâi ca ţintă numai femeile, discursul public s-a schimbat. El evocă dorinţa bărbaţilor de a se implica în îngrijirea şi educarea copiilor în acelaşi fel ca femeile. Se pare însă că există unele blocaje înainte ca politicile publice să poată încerca să se schimbe: „prin urmare, puterile statului", citim într-un astfel de document oficial, „trebuie să promoveze o anumită evoluţie a rolurilor, care îi va determina pe taţi să-şi asume într-un mod prioritar responsabilităţile şi constrângerile legate de articularea vieţii de familie şi a locului de muncă"[1]. Există numeroase recomandări adresate angajaţilor în privinţa luării în calcul a intereselor de familie.

1. *Avis du Haut Conseil de la population et de la famille*, iulie 2003.

În Franţa nu există nici o anchetă referitoare la cuplurile în care soţul s-a retras din viaţa profesională. În Statele Unite[1], ţinând cont de flexibilitatea pieţei locurilor de muncă, cuplurile în care ambii parteneri sunt activi se pot trezi dintr-odată că unul dintre ei şi-a pierdut serviciul. Începând cu secolul XXI, „gulerele albe", care până atunci nu prea erau obişnuite cu şomajul în masă, s-au trezit confruntate cu această situaţie. Mai mult de nevoie decât de voie, iată-i obligaţi să îi atribuie femeii rolul persoanei care asigură subzistenţa, în timp ce bărbatul îşi asumă rolul de gospodar al casei. Unele femei câştigă mai mult decât soţii lor: este cazul a 30,7% dintre cuplurile căsătorite, aceste femei fiind numite *Alpha Earners* (o traducere aproximativă ar fi „super-salariate"). Şi în aceste situaţii soţii preferă să se retragă de pe piaţa muncii şi să se ocupe de casă şi de copii (În Statele Unite aproape că nu există structuri de asistenţă socială ca în Franţa). O treime dintre femeile al căror serviciu implică responsabilităţi au soţi ce rămân acasă, dar această situaţie este valabilă şi în cazul familiilor cu venituri mai puţin ridicate. Dacă anumiţi taţi afirmă că sunt de acord cu această situaţie, majoritatea se grăbesc să revină la birou sau în atelier, iar normele sunt diferite în cazul taţilor care îşi cresc copiii în loc să îşi joace rolul clasic de persoană care asigură subzistenţa familiei. Schimbarea poziţiilor este marcată de tensiuni conjugale, unii bărbaţi refuzând să îşi îndeplinească sarcinile domestice, de teamă că autoritatea lor, afectată deja puternic de intrarea în şomaj, este pusă în pericol. Tatăl casnic este un model devalorizant, iar mama casnică este un model valorizant, mai ales în America profundă.

Iniţierea în 2002 a concediului de paternitate este rezultatul unei voinţe publice de a tinde către o mai mare „paritate parentală". Conform afirmaţiilor prim-ministrului de atunci, Lionel Jospin, era vorba despre instituirea, după modelul concediului de maternitate, a unui concediu de mai multe zile în care tatăl să poată stabili o legătură cu bebeluşul său. Astfel, ar putea fi restabilit dezechilibrul ce se formează la naştere. În realitate, a face o paralelă între bărbaţi şi femei este o dovadă de impostură, pentru că, dacă femeile care muncesc au în mod „natural" nevoie de un concediu, adică să absenteze de la locul de muncă, bărbaţii se trezesc că li se propune să se întoarcă acasă.

Această măsură nu răspundea vreunei cereri din partea taţilor (chiar dacă aceştia se fac auziţi în cadrul asociaţiilor taţilor divorţaţi din alte cauze); în plus, acest drept nu este folosit aşa cum intenţiona legislativul (Truc, 2006).

1. Peg Tyre, Daniel McGinn, „She works, he doesn't", *Newsweek*, 12 mai 2003.

Intrarea în concediu diferă în funcţie de nivelul socioprofesional, fiind obiectul unor calcule complicate în raport cu alte persoane intrate în concediu, ceea ce îl banalizează şi îl transformă într-un concediu la fel ca oricare altul, adică unul în plus. În loc să instituie o legătură de paternitate, asemănătoare maternităţii, cu copilul încă de la naşterea acestuia, aşa cum considera necesar legislativul pentru afirmarea soliditătii legăturii dintre tată şi nou-născut, taţii beneficiază de acest concediu la o dată stabilită de ei (de vreme ce legea nu prevede să fie luat imediat după naştere), fiind în strânsă legătură de multe ori cu vacanţele sau cu perioadele de reducere a timpului de lucru. În plus, departe de a lua locul mamei în îngrijirea copilului, în cel mai bun caz, tatăl se va ocupa de ceilalţi copii sau îşi va folosi timpul liber pentru reparaţii, decorarea camerei copilului etc. Suntem departe deci de reechilibrarea responsabilităţilor în privinţa copiilor. Mama este cea care decide momentul intrării în acest concediu şi la ce să fie folosit, ceea ce îi consolidează regimul în centrul căruia se află. Statisticile iniţiate după instituirea acestei măsuri arată că acest concediu şi este luat de către taţii mai tineri şi mai ales funcţionarii publici (Bauer, Penet, 2005). Chiar dacă efectele acestei măsuri nu şi-au atins scopul propus, faptul dovedeşte tuturor cel puţin o nouă atitudine în privinţa paternităţii. Bărbaţii îşi valorizează astăzi funcţia paternă, şi nu doar pentru a o exercita într-un mod autoritar ca altădată, ci asemenea mamelor, în viaţa de zi cu zi. Este valorizant să te ocupi de copiii mici, iar acest lucru face parte din identitatea masculină.

Pentru femei şi din ce în ce mai mult pentru bărbaţii din zilele noastre, venirea pe lume a copilului transformă viziunea referitoare la importanţa muncii. O anchetă coordonată în 2003 de Institutul IPSOS pentru Chronopost care a avut în vedere 2 000 de salariaţi arăta că „bărbaţii care au declarat că au acordat mai puţină importanţă serviciului în momentul naşterii unui copil sunt de cele mai multe ori tineri (25-34 de ani), au profesii liberale ori sunt cadre de conducere, au salarii mari, au studii superioare şi fac parte dintr-un cuplu în care ambii parteneri sunt activi" (Méda, 2004, p. 1). Această anchetă, care avea în vedere o generaţie foarte tânără de taţi, ar putea indica o relativă schimbare a comportamentelor şi o apropiere a comportamentelor bărbaţilor şi femeilor în privinţa vieţii profesionale. Acest model este valabil pentru cuplurile cu studii superioare şi pentru cadrele cu funcţii de conducere, care afirmă că şi-au redus timpul de lucru. Dar autorii studiului sunt rezervaţi când observă că este vorba doar despre comportamente marginale şi că transformările culturale sunt lente (Méda, Cette, Dromel, 2004, p. 19). În plus, am putea

remarca faptul că valorile familiale sunt din acest moment integrate în proiectul de bunăstare socială, alături de valorile atribuite muncii.

Bibliografie orientativă

Barrère-Maurisson, Marie-Agnès, 2003, *Travail, famille : le nouveau contrat*, Gallimard, Paris.

Fagnani, Jeanine, 2000, *Un travail et des enfants. Petits arbitrages et grands dilemmes*, Bayard, Paris.

Héritier, Françoise, 1996, *Masculin/Féminin. La pensée de la différence*, Odile Jacob, Paris.

Héritier, Françoise, 2002, *Masculin/Féminin II. Dissoudre la hiérarchie*, Odile Jacob, Paris.

Kaufmann, Jean-Claude, 1997, *Le cœur à l'ouvrage. Théorie de l'action ménagère*, Nathan, Paris.

Maruani, Margaret (coord.), 2005, *Femmes, genre et sociétés : l'état des savoirs*, La Découverte, Paris.

Michel, Andrée (coord.), 1978, *Les femmes dans la société marchande*, PUF, Paris.

Capitolul 10

Legătura şi transmiterea familială

Declinul instituţiei familiale din cauza reţinerilor în privinţa căsătoriei şi dezvoltarea concubinajului indică faptul că aceasta nu mai tinde către perenitatea continuităţii sale, ci mai degrabă către grijile cotidiene şi satisfacerea nevoilor individului. Oare asta înseamnă că nu mai există legătură, transmitere sau continuitate ?

Popularizarea ideilor ştiinţifice, amplificată de mass-media, ne dă de gândit la acest lucru, în timp ce poziţia noastră nostalgică trimite la o perioadă foarte îndepărtată, când solidaritatea familială era obligatorie în faţa instabilităţii cotidianului, a morţii omniprezente şi în absenţa sprijinului public. La rândul ei, demografia, bazându-se pe scăderea neîntreruptă a numărului mediu al familiilor, contribuie la acreditarea ideii nuclearizării familiei şi a dispariţiei familiei extinse. Insistenţa asupra individualismului merge în acelaşi sens. În plus, statul a fost mult timp complicele uitării relaţiilor de parentalitate, pentru că el avea nevoie să perceapă familia din punct de vedere statistic, pentru a o acapara mai bine : grupul domestic reprezintă din acest punct de vedere o unitate numărabilă şi uşor de manipulat, în timp ce „reţeaua parentală" are o priză mai mică la acţiunile sale.

Cei care au bulversat familia sunt născuţi în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, fiind copiii păcii, ai societăţii abundenţei şi consumului. Protejaţi de societatea salariaţilor, ce conferă fiecăruia şi fiecăreia independenţa economică, şi de către statul providenţial, ei au devenit adulţi în căutarea autonomiei. Or, totul indică faptul că, dacă raporturile dintre individ şi familie s-au schimbat, legăturile între generaţii au rămas foarte puternice, probabil cu atât mai mult cu cât legătura conjugală este fragilă.

Apar în prim plan noi figuri de rudenie : bunicii ; într-o formă mai bună ca niciodată, ei îşi oferă sprijinul şi furnizează repere pentru familiile destabilizate. Dacă familia de altădată era orizontală, având la bază legăturile de rudenie

dintre fraţi şi surori şi cele cu verii, cu unchii şi mătuşile, familia de astăzi este verticală, articulându-se în jurul generaţiilor coprezente, adică trei sau uneori patru generaţii... şi chiar cinci; astfel, familia „pentagenerațională" este departe de a fi o excepţie, această co-prezenţă putând să dureze mai mulţi ani[1].

Deşi legătura conjugală poate fi revizuită, iar legătura dintre părinţi şi copii se construieşte prin diverse tipuri de parentalitate, prezenţa mai multor generaţii şi schimburile ce au loc între ele arată că instituţia familială contemporană nu se rezumă la tribulaţii ale iubirii şi ale individului, chiar dacă sensul „obligaţiilor familiale" s-a schimbat. Astfel, plecând din nou de la definiţiile antropologice, alături de filiaţie şi având elemente comune cu aceasta, se observă „legăturile de rudenie", văzute din perspectiva sociologiei ca „solidarităţi familiale". Cu toate acestea, în Franţa, la fel ca în toate ţările Europei, sensul şi conţinutul acestor solidarităţi sunt puse în discuţie şi oferă ocazia discutării diferitelor concepţii ale modelelor familiale.

Familia îşi adăposteşte membrii, îi hrăneşte şi îi socializează, dar în acelaşi timp transmite şi realizează o legătură; ea este „stâlpul identităţilor" pentru 86% dintre oameni, adică pentru 89% dintre femei şi pentru 83% dintre bărbaţi, cu mult înaintea muncii (Houseaux, 2003).

Legătura familială, o legătură verticală

Dintre toate persoanele care alcătuiesc reţeaua de rudenie a unui individ (vezi capitolul 1), ascendenţii şi descendenţii direcţi sunt mai des implicaţi decât fraţii şi surorile în relaţiile de întrajutorare, susţinere şi schimb. O configuraţie rămâne centrală, relaţia dintre mamă şi fiică, şi apare o nouă figură, cea a bunicilor.

Fraţii şi surorile în plan secund

Anchetele în privinţa fraţilor şi a surorilor arată faptul că „legătura de rudenie dintre fraţi este în plan secund din punct de vedere structural, în raport cu legătura de filiaţie directă între părinţi şi copiii adulţi" (Crenner, Déchaux,

1. Yves Mamou, „Quand cinq générations coexistent", *Le Monde*, 5 decembrie 2000.

Herpin, 2000). Legătura dintre fraţi şi surori arată o mare variabilitate, este mai puţin normată, lăsând un spaţiu larg relaţiilor de afinitate ; relaţia cu fraţii este inferioară celei cu părinţii. În plus, contrar celor ce se afirmă deseori, legăturile dintre un număr mare de fraţi şi surori nu sunt sudate. În cercul părinţilor există un subiect ce rămâne tabu, cel al banilor. Banii corup, pentru că subliniază inegalităţile de statut între fraţi, care se manifestă mai ales în momentul discuţiilor referitoare la moşteniri.

Pe planul ajutorului reciproc, legătura dintre fraţi este oscilantă. Aceasta, care poate fi absentă timp de câţiva ani, va putea fi reactivată în anumite momente ale existenţei. La fel ca toate legăturile de rudenie, legătura dintre fraţi conservă rolurile de sex. Femeile sunt de cele mai multe ori cele care păstrează memoria familiei şi relaţia familială (*kin keepers*). Există de altfel o legătură matrilaterală foarte evidentă în relaţiile dintre fraţi, cuplul fiind de cele mai multe ori absorbit de fraţii şi surorile soţiei, dar acest lucru poate fi valabil şi pentru surorile soţului (Déchaux, Herpin, 2004). În linii mari, legătura dintre fraţi, evident mai slabă şi mai puţin normată decât cea părintească, rămâne marcată de caracterul său ambiguu, bazat pe afinitate şi fiind în acelaşi timp apropiat de legătura de prietenie, iar în acelaşi timp presupunând unele obligaţii. Oricum, puterea acestei legături, în măsura în care se manifestă, este întotdeauna mai slabă decât legătura verticală, activată prin intermediul varietăţii de ajutoare şi sprijine materiale, afective şi simbolice.

Importanţa relaţiei dintre mamă şi fiică

Istoria secolului XX este o mărturie a slăbirii puterii patriarhale asupra copiilor şi a reducerii progresive a dominaţiei asupra soţiei. Imaginea tutelară a filiaţiei devine feminină.

Mai mult decât în cazul bărbaţilor, evoluţia demografică a acestor ultimi ani a constituit o revoluţie pentru femei. În cursul anilor '30-'70, perioadă a modelului familial „clasic", femeile au beneficiat de o creştere a speranţei de viaţă şi de o diminuare a numărului de naşteri. Intervenind imediat după o căsătorie ce avea loc la o vârstă foarte fragedă, după împlinirea vârstei de 40 de ani şi după ce copiii au crescut, în faţa acestor generaţii de femei se deschidea perspectiva unei perioade medii de viaţă de 35 de ani.

Michaël Young şi Peter Willmott (1983) au atras atenţia pentru prima dată asupra acestei relaţii (vezi capitolul 2). În cartierul muncitoresc din Londra

anilor '50 pe care l-au studiat, rezidenţa era puternic matrilocală. Acest fapt explică parţial doar intensitatea cotidiană a relaţiilor, vizitelor, serviciilor şi schimburilor pe care le întreţineau mama şi fiica sa căsătorită. În momentul căsătoriei fiicei, mama, ai cărei copii sunt deja mari, are mai mult timp liber când fiica sa, proaspăt căsătorită, rămâne însărcinată, naşte, iar apoi îşi îngrijeşte copiii. Ea are nevoie mai mult ca niciodată de susţinerea morală, afectivă şi materială a mamei, într-un moment când aceasta este dispusă să i-o ofere. O relativă separare între soţi a sarcinilor şi rolurilor favorizează această imixtiune a mamei în viaţa familială zilnică a fiicei sale. În Bethnal Green, familia care o are pe mamă în centrul său este caracteristică universului familial muncitoresc :

> Când o fată se căsătoreşte şi mai ales când renunţă la slujbă pentru a avea copii, ea se întoarce în lumea femeilor şi a mamei sale. Căsătoria înscrie sexele în rolurile specifice lor şi întăreşte astfel legătura dintre fiică şi mamă. Aşa cum spune vechiul proverb : „Băiatul meu este băiat până se însoară. Fata mea este fata mea toată viaţa" (60-61).

Această focalizare familială asupra mamei femeii în familia de muncitori a fost confirmată mai ales de ancheta lui Olivier Schwartz (1990) asupra familiilor de mineri din nordul Franţei. Este un adevărat „al doilea cuplu" în care se refugiază fata pentru a discuta, pentru a povesti despre greutăţile întâmpinate în gestionarea vieţii de zi cu zi. Dar aceste interpretări psihologice sunt întărite de observaţia economică, şi anume că munca femeii o face şi mai dependentă de mama sa.

Oare dispariţia vechilor cartiere integrate, dispersia rezidenţială a reţelelor familiale, intrarea masivă a tinerelor mame pe piaţa locurilor de muncă, egalitatea între sexe proclamată ca ideologie socială nu au eradicat specificitatea relaţiei dintre mamă şi fiică ? Nu e nimic adevărat în asta şi se pare că locul de muncă întăreşte chiar legăturile feminine. Agnès Pitrou (1977) a arătat încă de la sfârşitul anilor '70 că, în noile clase medii, ajutorul părinţilor soţiei lua de mult mai multe ori forma serviciilor concrete, în timp ce ajutorul părinţilor soţului era mai degrabă de natură financiară. Această dimensiune feminină care se înrădăcinează în viaţa de zi cu zi a relaţiilor, în privinţa copiilor de vârstă mică şi a părinţilor înaintaţi în vârstă (Daune-Richard) s-a menţinut până astăzi, deşi caracterul matrilocal al rezidenţei nu constituie o regulă, iar femeile sunt mai puţin disponibile, din cauză că muncesc.

Diviziunea sexuală a legăturilor de rudenie

În lucrările referitoare la legăturile familiale au fost arătate constantele sexuale ce demonstrează că, la fel ca în cazul cuplului, drumul către egalitate este încă lung. Femeile sunt pivoţii relaţiilor de rudenie. Dacă unii nostalgici ai ordinelor patriarhale văd aici semnul unui etern feminin, care, prin natura sa, ar simboliza mama devotată şi iubitoare şi/sau fiica grijulie, continuitatea acestei poziţii este mai degrabă rezultatul forţelor economice, sociale şi culturale aflate în schimbare ale modernităţii. Creşterea considerabilă a speranţei de viaţă, progresele medicale şi dezvoltarea gerontologiei creează astfel o situaţie inedită pentru femei odată cu sfârşitul secolului XX. La ora actuală, coexistenţa a trei generaţii este un fapt obişnuit; „femeile de mijloc", aşa cum au fost denumite de Esther Brody (1981), reprezintă cea de-a doua dintre cele trei generaţii adulte, responsabile în acelaşi timp cu îngrijirea părinţilor bătrâni precum şi cu a copiilor ce sunt ei înşişi pe cale să îşi crească propriii copii. În acest moment, ele îşi exercită din plin capacitatea de dăruire. Ajungând la vârsta de 50 de ani, aceste femei întâmpină conflicte necunoscute până atunci. Oare ar trebui să renunţe la locul de muncă pentru a se consacra unora sau altora? Oare ar fi rezonabil să facă asta într-o perioadă în care schimbările de pe piaţa muncii nu protejează pe nimeni de şomaj?

Generaţia femeilor cu vârsta de 55-70 de ani cunoaşte de asemenea conflictele psihologice grave cu părinţii vârstnici, în cazul în care aceştia îşi pierd autonomia. Când relaţiile anterioare au fost marcate de conflicte, iar fetele nu au avut viaţă socială în afara familiei, din punct de vedere psihologic, aceste constrângeri sunt dificil de asumat (Wilbers, Lehrs, 1990). Odată cu accentuarea inexorabilă a îmbătrânirii populaţiei şi stabilizarea fecundităţii la o rată suficientă doar pentru reînnoirea generaţiilor, ne putem pune întrebarea spre ce anume conduce relaţia dintre fiica în vârstă şi părinţii bătrâni la jumătatea secolului XXI. Mai puţini copii şi nepoţi se vor ocupa de persoanele în vârstă.

O anchetă referitoare la familiile cu trei generaţii permite explicarea menţinerii legăturii puternice între mame şi fiice (Attias-Donfut, Lapierre, Segalen, 2002). Raporturile dintre generaţii şi cele dintre sexe manifestă evoluţii în legătură unele cu celelalte. Mişcarea de egalitate a sexelor implică o apropriere între generaţii. Fuziunea între căminul mamei şi al fiicei, observată în mediile muncitoreşti, a dispărut, dar legătura specială dintre mamă şi fiică

se exprimă în continuare prin îngrijirea copiilor, formă apreciată de ajutor în promovarea profesională a tinerelor mame. Începând cu anii '80, atunci când se dezvolta piaţa locurilor de muncă pentru femei, o anchetă lămuritoare şi care îşi păstrează actualitatea arăta felul în care viaţa profesională se articula cu activitatea domestică în jurul legăturii dintre mamă şi fiică (Daune-Richard, 1984). Chiar dacă mama este angajată, fiica contează pe sprijinul ei zilnic: îngrijirea copiilor, pregătirea şi pusul mesei, ajutorul la spălarea lenjeriei. Simbioza mamă-fiică pare o condiţie *sine qua non* a nerenunţării la activitatea profesională a celei din urmă. Contribuţia bărbatului la treburile casei este mult mai puţin importantă în raport cu această coloană vertebrală feminină care susţine corpul domestic.

Jean-Pierre Terrail (1995) identifică un fenomen identic atunci când demonstrează rolul mamelor în procesul de emancipare a femeilor muncitoare: bunica rămâne acasă, mama este angajată necalificat, iar fiica se bucură de un serviciu calificat.

Prin contrast, relaţia dintre noră şi mama soacră pare marcată de numeroase tensiuni (Lemarchant, 1999): nu e mai puţin adevărat că fiicele şi fiii indivizilor care se angajează în căsătorie trebuie să se străduiască să păstreze „o anumită distanţă" faţă de părinţii respectivi. Această relaţie de rudenie nu este electivă, însă presupune o obligaţie şi este foarte codată. „Dacă părinţii nu mai intervin în desemnarea soţului, ei nu lipsesc din istoria conjugală a copiilor lor" (p. 123). Tensiunea dintre noră şi soacră se calmează în momentul când se naşte nepotul, iar ea capătă statutul de „bunicuţă".

Descoperirea bunicilor

Bunicii sunt cel mai des trecuţi cu vederea de sociologia familiei (Attias-Donfut, Segalen, 1998). Recent, demografii au început să studieze caracteristicile morfologice ale acestora. Conform unei anchete statistice la nivel naţional, se estimează că în 1999 numărul lor era de 12,6 milioane, dintre care două milioane sunt străbunici. La vârsta de 56 de ani, o persoană din două are cel puţin un nepot; femeile devin bunici de la o vârstă mai tânără şi au mai multe şanse să prindă a patra şi chiar a cincea generaţie a descendenţei lor. Aceşti bunici tot mai numeroşi au, în medie, patru nepoţi, număr ce depinde, evident, de cel al propriilor copii (Cassa, Mazui, Toulemon, 2005).

Ancheta cantitativă şi calitativă ce are la bază studierea familiilor cu trei generaţii arată importanţa considerabilă a rolului lor. Există „noi" bunici, care au cunoscut toate transformările sociale şi culturale ale anilor '70. În special femeile au beneficiat de formele moderne de contracepţie, de dreptul de a avorta ; ele au invadat piaţa muncii. Maturitatea lor este contemporană cu schimbările legislative care le-au făcut să devină egale bărbaţilor în cadrul familiei. Împreună şi-au crescut copiii într-un climat al dialogului, diferit de autoritatea caracteristică generaţiilor precedente.

Conform anchetelor ce aveau în vedere trei generaţii, aceste persoane ajung la vârsta când devin bunici (48-52 de ani) după ce au beneficiat de o ascensiune socială fără precedent. Cei născuţi în perioada *baby-boom* au devenit *papy-boomers* dinamici şi afectuoşi. Ei intră într-o nouă vârstă a treia, care nu mai este asociată bătrâneţii, ci caracterizează un grup de bărbaţi şi femei „seniori", care se bucură de pensii consistente, de o stare bună a sănătăţii şi sunt dispuşi să-şi ajute familia. Dintre persoanele care au nepoţi cu vârstă mică, 83% îi iau în îngrijire în timpul vacanţelor, iar 34% au grijă de ei într-un mod mai consistent, adică săptămânal sau zilnic. În special ajutorul mamei (respectiv al soacrei) acordat fiicei (respectiv norei) este hotărâtor atunci când prima devine bunică : ajutând-o pe tânăra femeie să-şi îngrijească copiii, ea îi permite să-şi păstreze locul de muncă plătit, al cărui aport este indispensabil pentru supravieţuirea economică a cuplului (sau pentru contribuirea la achitarea ratelor bancare pentru casă). Îngrijirea nepoţilor de către bunici se află în centrul tranzacţiilor dintre generaţii, sub semnul îndatoririi şi al dăruirii.

Ţinând cont de fragilitatea cuplurilor, noii bunici asigură şi o bază identitară fundamentală pentru descendenţii lor. În ciuda sentimentului de relativă tinereţe pe care îl pot simţi, ei sunt vârstnicii descendenţei, cei care deţin istoria şi memoria familiei. Ei asigură funcţia de transmitere a trecutului : nepoţilor le place să găsească în albumele cu fotografii imaginile din copilărie ale părinţilor.

Bunicii oferă un ajutor important în momentul crizelor conjugale. Ancheta noastră a arătat că, imediat după naşterea copilului, aceştia o iau alături pe tânăra mamă care s-a despărţit de soţ sau de partener, ajutând-o să înceapă o nouă viaţă. În familiile descompuse, bunicii din partea tatălui îi pot ajuta pe copiii fiilor lor divorţaţi, chiar dacă au existat puţine contacte între ei şi nepoţi. Bunicile din partea tatălui par implicate în mod special : încearcă să menţină legătura între veri, oferindu-le vacanţe împreună. Ele caută să compenseze absenţa ajutorului oferit propriilor copii de fiul lor, care urmează

să-şi întemeieze un nou cămin. Soacrele manifestă uneori un ataşament consistent şi o solidaritate neclintită cu norele lor. În plus, când nepoţii devin tineri adulţi şi când nevoile lor cresc, ele asigură acestora un sprijin financiar în măsura posibilităţilor (Cadolle, 2004). Vom remarca totuşi că aceşti „noi" bunici constituie în acelaşi timp prima generaţie care a divorţat masiv, iar atunci când e cazul, ajutorul oferit nepoţilor este mai redus decât atunci când cuplul nu s-a separat.

În Europa, imaginea bunicilor se declină în mod esenţial în funcţie de dezvoltarea locurilor de muncă pentru femei (Attias-Donfut, Segalen, 2001). În Spania se observă intrarea masivă şi în forţă a unei generaţii de femei tinere pe piaţa locurilor de muncă, fără să existe structuri de îngrijire colective pentru copii. La fel ca în Franţa, persoanele cu vârsta mai mare de 60 de ani se bucură de o autonomie confortabilă, iar tânăra mamă îşi încredinţează copilul spre îngrijire bunicii (*abuela*). Spre deosebire de Franţa, unde rata activităţii feminine, chiar dacă oscilează, a fost dintotdeauna în creştere, în Spania, aceste femei aparţin ultimei generaţii, care nu a avut decât un rol domestic. La 60 de ani, când copiii lor au crescut şi au plecat de acasă, bunicile spaniole îşi reasumă cu bucurie fostul rol, care le asigură şi un statut, în timp ce soţii lor îşi găsesc cu greu locul după ce s-au pensionat. De altfel, configuraţiile rezidenţiale facilitează exercitarea acestei legături, dat fiind că 56% dintre femeile care lucrează au mama în acelaşi oraş, iar 43% o au pe soacră. O jumătate dintre cele care trăiesc în acelaşi oraş locuiesc în acelaşi cartier şi numai 11% trăiesc în aceeaşi casă.

Spre deosebire de bunicii francezi, care, în general, îşi îngrijesc nepoţii în weekend, bunicile din Spania au grijă de ei în fiecare zi, la ele acasă ori la fiică sau la noră, luându-i de la şcoală; 25% dintre ele le pregătesc masa copiilor şi nepoţilor. Fără sprijinul bunicilor, tinerele femei din Spania nu ar putea pur şi simplu să muncească (Tobio, 2001). Când sunt întrebate, ele spun că nu îşi vor asuma acest rol când va veni timpul; familiile spaniole cer din partea statului măsuri în privinţa structurilor de supraveghere a copiilor (ceea ce va duce la o creştere a ratei fecundităţii dacă asemenea servicii vor fi organizate). În Italia, Tullia Musatti (1992) arată importanţa predominantă a bunicii (*nonna*) care îngrijeşte copiii mamei ce lucrează, inclusiv *sotto lo stesso tetto* („sub acelaşi acoperiş").

Statutul bunicilor se înscrie în dezbaterea privind locul ocupat de fenomenul de solidaritate publică şi privată, precum şi de politicile publice în privinţa familiei (vezi capitolul 11). În Franţa, la începutul secolului XXI, bunicii pot

fi generoşi din acest punct de vedere, întrucât beneficiază de pensii şi au putut economisi de-a lungul perioadei când erau în activitate[1]. Legăturile afective şi sprijinul financiar (de exemplu, hainele cumpărate copilului, care constituie un ajutor indirect acordat tinerilor părinţi) merg mână în mână, fără să constituie o formă de dependenţă. Nu este cazul şi în Rusia postsovietică, unde bunicii păstrează o poziţie dominantă, pentru că deţin singurele surse de venit regulat. Bunicele (*babuşki*) studiate de Elizabeth Gessat (2001), spre deosebire de omoloagele lor europene, ce reprezintă noua şi dinamica vârstă a treia, nu încearcă să rămână tinere. Cu capul înfăşurat într-un batic, ele îşi asumă rolul de persoană vârstnică; însă, în ciuda faptului că şi-au pierdut tinereţea şi farmecul, ele domină întreaga familie, fiindcă sunt cele care asigură supravieţuirea şi subzistenţa copiilor şi nepoţilor; chiar dacă salariile nu sunt plătite, pensiile sunt, iar bunicile au căsuţe (*datcha*) cu grădină, care asigură o mare parte din alimentaţia familiei.

Cazul Germaniei este foarte emblematic în privinţa schimbărilor din sfera politicilor familiale (Herlyn, 2001). Odată cu revoluţia comunistă, est-germanii erau motivaţi să se angajeze, în timp ce statul se ocupa de luarea masivă în îngrijire a copiilor, dezvoltând creşele şi grădiniţele; în Germania de Vest, în aceeaşi perioadă de după război, femeilor le era atribuit un rol mai tradiţional, fără să beneficieze din partea statului de vreun ajutor. Cele două Germanii sunt astăzi reunificate, iar în ciuda câtorva măsuri de asistenţă socială în privinţa copiilor, sunt aliniate după modelul fostei RFG, având drept caracteristică dispariţia structurilor de asistenţă socială. Prin urmare, rolul bunicilor diferă de la o parte la alta a ţării. Cele din fosta Germanie de Est sunt acum mai tradiţionale, atribuindu-li-se doar rolul domestic pe care l-au cumulat cu rolul profesional (chiar dacă statul îi obliga pe bărbaţi să-şi asume treburile domestice!); astăzi, ele găsesc o mare satisfacţie în asumarea acestui rol, fiindcă nu au avut deloc timp să se bucure de plăcerea de a fi mamă; în Germania de Vest, chiar dacă femeile au avut deseori ocazia să lucreze, ele îşi asumă astăzi rolul de bunici în competiţie cu alte interese extrafamiliale.

Aceste exemple ne arată că rolul bunicilor poate fi analizat din perspectivă psihologică sau din punctul de vedere al raporturilor de identitate şi filiaţie,

1. Noii pensionari, care i-au ajutat şi îi ajută pe copii şi nepoţi, ştiu totuşi că, atunci când vor îmbătrâni (la vârsta de 75 de ani), le va fi greu să conteze pe ajutorul acestora; de aici rezultă importanţa proiectelor de economii la care recurg în masă, fie că este vorba despre aşa-numitul „Livret A" sau despre asigurarea de viaţă (*Le Monde*, 5 februarie 2005).

dar mai ales ne fac să înţelegem că acest rol este intim articulat cu aspectele publice de solidaritate şi, în final, cu opţiunile politice în raport cu ceea ce diferite state europene consideră că trebuie să fie familia.

Solidarităţi private şi publice

Termenul *solidarităţi*, rezervat cândva legăturilor colective din societate şi prezent astăzi în cadrul statului providenţial, este folosit în mod curent în discursurile publice şi ştiinţifice pentru a desemna şi legăturile între generaţii. Oare în ceea ce priveşte domeniul familial, folosirea lui nu poate fi contestată? Într-adevăr, el sugerează că un grup are obligaţia morală de a servi altor grupuri. Dacă nu putem scăpa de solidarităţile publice instrumentalizate prin impozit, care permite o condiţie socială egalitară pentru toţi, în schimb, legăturile familiale pot fi opţionale. Totuşi, în practică, s-a creat o legătură între ajutoarele oferite de familie, care sunt de ordin privat, şi cele care provin din formele de asistenţă socială. Oare se află ele într-o relaţie de compensare, astfel încât, atunci când unele sunt mari, celelalte să fie reduse?

Dialectica privat/public s-a instaurat după mişcarea de eliberare, când statul şi-a extins protecţia în privinţa familiei, asumându-şi un număr mare de sarcini şi funcţii care i-au fost atribuite cândva: educaţia copiilor, îngrijirea bolnavilor şi a persoanelor în vârstă. În momentul când Talcott Parsons şi-a dezvoltat ipotezele privind „izolarea structurală" a familiei moderne, s-a creat un consens naţional în jurul noţiunii de *cuplu*, revendicat în discursurile publice ca locul de împlinire personală eliberat de alte responsabilităţi. Aşa cum scria Jean Stroetzel în 1954, „familiei protectoare i se substituie tot mai mult grupul social, în care statul este protector nu doar prin acţiunile sale, dar şi prin atitudini. Acolo unde, în societatea tradiţională, individul se va fi întors către familie, el se întoarce în mod legitim, în opinia sa, către stat".

Primele anchete referitoare la legăturile dintre generaţii din anii '70 păreau ceva neobişnuit în cadrul peisajului sociologic. Pe fundalul viziunii parsoniene care domina încă peisajul sociologic, aceste lucrări aveau efectul unor explozii. Oare cum se putea ca, în familia modernă, legătura dintre generaţii să poată fi activă încă? Aşa cum Alain Girard arătase că homogamia socială nu era incompatibilă cu căsătoria din dragoste, iar resorturile sociologice furnizau aceste uniuni, chiar dacă puterea sentimentului era cea care avea întâietate, tot

aşa Louis Roussel arăta că autonomia cuplului nu era incompatibilă cu legătura familială, ba dimpotrivă. În afara cercetărilor etnologice asupra legăturilor de rudenie din mediul rural, ce păreau marginale în universul cercetării sociologice (Segalen, 1985), a trebuit să aşteptăm anii '80 pentru a vedea apariţia unor lucrări care să reia aceste probleme. Redescoperirea legăturilor familiale cu mai multe funcţii, noua perspectivă asupra familiei, chiar dacă nu se poate vorbi despre o „criză", au loc în momentul când statul providenţial începe să dea semne de slăbiciune a dispozitivului său. În Franţa şi în toată Europa, noile problematici privind legăturile dintre generaţii au în vedere mai mult ca niciodată raportul privat/public şi pun în evidenţă diversităţi culturale sensibile.

Primele anchete

Încercând să analizeze proximitatea rezidenţelor părinţilor şi copiilor căsătoriţi, frecvenţa relaţiilor între ei, importanţa ajutorului oferit şi modalităţile de transmitere a bunurilor, o primă anchetă la nivel naţional, coordonată de Louis Roussel în 1974, a dovedit o apropiere impresionantă între locuinţa părinţilor şi cea a copiilor căsătoriţi. La nivel naţional, peste 75% dintre aceştia locuiesc la mai puţin de 20 de kilometri de părinţii lor. Deşi proximitatea geografică nu este determinantă în frecvenţa relaţiilor dintre părinţi şi copii, este clar că aceasta e un factor care o încurajează. Odată căsătoriţi, este alegerea copiilor dacă doresc să rămână în apropierea părinţilor, adică în locurile unde au copilărit şi şi-au petrecut adolescenţa, în oraşul sau regiunea a căror cultură o cunosc şi unde se simt integraţi. În anii '70, revendicările ecologiste şi mişcările legate de calitatea vieţii nu au făcut decât să amplifice această nevoie de a munci şi trăi în ţara de origine (Roussel, 1976).

O anchetă ulterioară referitoare la persoane surprinse în momentul ciclului lor de viaţă când au şi sunt la rândul lor copii confirmă localizarea spaţială apropiată a generaţiilor şi cuantifică densitatea întâlnirilor dintre părinţi şi copiii căsătoriţi. Atunci când rezidenţele sunt foarte apropiate (chiar comune), 90% dintre persoanele interogate îşi văd fiica de cel puţin o dată pe săptămână, 86% îşi văd mama, 83% îşi văd fiul, iar 82% îşi văd soacra. Când rezidenţele sunt mai îndepărtate (peste 500 de kilometri), persoanele interogate îşi văd copiii de mai multe ori pe an (77% îşi văd fiica mai mult de o dată, iar 67%

îşi văd fiul), dar nu îşi văd părinţii decât aproximativ o dată pe an (doar 55% îşi văd mama mai mult de o dată pe an, iar 42% îşi văd soacra) (Gokalp, 1978).

Din aceste lucrări şi în urma studierii detaliate a transmiterii bunurilor, a ocaziilor de întâlnire şi a serviciilor făcute (ajutor financiar, la nevoie, îngrijirea temporară, regulată sau numai în vacanţa de vară a copiilor etc.), rezultă un model coerent: proximitatea rezidenţială permite frecvenţa interacţiunii, cu condiţia să fie protejată independenţa tinerei familii. De o parte şi de alta se doreşte menţinerea libertăţii şi deci modalitatea liberă de alegere a momentului întrevederii şi a oferirii ajutorului.

Foarte inovatoare, ancheta condusă de Louis Roussel încerca de asemenea să identifice continuitatea culturală de la o generaţie la alta; observând mobilitatea generală a tinerelor familii în raport cu părinţii lor, era vorba să se observe dacă aceleaşi modele familiale (caracterizate prin câteva variabile, cum ar fi felul în care sunt apreciate repartizarea sarcinilor masculine şi feminine, activitatea profesională a femeii etc.) erau transmise de la părinţi la copii sau dacă părinţii adoptau modelele fiilor. Unele interviuri desfăşurate în paralel arătau că, într-o societate aflată într-o schimbare rapidă, foarte anxiogenă, relaţiile dintre grupurile domestice ale unui număr de două generaţii par un element de stabilitate, un „refugiu", mai ales pentru clasele medii, cele mai sensibile la schimbare.

Desfăşurată în plină perioadă a celor 30 de ani glorioşi, această anchetă surprindea familiile franceze aflate în ascensiune socială. Contrar imaginii pe care am putea să ne-o facem astăzi, societatea din acea perioadă nu era mai puţin îngrijorată; astfel, ascensiunea la o bunăstare care nu fusese cunoscută de generaţia precedentă părea fragilă. Protejarea acestor noi avantaje părea asigurată de menţinerea relaţiilor familiale dense între generaţii, care trebuiau păstrate cu orice preţ – chiar cel al unui compromis ideologic în cazul în care s-ar fi înregistrat dezacorduri în privinţa problemelor politice, familiale sau asupra filosofiei de viaţă în general.

Autorul pune afectivitatea la baza importanţei acestor relaţii: „Tot ceea ce se schimbă în familie, toate tranzacţiile care au loc reprezintă suportul relaţiilor afective intense şi nu îşi găsesc sensul decât în raport cu ele [...]. Interdependenţa afectivă este unul dintre fundamentele continuităţii familiale" (p. 195).

Această afectivitate este totuşi asimetrică, aşa cum arăta ancheta statistică realizată la nivel naţional. De-a lungul acestor interviuri, înţelegem mai bine de ce. Părinţii – iar asta devine tot mai adevărat pe măsură ce trece timpul – sunt

dependenţi de afecţiunea copiilor lor. Nenumăratele lor cadouri, împrumuturi şi servicii ar fi pentru ei modalitatea prin care obţin această afecţiune. Dacă această situaţie este bine percepută de ambele părţi, de către cei care oferă şi cei care primesc, ea nu trebuie verbalizată : „trebuie să se petreacă totul ca şi când părinţii nu ar da nimic, iar copiii nu ar primi nimic" (p. 244), nepoţii fiind mediatorii.

Interpretarea observaţiilor se înscrie într-un context neoparsonian, care face din familie - fie că este vorba despre familia conjugală sau cea lărgită la mai multe generaţii - locul unei afectivităţi intense, în afara şi chiar *împotriva* societăţii. În opinia lui Roussel, nu ar exista, aşa cum sugera Parsons, o armonie între societate şi familie, ci, dimpotrivă, o disonanţă ; în timp ce întreaga societate ar fi organizată în jurul unor relaţii funcţionale, familia ar rămâne ultimul refugiu, ultimul loc al afectivităţii.

Anchetele din anii '90 : problema generaţiilor şi a mediului social

După acest prim val de lucrări de pionierat asupra relaţiilor între generaţii, mai ales începând cu anii '80, tema solidarităţilor a făcut senzaţie în dezbaterea sociologică şi politică. Lucrarea lui Agnès Pitou, publicată în 1978 cu titlul *Vivre sans famille*, va fi reeditată în 1992 cu titlul *Les solidarités familiales*. Autorul insistă aici mai ales asupra efectelor reciproce ale sistemelor de întrajutorare familială şi ale politicilor sociale, punându-şi întrebări în privinţa soliditătii sprijinului în cadrul legăturilor conjugale efemere şi al legăturilor de filiaţie.

Aceste noi valuri de anchete se situează într-un context economic diferit, marcat de regresul endemic pe care-l cunoaşte economia franceză şi accentuarea inegalităţilor sociale ; observatorii sunt de aceeaşi părere atunci când observă că solidaritatea familială între generaţii a jucat un rol-cheie pentru a atenua efectele crizei care i-a afectat mai ales pe tineri : ea continuă să existe, în contextul stagnării economice pe care o cunoaşte Franţa la începutul secolului XXI. Un indiciu clar al sprijinului familial este legat de creşterea vârstei când copiii pleacă din căminul părinţilor, care îi găzduiesc până mai târziu (ori s-au resemnat să facă acest lucru). În 1999, 61% dintre tinerii cu vârsta de 22 de ani trăiesc încă în căminul părintesc ; până la vârsta de 25 de

ani rămân încă 36% dintre ei, iar până la 29 de ani 13%. Cu 10 ani înainte, pentru aceleași vârste, cifrele corespunzătoare erau 37%, 28% și 12%[1].

Persistența legăturilor de rudenie continuă să se înscrie în proximitatea rezidențială. Conform unei anchete reprezentative pentru populația franceză desfășurată în anul 2000, o jumătate dintre grupurile domestice din Franța funcționează după modelul pe care Catherine Bonvalet l-a numit „familie--anturaj" (2003). Pentru 30% dintre ele este vorba despre cupluri care trăiesc în aceeași comună cu cel puțin unul dintre părinți, care au contacte cel puțin săptămânale și fac schimburi frecvente de servicii și ajutoare; 17% dintre aceste grupuri mențin relații strânse fără să locuiască în apropiere. Aceste legături strânse pot fi rezultatul necesității sau al unei alegeri ce determină apariția unei motivații de „a face casă", de fapt, o rețea de relații între mai multe locuințe.

O mare anchetă națională realizată în 1992 asupra unui eșantion reprezentativ de familii din trei generații ataca frontal această problemă și era interesată de schimburile dintre membrii familiilor cu trei generații, de orice natură ar fi ele: ajutoare în natură și în bani, găzduire, sprijin zilnic sau în caz de nevoie, transferuri financiare prin intermediul moștenirilor. Dubla originalitate a anchetei coordonată de Caisse Nationale d'Assurance Vieillesse (CNAV), sub direcția lui Claudine Attias-Donfut (1995), este că a luat în calcul situația specifică a celor trei generații care coexistau, a căror experiență era foarte diferită, iar în al doilea rând a raportat sprijinele primite din partea sistemelor publice de redistribuire și cele oferite de sistemul privat. Astfel, se observă că transferurile private dintre generații circulă în sens invers față de cele publice, care orchestrează sistemele de pensie.

Ancheta „Trei generații" confirmă faptul că solidaritățile familiale se mențin grație sistemului public de protecție socială, acordarea prestărilor sociale stimulând ajutorul reciproc privat. Complementaritatea ajutoarelor publice și private se verifică, de exemplu, în ajutorul financiar acordat tinerilor, strategia parentală fiind să-i ajute pe copii să prevină riscul decăderii sociale. Studenții cumulează aceste ajutoare financiare cu cele din partea statului (burse, alocații pentru cazare etc.), iar părinții îi vor ajuta cu atât mai mult pe tineri să beneficieze din plin de ajutoarele publice (vezi figura 14).

1. Sursă: „Vingt-huitième rapport sur la situation démografique de la France", Ministère de l'Emploi et de la Solidarité", 1999, p. 32.

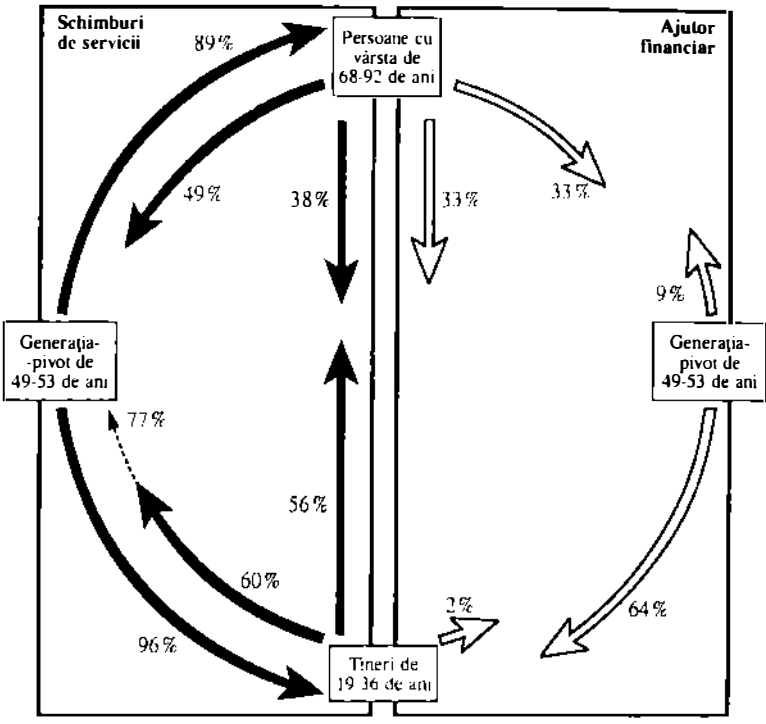

Figura 14. *Circuitele schimburilor de servicii şi de ajutor financiar între trei generaţii*

Exemplu de lectură: 9% dintre persoanele din cadrul generaţiei-pivot îşi ajută financiar părinţii, iar 64% copiii.

Sursă: Attias-Donfut, 1995, p. 74

În cazul celor cu venit minim, pentru care riscul de ruptură familială se cumulează cu cel de ruptură socială, articularea între solidarităţile private şi cele publice se manifestă în formele sale limită. O anchetă referitoare la o populaţie care beneficiază de această alocaţie arată că ea primeşte în egală măsură un sprijin familial, dar cu anumite condiţii: ajutor neregulat sub forma cadourilor, ajutor regulat mai rar, în general, sub forma produselor în natură (îmbrăcăminte, alimente). Acest ajutor în natură permite camuflarea sprijinului oferit, pentru ca îndatorirea şi dependenţa să nu fie verbalizate, chiar dacă „darul deschide calea schimbului" (Ribert, 2005).

Dacă ajutoarele băneşti sunt oferite întotdeauna în sens descendent, serviciile de ordin material, domestic ori social sunt schimbate între cele trei generaţii. Printre serviciile cele mai răspândite care sunt oferite de generaţia intermediară

figurează ajutorarea părinţilor în vârstă. 50% dintre ei primesc un ajutor regulat din partea unui membru al anturajului lor, dar numai 84% dintre ei sunt ajutaţi atunci când întâmpină dificultăţi în îndeplinirea actelor ce ţin de viaţa zilnică. Întrajutorarea familială este semnificativ mai mare atunci când intervin şi ajutoarele profesionale (subvenţionate de către stat).

Înţelegerea acestor rezultate ar fi trunchiată atunci când contextul global nu e luat în calcul pentru a fonda din punct de vedere sociologic puterea legăturii de filiaţie, ceea ce permite studierea raporturilor de transmitere între trei generaţii afiliate: putem astfel să calculăm efectele contextului educaţiei, muncii şi pensionării pentru bunici, părinţi şi copii adulţi.

În ancheta condusă, aşa cum spuneam, în 1992, generaţia celor mai în vârstă (G1), născuţi între 1910 şi 1920, a cunoscut o îndelungată perioadă de muncă, şomajul fiind rareori întâlnit, şi beneficiază către sfârşitul vieţii de binefacerile statului providenţial. Deşi nivelul lor de educaţie este slab, ei recunosc faptul că au avut o viaţă mai uşoară decât părinţii lor. Aceasta este „generaţia muncii". A doua generaţie (G2), cea a părinţilor născuţi între 1939 şi 1943 (generaţia-pivot), a beneficiat de extinderea educaţiei, de o piaţă a locurilor de muncă foarte dinamică şi de o protecţie socială în plin avânt. Condiţia sa este net mai bună decât cea a părinţilor şi copiilor săi, fiind o „generaţie a abundenţei". A treia generaţie (G3), cea a copiilor născuţi în perioada 1960-1970, în ciuda unui nivel de formare superior celui al părinţilor, întâmpină destul de multe dificultăţi pentru a intra pe piaţa locurilor de muncă şi pentru a beneficia de statutul de adult, fiind o „generaţie a deziluziei".

Relaţiile dintre generaţii sunt susţinute de sentimentul discontinuităţii lor, un rezultat al diferenţei de valori despre care vorbea Louis Roussel în ancheta pe care a coordonat-o cu douăzeci şi ceva de ani înainte. Ancheta realizată de CNAV a scos la iveală o adevărată cezură între G1 şi G2, în timp ce G2 şi G3 au sisteme de valori relativ apropiate. De exemplu, cele mai tinere două generaţii care au cunoscut evenimentele din 1968 împărtăşesc aceleaşi atitudini în privinţa modelelor conjugale, a rolului femeii şi a împărţirii rolurilor; tot aşa, în ceea ce priveşte modelele educative, G2 şi G3 sunt mult mai apropiate decât G2 şi G1, care şi-au crescut copiii după modele educative mult mai stricte şi mai autoritare.

Importanţa legăturii, a ajutorului şi a afilierii variază în funcţie de mediile sociale. Agnès Pitrou (1978) s-a numărat printre primele care au făcut distincţie între ajutorul primit din partea rudelor pentru menţinerea la acelaşi nivel social („ajutor de subzistenţă") şi cel oferit în scopul „promovării". În ancheta

referitoare la cele trei generaţii, familiilor care sunt foarte solidare şi care reprezintă 11 % dintre persoanele intervievate li se opun 20% dintre familiile în care schimburile sunt foarte reduse (Attias-Donfut, 2000, p. 671). Într-o anumită măsură, întrajutorarea rudelor amortizează criza şi inegalităţile sociale, însă ea nu are efecte decât la nivelul microsocial, adică al redistribuirii în cadrul reţelelor de rudenie. Ea nu compensează inegalităţile de la nivelul macrosocial şi nu are nici un efect egalizator între grupurile sociale la nivelul de ansamblu al stratificării socioeconomice (Herpin, Déchaux, 2004).

Există cazuri-limită în care fisura socială este foarte adâncă, iar ajutorul rudelor, deşi este oferit sub pretextul autonomiei generaţiilor, este respins odată cu tot ceea ce reprezintă familia de origine. Anchetele referitoare la o lume a muncitorilor pe cale să se dezintegreze subliniază adâncimea clivajelor care opun astăzi două generaţii de muncitori, cea a părinţilor, care au crescut asumându-şi condiţia de muncitori, pe care au interiorizat-o şi continuă să adere la ea într-o formă de conştiinţă nefericită, şi cea a copiilor, cărora de cele mai multe ori li se întrevede un viitor de muncitori sau funcţionari, dar care, având studii şi o deschidere către cultura tânără (internet, muzică, îmbrăcăminte aparte), refuză această condiţie. „Din această cultură - din formele sale de ascetism, din identitate şi din conştiinţa de clasă - copiii nu mai pot şi nu mai vor să moştenească nimic. De aici rezultă tensiunile manifeste între cele două generaţii, foarte vizibile, de exemplu, între unii părinţi muncitori şi copiii lor deveniţi adulţi, şi unii, şi ceilalţi fiind deseori în imposibilitatea de a se înţelege" (Schwartz, 2002, p. 223). În filmul lui Laurent Cantet *Ressources humaines*, fisura din legătura între generaţii este foarte sensibilă, nelăsând vreo speranţă fiului şi tatălui[1].

Legăturile de rudenie în familiile din Europa

Dacă ţinem cont de curbele demografice din Europa, vom observa că modelele familiale par apropiate, de vreme ce, conform unor programe proprii, toate ţările au cunoscut aceleaşi evoluţii : scăderea şi amânarea fecundităţii, creşterea numărului de despărţiri, al naşterilor în afara căsătoriei şi evoluţia ridicată a

1. Pentru a atenua conflictul apărut între bărbaţii din familie, mama devine, evident, intermediarul între cei doi prin intermediul activităţilor sale zilnice : ea aduce lenjerie curată, hrăneşte, ştie ce îi place fiecăruia etc. (n. trad.).

activității feminine. Dincolo de aceste convergențe apar divergențele la fel de frapante atunci când au legătură cu variabilele culturale (Gullestad, Segalen, 1995). Câteva caracteristici ale ajutorului venit din partea rudelor subliniază clivajele culturale între țările din nord și cele din sud.

Dacă tendința de prelungire a tinereții este sensibilă în toate țările din Europa, unele studii realizate la un interval de zece ani arată că modelele nu sunt totuși apropiate (vezi capitolul 6). Tinerii din zona mediteraneeană își părăsesc mult mai târziu părinții decât cei din țările nordice. La vârsta de 22-25 de ani, numai 15% dintre danezi trăiesc împreună cu părinții, în timp ce în aceleași condiții se află 88% dintre tinerii italieni și 89% dintre cei spanioli. Desigur, asta nu presupune o dependență a tinerilor față de părinții lor, însă tradițiile culturale și condițiile economice nu sunt întrunite pentru a permite aspirația la autonomie (Galland, 2000; Chambaz, 2001). Ținând cont de diferențele în privința timpului necesar pentru obținerea dovezilor de independență (rezidența independentă, viața în cuplu, locul de muncă), „scorul de independență", cum îl numea Olivier Galland, variază de la o țară la alta. Perioada necesară efectuării studiilor nu este singura care explică diferențele; contează mai degrabă concepția pe care fiecare țară o are în privința vârstei adulte. În Danemarca, fiecare individ care a împlinit vârsta de 18 ani este considerat adult, iar acest statut îi oferă drepturi cetățenești, politice și legale, dar și sociale, ceea ce se traduce prin ajutoarele de stat foarte generoase acordate tinerilor, mai ales burse, acordate independent de nivelul venitului înregistrat de părinți. Dimpotrivă, în Franța, autonomia economică este obținută mult mai târziu, iar pentru asta e necesar ca ajutorul părinților să fie combinat cu cel social, destinat cazării. Putem pune în opoziție „un model familialist mediteraneean și unul public nordic" (Galland, 2000, p. 635).

Semnele istorice ale acestui model sunt vechi, așa cum amintește David Reher (1998), care pune în opoziție țările cu legături de rudenie „puternice" și cele cu legături de rudenie „slabe", utilizând la rândul său indicele vârstei de plecare din căminul părintesc. În Evul Mediu englez, între 50 și 80% dintre tinerii cu vârsta de 15-19 ani erau angajați ca slujitori sau ca ucenici departe de căminul părintesc, în timp ce în țările meditenaneene acest procentaj nu trecea de 30%; în Anglia, căsătoria nu avea loc decât la câțiva ani după ce a fost părăsit căminul părintesc, timp în care cei doi tineri economiseau bani, pe când în țările mediteraneene plecarea din căminul părintesc era legată în general de căsătorie. Consecința evidentă este că tinerii din țările cu legături

de rudenie slabe trebuiau să se descurce singuri, pe când în ţările cu legături de rudenie puternice funcţia protectoare a familiei era foarte importantă.

Având în vedere o altă variabilă, cea a îngrijirii persoanelor în vârstă, David Reher arată că în ţările mediteraneene această sarcină era atribuită exclusiv familiei, în timp ce Anglia a fost prima ţară care a promulgat, începând cu secolul al XVII-lea, aşa-numitele *Poor Laws*, menite să determine colectivitatea să-şi asume îngrijirea bătrânilor. Iar acest clivaj persistă şi astăzi, de vreme ce o anchetă care a avut loc în anii '90 (Van Nimwegan, Moors, 1997) arăta că, în Spania, Portugalia, Italia şi Grecia, 74% dintre persoanele interogate estimau că este preferabil ca bătrânii să locuiască împreună cu copiii lor, faţă de 25% în Finlanda, Suedia, Marea-Britanie şi Norvegia. Coabitarea copiilor căsătoriţi cu părinţii este valabilă pentru 12% dintre familiile italiene, faţă de 3% în Anglia. Atunci când familiile sunt independente în privinţa rezidenţei, se observă că 57% dintre italieni se instalează la 15 minute distanţă de părinţii lor, aspect valabil şi pentru 43% dintre unguri, mult mai mult faţă de celelalte ţări europene (Höllinger, Haller, 1990).

Unele solidarităţi publice şi private se articulează diferit în ţările Europei. Se înregistrează trei modele în privinţa a ceea ce sociologia britanică numeşte *family obligations* (Finch, 1989) : în ţările scandinave, se insistă mai degrabă asupra autonomiei şi drepturilor individuale ; cei care au nevoie de ajutor, mai ales bătrânii, îl cer din partea statului, nu a familiei. De altfel, ajutoarele financiare sunt destinate indivizilor, nu familiilor. În cadrul unui al doilea grup de ţări, printre care Austria, Germania, Olanda şi Franţa, ajutoarele publice au ca intermediari familiile, care sunt îndreptăţite să se ocupe de tinerii şi bătrânii lor. În fine, în privinţa celui de-al treilea grup, care însumează ţările mediteraneene, se aşteaptă ca familia extinsă să-şi susţină membrii ascendenţi, descendenţi şi colaterali. Ajutoarele publice sunt relativ restrânse. Aceste trei modele corespund unui număr de trei logici, conform cărora actorii insistă ei înşişi asupra respectării prescripţiilor sociale şi comunitare, asupra construirii de-a lungul timpului a relaţiilor şi a unui sentiment de obligaţie sau protejarea autonomiei în relaţiile de rudenie (Martin, 2002). Această diversitate confirmă diagnosticul lui David Reher, care arată că rădăcinile contrastelor contemporane se află într-un trecut istoric îndelungat, iar persistenţa lor, care demonstrează existenţa unor trăsături antropologice proprii fiecărei ţări, nu are de gând să înceteze.

Comisia Comunităţilor Europene (1994) a coordonat o anchetă referitoare la persoanele în vârstă care demonstrează şi atitudini semnificativ diferite, chiar dacă principiul „intimităţii la distanţă" funcţionează peste tot. În medie, aproape un sfert dintre persoanele cu vârsta de peste 60 de ani îşi văd un membru al familiei de cel puţin o dată pe săptămână, însă diferenţele sunt mari. Ţările mediteraneene sunt în fruntea listei : în Italia, peste 70% dintre persoanele în vârstă afirmă că se întâlnesc cu un membru al familiei lor în fiecare zi, în Grecia 64,8%, în Spania 60,7%, în timp ce în Danemarca cifra coboară la 13,8%, în Marea Britanie este de 21,9%, Franţa situându-se la mijloc, cu un procent de 34,2%[1].

Natura legăturilor de familie

A vorbi despre „redescoperirea" legăturilor de rudenie în anii '90 este în mod evident o amăgire, de vreme ce ele nu au încetat să se manifeste. Aceasta se situează în cadrul unei preocupări în privinţa viitorului formelor de solidaritate publică, pe care de altfel le intensifică perspectivele construcţiei Europei, care nu e percepută ca fiind una „socială". Din punctul de vedere al necesităţilor sociale şi politice, obiectivul recunoaşterii solidarităţilor familiale este dublu : reducerea costurilor sociale şi faptul că persoanele în vârstă îşi pot permite să trăiască şi să moară în casa lor (Martin, 1995). Aceasta înseamnă că o parte dintre responsabilităţile în privinţa acestor persoane vor fi atribuite generaţiei--pivot, mai exact, femeilor din această generaţie.

Oare solidarităţile familiale sunt instrumentale sau expresive (Finch, 1989) ? În alţi termeni, sunt rezultatul unui anumit interes sau al afectivităţii ? Relaţiile din cadrul mediilor defavorizate s-ar explica prin faptul că ele nu dispun de alte resurse, iar din această cauză va trebui să li se ofere alte posibilităţi. Această propunere este contrazisă de toate opiniile, fiind mai puţin tolerată decât cea care prevede o alunecare a instrumentalităţii către expresivitate. Fundamentele legăturilor de rudenie sunt prea complexe ca să li se poată atribui o singură logică economică. De fapt, numeroase astfel de legături au la bază interesul economic al unora sau al altora : sunt cunoscute cazurile fiicelor care, neglijându-şi serviciul, îşi îngrijesc mamele în vârstă cu care au întreţinut relaţii ostile toată viaţa.

1. „Famille et personnes âgées, une enquête européenne", *Gérontologie et Sociétés*, martie 1994, 68, pp. 10-16.

Pentru a înţelege natura relaţiilor de rudenie, trebuie să luăm în considerare dimensiunea temporală : durata de viaţă a indivizilor şi a generaţiilor, care exprimă construirea lentă a unui sentiment de obligaţie. Sensul relaţiilor se construieşte în timp, de-a lungul căruia acestea se reafirmă şi se întăresc. Termenul *schimburi*, atât de des utilizat în Franţa, în buna tradiţie maussiană, nu evocă în mod corect această dimensiune. Schimburile de lucruri, valori, ajutoare, sfaturi etc. care circulă nu au nici aceeaşi valoare, nici acelaşi conţinut. Într-un moment din viaţă, părinţii oferă toate acestea copiilor lor, care mai târziu vor avea grijă de ei, care le vor oferi propriilor copii şi aşa mai departe. Reciprocitatea, care implică noţiunea de schimb, nu este nici imediată, nici identică : aşa cum arăta Lévi-Strauss în privinţa schimburilor de femei, ea este mai degrabă generalizată. Este mai potrivit să vorbim despre *cicluri*, pentru că această noţiune ia în considerare ideea de „lucru înapoiat" care este amânat, precum şi ideea de aşteptări normative. Aşa cum spunea Meyer Fortes (1969, p. 242), „rudenia uneşte, creează drepturi şi obligaţii morale cărora nu ne putem sustrage", dar aceste obligaţii nu sunt nicidecum reguli declarate : ele constituie un cadru flexibil, modelat de factori culturali, sociali şi economici.

Obligaţiile din cadrul familiilor nu constituie un ansamblu de reguli impuse din exterior, ci mai degrabă un peisaj normativ negociat în fiecare situaţie, reevaluat dacă este necesar. Analiza declaraţiilor din cadrul unei anchete desfăşurate asupra unui subeşantion de familii care cuprindeau trei generaţii (vezi mai sus, p. 337) demonstrează configuraţia unui „nou spirit de familie" (Attias-Donfut, Lapierre, Segalen, 2002). Acesta este caracterizat prin flexibilitate şi democratizarea relaţiilor între cei mai în vârstă şi cei mai tineri, printr-o recunoaştere unanimă a dreptului la autonomie, precum şi printr-o legitimare a sentimentului. În ansamblu, familiile par să fie în serviciul indivizilor, în condiţiile în care până în anii '30-50 indivizii erau în serviciul familiei. Prin aceste noi forme, ele rămân nişte locuri de transmitere, dacă nu a valorilor, cel puţin a spiritului familial.

Site-urile destinate familiei, numite „intraneturi familiale", care au apărut în anul 2000, în cadrul cărora pot fi postate tot felul de informaţii şi documente ce au în vedere un „grup familial", contribuie la o nouă punere în scenă a legăturilor de familie, a acestui nou spirit de familie care asigură fiecăruia individualitatea şi îi protejează autonomia. Unele site-uri, cum ar fi *www.notrefamille.com* sau *www.familoo.com*, au înregistrat un succes extraordinar de la apariţie. O anchetă referitoare la creatorii şi utilizatorii acestor site-uri ridică noi întrebări referitoare la spaţiul legăturii de rudenie din zilele

noastre : cum să tratăm familia socrilor ? Care sunt granițele grupului ? Care este imaginea familiei ?

Cei mai frecvenți membri înscriși sunt frații și surorile, apoi soții și verii ; pe o treime dintre aceste site-uri sunt înscriși tatăl și mama, unchii și mătușile. Compoziția grupului de rudenie oferă o perspectivă importantă asupra relației orizontale, ca o consecință a nivelului redus de acces la tehnica informațională al persoanelor în vârstă. Logica rețelei familiale este predominantă întotdeauna, ceea ce nu ne miră în cazul site-ului *notrefamille*, orientat mai ales către genealogie, dar și în cazul site-ului *familoo*, ai cărui realizatori insistă asupra prezenței unui strămoș comun (Carmagnat, Deville, Mardon, 2004).

Fără să se substituie altor modalități de comunicare, instrumentul informatic permite resuscitarea rețelelor familiale, mai ales atunci când părinții nu locuiesc aproape de copii. Deseori, site-ul permite restabilirea legăturilor „la distanță" între persoane care poate nu și-ar dori să se implice mai mult. Lipsesc veștile proaste, conflictele, anunțurile de deces ; nu este menționată nici o informație care ar putea stârni invidie, nici rezultatele școlare, nici primirea unor diplome sau medalii : „regula o constituie egalitarismul" (p. 197) ; „site-ul nu poate avea decât un rol pozitiv de strângere laolaltă a oamenilor, iar pe internet aspectele conflictuale sau neplăcute ale familiei sunt masiv eufemizate" (p. 201). Aceste site-uri pun în scenă o „reuniune a familiei fericite și zâmbitoare, în definitiv, o familie «ideală»".

Familiile și generațiile

În anul 2004, speranța de viață era de 76,7 ani pentru bărbați și de 83,8 ani pentru femei, astfel încât, în zilele noastre, generațiile coexistă, se suprapun și nu mai sunt succesive. În medie, un tânăr cu vârsta de 20 de ani are astăzi doi bunici în viață, pe când, în secolul al XVIII-lea, probabilitatea era de 0,14 (Le Bras, 1982). Așadar legăturile de familie sunt profund afectate de prelungirea speranței de viață.

Efectul generaţiei şi mobilitatea socială

Prin intermediul schimburilor descendente se efectuează o transmitere familială. Succesiunea generaţiilor contribuie la menţinerea statutului social, dar ea este determinată de contextele economice, care nu sunt întotdeauna favorabile mobilităţii. Încă din 1973, Raymond Boudon observa: „Inegalitatea şanselor şcolare şi socioprofesionale este, alături de inegalităţile economice, singura formă de inegalitate care nu pare să fie afectată într-un mod sensibil de dezvoltarea societăţilor industriale. Un fiu de muncitor va avea cu siguranţă un nivel de viaţă superior celui al tatălui său. Dar schimbările privind accesul la învăţământul superior nu vor fi deloc mai bune decât în cazul generaţiei tatălui său, iar şansele de intrare într-o categorie socială superioară celei a tatălui vor fi similare cu acelea pe care le-a avut tatăl său... Pe de altă parte, nu este clar dacă diferenţa dintre venitul său şi cel al unei persoane cu funcţie de conducere va fi mai mică decât în generaţia tatălui său" (pp. 12-13).

Ereditatea socială rămâne foarte puternică, mai ales în cazul funcţionarilor, de jos până în vârful ierarhiei, fie că eşti angajat la Căile Ferate sau că înveţi la Şcoala Naţională de Administraţie (Thélot, 1982). Dintre caracteristicile „efectului reţelei de rudenie", adică ale rolului poziţiei socioprofesionale a părinţilor asupra copilului, influenţa maternă pare determinantă (Pohl, Soleilhavoup, 1982). Există o transmitere a modelului matern de activitate (Vallet, 1991). Destinele fiicelor depind mai mult de statutul mamei decât de al tatălui, iar asta cu atât mai mult în condiţiile în care mama a avut un loc de muncă în perioada când fiica era adolescentă. Activitatea profesională a mamelor a favorizat incontestabil intrarea fetelor în câmpul muncii. Există deci o „ereditate" a modelelor de muncă, aşa cum există una a modelelor de fecunditate.

De-a lungul a 30 de ani, contextul economic a schimbat în profunzime raportul triunghiului familie-generaţie-mobilitate socială. Ancheta condusă de Louis Roussel (1976), despre care am amintit mai sus, avea în vedere familiile de la sfârşitul anilor '60; ea se situa în contextul dezvoltării economice din Franţa şi identifica apariţia, numai în spaţiul dintre două generaţii, a unei mobilităţi sociale ascendente semnificative.

Acest aspect nu mai este valabil în 2006. Când se studiază relaţiile dintre generaţii, la nivel macrosocial apar diferenţe sociale şi distanţări culturale considerabile. Astfel, Louis Chauvel (1998) pune în evidenţă inegalitatea

şanselor şi a destinelor sociale, separând generaţiile născute în anii '40 (viitoarele „generaţii de aur") de cele care s-au născut după 1950. Generaţiile care au devenit adulte după al Doilea Război Mondial au beneficiat de efectele pozitive ale pieţei locurilor de muncă şi de sprijinul acordat de statul providenţial, astfel încât societatea a devenit mai bogată şi în acelaşi timp mai egalitară. Dar această tendinţă s-a schimbat după expansiunea şomajului în masă, în ciuda dezvoltării mijloacelor de asistenţă socială specifice, care au redus inegalităţile cele mai evidente : diferenţa între bogaţi şi săraci nu a făcut decât să se adâncească.

Dacă diferenţele privind nivelurile de viaţă ale generaţiilor sunt evidente, inclusiv în cadrul reţelelor familiale, care asistă la dificultatea tinerilor de a ocupa un loc de muncă pe termen lung, la nivel microsocial nu se constată conflicte ; dimpotrivă, legăturile familiale sunt cele care amortizează şocurile, aşa cum remarcau Christian Baudelot şi Roger Establet (2000), care compară destinul social al celor de 30 de ani, în 1968 şi în 1998 (perioadă mult mai defavorabilă decât cea a părinţilor) : „războiul dintre generaţii nu va avea loc".

Impasul mobilităţii sociale a familiei Le Bihan

În familia bretonă Le Bihan, bunicul, Jean, născut imediat după sfârşitul Primului Război Mondial din părinţi modeşti, ce lucrau în agricultură, a rămas orfan de mic şi a fost trimis de o mătuşă la un colegiu din regiunea Lyon. El „debutează", conform spuselor lui, ca angajat într-o companie de asigurări. Căsătorindu-se cu o pariziană pe care a întâlnit-o pe o plajă bretonă, are patru copii; războiul le dă o lovitură în privinţa activităţii, fiind obligaţi să se mute de mai multe ori. După război, Yvette Le Bihan îşi reia studiile şi obţine un post la primăria din Rennes, fapt ce determină o creştere a veniturilor familiei. Ieşiţi la pensie, cei doi ocupă un apartament modest dintr-un bloc de locuinţe de la periferia oraşului Rennes. Cei patru copii ai lor, născuţi între 1942 şi 1950, au devenit profesori sau cadre în domeniul privat; toţi au construit o casă în apropierea capitalei bretone. Dar copiii acestora, ajunşi la vârsta adultă, încearcă din greu să intre pe piaţa locurilor de muncă. Astfel, cei cinci copii ai lui Alain, fiul cel mare al lui Jean, fac naveta între casa părintească şi camera pe care o pot lua cu chirie în oraş atunci când veniturile le permit acest lucru. Cel mai mare, Thomas, frecventează cu pasiune un club de canotaj, însă numai cu ajutorul financiar al mamei sale; fratele său cel mai mic, Gilles, a obţinut un post la primăria din Rennes, tot datorită ajutorului mamei sale. Ceilalţi trei îşi termină fără nici o convingere studiile. În schimb, verii lor, care au şi ei studiile superioare terminate, şi-au început, în ansamblu, viaţa profesională (în domeniul bancar sau în industrie).

Transmiterea patrimoniului

Unul dintre miturile contemporane pune în opoziţie societatea ţărănească, fondată în întregime pe transmiterea patrimoniului, şi modernitatea societăţilor actuale, care au la bază munca salariată. Oare este nevoie de moştenire pentru a locui şi a trăi independent? Până în ultimii ani, ideologiile individualismului considerau tabu problema moştenirii. În timp ce viziunea în privinţa rolului familiei se reînnoieşte, cercetările demonstrează astăzi rolul transmiterii bunurilor între generaţii. Desigur, moştenirea nu mai este necesară pentru instalare, cu excepţia agricultorilor, iar transmiterea unui patrimoniu are loc într-un mod mai subtil, de exemplu, sub forma sprijinului pentru continuarea studiilor. De altfel, numeroşi părinţi consideră că, oferindu-le copiilor o educaţie solidă, contribuie mai mult la instalarea lor în viaţă decât dacă le-ar oferi bunuri tangibile.

În ancheta sa deschizătoare de drumuri, Louis Roussel observa că „datoria prioritară a părinţilor nu este să păstreze şi să transmită mai departe un patrimoniu. Ea constă în faptul că le furnizează copiilor lor mijloacele de a deveni autonomi din punct de vedere economic în momentul căsătoriei" (1976, p. 73). De altfel, „darurile" cu adevărat importante sunt cele oferite de-a lungul ciclului de viaţă familială. Dacă în peste 40% dintre cazuri zestrea a dispărut, căsătoria este ocazia de a oferi un dar a cărui importanţă variază în funcţie de categoriile socioprofesionale, de numărul copiilor etc. Darurile în bani sau în natură (maşină, locuinţă) sunt oferite o dată la cinci cazuri din partea ambelor familii de părinţi, în timp ce două familii din cinci nu primesc decât o parte sau chiar nimic.

Beneficiul unei locuinţe secundare constituie o formă de moştenire specială sau de dar indirect. Dacă părinţii locuiesc la ţară, ei îşi găzduiesc copiii şi nepoţii în timpul vacanţelor. În cazul claselor sociale mai înstărite, ei cumpără o rezidenţă secundară de care copiii să poată beneficia fără să fie preocupaţi de costurile întreţinerii. Este un ajutor special, care contribuie într-un mod mai indirect decât împrumuturile sau darurile propriu-zise la conservarea de către tânăra familie a nivelului de viaţă similar celui al părinţilor. Prin urmare, transmiterea patrimoniului ia nişte căi foarte subtile, care depăşesc posibilele evaluări în cifre.

Începând cu anii '80, moştenirea, în forma sa clasică – transmiterea unor bunuri de la o generaţie la alta înaintea sau după moartea părinţilor –, a revenit

în actualitate, cu atât mai mult cu cât societatea s-a îmbogăţit şi a permis acumularea de capital, în special imobiliar. Dar nu o putem concepe decât depăşind cadrul restrâns al ciclului de viaţă legat de resurse şi consum (Masson, 1985). Se cuvine să luăm în calcul transferurile în cadrul generaţiilor şi între acestea, care intervin între membrii unei familii ce presupune numeroşi indivizi organizaţi în generaţii.

Prin urmare, alături de economişti, sociologii examinează fenomenele de transmitere. În anii '90, s-a afirmat că societăţile noastre de salariaţi sunt şi societăţi ale moştenirii. Însăşi ideea de moştenire era ocultată atât în sociologia familiei, cât şi în sociologia urbană. Ea ar fi fost doar de natură culturală şi şcolară, dar nu patrimonială. Pe de o parte, morala cadrelor de conducere, fundamentată pe reuşita personală, refuza în mod simbolic moştenirea în numele refuzului autorităţii tatălui. La rândul lor, sociologii marxişti au respins ideea de moştenire din câmpul lor de investigaţii, considerând-o un mecanism odios şi revoltător de reproducere a inegalităţilor sociale (Gotman, 1988).

Contrar prejudecăţilor, Anne Gotman arată că, în 1990, 70% dintre francezi primeau moşteniri: aşadar nu este cazul celor de la extremele societăţii, agricultori sau aristocraţi, ci este vorba despre clasele medii; în plus, transferurile de patrimoniu sunt în ascensiune şi joacă un rol considerabil mai ales în privinţa intrării în posesia unei locuinţe sau a unei rezidenţe secundare. Cum trebuie înţeles acest dar primit la moartea cuiva? Situaţia în care se află un moştenitor implică datoria de primire şi retransmitere, ce reînscrie circular viaţa familială într-o dimensiune îndelungată. De altfel, moştenirea acestor bunuri familiale nu este ceva uşor. „Moştenirea este o activitate îndoliată, de separare simbolică a celor vii de cei morţi, precum şi o activitate de succesiune între generaţii, ultima etapă a soluţionării fostelor lor raporturi" (Gotman, 1989, p. 127). Obiectele, „datorate unei terţe persoane, devin tabu, sacre, aşa cum poate fi sentimentul îndatoririi faţă de defunct"; ele pot fi preţuite ca amintire ori se poate renunţa la ele, pentru a scăpa de ultimele semne ale unor relaţii proaste între generaţii. Atât timp cât alegerea le aparţine, moştenitorii vor selecta din totalitatea obiectelor ce vor fi luate pe cele care „păstrează esenţa defunctului" (p. 143).

Moştenirea se caracterizează şi prin sporirea numărului de daruri oferite între cei rămaşi în viaţă: numărul acestui tip de donaţii a crescut cu 50% între 1970 şi 1990; de asemenea, numeroase transferuri monetare se efectuează mai ales în beneficiul tinerilor. Economiştii care analizează transferurile părinţilor către tineri clasifică atitudinile părinţilor în funcţie de trei categorii:

- fie părinţii sunt altruişti, iar acest altruism „proiectiv", prin care copiii sunt ajutaţi atunci când au nevoie, mai ales în perioada studiilor, va fi „recompensat" prin reuşita lor. Unui ajutor financiar îi corespunde un beneficiu simbolic ;
- fie părinţii înţeleg să ajute aşa cum la rândul lor au fost ajutaţi, acesta fiind modelul „retrospectiv", care instituie o circulaţie a obligaţiei şi a darului în toată reţeaua familială ;
- fie părinţilor le place să ofere, indiferent de nevoile copiilor ; este vorba despre modelul „paternalist", care permite, datorită stăpânirii patrimoniului, păstrarea controlului asupra vieţii copiilor (Arrondel, Massaon, 1994).

Dincolo de diversitatea acestor modele puse în practică în mod diferit în cadrul reţelelor familiale (Attias-Donfut, Lapierre, Segalen, 2002), se pare că patrimoniul şi moştenirea contribuie puternic la structurarea corpului social. În plus, bunurile materiale au o puternică încărcătură simbolică, ce constituie o legătură puternică între vii şi morţi.

Memoria familială

A atribui o dimensiune simbolică generaţiei ca parte a imaginarului social, atât în privinţa ordinii colective, cât şi individuale, presupune evitarea reducerii acesteia la o simplă funcţie practică (transmiterea statutului şi a bunurilor, determinarea funcţionării schimburilor în ambele sensuri). Însă recunoaşterea rolului imaginarului nu a avut loc fără dificultăţi. Pentru ca sociologia să poată lua în calcul această dimensiune, au trebuit demolate ideologii care descriau ordinea lumii. Retragerea în viaţa privată şi reapropierea generaţiilor, a căror memorie vie permite accederea la trecutul familial, au determinat apariţia unor noi cercetări. Acestea arată că discursurile şi reprezentările specifice generaţiilor, fie că este vorba despre grupul de vârstă sau despre cel familial, oferă individului un mijloc de „structurare continuă a timpului social prin distingerea trecutului, a prezentului şi a viitorului" (Attias-Donfut, 1991, p. 61). Cercetările asupra memoriei – înţeleasă ca o legătură între generaţii – deschid astfel sociologiei noi perspective. Într-adevăr, analiza continuităţilor familiale nu este decât la începuturile sale, pentru că ea presupune o ruptură

epistemologică și metodologică de sociologie, constituită ca urmare a manipulării datelor sincronice raportate în urma clasificărilor profesionale sau a ierarhizărilor grupurilor sociale.

Memoria îi oferă individului resurse pentru înrădăcinarea în ceva care există înaintea sa. Astfel, persoanele care nu își cunosc părinții nu au nimic concret de împărtășit, pur și simplu nu au amintiri.

Memorii familiale și grupuri sociale

Lucrările lui Maurice Halbwachs în privința memoriei sunt redescoperite astăzi. El a fost primul care a arătat caracterul colectiv al memoriilor, fie că sunt familiale, religioase ori sociale. Nivelurile memoriei se întrepătrund, se înscriu în trecutul istoric ori se articulează cu experiențele unice ale fiecărui grup social. În cazul claselor medii, memoria reprezintă istoria a ceva care a fost trăit, fiind concretizată prin intermediul experiențelor privind munca, rezidența, bucuriile sau necazurile familiale (Le Wita, 1984). În cazul burgheziei, memoria familială înseamnă mai mult decât atât : este o morală și un mod de viață pe care fiecare generație trebuie să le transmită, adaptându-le la circumstanțele sociale ale modernității. Ea înseamnă și un mod de socializare ce contribuie la fixarea în memoria copiilor a patrimoniului cultural privind manierele și atitudinile încorporate înaintea transmiterii patrimoniului material (Le Wita, 1988). Această memorie a bătrânilor pe care tinerii și-o asumă de bunăvoie reprezintă „legătura vie între generații" (Halbwachs, 1950, p. 50).

Amintirile păstrate din trecut depind de prezent, de mediul sociologic și de ideologia familială (vezi tabelul 16).

Există astfel mai multe logici de reconstruire a trecutului : unii regretă trecerea la o societate impregnată de individualism, alții sunt bucuroși să constate acest fapt. Pentru unii, timpul social și cel privat sunt în legătură ; pentru alții, dinamica rețelei familiale este percepută în termeni endogeni : aceasta a putut progresa social numai datorită eforturilor de voință ale familiei. În acest caz, viitorul familiei „nu este pus în relație cu evoluția societății. «Privatizarea» memoriei corespunde în acest caz cu cea a familiei, iar discursul o definește pe aceasta din urmă ca pe un spațiu de libertate relativ izolat de lumea exterioară" (Coenen-Huther, 1994, p. 247).

Tabelul 16. *Funcţiile memoriei familiale şi diferitele modalităţi de exprimare ale acestora*

Funcţii	Modalităţi narative	Statutul discursului	Utilizările timpului	Naturile timpului	Roluri ale omiterii
Transmitere	noi	normativ	înscrierea într-o istorie colectivă	colectiv, istoric	posibilă deschidere către noutate
Reînviere	sine	subiectiv	retrăirea trecutului	extratemporal	mijloc de apărare
Reflexivitate	eu	obiectivant	negocierea propriului trecut pentru protejarea în viitor	retrospectiv	garanţie a adevărului

Sursă : Muxel, 1996, p. 39

Memoriile generaţionale[1]

Mărturiile oamenilor indică prezenţa legăturilor între elementele ce marchează o generaţie şi memoria familială. Memoria generaţională a unei epoci poate fi identificată prin intermediul unui eveniment de referinţă (mai 1968), dar şi al unor experienţe mai personale.

Memoriile generaţionale ţin cont şi de sex, de vreme ce bărbaţii şi femeile nu fac referinţă la aceleaşi aspecte pentru a povesti episoade identice, pe care, de altfel, le-au trăit împreună. În privinţa războiului, bărbaţii vor evoca fapte colective, bombardamente, mişcarea de rezistenţă, iar femeile vor face referire la evenimente private, o naştere sau dificultatea de a procura lapte pentru copilul lor.

Memoria implică funcţii de transmitere, de reflexivitate, de reînviere, care se manifestă diferit în privinţa modurilor de a povesti, în utilizările timpului şi ale omiterii ; astăzi, ea va lua forme mai individuale : „Memoria familială este produsul unei negocieri existenţiale efectuate la nivelul istoriei şi al timpului proprii unui individ înainte de a fi negocierea unui grup cu istoria sa

1. Vezi capitolul „L'histoire incarnée", în Attias-Donfut, Lapierre, Segalen, 2002, mai ales pp. 203-218.

colectivă" (Muxel, 1996, p. 196): norma se pliază pe subiectivitate, iar spunând „noi" se afirmă un „eu". Memoria va fi un recurs pentru fiecare individ care extrage din ea elementele care să-i permită să o construiască și să uite amintirile care nu îi convin. Dar până în ce punct poate fi „negociat" acest trecut?

Studierea ritualurilor referitoare la comemorarea morților ilustrează puterile electivității în construcția memoriei: anumiți morți sunt aleși pentru a deveni figuri mitice, iar alții sunt uitați (Déchaux, 1997). Totuși, „individualismul nu generează amnezia sau dominația efemerului, ci mai degrabă un nou tip de raport cu trecutul familial, mai puțin organic, prin intermediul căruia autonomia individuală și apartenența necondiționată încearcă să se concilieze" (p. 307). Construcția sinelui și dorința de transmitere sunt compatibile.

Odată cu migrațiile, cu mișcările de populație voluntare sau forțate pe care le-a cunoscut ultimul secol, tema memoriei exilului, aflată la intersecția dintre memoria personală și cea colectivă, revine în prim-plan. Mai mult ca niciodată, ne punem întrebări asupra construcției identitare a celor al căror trecut este „găurit" și care încearcă să dea din nou un sens absenței, a căror istorie a fost acoperită de un văl gros, de exemplu, în cazul „picioarelor negre" din Algeria (Baussant, 2002). Este vorba despre înțelegerea acțiunii de reconstrucție a memoriei în situația migrației, când referințele sunt pierdute. Și printre familiile de imigranți din Franța originare din Maghreb transmiterea memoriei familiale funcționează mai mult sau mai puțin. Acestora le este dificil să interiorizeze o memorie familială, golită de propriul conținut prin moarte sau prin separarea de țara de origine. Mulți nu știau unde locuiau bunicii lor. Astfel, dispariția locurilor natale și necunoașterea rețelei familiale contribuie împreună la împiedicarea transmiterii unei memorii a trecutului, chiar dacă unii tineri apelează la înregistrările video pentru a-și construi o memorie „în răspăr" (Lepoutre, 2004). Ca să existe o transmitere, nu este suficient să existe memorie, trebuie ca aceasta să capete sens pentru cei cărora le este destinată. Or, în cazul de față, cei care sunt depozitarii săi nu văd utilitatca transmiterii memoriei unei societăți rurale, din rândul căreia au apărut și care este în decalaj total cu experiența urbană a tinerilor. Aceasta e o memorie moartă (Costa-Lacoux, 2004).

Pentru copiii „picioarelor negre", precum și pentru tinerii născuți în timpul imigrației, căutarea identității este complexă. Părinții nu știu ce să transmită, pentru că memoria lor este fărâmițată. Cum ai putea să-ți construiești trecutul când, la sfârșitul unui război interminabil, ești smuls cu brutalitate din ceea ce

s-ar putea considera că este ţara ta şi dus într-un stat unde, ca cetăţean, eşti primit atât de prost? Sau când, după un război de independenţă, capacitatea de muncă îţi este cumpărată de fostul stat colonizator? Memoria, identitatea şi cetăţenia sunt în mod intim legate.

Suporturile memoriei

În Franţa, construirea memoriei domină astăzi clasele medii şi populare, iar genealogia - considerată drept căutarea strămoşilor şi stabilirea filiaţiilor acestora - devine un fapt social. Genealogia este în primul rând o construcţie. Din multitudinea strămoşilor săi, genealogistul va alege deseori pe cel sau cei cu care doreşte să se identifice. Fie că ia forma unui arbore, a unei acumulări disparate de arhive sau a unei poveşti bine articulate, genealogia permite construirea unei entităţi individuale, apoi familiale. Ea este o structură mentală compusă din piese scrise sau orale a căror suplete permite reprezentări şi utilizări sociale foarte diverse.

Recunoaşterea propriei filiaţii este un exerciţiu universal atestat în toate societăţile şi culturile lumii. În societăţile exotice, ea are o funcţie socială colectivă: datorită cunoaşterii strămoşilor şi a liniilor de filiaţie, grupul se reafirmă în memoria şi pe teritoriul său, legitimând puterea politică a şefilor. În privinţa acestui aspect, Victor Segalen dă un exemplu superb în *Immémoriaux*, cu referire la populaţia tahitiană. În societăţile europene acesta este un exerciţiu social vechi, ale cărui funcţii au evoluat de-a lungul timpului. Recunoaşterea genealogiei şi schematizarea sa au servit la stabilirea vechimii liniilor de filiaţie, la legitimarea originii cvasidivine a unor familii regale sau nobiliare; dezvoltarea reprezentărilor genealogiilor mitice sau reale este deci asociată dezvoltării structurilor familiale din Evul Mediu. Această schematizare servea şi altor finalităţi, de exemplu, pentru stabilirea gradelor de consanguinitate care presupun interzicerea căsătoriei (Klapisch-Zuber, 2000). Genealogia a fost asociată mult timp claselor superioare.

Burghezii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea au răsturnat modelul aristocratic, folosind genealogia pentru a insista asupra integrării lor în mediul local; unii chiar o falsifică pentru a sublinia caracterul predestinat al reuşitei lor şi pentru a celebra virtuţile militare şi curajul moral, care sunt semne aristocratice, şi nu munca sau banii, care sunt apanajele burgheziei. Pentru acest grup social aflat în ascensiune, dezvoltarea preocupărilor genealogice

era legată atunci de o criză de identitate colectivă şi viza demonstrarea unei imemorialităţi nobiliare (Burguiere, 1971). În secolul al XIX-lea, dezvoltarea interesului genealogic al burgheziei nu avea un tropism paseist, ci dimpotrivă, o viziune îndreptată către viitor : „aristocraţia a afirmat specificitatea corpului său sub forma sângelui, adică a vechimii alianţelor sale", în timp ce burghezia nu era preocupată decât de descendenţa ei şi de sănătatea organismului : „grija genealogică a devenit o preocupare a eredităţii ; familiile deţineau şi ascundeau un fel de blazon inversat şi sumbru, ale cărui aspecte erau reprezentate de boli sau de tarele de rudenie - paralizia totală a străbunicului, neurastenia mamei, ftizia mezinei, mătuşile isterice sau obsedate sexual, verii cu moravuri uşoare" (Foucault, 1976, pp. 164-165). Dar, dincolo de această preocupare igienistă care trebuia să stea la baza expansionismului său, burghezia şi-a asumat repede, prin alianţele sale cu aristocraţia, aparenţele clasice ale memoriei familiale, inculcată descendenţilor săi încă din copilărie.

Şi astăzi, în aristocraţia franceză, genealogia rămâne un semn distinctiv. Ea este trăită în lumea cotidiană, în spaţiul domestic : rolul strămoşilor se manifestă prin numeroasele obiecte ce ţin de prezenţa lor, „punând în evidenţă, pe ziduri şi în conversaţii, urmele trecutului şi poziţia socială". „Sentimentul de apartenenţă rămâne, fiind întreţinut de un du-te-vino permanent între traiectoriile materiale ale trecutului şi transmiterea orală" (Mension-Rigau, 1990).

La începutul secolului XXI, cinci milioane de genealogişti amatori sunt mărturia lărgirii bazei sociale a acestei activităţi (Beaucarnot, 2002, pp. 23-26). O anchetă referitoare la genealogiştii din cadrul serviciului de poştă, telegrafie şi telefoane (PTT), în condiţiile în care numărul acestora nu era decât de ordinul zecilor de mii, punea accentul asupra unei populaţii cu „memoria frântă" (Segalen, Michelat, 1991). Aparţinând unor profesii specifice mobilităţii sociale şi geografice, angajaţii acestui serviciu au avut, în urmă cu două sau trei generaţii, părinţi care au părăsit satul pentru a se apropia de aglomeraţia pariziană, ocupând succesiv diverse locuri de muncă. Ei îşi ignoră aproape în totalitate originile. Există deseori o fărâmă de mărturie risipită ori sentimentul unui mister ce contribuie la declanşarea cercetării genealogice. Aceasta poate deveni o activitate devorantă, astfel încât munca, timpul liber şi apoi ieşirea la pensie să se desfăşoare în jurul acestor căutări. Ne identificăm cu strămoşii selectându-i, desigur, pe cei care ne avantajează cel mai mult, dar îi îndrăgim şi pe cei marginali şi modeşti. Periplul în imaginar este ancorat în anumite locuri. Cei mai „prinşi" în această activitate, care le conferă un contact nou şi foarte benefic cu istoria, devin specialişti, lucrând în slujba istoricilor de

profesie. Dar ei se transformă şi în specialişti familiali ai memoriei, generaţia-pivot pe care am menţionat-o mai sus. Există motive obiective şi conştiente pentru entuziasmul privind genealogia: nevoia unor „rădăcini" este întotdeauna prioritară.

Dezvoltarea contemporană a mişcării este datorată parţial celei a „cyber--genealogiei": sunt luate în considerare 15 000 de site-uri la scară mondială, dintre care 5 000 sunt franceze. Avântul noilor tehnologii are efecte paradoxale: dacă facilitează căutarea informaţiilor referitoare la strămoşii familiei, acest instrument pare antitetic în raport cu plonjarea în trecut, care este o activitate genealogistă. Dintr-odată, genealogia devine mai „ştiinţifică", însă acest lucru este oare în detrimentul memoriei? O anchetă[1] arată că practicile „tradiţionale" de contact cu arhiva nu sunt deocamdată ignorate. De altfel, fie că există sau nu sprijinul informaticii, se disting două tipuri de genealogii: genealogia ascendentă, ce are, prin reacţie inversă, o influenţă structurantă asupra legăturii de rudenie, şi o genealogie descendentă, în privinţa căreia se doreşte să aibă efecte imediate asupra familiei, respingând legăturile extinse. Dar această a doua finalitate este foarte puţin importantă. În ciuda aparenţelor, exerciţiul genealogic contemporan nu reprezintă caracteristica unei reînnoiri a sentimentului familial sau dovada valorizării unui model tradiţional de rudenie (Segalen, 1998).

„Auzind zgomotele de fond ale memoriei", cum spunea un membru al cercului genealogic din cadrul PTT, genealogistul se dedică unui exerciţiu narcisist, centrat asupra propriei persoane. Sub aparenţele discuţiei despre familie din genealogia descendentă se ascunde de fapt discuţia despre sine, despre încercarea de a lăsa o moştenire. Activitatea imaginară pe care o induce manipularea timpului şi spaţiului strămoşilor are fără îndoială un rol important în structurarea sinelui, indiferent de vârstă. Oare exerciţiul genealogic produce o fantasmă sau un mit? Psihanaliştii disting fantasma, o creaţie imaginară individuală, de mit, care este rezultatul unui grup colectiv. Oare fantasma genealogică ar putea accede la statutul de mit? Oare plăcerea genealogistului ar putea fi împărtăşită, transmisă? Cu alte cuvinte, genealogistul ar putea oare să se pună el însuşi în poziţia de „strămoş" şi să răspundă astfel la eterna problemă a succesiunii şi a perpetuării sinelui?

Problema se pune tocmai în privinţa noilor clase sociale medii, dacă le comparăm cu burghezia, ce are baze solide în trecutul familial. În familiile

1. Maïlys Falet, „La pratique de la généalogie à l'épreuve des nouvelles technologies", lucrare de disertaţie, Université de Paris X-Nanterre, coordonator M. Segalen, 2003.

burgheze, memoria este încorporată odată cu vârsta cea mai fragedă a socializării copilului. Această știință nouă riscă să fie abandonată de familiile noilor genealogiști, așa cum se întâmplă în cazul dulapurilor de bucătărie, care, cumpărate cu greu de părinții muncitori, apoi „instalate în locuințele lor", sunt pitite în fundul garajului de către copii.

Memoria nu funcționează acolo unde nu există nimic ; ea este înscrisă în povestiri ; poate exista o memorie senzorială, involuntară, ce reînvie trecutul la auzul timbrului unei voci sau odată cu percepția unui miros simțit aici sau acolo : este cunoscut celebrul episod al „micii madlene" a lui Marcel Proust. Memoria este ancorată astfel în locuri și obiecte. Locul poate fi o casă, un loc magic al memoriei unui grup care s-a fărâmițat, cum este cel al evreilor nord-africani de origine modestă din regiunea Sétif care coabitează cu familiile arabe. Culese după aproape 30 de ani de la plecare, aceste memorii sunt construite pe trei structuri narative, „cea a spațiului, cea a comunității domestice care îl ocupă și cea a timpului care definește identitatea grupului". Descrierea casei face să iasă în evidență timpul festiv și cel cotidian, prin intermediul cărora se revelează momentele de interacțiune și de conflict dintre cele două grupuri religioase care coabitează. Locurile vorbesc despre un trecut suprimat, iar ocupanții acestora vorbesc despre aceste locuri pierdute. „Casa memoriei" are deci un puternic rol revelator al identităților familiale, sociale și religioase ale acestui grup care a avut o experiență unică. Mai mult, trecutul este o casă. El deține o structură arhitecturală. Casa, așa cum o face să renască memoria, încarnează rădăcini simbolice într-un mediu uman și geografic ce a dispărut (Bahloul, 1992).

Unele obiecte fabricate totuși în serie sunt implicate în procesul de memorizare familială în cadrul familiilor populare (Segalen, Le Wita, 1993). Odată ce au trecut pragul locuinței, aceste „obiecte" sunt apropriate, devenind suportul unei povești constituite : „această canapea am cumpărat-o când s-a născut cel mic, acest bibelou ni l-au dat colegii soțului în ziua când s-a pensionat".

> Domnul și doamna A.G., în vârstă de 55, respectiv 56 de ani, ocupă un apartament cu trei camere mari într-un bloc-turn din Nanterre; ei locuiesc aici din 1968. Domnul A.G., fost angajat la Renault, a ieșit la pensie anticipat. Copiii lor locuiesc tot în Nanterre.
>
> Toate obiectele decorative sunt așezate pe televizor sau pe bufetul modern de bucătărie, în locuri speciale. Doamna A.G. enumeră aceste obiecte: o halbă de bere cumpărată din Belgia, amintire dintr-o călătorie; un platou din ceramică, un

serviciu de ceai, pahare, un serviciu de lichior din ceramică portocalie, cumpărate din Vallauris în timpul vacanțelor în familie; un set de vase de sticlă, cadou de nuntă; o oală cumpărată în Camargue, în timpul vacanțelor cu familia; două statuete, amintiri din vacanțele petrecute la Capri, o față de masă, cadou de la o soră, amintire dintr-o călătorie în Grecia, trei scrumiere, cadouri din partea unchiului, un serviciu de ceai, cadou de la o soră la întoarcerea dintr-o călătorie în România, o mică statuetă făcută la uzina Renault, cadoul colegilor de muncă ai domnului A.G. atunci când a trebuit să iasă la pensie.
Potrivit afirmațiilor celor care le dețin, aceste obiecte devin repere în decorul cotidian; ele permit rememorarea vacanțelor în familie, etapele ciclului de viață familială şi profesională, amintind în permanență de rețeaua socială şi amicală în care sunt implicați domnul şi doamna A.G. Asemenea obiecte există în mii de exemplare, însă combinația lor este unică. Prin intermediul lor se exprimă personalitatea, identitatea socială, peripețiile vieții familiale şi profesionale.

În spatele problemelor privind legăturile familiale şi moştenirea, dimensiunile imaginarului capătă din nou legitimitate în sociologie şi pun dubla problemă a identității personale şi colective.

Bibliografie orientativă

Attias-Donfut, Claudine (coord.), 1995, *Les solidarités entre générations : Vieillesse, famille, État*, Nathan, Paris.

Attias-Donfut, Claudine ; Segalen, Martine, 1998, *Grands-parents. La famille à travers les générations*, Odile Jacob, Paris.

Attias-Donfut, Claudine ; Segalen, Martine (coord.), 2001, *Le siècle des grands-parents. Une génération phare, ici et ailleurs*, Éditions Autrement, col. „Mutations", nr. 210.

Attias-Donfut, Claudine ; Lapierre, Nicole ; Segalen, Martine, 2002, *Le nouvel esprit de famille*, Odile Jacob, Paris.

Chauvel, Louis, 2002, *Le destin des générations. Structures sociales et cohortes en France au XXe siècle*, PUF, Paris.

Finch, Janet, 1989, *Family Obligations and Social Change*, Cambridge, Polity Press.

Gotman, Anne, 1988, *Hériter*, PUF, Paris.

Roussel, Louis, 1976, *La famille après le mariage des enfants*, Travaux et documents, INED, caietul nr. 78, PUF, Paris.

Familii, norme, state

Capitolul 11

Familia şi statul: controlul social şi crearea de norme

În anii 1840, Catharina Rieth şi-a târât în mai multe rânduri soţul, pe Johann Georg, în faţa *Schultheiss*-ului (administratorul satului) din Neckarhausen (Würtemberg) ca să se plângă de lenevia şi beţiile lui şi să i se facă dreptate. Pe baza mărturiei vecinilor, *Schultheiss*-ul l-a închis pe bărbat şi l-a mustrat de fiecare dată cu asprime, poruncindu-i să se pună pe muncă (Sabean, 1990, p. 173). În satele din Franţa, până puţin după Primul Război Mondial, nu rareori se întâmpla ca „tineretul satului" (adică celibatarii de sex masculin, indiferent de vârstă) să vină să facă tărăboi pe timpul nopţii sub ferestrele vreunui văduv ce se recăsătorise cu o femeie mult mai tânără decât el. Prin aceste tribunale ale satelor şi prin cântările batjocoritoare ale unor astfel de petreceri gălăgioase se exercita controlul public al comunităţii rurale. La urma urmei, un soţ beţiv, care risipea banii risca să ducă la sapă de lemn familia, a cărei întreţinere ar fi căzut atunci pe umerii comunităţii, iar dacă prea mulţi văduvi s-ar fi recăsătorit cu fete tinere, toată piaţa căsătoriilor ar fi fost pusă în pericol. În cursul unui îndelungat proces socioistoric, comunităţile săteşti au construit norme pe care îşi luau sarcina să le aplice. Controlul vieţii private avea o finalitate colectivă, de vreme ce era vorba despre păstrarea echilibrului socioeconomic sau demografic al comunităţii. Însă acest control local se exercita sub autoritatea lui Dumnezeu sau a regelui. Ordinea publică şi ordinea privată erau trăite într-o „concepţie fuzională" (Commaille, 1987, p. 270).

Istoria modernizării familiei ar fi cea a despărţirii acestor două ordini întrepătrunse. Progresul vieţii private ar avea drept corolar dezangajarea comunităţii locale. Dar, începând să mai trăiască sub ochii vecinilor, familia intră sub controlul statului, ceea ce elimină treptele intermediare ale cunoaşterii reciproce. Oare oamenii nu au atunci motive să se teamă de orice vine de la

o putere sau de la o justiţie centrală care ignoră cadrele familiale şi sociale elementare? Revoluţionarii de la 1789 înţeleseseră atât de bine acest lucru, încât au instaurat Tribunale de Familie ce întruchipau o justiţie „de proximitate", o justiţie „domestică", rupându-se de tradiţia scrisorilor cu sigiliul regelui, prin care omnipotenţa paternă făcea apel la administraţia statului pentru a aliena în mod arbitrar libertatea copiilor (Commaille, 1989). Tribunalele cu pricina n-au avut, de altfel, o existenţă îndelungată.

Prin intermediul Codului civil, apoi al unor diferite legislaţii, statul s-a substituit Bisericii şi comunităţii locale pentru a asigura funcţionarea armonioasă a familiei, şi aceasta în două moduri: prin legiferare şi prin politici publice. Într-adevăr, statul modern nu poate neglija reproducerea socială şi perpetuarea biologică, economică, culturală şi socială a poporului pe care îl are în grijă. După cum observă Rémi Lenoir, „procesul de instituţionalizare statală a familiei a devenit mai complex şi s-a extins la sfârşitul secolului al XIX-lea: codificarea practicilor de puericultură, a tehnicilor medico-pedagogice, a condiţiilor de muncă pentru femei şi copii; tratarea specifică a minorilor delincvenţi, luarea în grijă colectivă a bătrânilor şi infirmilor" (2003, p. 80). Epoca următoare este marcată de progresul „familialismului de stat", care se dizolvă de vreo douăzeci de ani încoace.

Profundele mutaţii ale structurilor familiale, precum şi incertitudinile economice legate de construcţia Europei şi mondializarea economică determină statul să facă necontenite reajustări începând cu anii '70. Implementate prin intermediul statului-providenţă imediat după al Doilea Război Mondial, cu obiective nataliste şi destinate tuturor familiilor, aceste politici se orientează astăzi spre sisteme de redistribuire socială cu ţintă precisă.

Statul „produce" şi familiile, prin definiţiile juridice pe care le dă acestora; astfel, el reglementează filiaţia şi modalităţile de transfer prin intermediul dreptului moştenirii şi al succesiunilor. El legiferează în privinţa copiilor ai căror părinţi nu vor să se căsătorească, pentru a le permite cuplurilor care nu se pot căsători (homosexuali) sau nu vor să o facă (heterosexuali) să încheie un contract; legiferează pentru a-i proteja pe copii de efectele divorţului, pentru a asigura o mai mare echitate între bărbaţi şi femei în legătură cu transmiterea numelui etc. În 2005, statul îşi pune problema necesităţii de a intra mai adânc în viaţa privată a cuplurilor pentru a pedepsi violenţa conjugală etc. Pe scurt, aşa cum prevăzuse Durkheim, familia modernă se află sub supravegherea statului. Însă nu mai este vorba despre un stat ale cărui ordine vin de sus, care intervine în numele intereselor colective ale naţiunii. Sub forme foarte diverse,

mai ales cele ale dreptului, el recunoaşte democraţia cuplului şi încearcă să instaureze în cadrul său egalitatea şi libertatea. Astfel, Jacques Commaille, Michel Villac şi Pierre Strobel subliniază: „Înainte, problema era aceea de a le impune indivizilor să facă în aşa fel încât modurile de organizare a universului lor privat să fie conforme cu ceea ce era stabilit ca reprezentând interesul întregii societăţi. Astăzi se vizează o determinare de către indivizii înşişi a universului lor interior" (2002, p. 41). Aceste evoluţii ajung să pună sub semnul întrebării chiar denumirea sub care sunt studiate. Oare este vorba într-adevăr despre nişte „politici familiale"? După cum notează Michel Chauvière, „nu familia este obiectul politicii, ci o întreagă configuraţie de drepturi, instituţii şi actori ce înconjoară strâns legăturile familiale şi copilul în spaţiul public, adică familialul. Familialismul înseamnă supravalorizarea familialului în detrimentul individualismului" (2003, p. 46).

Dreptul este pus în situaţia de a deveni mai flexibil şi de a lăsa mai mult loc alegerilor individuale. Într-adevăr, modelele de societate, legile şi formele de justiţie sunt strâns legate între ele. Traversând incertitudinile legate de politici şi pe cele ale dreptului, statul nu încetează să-şi pună problema rolului său: de vreme ce familia nu mai este, ca pe timpul monarhiei de drept divin, microcosmosul societăţii, cum să acţioneze asupra ei, în virtutea căror principii, în vederea căror finalităţi şi cu ce mijloace?

Istoria acestor acţiuni publice este caracterizată în Franţa prin emergenţa lentă a unui stat modern constituit împotriva vechii ordini politice, care făcuse din familie microcosmosul statului, unde puterea tatălui în cadrul „regatului" său se exercita asemenea puterii regale asupra supuşilor ei. Încă se mai păstrează urme din acest „familialism de stat" – ce are rădăcini adânci în doctrina iudeo-creştină –, prin faptul că în Franţa, spre deosebire de ţările nordice, de exemplu (vezi capitolul 12), destinatarii politicilor publice sunt deseori unităţi familiale, cămin sau menaj, şi nu indivizi (Strobel, 2004, p. 58).

De la controlul social la bunăstarea familială

În secolul al XIX-lea, intervenţia statului era ghidată în principal de preocuparea de a controla familiile deviante. Încă dinainte de al Doilea Război Mondial, apoi odată cu instaurarea statului-providenţă, obiectivul se schimbă şi preocuparea pentru control lasă locul argumentului bunăstării pentru toţi.

Însă, indiferent cum ar fi legitimată, intervenţia statului este însoţită întotdeauna de constituirea unui obiect care trebuie identificat ca „problemă socială" : în secolul al XIX-lea, acesta va fi familia săracă, iar astăzi, „vârsta a treia", „munca profesională a femeii" sau „drepturile copilului". Se repetă aşadar procese identice, având drept ţintă segmente familiale specifice. De fiecare dată este adunat un corp de date statistice, sunt create instituţii pentru a administra aceste cunoştinţe, iar specialiştii pun stăpânire pe ele pentru a apăra specificitatea domeniului lor (Lenoir, 2003).

Astăzi, controlul social asupra familiei este mai discret, mai puţin coercitiv, dar probabil mai insidios şi mai extins, odată cu dezvoltarea psihanalizei popularizate, care nu formulează judecăţi : subiectul are întotdeauna dreptul să-şi exprime părerea. Aceste tehnici sunt cu atât mai puternice cu cât par să nu impună nici norme sociale, nici reguli morale : nu există nici responsabil, nici vinovat.

Politici „nataliste" sau „familialiste" ?

Examinarea politicilor referitoare la fertilitatea franceză este un bun indiciu pentru schimbările de atitudine ale statului.

Încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, dar mai ales după înfrângerea Franţei de către Germania în 1870, o serie de statisticieni (precum Jacques Bertillon, creatorul acestei discipline şi fondatorul în 1896 al Alianţei Naţionale pentru Creşterea Populaţiei Franceze) şi economişti se arată preocupaţi de scăderea fertilităţii în Franţa în raport cu cea din alte ţări europene (în special Germania).

Oricare ar fi cauzele pe seama cărora este pusă – dispariţia dreptului primului născut, slăbirea puterii paterne –, această scădere antrenează formarea unui curent numit „natalist", care se va strădui să redreseze fertilitatea franceză prin măsuri de ajutorare a familiilor. Aşadar, să aduci pe lume mulţi copii ţine de o cauză naţională, mai cu seamă după hecatomba Primului Război Mondial, iar natalismul cunoaşte o mare dezvoltare începând din 1939, odată cu crearea unui Înalt Comitet pentru Familie şi Populaţie şi apoi instituirea unui Cod al Familiei şi al Natalităţii franceze, sub guvernul de la Vichy. În cadrul instaurării statului-providenţă, prestaţiile sociale ce fuseseră instituite prin Codul familiei (1939) au fost înglobate în sistemul general. Intervenţia statului îşi afla legitimitatea în extinderea bunăstării la toţi cetăţenii şi la toate familiile. În

1945 este creată Securitatea Socială, a cărei ramură destinată familiei integrează alocaţiile familiale menite să acopere toate nevoile specifice acesteia ; în plus, la calcularea impozitului pe venit, cheltuielile de familie sunt luate în calcul prin intermediul „cotei familiale". Deşi nu se înscrie direct în subdiviziunea „familie", este la fel de evident că instaurarea sistemului de pensii a avut consecinţe importante asupra stării de fapt a familiei (Lévy, 1990), ca şi politicile privind locuinţele sociale ce vizau familiile modeste şi numeroase. Aceste politici şi-au atins apogeul în anii 1950-1970, când numărul femeilor angajate în câmpul muncii era la nivelul cel mai de jos, iar societatea adera la imaginea unei familii cu un singur susţinător, care lucra protejat de plasa de siguranţă a statului-providenţă.

Nu se pune problema să intrăm aici în dezbaterea extrem de complexă asupra eficacităţii acestor măsuri ; unii consideră că măsurile luate în Franţa explică faptul că scăderea fertilităţii a fost mai mică decât în alte ţări europene, dar cum se explică atunci că Marea Britanie a cunoscut niveluri sensibil egale în absenţa unor asemenea măsuri ?

Politicile familiale dovedesc o capacitate limitată de a modifica atitudinile faţă de fertilitate. Cuplurile sunt deseori slab informate şi cred de multe ori că scăderea populaţiei - şi mai ales a numărului de tineri care intră pe piaţa muncii - ar putea să faciliteze lupta împotriva şomajului şi să permită creşterea nivelului de trai. Pentru ca o politică a natalităţii să aibă success, este nevoie de adeziunea cuplurilor, constatare evidentă, dar care trebuie reamintită. O politică demografică nu poate fi asimilată cu o politică privind agricultura sau domeniul transporturilor. Experienţa ţărilor din Europa de Est înainte de prăbuşirea Cortinei de Fier este edificatoare în această privinţă (Lévy, 1981). Eficacitatea măsurilor aplicate de unele dintre ele în perspective nataliste, vizând să contracareze scăderea fertilităţii, este deopotrivă certă, ambiguă şi limitată. Este certă pentru că, în urma măsurilor luate în acest scop, se observă o creştere a fertilităţii momentane ; este ambiguă fiindcă e greu de spus care este efectul fiecăreia dintre diversele măsuri, cum ar fi limitarea avorturilor şi încurajarea procreării ; este limitată deoarece, după o fază de creştere a numărului de naşteri, fertilitatea scade din nou, ceea ce ne face să credem că unele cupluri au avut un copil mai repede ca să beneficieze de măsurile favorabile natalităţii, dar fără să-şi sporească totuşi numărul total de urmaşi. În România comunistă, de pildă, cele mai brutale dintre aceste măsuri, cum ar fi interzicerea avortului (singurul mijloc de contracepţie), făcuseră într-o primă etapă în aşa fel încât numărul naşterilor să se tripleze. Această

creştere bruscă şi temporară a fertilităţii a fost urmată de o creştere importantă a numărului abandonurilor de copii în orfelinate, la fel de abandonate ca şi copiii pe care erau menite să-i adăpostească şi a căror soartă vrednică de milă a fost descoperită de ţările occidentale cu prilejul căderii comunismului.

După ce au fost nataliste şi familialiste, politicile franceze au fost reorientate începând din anii '70, datorită schimbărilor profunde în privinţa structurilor familiale, odată cu apariţia unui număr semnificativ de familii ce aveau în frunte o femeie (familiile monoparentale). De atunci încoace, ele fac eforturi să urmeze transformările familiei şi ale pieţei muncii, instaurând măsuri cel puţin ambivalente[1]. Politica familiei devine o politică socială.

Ajutorarea mamelor în dificultate

Sistemul de asigurări şi alocaţii care viza în vremurile sale de început ansamblul familiilor franceze a fost reorientat puţin câte puţin spre aşa-numitele familii în dificultate. Avem aici un bun exemplu pentru dezbaterea între individualizarea sau „familializarea" acţiunilor publice care implică şi statul. Începând din anii '80, politicile destinate familiei au ţinte tot mai precise ; este vorba mai degrabă despre politici ce vizează copilul.

În ţările europene, politicile familiale ale statului-providenţă şi dezvoltarea economică au mers mână în mână cu fenomenul *baby-boom*, însă atunci când curba naşterilor s-a frânt, când a încetat creşterea economică ce fusese neîntreruptă între 1950 şi 1975, statul s-a întrebat dacă mai poate continua. În plus, sistemul de alocaţii familiale era direct asociat cu serviciul ; or, un număr tot mai mare de familii riscau să fie excluse din sistem. Ce politică familială trebuia adoptată pentru acestea ?

Familiile monoparentale îndeosebi au ajuns să constituie o categorie „de risc familial" care trebuia socializată : se implementează politici categoriale care le sunt destinate în mod specific, fără legătură cu logica anterioară. Diverse măsuri sunt luate încă din 1970 (alocaţia pentru creşterea orfanilor), apoi în 1976, odată cu introducerea API (alocaţia pentru părintele izolat), care a făcut obiectul unor vii dezbateri, unele pentru a critica faptul că statul se substituia părintelui lipsă, altele pentru a sublinia incapacitatea beneficiarilor

1. Pentru o detaliere a evoluţiei acestor măsuri şi o inventariere, vezi Montalambert, 2004, pp. 65-70.

de a găsi din nou un loc de muncă autonom sau de a reface un cuplu, beneficiarul trebuind să fie „izolat" (Martin, 1997, pp. 61-68).

Contradicţiile şi ambivalenţa măsurilor destinate mamelor angajate în câmpul muncii

Faptul că statul vine în ajutorul celor mai nevoiaşi nu este în sine o revoluţie. În schimb, două fenomene vor pune statul în faţa propriilor contradicţii: emergenţa, apoi instalarea definitivă a femeilor în câmpul muncii şi intensificarea unei revendicări egalitare în modul de a trata bărbaţii şi femeile. Oare cum să împaci preocuparea pentru neintervenţia în domeniul privat şi în acelaşi timp să aperi generoasa utopie a „liberei alegeri" care se incarnează în concilierea serviciului cu viaţa de familie? Răspunsurile statului sunt cu atât mai puternic ambivalente cu cât se înscriu într-un context de şomaj ridicat. Politicile numite familiale sunt deseori un paravan pentru politicile de luptă împotriva şomajului.

Luând act de angajarea tot mai amplă a mamelor pe piaţa muncii, statul creează în 1972 o alocaţie pentru cheltuielile cu îngrijirea copilului destinată familiilor modeste, iar numărul creşelor începe să crească semnificativ. În 1968, 60% dintre franţuzoaicele între 20 şi 59 de ani nu lucrau; în 1990, proporţia a scăzut la numai 30%. Împotriva oricăror aşteptări, se observă, după o creştere constantă până în 1994, o scădere a ratei de activitate a tinerelor mame; în 1994, 63,5% dintre femeile cu vârsta între 25 şi 29 de ani şi care aveau doi copii lucrau; în 1997, numai 52%. Fenomenul se explică prin dificultăţile legate de găsirea unui loc de muncă stabil şi/sau de înscrierea copiilor în structuri de îngrijire colectivă, precum şi prin diverse măsuri ce ţin de o politică a familiei.

APE – alocaţia parentală pentru educaţie –, prestaţie oferită unei persoane care îşi întrerupe activitatea cu ocazia naşterii unui copil, este creată în 1985. Îngrijorările din epocă, într-un moment când rata fertilităţii scade simţitor, sunt de natură natalistă, iar APE apare ca un salariu maternal abia mascat, menit să determine naşterea unui al treilea copil, deoarece era destinat mamelor ce aduceau pe lume al treilea copil. În 1994, sub guvernul Balladur, este creată AGED – alocaţia de îngrijire la domiciliu pentru un copil mai mic de trei ani –, prestaţie care, cu ajutorul unor deduceri fiscale, face mai suportabile cheltuielile cu îngrijirea copilului. Această măsură destinată mamelor angajate într-o carieră cu multe ore de muncă pe zi permite creşterea numărului de

slujbe declarate de bone la domiciliu ; pe de altă parte, condiţiile de acordare a alocaţiei parentale pentru educaţie se lărgesc, cuprinzându-le şi pe femeile care au doi copii (1994) sau unul singur (2004).

Aceste două măsuri vizează publicuri diferite : prima le permite femeilor cu diplome să-şi continue cariera, ceea ce contribuie la egalizarea carierelor între bărbaţi şi femei, în timp ce a doua este cu certitudine o măsură ce încurajează întoarcerea acasă, deci o politică cu scop natalist nemărturisit şi una de luptă împotriva şomajului.

Alocaţia de îngrijire a copilului la domiciliu (AGED) a fost considerabil diminuată de guvernul de stânga în 1998, sub pretextul că favoriza familiile înstărite (şi le dezavantaja pe tinerele angajate în cariere echivalente cu cele ale bărbaţilor) ; putem vedea aici un regres pe planul echităţii.

Cât despre alocaţia parentală pentru educaţie aplicată pe plan larg, ea a cunoscut un adevărat success, de vreme ce, la sfârşitul lui 1998, de pe piaţa muncii se retrăseseră 540 000 de femei, iar în 2003, 562 000 (Fagnani, 2004, p. 37 ; Strobel, 2004, p. 58), cărora li s-a luat aproape orice şansă de a mai găsi apoi un loc de muncă. Alocaţia parentală pentru educaţie este aşadar o măsură ce vizează limitarea şomajului şi scoaterea femeilor din statisticile de şomaj. Întrucât este o alocaţie forfetară, nu un salariu de schimb, această măsură „contribuie la consolidarea normelor potrivit cărora educaţia şi îngrijirea copiilor sunt în primul rând o «treabă a femeilor»" (Fagnani, 2004, p. 37). Şi merge în sens contrar declaraţiilor sforăitoare despre paritatea bărbat-femeie.

Menţinerea în Franţa a unui procentaj important de tinere mame care lucrează şi a unei rate a fertilităţii printre cele mai ridicate din Europa în 2005 ne îndeamnă să credem totuşi că politicile de susţinere a fertilităţii implică politici de susţinere a angajării în muncă a mamelor, prin măsuri privind îngrijirea copiilor mici.

Politicul şi familia

Familia este o dimensiune constitutivă a politicului, aşa cum ne-au arătat exemplul austriac şi observarea societăţilor exotice care nu cunosc statul şi unde filiaţia şi locul în sfera publică, accesul la drepturi şi la putere sunt strâns asociate. Dar ea este şi o dimensiune a politicilor specifice politicienilor, pe care Jacques Commaille şi Claude Martin le numesc pentru mai multă claritate

politics (1998). Măsurile care privesc instituţia au fost legate mai întâi de guvernele de dreapta, dată fiind vechimea preocupărilor nataliste, însă astăzi nu mai este cazul. De multă vreme, statul francez crede că nu poate neglija scăderea fertilităţii, ce are consecinţe asupra îmbătrânirii populaţiei.

O lungă tradiţie familialistă în Franţa face ca, indiferent de coloratura lor politică, guvernele să se intereseze de viitorul demografic al ţării. Totuşi, de la sfârşitul anilor '80 încoace, intervenţia în domeniul vieţii private nu mai este ceva de la sine înţeles pentru toate sensibilităţile politice. Cuvintele de căpetenie ale politicilor sunt neutralitate şi liberă alegere – o amăgire, s-a spus. Statul a înregistrat într-adevăr transformările familiei; el admite şi integrează în schemele sale pluralitatea modelelor conjugale, procesele de recompunere familială, munca profesională feminină şi relaţiile intergeneraţionale. Iar în acest peisaj complex şi schimbător, discursurile diferitelor politici susţin că încearcă să favorizeze bunăstarea şi echilibrul armonios al indivizilor.

Şi la dreapta, şi la stânga

În măsura în care politica natalistă şi cea familială se confundau, dreapta părea să deţină monopolul lor. În primul său mandat prezidenţial, François Mitterrand se demarcă de vechile curente familialiste şi nataliste şi proclamă neutralitatea faţă de alegerile demografice ale cuplurilor, denunţând totodată destinarea femeii exclusiv maternităţii. Aceste vederi politice nu sunt scutite de contradicţii, care se manifestă în existenţa unui Secretariat de Stat pentru Familie şi a unui Minister al Drepturilor Femeii, în fruntea lor aflându-se Georgina Dufoix, respectiv Yvette Roudy. Statul joacă aici un „joc dublu", deoarece, în 1983, Secretariatul de Stat care se ocupă de drepturile femeilor privilegiază dimensiunea profesională şi egalitatea în muncă pentru bărbaţi şi femei, în timp ce Secretariatul de Stat care se ocupă de familie încearcă să concilieze „munca femeilor" şi maternitatea, ceea ce echivalează cu promovarea unor măsuri discriminatoare pentru munca femeilor (Singly, 1992)!

În timp ce alocaţiile familiale fuseseră puternic revalorizate la începutul primului septenat, încă din 1984, Georgina Dufoix, promovată ministru al Afacerilor Sociale şi al Solidarităţii, lansează „un plan pentru familie" care se manifestă îndeosebi prin măsuri severe de realizare a economiilor.

Aşadar este cam pripit să se scrie că în anul 2000 „stânga redescoperă familia"[1], dar e adevărat că pentru prima oară este afirmată existenţa unei „politici familiale de stânga", dusă de guvernul Jospin, care îi conferă obiective sociale (Commaille, Martin, 1998, p. 149). Însă, dincolo de măsurile de asistenţă prin intermediul redistribuirii de alocaţii, stânga considerase până atunci că acţiunea asupra indivizilor nu trebuia „să treacă de poarta casei" şi că se putea interveni asupra familiei prin intermediul şcolii : este o prelungire a gândirii filantropice de la sfârşitul secolului al XIX-lea, care îşi punea toate speranţele în instituţia şcolară pentru a corecta devianţele sau insuficienţele parentale. Or, în acel moment se conştientizează faptul că, fără ajutorul familiilor, instituţiile şcolare şi sociale nu pot opri dezvoltarea problemelor de securitate, de violenţă în periferii etc. Sub guvernarea Jospin este creat un minister însărcinat cu problemele familiei şi copilului, condus de Ségolène Royal, care a avut printre alte misiuni şi pe aceea de a încerca să reabiliteze imaginea şi funcţia autorităţii paterne. Atunci apare tema „parentalităţii" : părinţi demisonari sau nevoiaşi? Pentru a întări legătura dintre părinte şi copil, este creat simbolic – ceea ce nu e totuşi echivalent cu zero – livretul de paternitate înmânat tinerilor taţi.

În ceea ce o priveşte, dreapta, altădată partizană a politicilor nataliste, a înţeles dorinţa femeilor de a fi prezente pe piaţa muncii. Desigur, unii conservatori, asemenea colegilor lor creştin-democraţi suedezi sau germani, consideră că locul mamei e lângă copilul mic ; ei au promovat mai cu seamă măsuri precum alocaţia parentală pentru educaţie, care, de fapt, a trimis înapoi la casele lor sute de mii de tinere mame. Totuşi, majoritatea deputaţilor de dreapta au asimilat modelul mamei care lucrează. Diferitele sensibilităţi politice se manifestă în domeniul modurilor de îngrijire a copilului, stânga preferând modurile de îngrijire colective, care socializează copilul, iar dreapta modurile de îngrijire la domiciliu, ce reproduc cel mai fidel posibil figura maternă şi, indirect, reprezintă rezerve de locuri de muncă.

În prelungirea preocupărilor referitoare la dispariţia taţilor, dreapta, revenită la putere, instituie în 2002 concediul de paternitate, care le permite taţilor să-şi înceteze activitatea pentru unsprezece zile de la naşterea unui copil sau la sosirea în casă a unui copil adoptat. Ideea legiuitorului era aceea de a crea legătura dintre tată şi copil încă de la naştere. În practică, s-a văzut că folosirea acestui concediu diferă mult de intenţiile care au dus la apariţia lui (vezi capitolul 9).

1. Marie-Pierre Subtil, *Le Monde*, 8 aprilie 2000.

Politicile care privesc familia se referă la multe alte domenii, cum ar fi şi cel al habitatului. Locuinţa este deopotrivă loc de viaţă, bun afectiv, patrimoniu şi marfă pe piaţă: alături de serviciu, ea reprezintă una dintre componentele majore ale organizării familiale. Dacă statul este unitar, administraţiile sale în schimb urmăresc uneori scopuri contradictorii. Astfel, proclamarea publică a scăderii fertilităţii, a îmbătrânirii populaţiei, a scăderii dimensiunii medii a familiilor şi a creşterii numărului de persoane „izolate" poate induce ideea că, la nivel de cifre, Franţa dispune în ansamblu de locuinţe suficiente. O analiză care depăşeşte simplele date brute arată că lucrurile nu stau deloc aşa şi că se pot propune măsuri specifice pentru o politică familială în domeniul locuinţelor.

Oare nu este o eroare să se construiască locuinţe mici în momentul când evoluţiile probabile ale familiei merg în sensul unei nevoi tot mai mari de spaţiu? Creşterea perioadei de rezidenţă a tinerilor adulţi (sau pendularea acestora între primul lor domiciliu şi cel al părinţilor), ţinerea nepoţilor de către bunici, găzduirea temporară a unui părinte în stare de invaliditate sau recompunerile familiale impun spaţii mai mari pentru adăpostirea în condiţii adecvate a unor familii cu geometrie variabilă. S-ar impune să fie reconsiderate criteriile de acces la locuinţa socială, să se vină cu măsuri de încurajare a înnoirii parcului locativ privat etc.

O politică familială în domeniul locuinţelor ar trebui aşadar să ia în calcul dorinţa de spaţiu, de valorizare socială printr-o bună amplasare a locuinţei, de proprietate şi de constituire a unui patrimoniu, precum şi dorinţa de proximitate între membrii familiei. A da o dimensiune familială politicii în materie de locuinţe înseamnă să recunoşti în felul acesta că actorii sociali privaţi au capacitatea de a cântări şi de a alege, fără să le impui un parcurs rezidenţial standard. Deşi „neutralitatea" statului faţă de structurile familiale este proclamată, este nevoie totuşi de o „acţiune" reală şi voluntară asupra mediului familiei.

Tensiuni contemporane ale politicilor publice

Politicile familiale şi modificările dreptului sunt în strânsă rezonanţă, articulate în jurul unei triple mişcări caracteristice instituţiei familiale contemporane:

- recunoaşterea fragilităţii cuplurilor;
- necesitatea protejării a copilului în faţa precarităţii legăturii filiale;
- creşterea cererii de echitate în modul de a trata bărbaţii şi femeile atât în domeniul vieţii private, cât şi în cel al vieţii profesionale.

Dreptul a însoţit aceste evoluţii, adaptându-se la instabilitatea cuplurilor, indiferent dacă ele sunt sau nu instituţionalizate prin căsătorie, încercând să protejeze mamele singure şi copiii. Politicile familiale au urmat şi ele evoluţiile menţionate, trecând de la un obiectiv natalist, ce viza toate familiile, la un obiectiv social, care le viza numai pe cele mai nevoiaşe, acele familii monoparentale rezultate din destrămarea cuplurilor : fenomenul este numit de specialişti „socializarea politicii familiale".

Politicile numite familiale şi măsurile juridice au cunoscut o cotitură importantă odată cu finele anilor '90, vizând în principal :

- femeile/mamele în situaţie de precaritate economică ;
- copiii, prin apelul la responsabilitatea părinţilor. Tema „parentalităţii" sau a capacităţii de îndeplinire a obligaţiilor de părinţi succede preocupările legate de tema insecurităţii. Unii văd aici o voinţă de „reînarmare morală", prin intermediul unor formule de mediere pentru „susţinerea parentalităţii" care permit revalorizarea funcţiei parentale fără brutalitate, fără a aduce atingere libertăţilor individuale (Chauviere, 2003, pp. 45-46) ;
- de câţiva ani, „riscul" legat de dependenţa persoanelor în vârstă, a căror pondere demografică în societate este în creştere.

Aceste acţiuni publice sunt aşadar tot mai puţin familialiste în vechiul sens al termenului. Ele nu mai încearcă să corecteze, în numele interesului superior al naţiunii, erorile sau insuficienţele familiei şi ţin mai degrabă de formele de gestiune a ansamblurilor sociale cele mai fragile. Dar, în preocuparea lui de a reduce bugetele publice, statul este deseori tentat să lase povara celor mai vulnerabili, copiii şi bătrânii, fie pe umerii instituţiilor locale, fie în seama solidarităţilor familiale. Or, aşa cum arată anchetele (vezi capitolul 10), solidarităţile familiale sunt cu atât mai puternice cu cât sunt complementare solidarităţilor publice ; slăbirea acestora din urmă ar însemna o gravă ameninţare pentru cele dintâi.

Familia, un univers privat ?

În numele respectării vieţii private, statul se înclină în faţa alegerilor familiale ale indivizilor, precum şi a alegerilor individuale în sânul familiilor. Totuşi, consecinţele acestor alegeri diferă în funcţie de mediile sociale. Cei care sunt

mai bine înzestraţi din punct de vedere social şi cultural pot să le asume, să-şi menţină nivelul de trai şi reţelele familiale, astfel încât regula neamestecului statului este respectată ; în mod contrar, „dreptul social, atunci când se aplică situaţiilor în care discordia şi precaritatea se combină, devine mai normativ şi tutelar : astfel, femeile care beneficiază de alocaţia pentru părintele izolat (API) sunt ajutate în mod substanţial, dar în condiţii foarte stricte (de durată, de recuperare a pensiilor alimentare datorate, de neconstituire a unui nou cuplu)" (Strobel, 2004, p. 63).

Politicile care continuă să fie numite familiale trebuie să ţină seama de consecinţele legate de democratizarea vieţii private, marcată de autonomia persoanelor şi aspiraţia spre o egalitate între sexe, şi în acelaşi timp să garanteze egalitatea socială, încercând să corecteze dezechilibrele. În plus, ele trebuie să vegheze ca autonomia unora să nu conducă la abandonarea responsabilităţilor faţă de cei mai slabi. Tensiunile la care sunt supuse sunt aşadar numeroase.

Actele publice nu pot nici ele să fie impuse vertical - aşa cum arată Jacques Commaille, Pierre Strobel şi Michel Villac (2002) -, ci rezultă dintr-un compromis între diverşii actori sociali, indiferent că este vorba despre oameni politici, experţi (deseori instrumentalizaţi), curente ale opiniei publice sau mass-media. Aceşti autori citează astfel organizarea unor „reţele menite să ofere atenţie, sprijin şi susţinere părinţilor" (REAAP) pentru promovarea acţiunilor de mediere. „Asemenea orientări ilustrează căutarea unei redefiniri radicale a relaţiilor dintre stat şi cetăţeni în ceea ce priveşte administrarea universului lor privat şi raportul acestuia cu politicul" (p. 105).

Astfel, unul dintre avizele Înaltului Consiliu pentru Populaţie şi Familie (HCPF), creat în 1985[1], aviz formulat în iulie 2003, priveşte „îmbinarea vieţii familiale cu viaţa profesională şi susţinerea parentalităţii". El relevă creşterea incertitudinii legate de exercitarea funcţiei parentale şi, în faţa acestei constatări, propune demararea unor studii aprofundate pentru mai buna înţelegere a acestor disfuncţionalităţi şi găsirea unor remedii. Numărul injoncţiunilor creşte, dar se cer cu insistenţă inventarieri ce necesită intervenţia experţilor sociologi sau psihologi (Martin, 2003).

De asemenea, HCPF consideră că „politica familială trebuie să-şi stabilească drept obiectiv să-i ajute pe părinţi să-şi asume rolul şi să vegheze ca

1. Prezidat de preşedintele Republicii şi compus din experţi de origini diverse, HCPF are misiunea să edifice guvernul şi pe preşedinte asupra problemelor demografice, precum şi a chestiunilor referitoare la familie.

imperativul protejării copilului să nu treacă sistematic înaintea susţinerii acordate tatălui şi mamei, care sunt vectori fundamentali ai echilibrului său psihologic şi afectiv, precum şi ai integrării sale familiale şi sociale".

Pentru a implementa aceste obiective nu trebuie să se organizeze de sus noi structuri, ci să se identifice „diverse forme de acţiune colectivă" care au permis „socializarea" problemelor întâmpinate de părinţi. Nu se pune nici problema de a judiciariza aceste demersuri, ci, dimpotrivă, de a face apel la serviciile publice, la asociaţiile şi reţelele care furnizează sprijin.

Într-un interval de douăzeci de ani, discursurile statului şi acţiunile lui au început să manifeste atenţie faţă de „Franţa de jos", ca să reluăm o expresie celebră. Pragmatic, statul va trebui să evalueze reuşita unei iniţiative private sau a alteia ca să o generalizeze, pentru a-i ajuta pe părinţi să-şi exercite responsabilităţile faţă de copii, de care sunt lipsiţi foarte adesea din cauza precarităţii situaţiei lor sociale. Schimbările sunt aşadar frapante.

De la instituţia familială la individ: deplasarea normelor

Alături de ceea ce, în lipsa unei denumiri mai adecvate, continuăm să numim politici familiale, sociologia familiei trebuie să se intereseze şi de dreptul familiei. Acesta este prins între două exigenţe contradictorii: să dea repere normative, să autorizeze şi să interzică, iar în acelaşi timp să ţină cont de evoluţiile sociale. Totuşi, fără a neglija noile aspiraţii către autonomie, către voinţa individuală a membrilor cuplului şi către egalitate, dreptul încearcă să indice direcţii şi fixează alegeri.

Acest domeniu este în principal resortul dreptului civil, care guvernează ceea ce are legătură cu situaţia persoanelor: numele, filiaţia, căsătoria. El fixează condiţiile de stabilire a legăturilor familiale şi regulile vieţii de familie. Dreptul instituie. În Franţa, momentul fondator a fost în această privinţă Codul civil, care a consacrat un model familial ale cărui fundamente sunt astăzi în cea mai mare parte abolite. Inspirată deopotrivă din morala iudeo-creştină şi din ideile Revoluţiei, familia apare aici ca o instituţie ierarhică, bazată exclusiv pe căsătorie şi pe autoritatea soţului, care administrează patrimoniul (inclusiv pe cel al soţiei) şi exercită singur puterea paternă faţă de copii. Uniunea liberă este în afara dreptului, iar copiii

născuţi în afara căsătoriei se află într-o situaţie foarte dezavantajoasă în comparaţie cu cei legitimi.

Începând cu sfârşitul secolului al XIX-lea au fost întreprinse reforme importante, printre care mai ales reinstaurarea unui divorţ în 1884 prin legea Naquet (vezi capitolul 4), legitimarea copiilor născuţi în urma unui adulter în 1907 şi legea privind adopţia în 1923 ; cea mai importantă parte a remanierilor datează însă din anii '60 : profundele schimbări ale dreptului din ultimii aproximativ treizeci de ani reflectă şi însoţesc schimbările produse la nivelul moravurilor.

Principalele măsuri privind familia în domeniul dreptului civil, al politicilor publice şi al politicilor sociale

1939 Codul familiei.
1944 Dreptul de vot acordat femeilor (ordonanța din 21 aprilie).
1945 Instaurarea cotei familiale.
1946 Ramura Securității Sociale consacrată familiei (alocații familiale, alocație de salariu unic, alocații prenatale, alocație de maternitate).
1948 Alocația pentru locuință.
1965 Reforma regimurilor conjugale, ce instaurează egalitatea şi solidaritatea conjugală.
1967 Legea Neuwirth privind contracepția.
1970 Legea care înlocuieşte principiul *puterii paterne* cu cel al *autorității parentale comune*. Noțiunea de *cap al familiei* dispare din Codul civil.
1970 Alocația pentru orfani.
1972 Alocația pentru cheltuielile cu îngrijirea copilului.
Legea care afirmă egalitatea filiațiilor (naturală, legitimă sau adulterină); adevărul în privința filiației biologice: filiația devine o realitate demonstrabilă (amprentele genetice ale paternității).
1974 A doua lege Neuwirth, care instaurează rambursarea contraceptivelor.
1975 Legea Veil privind întreruperea voluntară de sarcină.
Legea care instituie un divorț prin consimțământ reciproc, alături de procedurile contencioase.
1976 Alocația pentru părintele izolat (API).
1982 Alocația parentală pentru educație (APE).
1987 Legea care stabileşte autoritatea parentală comună.
1989 Convenția internațională a drepturilor copilului votată de ONU.
1994 Alocația de îngrijire a copilului la domiciliu (AGED).
1999 Legea care instituie un Pact Civil de Solidaritate (PACS), contract încheiat pentru a organiza viața în comun între două persoane de acelaşi sex sau de sex diferit. Concubinajul este recunoscut de Codul civil.
2000 Copiii sunt persoane în aceeaşi măsură ca şi adulții: instaurarea unei autorități juridice, superioară şi independentă, care apără copiii.

2001 Termenul legal pentru efectuarea unei întreruperi voluntare de sarcină devine cel de douăsprezece săptămâni.
Legea care suprimă discriminarea succesorală a copiilor născuți în urma unui adulter şi întăreşte drepturile partenerului rămas în viață.

2002 Instituirea unui concediu de paternitate la naşterea unui copil: tații pot beneficia de unsprezece zile de concediu când li se naşte un copil.
Legea care generalizează principiul autorității parentale comune, deschide posibilitatea unei rezidențe în alternanță pentru copil, introduce medierea familială în Codul civil şi prevede posibilitatea unei delegări a autorității parentale către un terț fără deposedarea unuia sau a celuilalt dintre părinți.
Legea privind accesul la originile persoanelor adoptate şi crearea unui Consiliu național pentru accesul la origini.
Legea Gouzes cu privire la numele de familie.
Consolidarea coparentalității (în cazul despărțirii cuplului, indiferent dacă acesta a fost căsătorit sau nu, părinții au un statut perfect similar în ceea ce priveşte autoritatea parentală).

2004 Înlocuirea vechilor măsuri de ajutorare pentru îngrijirea copiilor, care fuzionează în indemnizația de naştere şi pentru îngrijirea copilului mic (PAJE).
Reforma divorțului, cu suprimarea în unele cazuri a noțiunii de culpă.

2005 O ordonanță prezentată în cadrul Consiliului de Miniştri duce la suprimarea din Codul civil a expresiilor de filiație „naturală" şi „legitimă". Mama – chiar şi necăsătorită – nu va mai trebui să ceară eliberarea unui act de recunoaştere a copilului său: pentru ea, filiația se stabileşte prin naştere; în schimb, tatăl necăsătorit va trebui să facă acest demers în continuare.

Surse: Commaille, Strobel, Villac, 2002, pp. 69-70; Montalembert, 2004.

Asemenea politicilor familiale, dreptul a luat şi el act de cererea de egalitate între sexe, între copii indiferent din ce fel de legătură s-au născut, precum şi de dorinţa de libertate a indivizilor. Cetăţenii se adresează de acum „democraţiei providenţiale" : „problema nu mai este doar de a asigura egalitatea tuturor în faţa legii, ci şi de a căuta egalitatea tuturor prin intermediul legii" (Schnapper, 2002, p. 36).

În aprilie 2001, guvernul, care dorea să înceapă o reformă de ansamblu a familiei, reafirma principiile ce-i călăuzeau acţiunea[1] – „egalitatea soţilor în gestionarea patrimoniului şi în educarea copiilor ; egalitatea copiilor, indiferent

1. Document orientativ referitor la reforma dreptului familiei, 4 aprilie 2001, Ministerul Justiţiei, Ministerul însărcinat cu problemele familiei, copilului şi ale persoanelor cu handicap.

de situaţia părinţilor lor" –, dar trebuie totodată „să recunoască familiile ca loc de formare şi al reperelor pentru copil, să le întărească în calitatea lor de factor de coeziune socială, de spaţiu al solidarităţii, de celule structurante ale societăţii". Astfel, dreptul nu mai vorbeşte despre familie ca despre instituţia de bază a societăţii, chiar dacă în termenul „celule" se fac simţite unele accente familialiste, cu atât mai mult cu cât nu prea mai este vorba despre indivizi.

Documentul de orientare subliniază exigenţele contradictorii ale unei reforme a dreptului familiei: „asigurarea echilibrului între evoluţia moravurilor, libertatea individuală şi organizarea necesară a societăţii".

Libertate, egalitate, familie

În acest domeniu, o primă reformă le dă în 1965 femeilor dreptul să-şi gestioneze bunurile proprii, dar abia legea din 4 iunie 1970 consacră egalitatea soţilor în cadrul cuplului, suprimând noţiunea de „cap al familiei" şi înlocuind conceptul de „putere paternă" cu cel de „autoritate parentală", exercitată de ambii părinţi. La fel ca în cazul politicilor însă, nu ar fi de dorit ca, sub pretextul egalităţii, statul să renunţe la protejarea celor mai slabi, de unde rezultă sumele alocate pentru prestaţiile compensatorii după divorţ sau măsurile luate împotriva violenţelor conjugale.

Libertatea de a trăi împreună fără căsătorie, libertatea de a te despărţi mai rapid şi în condiţii mai puţin conflictuale, egalitatea indivizilor în tratarea relaţiilor conjugale: un şir de legi, deschis în 1999 de PACS şi care se încheie temporar cu reforma divorţului, a modificat simţitor formele ce instituie familia, mai ales prin disocierea înrudirii prin alianţă şi a filiaţiei.

După cum observă Françoise Dekeuwer-Défossez, „cuplurile şi-au luat fără să facă prea mult zgomot şi fără legi libertatea de a trăi împreună fără căsătorie" (2004, p. 76). În cele din urmă, odată cu votarea Pactului Civil de Solidaritate (PACS), li s-a acordat un statut civil şi concubinilor, care, drept urmare, constată că intră fără voia lor sub domnia legii. Napoleon spunea despre ei: „ei ignoră legea, iar legea îi ignoră şi ea".

Prin legea din 15 noiembrie 1999, Pactul Civil de Solidaritate instaurează un drept al cuplurilor necăsătorite, recunoscând că viaţa în comun aduce drepturi fiscale, sociale şi civile. Concubinajul intră pentru prima dată în Codul civil, care recunoaşte că un cuplu poate fi format din persoane de sex

diferit sau de acelaşi sex. Acest cuplu, construit pe baza unei voinţe reciproce, impune obligaţii şi oferă drepturi, cu excepţia celui de filiaţie. Legea recunoaşte astfel că viaţa în comun aduce obligaţii reciproce. Pactul Civil de Solidaritate reprezintă aşadar un pas important în luarea în calcul a egalităţii sexelor, punând capăt discriminării homosexualilor, dar şi o posibilitate suplimentară de alegere pentru heterosexuali - care, spre deosebire de homosexuali, beneficiază de o diversitate de alegeri : uniune liberă, PACS, căsătorie. Avantajul Pactului Civil de Solidaritate este uşurinţa teoretică a desfacerii lui.

Legea privind numele de familie, numită şi legea Gouzes din 21 februarie 2002, prevede că părinţii vor putea alege să-şi declare copilul la starea civilă sub numele de familie al mamei, sub cel al tatălui ori sub cele două nume alăturate. Este încă prea devreme ca să apreciem cum va fi folosită această măsură, despre care unii detractori cred că se opune măsurilor ce încearcă să consolideze statutul tatălui în raport cu copilul.

Legea din 4 martie 2002 stabileşte exercitarea în comun a autorităţii parentale - ceea ce se numeşte „coparentalitate" - şi valorizează liberele aranjamente ale părinţilor, însă cu condiţia să fie conforme intereselor copilului, ceea ce poate limita serios libertatea părinţilor : nici în acest caz dreptul francez nu vrea să recunoască indivizi, ci părinţi, care, chiar şi separaţi sau divorţaţi, continuă să asigure împreună educaţia copiilor lor. Inovaţia legii asupra divorţului din 26 mai 2004 (vezi capitolul 4) este aceea de a permite unui solicitant să se despartă fără să existe vină, doar pentru că viaţa în cadrul cuplului a devenit insuportabilă. Divorţul va putea fi pronunţat după o separare de doi ani, pe când înainte, în ciuda reformei divorţului din 1975, acest tip de divorţ nu era realizabil. Legea ia astfel act de dorinţele individuale, în detrimentul menţinerii cuplului conjugal.

Filiaţia, element fundamental pentru instituirea familiei

În domeniul filiaţiilor, după mai multe etape juridice, Codul civil afirmă că toţi copiii au aceleaşi drepturi şi îndatoriri faţă de taţii şi mamele lor, suprimând definitiv diferenţierea infamantă a copiilor născuţi în afara căsătoriei sau rezultaţi dintr-un adulter. „Bastarzii" de altădată, sărmane victime nevinovate, aduceau atingere ordinii sociale ! Odată cu înmulţirea naşterilor în afara căsătoriei (de la 6% în 1965 la 47,4% în 2004) datorită răspândirii uniunii libere, noţiunea de copil nelegitim dispare şi diferenţierea în ceea ce priveşte

moştenirea devine caducă. Cu toate acestea, distincţia între filiaţia legitimă şi cea naturală a subzistat până în 2005 în Codul civil. Într-adevăr, prin căsătorie, soţii îşi promit unul altuia fidelitate, iar la naştere copilul este legat de tatăl şi de mama lui: filiaţia legitimă este automată şi indivizibilă, pe când în cazul uniunii libere nici un act nu precizează oficial cu cine trăieşte mama, ceea ce-i constrânge pe tată şi pe mamă să facă o recunoaştere separată a copilului. Nu există nici un mecanism de prezumare a paternităţii, iar pentru ca legătura să se stabilească, e nevoie de o manifestare a voinţei: este vorba despre procesul de „recunoaştere" - care, spre deosebire de filiaţia legitimă, este divizibilă, de vreme ce numai unul dintre cei doi părinţi poate recunoaşte copilul.

Ordonanţa din 4 iulie 2005 sfârşeşte prin a recunoaşte că egalitatea între sexe are limite; dreptul admite că există o diferenţă între bărbaţi şi femei în privinţa procreaţiei. Ea a abolit astfel vechea diviziune între filiaţia legitimă şi cea naturală şi stabileşte că diviziunea implică sexul. În ceea ce o priveşte pe mamă, indiferent dacă ea este căsătorită sau nu, filiaţia se stabileşte prin actul de naştere (fără să fie necesar să se facă o recunoaştere); în schimb, tatăl necăsătorit va trebui să se supună procedurii (Bosse-Platière, 2005, p. 47).

Preocuparea legii a fost să-i garanteze copilului soliditatea filiaţiei, prin ambele ramuri, oricare ar fi statutul cuplului parental, căsătorit, în concubinaj sau despărţit: de la legea privind autoritatea parentală comună din 1987 la cea din 21 februarie 2002, care deschide posibilitatea de a oferi o rezidenţă în alternanţă copiilor, preocuparea legiuitorului a fost să-i responsabilizeze pe părinţi atât pe plan material, cât şi educativ. Această ultimă lege îi dă totodată dreptul judecătorului să numească un mediator familial care va facilita organizarea rezidenţei în alternanţă. Sunt examinate situaţia materială a familiilor, natura motivului care a dus la destrămarea lor, sistemul de valori şi de reprezentări în ceea ce priveşte căsătoria; se dovedeşte că rareori sunt îndeplinite condiţiile pentru realizarea principiului unei rezidenţe în alternanţă - de altfel, opiniile experţilor asupra beneficiilor acesteia sunt împărţite.

În fine, pentru copilul născut conform procedurii juridice a „naşterii sub anonimat", care îl privează de posibilitatea de a-şi cunoaşte originile, legea din 22 ianuarie 2002 încearcă o deschidere prin crearea unui Consiliu Naţional pentru Accesul la Originile Personale; în scopul de a proteja cazurile de disperare extremă, legea continuă totuşi să-i ofere mamei posibilitatea de a renunţa la maternitate.

Astfel, pentru a respecta libera alegere a indivizilor în materie de viaţă privată, legiuitorul instituie specialişti care se succed filantropului din secolul

al XIX-lea şi tribunalelor comunale din aşezările rurale austriece. Judecătorul pe probleme de familie şi mediatorii sunt chemaţi să rezolve conflictele familiale.

În ultimii treizeci de ani, dreptul a evoluat aşadar în sensul unei separări între alianţă şi filiaţie, cu riscul de a „dezinstituţionaliza" familia. Dreptul cuplurilor şi dreptul copiilor au fost disociate, dar dacă formarea cuplurilor, în diverse formule, pare să realizeze idealul democratic de libertate şi egalitate în sânul familiilor, situaţia diferă în cazul problemei filiaţiei, care rămâne de acum înainte cheia de boltă în materie de instituire. Familia se creează prin intermediul copilului, dar cum anume (Dekeuwer-Défossez, 2004, pp. 77-78)?

Libertatea de a procrea natural nu cunoaşte restricţii în ţările democratice, însă mai trebuie oare să amintim că unele guvernări dictatoriale continuă să-i pună piedici? Controlul devine foarte strict în Franţa din momentul în care este vorba despre procreări asistate medical sau adopţie. Într-adevăr, accesul la AMP[1] este conceput ca un demers terapeutic destinat tratării unui cuplu steril. Principiul „celor doi părinţi de sex diferit" figurează în legea bioetică din 6 august 2004, ceea ce-i împiedică pe homosexuali să beneficieze de AMP.

Dreptul îi permite unui celibatar să adopte, fiindcă în 1966, când a fost instaurată legea, numeroşi copii erau încă abandonaţi; e clar că această lege este în contradicţie cu principiul celor doi părinţi. De asemenea, dreptul este prins în flagrant delict de contradicţie între susţinerea acordată filiaţiei sociale şi cea acordată filiaţiei biologice. Deşi în drept nu a fost reţinut nici un statut în privinţa tatălui vitreg, legea din 21 februarie 2002 prevede că judecătorul va putea totuşi să acorde unui tată vitreg îndepărtat din cauza unui nou divorţ dreptul de a întreţine relaţii cu copilul.

Cât despre „adevărul" în ceea ce priveşte originile, el este de acum tot mai revendicat în numele întemeierii identităţii psihice a persoanei, aşa cum au arătat recent dezbaterile pe tema naşterii sub anonimat. Legea din 1972 a permis reexaminarea situaţiilor de falsă paternitate legitimă prin recurgerea la expertize ADN, în care se poate avea încredere în 99,9% dintre cazuri. Recurgerea la aceste expertize pentru confirmarea paternităţii biologice este tot mai obişnuită, dar se ştie ce presiune psihică importantă creează asemenea demersuri judiciare, exemplul de cea mai tristă celebritate fiind în acest sens cel al exhumării lui Yves Montand în 1997.

1. Trecerea de la PMA (procreare asistată medical) la AMP (asistenţă medicală la procreare) subliniază faptul că numai cuplurile heterosexuale sunt eligibile pentru acest tip de asistenţă în stadiul actual al legislaţiei.

În lumina acestui caz dramatic, specialiştii în drept sunt preocupaţi să consolideze stabilitatea legăturii de filiaţie, interzicând, de exemplu, contestarea unei filiaţii după mai mult de cinci ani de „deţinere de statut"* sau limitând acţiunea în stabilirea paternităţii. Filiaţia nu este nici pe departe doar o legătură biologică; ea este în primul rând una socială, bazată pe relaţii de coprezenţă, afecţiune şi control; reducerea filiaţiei la simplul aspect biologic reprezintă o poartă deschisă pentru numeroase drame familiale. Dezbaterile sunt la fel de aprinse şi între susţinătorii distincţiei între filiaţia legitimă şi cea naturală, deoarece, departe de a fi opuse, cuplurile căsătorite şi cele necăsătorite se aseamănă mai mult decât pe vremea când domina exclusiv modelul burghez, toate celelalte forme familiale fiind expediate în zona devianţei.

Înscrierea copilului la starea civilă este astăzi un gest de o considerabilă importanţă socială şi simbolică, pentru că astfel se întemeiază familia, iar copilul este legat de dubla sa ascendenţă, care traduce în plan social dualitatea biologică a sexelor. S-a discutat despre posibilitatea de a crea un nou ritual republican ce ar fi corespondentul ceremoniei căsătoriei pentru tatăl necăsătorit, care şi-ar lua în acest caz un angajament solemn cu prilejul declaraţiei făcute la primărie.

Filiaţia juridică franceză este „puternic structurată pe alteritatea sexuală a părinţilor" (Dekeuwer-Défossez, 2004, p. 78), ceea ce tinde să facă imposibilă stabilirea juridică a unei duble filiaţii faţă de două persoane de acelaşi sex. În numele libertăţii şi al egalităţii, dreptul este abordat fără menajamente. Lipsit de elementul de bază al înrudirii prin alianţă, sistemul de instituire se bazează pe filiaţie. Regăsim în acest punct ceea ce antropologii au arătat de multă vreme.

Bibliografie orientativă

Commaille, Jacques; Martin, Claude, 1998, *Les enjeux politiques de la famille*, Bayard, Paris.

Commaille, Jacques; Strobel, Pierre; Villac, Michel, 2002, *La politique de la famille*, La Découverte, Repères, Paris.

Lenoir, Rémi, 2003, *Généalogie de la morale familiale*, Le Seuil, Paris.

* Pentru un copil, faptul de a fi crescut şi îngrijit de doi oameni căsătoriţi ca urmaşul lor legitim, de a le purta numele şi de a trece în ochii tuturor drept copilul lor (n. tr.).

Capitolul 12

Europa familiilor

Mişcarea generală de individualizare şi accedere la autonomie este un proces lent, care, pornind din ţările democratice şi bogate, tinde să se extindă spre cele mai puţin democratice şi mai sărace. Progresul spre egalitatea între sexe, realizat în ritmuri diferite dinspre nordul spre sudul Europei, este departe de a se fi încheiat în realitate. Inegalităţile sociale şi familiale sunt tratate foarte diferit în ţările Europei. Indiferent că este vorba despre îmbinarea dintre maternitate şi muncă pentru femei ori despre problema solidarităţii faţă de tineri sau faţă de persoanele în vârstă, se observă mari divergenţe de atitudini şi reprezentări care ne fac să credem că Europa familiilor rămâne încă să fie construită, mai ales prin politicile ei. Istoria divergentă, după cel de-al Doilea Război Mondial, a ţărilor din Europa de Vest şi de Est accentuează sentimentul unor mari disparităţi, legate, desigur, de nivelul de trai al statelor, dar mai ales de trecutul politic al fiecăruia dintre ele.

Dacă lărgim însă perspectiva astfel încât să cuprindă şi alte sisteme familiale de pe mapamond, specificităţile europene se estompează extrem de mult şi, odată cu ele, teoriile care fundamentau supremaţia Occidentului, punând la baza ei mai cu seamă modernitatea familiei occidentale.

Convergenţe sau divergenţe în familiile din Europa?

Din care Europă ?

Modul de a concepe familia este intim legat de locul acordat individului în cadrul fiecărei societăţi. Din acest punct de vedere, există o incontestabilă omogenitate între ţările Europei de Vest (Europa celor Cincisprezece). La

scara unui mileniu de istorie europeană, acestea din urmă sunt caracterizate, în opinia lui Henri Mendras (1997), de patru trăsături distincte :

- individualismul evanghelic, adică raportul direct dintre om şi Creatorul său, individualism reluat de dreptul roman în concepţia sa despre proprietatea individuală şi totală, proclamată ca un drept al omului în 1789 ;
- o ţărănime stabilă, matricea statelor-naţiune, care a evoluat într-un grup domestic de mici dimensiuni ;
- inventarea capitalismului şi a societăţii industriale ;
- guvernarea majorităţii în forme democratice variate.

Nici una dintre aceste trăsături nu se observă în „Cealaltă" Europă, dacă luăm ca bază aceeaşi scară istorică : aici, înainte de a fi indivizi, oamenii sunt membri ai comunităţii ; trăiesc în familii extinse de tip *zadruga* ; ţăranii nu au fost niciodată proprietarii terenurilor pe care le lucrau, iar statele absolutiste i-au ţinut în iobăgie până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ; în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial, ţările Celeilalte Europe nu aveau industrie (cu excepţia Cehiei) ; ţările aflate de cealaltă parte a liniei Oder-Neisse au fost caracterizate de instabilitate politică, iar monarhiilor atotputernice le-au succedat regimuri comuniste[1].

Aşadar, în opinia Henri Mendras, numai ţările din Europa de Vest posedă o civilizaţie comună. Istoria pe care acestea au împărtăşit-o după al Doilea Război Mondial este cea a unei păci dobândite definitiv, a unei dezvoltări economice rapide şi a unei modernizări a infrastructurilor datorită cărora sunt (alături de Statele Unite şi Japonia) ţările cele mai bogate din lume. Ea este caracterizată de politici sociale şi familiale generoase. Dimpotrivă, după al Doilea Război Mondial, comunismul şi-a instaurat dominaţia asupra ţărilor din Europa Centrală şi de Est, iar întoarcerea la democraţie reprezintă un drum lung, presărat cu piedici.

Mişcările politice recente, care au consecinţe directe asupra alegerilor politice ale statelor, complică aşadar extrem de mult comparaţiile între Europa de Vest şi Europa de Est. Totuşi, pretutindeni, familia rămâne o evidenţă, ea este locul securităţii afective ; în Est, la fel ca înainte de apariţia statului-providenţă din ţările occidentale, ea oferă şi securitatea materială. La începutul secolului XXI, familia oferă un plus sufletesc indivizilor în Vest şi un sprijin financiar şi material indispensabil în Est.

1. Putem, desigur, să nuanţăm acest bilanţ, observând că unele ţări din „Cealaltă" Europă au dezvoltat ideea statului-naţiune începând de la mijlocul secolului al XIX-lea (Szurek, 1998).

Convergenţe sau divergenţe în Europa de Vest ?

Capcanele comparaţiei

Trebuie să amintim mai întâi că e dificil să întreprinzi comparaţii la scară europeană, de vreme ce familia este de ordinul culturalului ; indicii demografici, ei înşişi construiţi pe baze diferite în fiecare ţară, nu pot să le ia în considerare. Fireşte, putem compara numărul de persoane care sunt proprietare ale locuinţei lor sau distanţa rezidenţială dintre generaţii, însă alte fapte ţin de o abordare mai calitativă. Cum vom înţelege, de pildă, faptul că în anumite ţări o văduvă va considera că e de datoria fiicei sale să o ţină în casa ei (Portugalia), în timp ce în altă ţară această soluţie îi va produce oroare (Marea Britanie) ? Toţi autorii care au efectuat comparaţii internaţionale subliniază deopotrivă bogăţia comparaţiilor şi aporiile lor.

Cât priveşte statisticile, desigur, datele Eurostatului sunt tot mai numeroase, însă fiecare stat întreprinde anchete proprii în funcţie de definiţia „sa" dată familiei. Astfel, Franţa, unde chestiunea familială şi demografică este de multă vreme una politică, produce statistici foarte detaliate ale comportamentelor familiale, spre deosebire de Germania. Circular, această cunoaştere detaliată a faptelor familiale se răsfrânge asupra dezbaterii publice. Franţa este singura ţară unde ziarele pot face titlu de pagina întâi dintr-o rată a fertilităţii sau nupţialităţii.

Nici cuvintele folosite pentru a vorbi despre familie nu sunt aceleaşi. De exemplu, comparând politicile de acordare a sprijinului persoanelor în vârstă, Frédéric Lesemann şi Claude Martin (1993) insistă asupra expresiei *community care*, pentru care nu există nici un echivalent în franceză şi care trimite la luarea în grijă colectivă a persoanelor în vârstă. *Community* nu poate fi tradus prin termenul „comunitate", iar noţiunea *care* nu are alt echivalent în franceză în afară de „a se ocupa de", „a avea grijă de", care exclud dimensiunea afectivă implicată în termenul *caring*. În plus, acest termen este ambivalent : *caring about* echivalează cu „a iubi", în timp ce în expresia *caring for* transpare efortul de a îngriji şi a sprijini.

Cuvintele ne induc aşadar în eroare. *Familie* nu are acelaşi sens pentru toţi, nici măcar în Franţa. Şi oare are acelaşi conţinut semantic ca *family* ? Prin acest termen, americanii îşi desemnează în principal urmaşii. Oare nu spun ei, atunci când copiii au părăsit casa părintească, *My family is gone* ? În germană,

terenul *Familie* a fost creat în secolul al XVIII-lea după franţuzescul *famille*, substituindu-se lui *Haus*, care conţinea o idee de corezidenţă, de muncă făcută în comun. În ruseşte, termenul *semia* desemnează grupul părinţilor şi copiilor care locuiesc împreună, cuprinzându-i eventual şi pe bunici. El trimite totodată la ideea unei corezidenţe împărtăşite. Pe de altă parte, termenul *rodstvo*, a cărui rădăcină *rod* înseamnă „clan", desemnează ansamblul rudelor.

Reprezentările diferite ale familiei în fiecare dintre tradiţiile de gândire ale acestor ţări antrenează consecinţe importante asupra locului pe care îl ocupă instituţia în domeniul public şi în politicile naţionale. Aproape că nici nu realizăm acest lucru, atât suntem de convinşi de internaţionalizarea cunoştinţelor şi a ideilor. Numai că muzica rock sau pop se exportă mai uşor decât ideile lui Durkheim sau ale unor savanţi de mai mică anvergură. E nevoie mai întâi de traducere, ceea ce este deseori o chestiune dificilă: *Traduttore, traditore*, zic italienii. Cuvintele folosite pentru a exprima lucrurile nu au niciodată exact acelaşi conţinut semantic. O examinare în detaliu a obstacolelor aşezate în calea circulaţiei ideilor ar fi extrem de utilă pentru demistificarea europenizării. Aşa a procedat Franz Schultheis (1991), care a descris modul reciproc în care Émile Durkheim în Franţa şi Max Weber în Germania au făcut fiecare tot posibilul ca să împiedice opera celuilalt gânditor să pătrundă în ţara lor.

> Dată fiind influenţa considerabilă pe care au avut-o cei doi mari seniori ai sociologiei fiecare în spaţiul său naţional – inclusiv după ce s-au stins din viaţă –, tăcerea lor selectivă şi strategică, „conştientă" sau nu, constituia o formă sublimă de violenţă simbolică şi nu oferă decât exemplul cel mai prestigios dintr-o întreagă mulţime de cazuri asemănătoare de nereceptare interculturală „avizată". (p. 9)

Or, familia nu înseamnă numai comportamente, ci şi reprezentări înscrise în genealogii ale cunoaşterii.

Aparenţe demografice înşelătoare şi valori diferite

Dacă ne limităm la curbele demografice ale Europei, modelele familiale par apropiate, de vreme ce toate ţările au cunoscut aceleaşi evoluţii, conform unor calendare care le sunt cu siguranţă specifice, dar care arată o similitudine neîndoielnică în comportamente. În funcţie de analize, putem fie să subliniem convergenţele, fie să punem accentul pe divergenţe (Crouch, Gullestad, 1999; Segalen, 1995; Kertzer, 2003). Din categoria celor dintâi fac parte scăderea

nupţialităţii, creşterea vârstei la care persoanele se căsătoresc, amânarea conceperii copiilor, creşterea numărului de despărţiri şi de naşteri în afara căsătoriei. În anii '80 se subliniau în mod obişnuit convergenţele demografice, conceptul de „decalaj al calendarului" implicând până la urmă o identitate. Ţările scandinave, mai ales Suedia, erau văzute ca nişte pioniere ce indicau Europei modelele „moderne" la care aveau să ajungă toate celelalte ţări.

Evidente în anii '80, aceste convergenţe au făcut loc unor puternice divergenţe, dintre care cele mai frapante sunt ratele fertilităţii. După scăderea ce a urmat perioadei *baby-boom* a anilor '50 şi '60, aceste rate au cunoscut oscilaţii pe care sociologia face mari eforturi să le explice. Astfel, indicele de fertilitate din Suedia, care era de 1,6 în 1980, a crescut la 2,11 în 1989, dar a scăzut apoi la 1,7 în 2004. În plus, se observă diferenţe foarte sensibile între ţările din sud şi cele din nordul Europei (vezi tabelele 6 şi 17).

Tabelul 17. *Naşterile în Europa în 2002*

Ţara	Numărul de naşteri (mii)	Indicatorul conjunctural de fertilitate	Vârsta medie la care femeile devin mame	Naşteri în afara căsătoriei (%)
Germania	719,2	1,31	29,7	26,14
Austria	78,3	1,4	28,6	33,8
Belgia	111,2	1,62	28,6 (3)	20,98 (3)
Danemarca	64,1	1,72	29,9	44,58
Spania	410,9	1,25	30,7 (2)	17,74 (1)
Finlanda	55,7	1,72	29,7	39,88
Franţa	**763,3**	**1,89**	**29,5**	**43,71 (1)**
Grecia	101 (1)	1,25 (1)	28,9 (3)	4,02 (2)
Irlanda	59,5	2	30,6	31,09
Italia	531,9 (1)	1,23 (1)	30,3 (2)	9,66 (2)
Luxemburg	5,4	1,63	29,5	23,18
Olanda	202,4	1,73	30,4	29,13
Portugalia	114,5	1,47	28,8	25,45
Marea Britanie	664,5 (1)	1,64	28,7	40,63
Suedia	95,7	1,65	30,1	56,04
UE 15	**3 977,4**	**2,13 (1)**	**29,2 (2)**	**28,44**

(1) Date din 2001 ; (2) Date din 2000 ; (3) Date din 1999.

Extras din Maruani, 2005, p. 443.

Sursă: Eurostat şi „Evoluţia demografică recentă în Europa", Consiliul Europei, 2003.

Aceste diferenţe, care pot părea minime dacă le comparăm cu ratele de fertilitate din alte ţări ale lumii, traduc în fapt existenţa unor diferenţe culturale sensibile de la un capăt la altul al Europei de Vest, în ceea ce priveşte locul individului, mai ales al femeii. Acestea trebuie puse pe seama unor diferenţe de valori, înrădăcinate în istoria îndelungată a ţărilor. În privinţa legăturilor intergeneraţionale sau a vârstei la care oamenii îşi întemeiază o familie, putem, aşa cum a făcut David Reher (1998, vezi capitolul 6), să regăsim trăsături antropologice de lungă durată ce explică diferenţele dintre nord şi sud, dar putem şi să ţinem cont de istoria recentă.

Cazul Germaniei este frapant din acest punct de vedere. Moştenirea istorică a nazismului a fost asociată cu autoritarismul taţilor, ceea ce explică relativa respingere a familiei atât la nivelul realităţii, cât şi la cel al sociologiei, foarte slabă în domeniul acesta (Schultheis, 1995). Scăderea fertilităţii se explică în Germania prin refuzul celor mai tineri de a procrea, căci 25% dintre cuplurile născute după 1955 nu vor avea niciodată copii. În dreptul german, înrudirea se naşte din căsătorie, în vreme ce pentru Franţa şi Marea Britanie centrul de greutate al familiei îl constituie mai degrabă copilul decât cuplul. Germania de Vest a fost mult timp reticentă, din aceleaşi motive istorice, la ideea de a promova o politică familială, în scopul de a îşi sublinia apăsat delimitarea faţă de regimul nazist. Aici, Germania şi Marea Britanie îşi dau mâna în privinţa ideii că familia rămâne o chestiune privată, în vreme ce pentru Franţa este o „chestiune de stat" (Singly şi Schultheis, 1991).

În Franţa şi Germania au fost întreprinse anchete comparate cu privire la valorile familiale ; şi aici se observă diferenţe semnificative (Attias-Donfut, 1998). De exemplu, la întrebarea „Copiii trebuie să-şi iubească părinţii necondiţionat, oricare ar fi meritele şi defectele acestora din urmă ? ", 72% dintre francezi răspund că da, faţă de numai 49% dintre germani. De asemenea, dacă francezii şi germanii sunt întrebaţi despre calităţile pe care intervievaţii ar vrea să le vadă dezvoltându-se la copii, apar din nou diferenţe sensibile : în Germania este valorizată în mod clar o educaţie orientată spre dezvoltarea deplină a individului în termeni de independenţă şi imaginaţie, pe când în Franţa predomină inculcarea constrângerilor sociale şi a valorilor morale, hărnicia, supunerea, generozitatea. Stilul educativ orientat spre dezvoltarea individului este apreciat de 40% dintre indivizi în Germania şi de numai 16% dintre cei supuşi anchetei în Franţa. Ansamblul tabloului oferă imaginea unei educaţii franceze mai puţin libere şi mai convenţionale, dată fiind importanţa acordată „bunelor maniere" în Franţa, în timp ce Germania valorizează mai

mult dezvoltarea deplină a copilului. Exagerând puţin, putem spune că în Franţa există puternice sentimente de obligaţie atât faţă de părinţi, cât şi faţă de copii, iar educaţia este relativ convenţională; în Germania există un adevărat clivaj între generaţii, iar legăturile cu părinţii sunt mai distante şi critice.

Atunci când se oferă posibilitatea unei comparaţii solide, dacă analizăm modelele de moştenire, de exemplu, în Anglia şi în Olanda, se conturează două modele diferite, dintre care unul favorizează individualismul, iar celălalt legăturile de sânge (Finch, De Regt, 1995). Dacă Janet Finch subliniază slăbiciunea cadrului legislativ englez, Ali De Regt observă că în Olanda comportamentele succesorale nu pot fi înţelese decât prin raportare la lege. În Anglia, de mai multe secole, moştenitorul favorit este cuplul, deci soţul rămas în viaţă, în timp ce în Olanda moştenitorii favoriţi sunt copiii. La englezi primează rolul economic al moştenirii (inclusiv pentru folosirea ei la bătrâneţe, dacă îngrijirea sănătăţii o cere), pe când la olandezi sunt esenţiale importanţa simbolică a locului şi preocuparea pentru continuitatea neamului.

Individualismul englez este vechi; familiile care îşi permit îşi plasează copiii încă de la vârsta de şapte ani ca interni, în *Public schools* (care sunt private), în timp ce în Franţa mulţi studenţi stau încă la părinţi sau în apropierea lor.

Europa femeilor, între maternitate şi muncă salariată

Deşi, pretutindeni în Europa, familia, după importante transformări legislative, apare tot mai mult ca un instrument pus în slujba promovării membrilor săi şi a accesului lor la autonomie, valorile pe care le vehiculează ea, mai mult sau mai puţin reflectate în politicile publice, nu sunt nici pe departe identice de la o ţară la alta.

Să examinăm problema maternităţii, a normelor privind copilul mic, a rolului atribuit mamei şi celorlalte persoane din anturaj faţă de bebeluş.

În Franţa, tinerele mame care lucrează nu sunt acuzate că n-ar fi „mame bune", cum se întâmplă în Germania, unde femeia este ori mamă ori salariată. Tinerele femei franceze apreciază socializarea copilaşilor încă de la vârsta de doi ani în structuri colective, în timp ce în Suedia se consideră că e bine ca, până la vârsta de trei ani, copilul să fie în „osmoză" cu mama.

În ţările unde domnesc cele mai mari aşteptări faţă de mame, ratele fertilităţii sunt foarte scăzute. Supravalorizarea maternităţii, care le incită pe

femei să încerce să fie cele mai bune mame din lume – ceea ce o jurnalistă americană[1] numeşte *The mommy mystique* (mistificarea maternă), în replică la *The feminine mystique*, carte publicată de Betty Friedan acum patruzeci şi ceva de ani –, poate la fel de bine să le deturneze de la această intenţie. Această stare de spirit se instalează deseori la femeile care au devenit mame târziu şi care şi-au abandonat cariera profesională ca să aducă pe lume copii în a căror educaţie încearcă să aplice aceleaşi criterii de eficacitate ca în activitatea lor profesională anterioară[2].

În Europa, situaţia nu este nici pe departe atât de dezastruoasă ca în Statele Unite, unde părinţii, lipsiţi de orice ajutor public, încearcă să facă din copilul lor, imediat ce începe să meargă, un mic geniu, însă aşteptările care, venind din mediul familial, apasă asupra maternităţii explică refuzul multor femei tinere de a procrea.

Italia constituie un caz paradoxal, deoarece este una dintre cele mai catolice ţări europene, unde numărul căsătoriilor continuă să rămână mare, iar rata fertilităţii a scăzut cu o rapiditate spectaculoasă, trecând de la 2,21 în 1975 la 1,3 în 2004. Dacă în Franţa ne puteam teme ca scăderea ratei nupţialităţii ar putea să o pună în pericol pe cea a fertilităţii, se observă că în Italia reproducerea socială şi-a pierdut funcţia primordială, în condiţiile în care o parte importantă a cuplurilor rămân fără copii sau fac numai unul, târziu. Pornind de la o serie de discuţii cu un mare număr de tinere născute între 1960 şi 1970, Laura Bernardi arată presiunile sociale vizând procreaţia pe care le suportă tinerele cupluri (şi mai ales tinerele femei), precum şi apariţia unor noi valori: naşterea copiilor se înscrie într-o acţiune altruistă, în opoziţie cu vechiul model italian potrivit căruia oamenii fac copii şi îi cresc pentru ca aceştia să aibă grijă de ei la bătrâneţe (2003). Ce nu spune această anchetă este că modelul faimoasei *mamma* italiene le nelinişteşte pe femeile tinere, care nu vor să simtă apăsând asupra lor constrângerile pe care mamele lor şi le-au asumat. Tinerii şi tinerele s-au bucurat de această familie pe când erau copii, ba chiar şi mai târziu, de vreme ce în Italia vârsta la despărţirea de casa părintească este, în cazul băieţilor, cea mai mare din Europa: 30% dintre bărbaţii tineri din secţiunea de vârstă 30-34 de ani încă stau cu părinţii. Ei pot

1. Judith Warner, *Perfect madness. Motherhood in the Age of Anxiety*, Riverhead Books, 2005.
2. Ceea ce are de multe ori efecte devastatoare, aşa cum o dovedeşte, de cealaltă parte a Atlanticului, succesul serialului *Desperate housewives*, care îl întrece pe cel al serialului *Sex and the city*, ce aducea pe ecran tinere femei celibatare, active şi emancipate.

trăi în cuplu fără să fie căsătoriţi în casa unor părinţi foarte toleranţi şi, chiar dacă lucrează, se feresc de grijile gospodăriei, care cad pe umerii aceleiaşi *mamma*. Rezidenţa parentală a tinerilor adulţi italieni este evocată deseori ca „un hotel de lux" (Oberti, 2000).

Tinerele cupluri nu vor să îndure sclavia care este asociată cu situaţia mamelor - ceea ce, în America, *the mommies* sunt pe cale să construiască împotriva lor înseşi. În plus, lipsa de sprijin din partea statului-providenţă şi dificultatea de a avea propria locuinţă contribuie şi ele la refuzarea de către tinere a maternităţii, care ar marca pentru ele intrarea într-un model de aservire domestică pe care îl resping. Aşa cum observa nu fără maliţiozitate Henri Mendras, pentru ca Italia să revină la o rată fertilităţii care să-i permită să evite traumatismul unei scăderi severe a populaţiei, „structura familială trebuie să explodeze, *la mamma* trebuie să-şi dea copiii afară cât mai repede cu putinţă. Această veritabilă revoluţie culturală se impune şi probabil se va produce dacă tinerele vor refuza să preia rolul şi funcţiile propriilor mame. Este singura speranţă pentru ca Italia să evite sinuciderea care o ameninţă"[1].

Hervé Le Bras (1995) interpreta exact la fel contrastul frapant dintre fertilitatea scăzută a Italiei şi fertilitatea relativ ridicată a Suediei, corelând ratele cu implicarea în universul asociativ şi cu importanţa legăturilor parentale. „Printr-un paradox ciudat, într-o parte a Europei familia e pe cale să înăbuşe fertilitatea, în timp ce într-o altă parte accentul pus pe relaţia dintre mamă şi copil sau intervenţia unor instituţii devin favorabile unei menţineri a fertilităţii" (p. 40).

Politicile publice în materie de conciliere între munca femeilor şi maternitate au uneori efecte nedorite. Suedia a implementat o politică voluntaristă de egalitate între bărbaţi şi femei, a cărei menire este ca ambele sexe să poată împăca familia cu munca; şi totuşi aici se observă o scădere recentă a fertilităţii, care se poate explica prin cu totul alte consideraţii decât cele privitoare la Italia. Ţară extraordinar de generoasă, Suedia acordă unuia sau altuia dintre cei doi părinţi 480 de zile de concediu parental. Pentru asigurarea unei egalităţi totale, politicile neagă diferenţa biologică şi stabilesc că un tată este echivalent cu o mamă: sublimă ipocrizie de stat, cu atât mai interesant de scos la iveală cu cât măsurile sociale suedeze sunt deseori date ca model (Brachet, 2004).

Impunerea unei norme extrem de constrângătoare pentru femei - alăptarea până la cel puţin şase luni - este în contradicţie cu norma oficială a egalităţii

1. Henri Mendras, „L'Italie malade de sa famille", *Le Monde*, 19 februarie 2002.

dintre sexe. Sub aparenta flexibilitate a dispoziţiilor, rigiditatea normelor de creştere a copilului mic le face pe femei prizonierele maternităţii, cu atât mai mult cu cât, atunci când se naşte al doilea copil, primul nu mai are dreptul la creşă, deoarece mama rămâne acasă. Mamele suedeze, care stârneau invidia întregii Europe în anii '80, nu mai sunt acum la mare cinste; într-adevăr, Suedia a efectuat o întoarcere la 180 de grade în raport cu politicile de socializare colectivă a copiilor mici şi preferă astăzi măsuri menite să facă aproape obligatorie îngrijirea copiilor la domiciliu. Să ne mai mirăm atunci că bărbaţii folosesc în moduri foarte variate zilele de concediu şi, oricum, într-o măsură mult mai mică decât femeile? Concediul parental suedez are ca efect nedorit accentuarea diferenţei dintre paternitate şi maternitate, precum şi a implicării taţilor în viaţa socială în ansamblu.

Rata fertilităţii şi rata angajării feminine sunt susţinute prin seturi de măsuri diferite de la o ţară la alta. Pentru a înţelege mai bine relaţia dintre aceste două sfere, este important să intrăm în detaliile măsurilor, punându-ne problema formelor pe care le îmbracă participarea statului: formele ajutoarelor publice pentru îngrijirea copiilor între 2 şi 4 ani; concediile acordate părinţilor pentru a se ocupa de copii cu sau fără întreruperea contractului de muncă; durata acestor concedii etc. (Almqvist, Boje, 1999). Danemarca şi Franţa sunt ţările unde sectorul public domină în ceea ce priveşte îngrijirea copiilor mici, în timp ce în Suedia, Germania şi Marea Britanie este aproape complet absent. Corelaţia între o rată ridicată a angajării femeilor şi sectorul public de îngrijire a copiilor este dovedită, iar Franţa constituie un exemplu în acest sens. *A contrario*, Germania şi Marea Britanie prezintă o rată a angajării feminine scăzută; în Germania, un ansamblu de măsuri fiscale le descurajează pe femei să-şi ia din nou o slujbă şi le încurajează să devină *carers* cu normă întreagă; în Marea Britanie, totul se opune angajării mamelor: concediu de maternitate scurt, la care se adaugă o alocaţie redusă, lipsa dispozitivelor publice de îngrijire a copiilor.

Politicile de sprijinire a muncii femeilor-mame favorizează aşadar menţinerea ratelor fertilităţii.

Politicile familiale din Europa

Măsura brută a cheltuielilor făcute de statele europene în materie de familie şi de creştere a copiilor este un prim indicator al eforturilor pe care ţările le depun în tratarea acestor chestiuni. Franţa se caracterizează prin importanţa

prestaţiilor de orice natură oferite familiilor, precum şi prin ponderea simbolică a instituţiei în sfera politicilor publice. Cu 3% din PNB consacrat politicii familiale, ea se situează printre ţările cele mai implicate, dar este depăşită totuşi de ţările nordice (vezi figura 15).

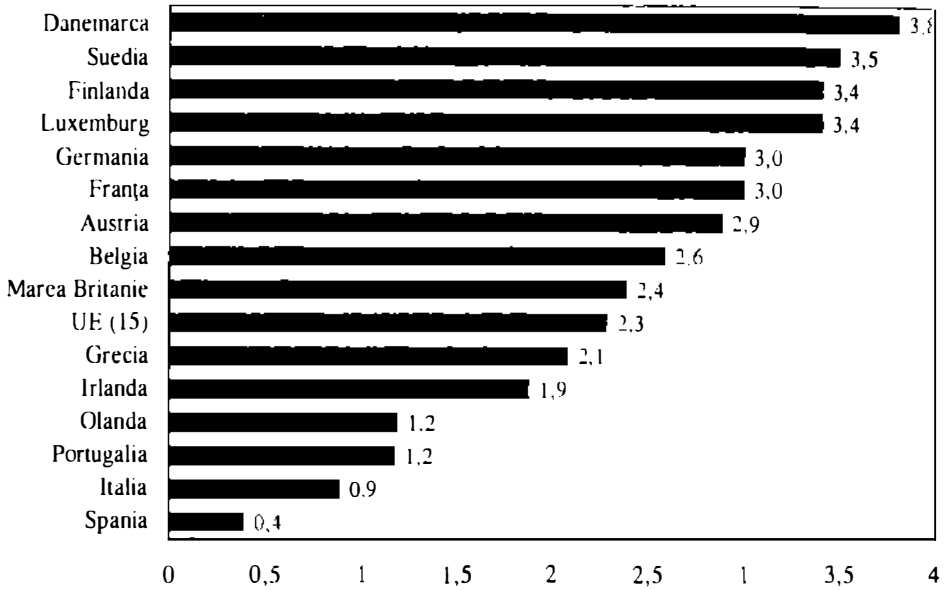

Figura 15. *Cheltuielile pentru familii şi copii în Uniunea Europeană (15 ţări membre) în procente din PIB (1999)*

Sursă : Damon, 2004, p. 92.

Grile de lectură diferite pentru politici în Vest

În plus, chiar dacă adoptă dispozitive sociale şi/sau fiscale care tind să sprijine familiile, nu toate ţările din Europa afişează neapărat un voluntarism public în domeniul familial, ceea ce ar părea, de exemplu, în Anglia, o intruziune în domeniul vieţii private (Commaille, Strobel, Villac, 2002). În timp ce Franţa se axează pe familie, ţările scandinave se axează la rândul lor pe indivizi.

Odată cu apariţia problemei „genului", una dintre chestiunile esenţiale este modul în care intervenţiile statului în domeniul privind copilul pot conduce la o egalitate între bărbaţi şi femei : astfel, pentru a-i îndemna pe taţi să petreacă mai mult timp cu copiii lor, Suedia a transformat concediul de maternitate într-un concediu mai cuprinzător, destinat unuia sau altuia dintre cei doi părinţi.

Instrumentele acestor politici familiale sunt numeroase şi complexe: pe lângă legislaţiile referitoare la căsătorie, la viaţa conjugală sub toate formele ei, la dreptul succesoral etc., trebuie luate în calcul măsurile care au impact asupra situaţiei economice a familiei (impozite, programe de luptă împotriva sărăciei), cele care privesc mediul ecologic al familiilor (mediul urban, politici în domeniul habitatului), precum şi cele care ţin de sistemul de sănătate şi îngrijire (Kaufmann, Kuijsten, Schulze, Strohmeier, 2002). Un asemenea program comparativ avut în vedere pe plan european este în mod evident irealizabil.

Orice comparaţie între politicile ce vizează familia este întotdeauna un exerciţiu complex, iar autorii au făcut apel la diferite instrumente de analiză: regimurile de stat-providenţă; măsurile luate în funcţie de efectele diferenţiate după gen; compararea drepturilor individuale şi a obligaţiilor familiale; compararea repartizării sarcinilor şi a îngrijirilor acordate copiilor şi persoanelor în vârstă, aşa-numitele *caring regims* (Martin, 1998).

Astfel, în ceea ce priveşte regimurile de stat-providenţă, Gosta Esping-Andersen (1990) a propus un model bazat pe chestiunea „decomercializării" (*decommodification*). Autorul menţionat identifică diferite regimuri de stat-providenţă în funcţie de calitatea drepturilor sociale, de efectele redistribuirii în termeni de stratificare socială şi, în fine, de felul în care interacţionează statul şi piaţa. Se conturează astfel trei grupe:

- regimurile liberale, în centrul cărora se află Marea Britanie, Statele Unite, Canada şi Australia, unde cetăţenii trebuie să facă apel la piaţă pentru nevoile lor şi unde intervenţia statului este cea mai redusă. G. Esping-Andersen vorbeşte despre o „decomercializare" foarte redusă a nevoilor;
- regimurile continentale conservatoare-corporatiste[1], care cuprind Germania, Austria, Franţa şi Italia, situate în centru şi sprijinindu-se pe munca salariată – fiindcă drepturile sociale sunt legate de slujbă şi de condiţia de salariat, care vor fi pierdute în caz de şomaj, trimiţând persoanele în dificultate spre dispozitivele de asistenţă;
- regimurile social-democrate scandinave (Danemarca, Suedia, Finlanda), în care accesul la drepturi este deschis pe baza cetăţeniei. Este sistemul care asigură cel mai ridicat nivel de „decomercializare" a serviciilor publice.

1. Trebuie remarcat că aceste denumiri, departe de a fi neutre, instaurează implicit nişte ierarhii.

Conceptului de „decomercializare" Esping-Andersen i l-a adăugat mai recent pe cel de „defamilializare", prin care se observă faptul că o politică socială colectivizează sarcinile şi responsabilităţile familiale. Un exemplu în acest sens a fost oferit în legătură cu plecarea tinerilor din casa părintească (vezi capitolul 6).

Această grilă de lectură nu este totuşi suficientă pentru a aborda chestiunea familială în multiplele ei aspecte, aşa cum se pune aceasta prin prisma dificultăţilor familiilor monoparentale sau a problematicii muncii feminine. Astfel, în clasificarea sa, alăturarea Franţei şi a Germaniei pare contestabilă în măsura în care împăcarea serviciului cu creşterea copiilor este tratată foarte diferit în cele două ţări. Jane Lewis (1992) a propus o nouă tipologie a politicilor familiale din Europa, examinând în ce măsură diferitele regimuri de stat-providenţă le ajută pe femei să se autonomizeze în raport cu legătura conjugală şi le oferă o protecţie împotriva riscurilor de pauperizare legate de această autonomizare. Jane Lewis propune să se distingă:

- ţările unde domină foarte clar modelul soţului care aduce banii în casă şi al soţiei casnice, în cadrul căruia drepturile sociale ale femeilor sunt derivate din cele ale soţului şi unde statul nu facilitează munca femeii. În acest grup intră Germania, Irlanda şi Marea Britanie;
- ţările care au elaborat un „model parental" (*parental model*), precum Franţa şi Belgia, unde sunt dezvoltate regimuri de protecţie a copilului şi care le permit femeilor să lucreze;
- ţările ca Suedia, care au promovat un model de familie cu două venituri, în care copiii sunt socializaţi de la cea mai fragedă vârstă (ceea ce nu mai este cazul în 2005, de vreme ce Suedia a renunţat la politica sa privitoare la creşe).

Europa este divizată şi din perspectiva obligaţiilor ce revin familiilor şi respectiv statului faţă de cei mai vulnerabili, copiii mici şi persoanele în vârstă dependente. Se disting astfel:

- ţările scandinave, unde obligaţiile familiilor sunt minime, iar serviciile publice care se ocupă de indivizii bolnavi, cu handicap, în vârstă etc. sunt foarte dezvoltate. Politicile publice fac eforturi să susţină egalitatea bărbaţilor şi a femeilor în ceea ce priveşte serviciul şi îngrijirea copiilor;
- Marea Britanie şi Irlanda, unde măsurile publice ţin mai mult de acţiunea socială, vizând familiile cu situaţii precare şi copiii lor care se află în pericol;

- ţările din sudul Europei, cu sisteme de protecţie publică slabe, problemele familiale fiind lăsate în sarcina domeniului privat (întrajutorare familială, sprijin generaţional);
- Franţa, Belgia şi Luxemburg, care duc în mod deschis politici familiale generoase, cu servicii publice dezvoltate ce vizează să ajute femeile să împace viaţa familială cu cea profesională;
- Germania şi Austria, ale căror politici se orientează către susţinerea familiei tradiţionale, lipsind structurile care le-ar permite femeilor să se angajeze în mod durabil pe piaţa muncii atunci când sunt mame.

Noutăţi în Est

Vorbind despre familiile din Europa de Est comunistă şi din URSS, Basile Kerblay (1994) punea problema influenţei regimului politic asupra politicilor familiale. Socialismul şi utopiile lui voiau să scoată individul de sub jugul familial; era vorba cu adevărat despre transformarea societăţii prin transformarea familiei. În Rusia şi în celelalte ţări cuprinse în URSS au fost instaurate măsuri liberale, mai ales în privinţa femeilor, care jucaseră un rol deosebit în cursul revoluţiei bolşevice. În 1917, căsătoria este secularizată, este instaurat divorţul şi se proclamă egalitatea între soţi; în 1920, avortul este legalizat. Într-un interval de câţiva ani, programul politic al lui Engels, care voia să scoată femeia de sub jugul matrimonial burghez, era realizat. Schimbările politice şi tulburările socioeconomice au dus însă la abandonarea tuturor acestor măsuri liberale la sfârşitul anilor '30. Aşa cum spune Alain Blum, „fiecare reformă politică a afectat familia şi fiecare decizie politică a fost marcată de schimbări în legislaţie şi în discursul oficial referitor la familie şi reprezentările ei" (2003, p. 203).

Impactul schimbărilor legislative asupra familiei a fost mai puţin important decât urmările revoltelor civile legate de fenomenele de colectivizare din anii '20 şi '30, precum şi ale celor două războaie mondiale, care au făcut literalmente să explodeze cadrul familial: pierderi demografice considerabile, dezechilibrarea raportului numeric dintre sexe, grupuri de orfani abandonaţi între cele două războaie mondiale.

După al Doilea Război Mondial, ţările din blocul comunist au dezvoltat măsuri încă impregnate de o filosofie libertară, care le distingeau de ţările din Vest: autorizarea divorţului, legalizarea avortului, sprijinul acordat mamelor însărcinate. Era vorba despre o poziţie simbolică, menită să le afirme caracterul

diferit, punându-le totodată la muncă pe femei pentru reconstrucţia ţărilor devastate de război. Au fost implementate politici active de susţinere a angajării femeilor, însoţite de înmulţirea creşelor sau a măsurilor de sprijin financiar pentru mame. Aceste politici au fost marcate îndeosebi de o puternică discontinuitate : politicile axate pe angajarea femeilor în muncă (1960-1970) au fost urmate de o fază de politici nataliste (1970-1980), apoi în favoarea familiilor sărace (1980-1990) (Lefèvre, 2005, p. 7).

În ciuda unor diferenţe sensibile între fostele ţări comuniste din Europa, mai ales în ceea ce priveşte calendarele lor, evoluţiile demografice au fost identice cu cele din Vest : scăderea brutală a ratelor fertilităţii (mai mici de 1,4 în toate ţările), scăderea ratei nupţialităţii, creşterea numărului de divorţuri, amplificarea fenomenului coabitării şi înmulţirea naşterilor în afara căsătoriei. Căderea Zidului Berlinului nu a făcut decât să accelereze o serie de convergenţe cu Vestul care se prefigurau deja (vezi tabelul 18).

Tabelul 18. *Indicatori demografici ai structurilor familiale în ţările Europei de Est (2001-2003)*

	Rata brută a nupţialităţii (la 1 000 de locuitori)	**Indicatorul conjunctural al divorţialităţii (numărul de divorţuri la 100 de căsătorii)**	**Indicatorul conjunctural al divorţialităţii (copii/femeie)**	**Naşterile în afara căsătoriei (% din numărul total de naşteri)**
	2003	**2002**	**2003**	**2003**
UE 15	**4,8**		**1,48**	**30,2**
Republica Cehă	4,8	45,6	1,18	28,5
Estonia	4,2	47,6	1,35	56,3*
Letonia	4,3	36,9	1,29	44,2
Lituania	4,9	41	1,25	29,5
Ungaria	4,5	41,7	1,3	32,3
Polonia	5,1	18,4	1,24	14,9
Slovenia	3,4	24,6	1,22	40,2*
Slovacia	4,8	32,5	1,17	23,3
Bulgaria	3,9	21,5	1,23	46,1
România	6,2	20	1,27	50
Federaţia Rusă	7,6		1,42	28,2
Franţa	4,6	37,6**	1,89	44,3*

* Date 2002. ** Date 2001.

Extras din Hantrais şi Letablier, 2005, p. 21.

Sursă : Eurostat 2004.

Cât despre politicile familiale, ele au fost uitate în anii de după comunism, marcaţi de dezangajarea statului. Compararea politicilor familiale dinainte şi după reunificarea celor două Germanii este extrem de frapantă în această privinţă (vezi tabelul 19).

Tabelul 19. *Condiţiile comparate ale femeilor înainte şi după reunificarea Germaniei*

	Germania de Vest (fosta RFG)	Germania de Est (fosta RDG)
Înainte de 1990	- Politicile familiale încurajează familia tradiţională : femeie casnică, soţ salariat. - La sfârşitul anilor '60, apare o reformă educativă cu scopul ca fetele să aibă acelaşi nivel de şcolarizare ca şi băieţii. - Mijlocul anilor '70 : începutul mişcărilor feministe. - Femeile au totuşi perspective limitate în ceea ce priveşte accesul la studii superioare şi la locuri de muncă. - O lentă creştere a angajării femeilor cu program redus ; 1988 : 47% dintre mamele cu copii care au depăşit vârsta de 3 ani. - Creşe şi centre de joacă pentru copii : pentru copiii până la 3 ani, acestea sunt private ; există un mic număr de grădiniţe ; şcoli primare şi grădiniţe : câteva ore pe zi ; un mic număr de centre de joacă pentru copii între 6 şi 10 ani, cu activitate după-amiaza. - Nu toate femeile au aceleaşi interese : unele se consacră familiei, altele doar meseriei ; unele se consacră atât familiei, cât şi meseriei.	- Încă de la începutul regimului socialist, implementarea unei politici menită să instaureze egalitatea între bărbaţi şi femei în materie de educaţie, muncă şi familie. Ea se opunea dorinţelor tradiţionale ale femeilor. - Transformarea sistemului educaţional, sprijin pentru familii : crearea de creşe, grădiniţe, centre de joacă pentru copii cu activitate după-amiaza (după şcoală), cantine şi alte servicii pentru familii. Legea îi obligă pe bărbaţii căsătoriţi să participe la treburile casnice. - 1988 : 94% dintre femeile cu copii mai mari de un an lucrează cu normă întreagă în majoritatea sectoarelor de activitate. - Cu toate acestea, familia constituie o prioritate pentru ele.
După 1990	- Aproximativ 60% dintre mamele cu copii mici lucrează cu jumătate de normă. - Creşele sunt puţine, grădiniţele funcţionează pentru toţi copiii (3-6 ani).	- Şomaj feminin ridicat. - Femeile doresc să lucreze cu normă întreagă. - Dispar măsurile de sprijin pentru familie. - Grădiniţe pentru toţi copiii cu vârsta între 5 şi 6 ani ; există încă multe creşe (pentru circa 50% dintre copiii mai mici de 3 ani). - Nivelul resurselor : reprezintă în jur de 85% din cel al Germaniei de Vest).

Sursă : Herlyn, 2001, p. 125.

Trecerea de la prestaţii familiale la prestaţii de asistenţă cu ţintă precisă şi reducerea serviciilor de îngrijire a copiilor mici contribuie la îndemnarea femeilor să se retragă de pe piaţa muncii. Începând cu anii '90, statului i se substituie ONG-urile (organizaţii nonguvernamentale), care se sprijină pe structurile administrative locale ; ele îşi stabilesc deseori pe criterii etnice ţinta activităţii, cum ar fi copiii „romi" în Bulgaria sau „copiii cu probleme ai minorităţii ruse" în Estonia (Tocheva, 2005, pp. 123-124).

Instituţia familială, sub formele sale morfologice moderne pe care le cunoaştem, iese întărită din aceste răsturnări, oscilaţii şi incertitudini. Anchetele asupra valorilor din Europa de Est arată că familia se situează aici pe primul loc. Se disting două modele, legate de inerţiile istorice : „tradiţionaliştii", care ţin foarte mult la căsătorie, consideră că viaţa familială are nevoie de copii - este cazul Poloniei, unde rata de nupţialitate este ridicată, iar ratele divorţurilor şi ale naşterilor în afara căsătoriei sunt cele mai scăzute din Europa ; la celălalt pol se află ţările baltice, care sunt „moderniste", preferând coabitarea în detrimentul căsătoriei formale, iar ideea că femeile trebuie să aibă copii ca să se împlinească este mai puţin răspândită (Lefèvre, 2005, p. 27).

Încercând să includă noile state membre ale Uniunii Europene în panorama comparativă a politicilor familiale, Linda Hentrais (2004) împarte ţările în funcţie de gradul de asumare a sarcinilor de către stat sau de către familii, conform unui gradient de „familializare" sau „defamilializare" a relaţiei familie-politică, aşa cum acesta a fost formulat de Esping-Andersen. Se disting astfel patru grupe :

- în ţările din prima grupă, intervenţia publică asupra familiei este puternic legitimată. Sprijinul din partea statului se îndreaptă către părinţi, mai ales către cei care lucrează ;
- ţările din a doua grupă, deşi dezvoltă măsuri în favoarea familiei, se declară rezervate în ceea ce priveşte intervenţia în viaţa privată. Pentru a-şi satisface nevoile, familiile se îndreaptă către piaţa privată şi către servicii ;
- a treia grupă se referă la ţările europene foste comuniste, unde politicile publice de sprijinire a familiilor s-au prăbuşit (închiderea creşelor etc.). Se poate vorbi despre o „refamilializare", în măsura în care statul s-a retras, lăsând familiile să-şi înfrunte singure problemele ;
- a patra grupă se referă la ţările din sudul Europei, care nu afişează nici o politică stabilă în privinţa problemelor familiale şi se bazează mai curând pe solidarităţile private (vezi tabelul 20).

„Refamilializarea" relaţiilor familie-stat exprimă retragerea sectorului public în ceea ce priveşte problema sarcinilor familiale (îngrijirea bătrânilor şi a

copiilor, ajutorarea tinerilor în căutarea autonomiei). Ea se referă, după cum vedem, la fostele ţări comuniste. Într-adevăr, toate anchetele contemporane dezvăluie importanţa legăturilor de rudenie în ţările Europei de Est, cu atât mai vitală cu cât aceste ţări sunt mai sărace. Aceste legături şi reţele familiale aduc, ca şi în Vest, identitate, simţ al continuităţii într-o lume puternic zdruncinată şi afecţiune ; mai mult, ele constituie sprijinul material de bază al descendenţilor. Aici, familia îşi joacă pe deplin rolul de „bastion", de „zid de apărare" - termeni folosiţi în sociologia franceză din anii '70 - în faţa unor state cu o democraţie fragilă şi cu bugetul foarte limitat.

Pe scurt, la fiecare dintre „problemele" pe care le ridică familia, munca femeilor, protecţia copiilor sau îngrijirea persoanelor în vârstă, fiecare ţară răspunde cu tradiţiile culturale proprii, care se manifestă în politicile statului, mobilizând după caz diverşi actori privaţi sau publici.

Tabelul 20. *Patru grupe de ţări în funcţie de tipul de relaţii familii-politică în Uniunea Europeană cu 25 de state membre*

Defamilializată		**Refamilializată**	
Explicită		Implicită	
Coerentă		Indirectă	
Legitimată		Pro-natalistă	
Fiscalitate	Finanţare mixtă	Necoordonată	
Individualizată	Centrată pe familie	Subfinanţată	
Servicii	Prestări	**Estonia**	**Republica Cehă**
Danemarca	**Franţa**	**Lituania**	**Slovenia**
Finlanda	**Luxemburg**	**Letonia**	**Slovacia**
Suedia	**Belgia**	**Ungaria**	**Polonia**
Irlanda	**Austria**	**Grecia**	**Cipru**
Marea Britanie	**Germania**	**Italia**	Fiscalitate
Olanda		**Portugalia**	**Malta**
Fiscalitate	Finanţare mixtă	Cotizaţii	Cotizaţii
Sector privat puternic	Delegat	**Spania**	Religie
Condiţie de rezidenţă		Fiscalitate	
Parţial legitimată		Subfinanţată	
Importantă din punct de vedere retoric		Slab legitimată	
Implicită		Neinstituţionalizată	
Indirectă		Fragmentată	
Parţial defamilializată		**Familializată**	

Notă : liniile îngroşate exprimă „porozitatea" care există între modele şi grupe. Extras din Damon, 2004, p. 94.

Sursă : Hantrais, *Family Policy Matters*.

Ce rol îi va reveni Uniunii Europene?

Rămâne de aflat cât timp se vor menţine specificităţile culturale ale fiecărei ţări în faţa presiunii comunitare. Bineînţeles, în absenţa unei constituţii, aceasta rămâne foarte difuză şi relativ lipsită de mijloace.

Familia nu este abordată decât indirect de iniţiativele şi directivele europene, dar Europa familiilor se conturează la orizontul politicii, cu armonizarea prestaţiilor familiale, standarde minime pentru concediile parentale şi implementarea unor măsuri astfel încât, la nivelul anului 2010, 60% dintre femei să fie angajate (obiective declarate de Consiliul European de la Lisabona). Desigur, Uniunea Europeană foloseşte din plin principiul subsidiarităţii atunci când e vorba despre familie, iar „instanţele europene nu se implică direct în ceea ce ar putea fi calificat drept politică familială europeană" (Damon, 2004); cu toate acestea, deşi menirea ei nu este să se ocupe de dreptul familiei, Uniunea Europeană tinde să o facă prin intermediul „uniformizării regulilor de conflict între legi" (Bosse-Platière, 2005, pp. 42-45). În plus, de la Consiliul de la Tampere din 1999, Comisia Europeană, care apără interesul general al Comunităţii Europene, s-a angajat într-un vast proiect de „comunitarizare a regulilor de drept internaţional privat". Este vorba despre coordonarea diversităţii legislaţiilor naţionale, astfel încât să nu poată fiecare „să-şi aleagă dreptul familiei care-i place" (alegerea tribunalului de către solicitant în funcţie de soluţia care i-ar fi cea mai favorabilă pe terenul legii aplicate). Într-adevăr, cuplurile „transfrontaliere", care vor fi tot mai numeroase având în vedere mobilitatea indivizilor, se căsătoresc, trăiesc în concubinaj, divorţează, locuiesc împreună, transmit patrimoniul, se sting din viaţă; ele depind pentru toate aceste probleme de o pluralitate de ordini juridice. Divorţul, numele de familie, succesiunile, regimurile matrimoniale, pensiile alimentare constituie aşadar tot atâtea viitoare „şantiere" ale instituţiilor europene (Bosse-Platière, 2006, pp. 6-15).

Pe de altă parte, democratizarea dreptului familiei nu se va efectua în dreptul civil, ci prin intermediul altor moduri de reglementare, încurajând armonizarea politicilor sociale şi prin politici familiale incitative. Ea va interveni tot mai mult şi în numele drepturilor omului, adică pentru a le ajuta pe femei în lungul lor drum spre mai multă egalitate (îndeosebi în plan profesional).

Dreptul familiei este cu siguranţă naţional, dar trebuie să se îmbine de acum înainte cu o ordine supranaţională, prin intermediul hotărârilor Curţii

Europene a Drepturilor Omului. Aceasta joacă un rol important în armonizarea legislaţiilor europene în materie de familie, sub influenţa principiilor egalităţii şi libertăţii. Convenţia Europeană de Apărare a Drepturilor Omului şi a Libertăţilor Fundamentale este un tratat internaţional intrat în vigoare în 1953. El este impus prin intermediul Curţii Europene tuturor statelor membre ale Consiliului Europei, iar influenţa sa se face simţită în Curtea de Justiţie a Comunităţilor Europene (CJCE). Aceasta din urmă emite hotărâri pentru a condamna ţările care au încălcat reglementările comunitare. Dacă la început ea condamna încălcările la nivelul ordinii economice, acum se interesează de cele care ţin de ordinea socială.

Cât despre carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene, inspirată din Convenţia Internaţională asupra Drepturilor Copilului şi proclamată la 18 decembrie 2000, aceasta nu are, desigur, importanţa pe care ar fi putut să o aibă în cazul în care cetăţenii francezi ar fi adoptat în 2005 tratatul referitor la constituţia Europei. Chiar şi fără forţă de constrângere, ea constituie totuşi un text de referinţă pentru toate organele şi instituţiile Uniunii Europene şi ale statelor membre. Europa familiilor ne stă în faţă, dar cât de aproape sau de departe?

Mondializarea şi familiile

În decursul deceniului 1990-2000, politicienii şi sociologii s-au aplecat asupra transformărilor statului-providenţă, aşa cum a fost creat el la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. Se vorbea pe atunci despre „criză". Această perspectivă se estompează la începutul secolului XXI, pentru a face loc efectelor construcţiei europene, comparată cu fenomenele mondializării şi cu consecinţele lor economice şi sociale asupra funcţionării societăţilor noastre şi mai ales asupra economiilor şi politicilor.

Multă vreme, istoricii şi sociologii au asociat supremaţia culturală şi economică a Occidentului cu sistemul său familial, caracterizat printr-o căsătorie între parteneri adulţi care s-au ales liber unul pe altul şi formează o familie nucleară. Dezvoltarea economică fulgerătoare pe care o cunosc la ora actuală economiile din Extremul Orient pune în discuţie această asociere, în măsura în care sistemele lor familiale sunt foarte diferite de ale noastre.

„Familia occidentală", o excepţie

Dacă renunţăm la etnocentrismul nostru natural, observăm că familia conjugală care asociază doi parteneri ce s-au ales liber unul pe altul nu este o schemă foarte curentă în varietatea modelelor familiale. Aceste trăsături care nouă ne par că ţin de „normalitate" sunt culturale; ele par, chiar şi în epoca actuală, o aberaţie în comparaţie cu modul de a încheia căsătoriile din celelalte societăţi ale lumii, unde soţii sunt aleşi de către părinţi şi căsătoriţi adesea de foarte tineri, iar legăturile de filiaţie prevalează asupra celor conjugale.

Modelul occidental este caracterizat, aşa cum a arătat cel dintâi John Hajnal, de o vârstă mai mare în momentul căsătoriei şi o rată ridicată a celibatului, două trăsături necunoscute societăţilor neoccidentale (vezi capitolul 3). Sociologii au afirmat multă vreme că un asemenea model era deopotrivă cauza şi rezultatul industrializării. Or, această invenţie culturală a Occidentului pare să-i fie în realitate cu mult anterioară. Paul Veyne (1986) detectează, încă din primul secol al erei noastre, o „morală interiorizată a cuplului", care pregătea instaurarea societăţii conjugale şi pe care revoluţia creştină n-ar fi făcut decât să o amplifice.

Într-adevăr, potrivit lui Jack Goody (1986), în tot bazinul mediteraneean, poligamia, divorţul, concubinajul, căsătoria între rude, recăsătorirea văduvelor şi adopţia erau practici curente. Biserica le interzice populaţiilor pe care le creştinează vechile obiceiuri matrimoniale şi familiale şi le impune căsătoria între soţi liberi, insistând pe *affectio* şi pe consimţământul reciproc al soţilor. Din secolul al XII-lea, căsătoria devine un sacrament, ceea ce îi sporeşte importanţa în detrimentul instituţiei neamului. Noua doctrină despre filiaţie, moştenire şi căsătorie duce la desprinderea indivizilor de ansamblul rudelor lor şi la reducerea noţiunii de „urmaş" la cea mai simplă expresie biologică a sa. Adopţia le permitea neamurilor să dobândească descendenţi, în caz că unele cupluri erau sterile sau le muriseră copiii, şi să asigure astfel cultul familial al strămoşilor; ea este interzisă; comunităţile ecleziastice iau în sarcina lor mântuirea sufletului celor care mor fără a lăsa urmaşi. Impunerea exogamiei atrage după sine fluiditatea moştenirilor, iar devoluţiunea „divergentă" dispersează patrimoniul între diferite ramuri familiale.

Cu mult înainte de industrializare, structura ideologică monogamă de bază pare deci să fi fost constituită prin acţiunea Bisericii, care viza să rupă solidarităţile parentale largi şi a pregătit impunerea cuplului conjugal. Aceste

lucrări de antropologie istorică repun aşadar foarte serios în discuţie legătura dintre modelul occidental de căsătorie, industrializare şi modernizarea societăţilor.

„Familia occidentală", aşa cum era ea caracterizată în anii '60, nu mai există. Ea se înrudeşte azi mai mult cu anumite sisteme descrise de antropologi, cu un cuplu instabil al cărui pivot este mama, susţinut de o reţea de rudenie vastă şi care devine mai complexă odată cu recompunerile familiale. Şi din punctul acesta de vedere, singularitatea acestui model sau chiar superioritatea lui, pe care Max Weber o asocia strâns cu expansiunea capitalistă, este repusă în discuţie ; în acelaşi timp, este pusă sub semnul întrebării opoziţia construită între lumea occidentală dinamică şi sistemele statice şi retrograde ale Orientului. Jack Goody (1999, 2000) denunţă caracterul etnocentrist al unor astfel de aserţiuni, deoarece, aşa cum vedem foarte clar la începutul secolului XXI, Orientul a ştiut să-şi dezvolte economia păstrându-şi totodată structurile familiale „tradiţionale".

Teoria weberiană confruntată cu mondializarea

Ideologia superiorităţii Occidentului se bazează în mare parte pe teoria lui Max Weber conform căreia modernizarea economică a Europei Occidentale şi a Statelor Unite se sprijină pe individualismul întreprinzătorului, care este gata să colonizeze lumea ori să se stabilească în spaţii unde omul încă n-a călcat. Protestantismul calvinist ar fi încurajat aceste înclinaţii în cadrul convingerilor religioase care îl pun pe om în contact direct, fără intermediar, cu Dumnezeu. Doctrina predestinării i-ar determina pe oameni să demonstreze prin reuşita lor materială că ei sunt cei aleşi. Calvinismul a creat deci o etică a muncii, valorizând acumularea de bunuri în viaţa pământească. Individualismul este totodată asociat cu conceptul de familie nucleară, desprinsă de legăturile specifice neamului şi clanurilor. Pentru Weber, familia extinsă era un obstacol în calea capitalismului şi a modernizării societăţii.

Timp de mai multe decenii, teza lui Max Weber a fost acceptată ; ea părea chiar să fie ilustrată de demarajul economic timpuriu al unei Anglii protestante în care predomină familia nucleară, în opoziţie cu întârzierea zonei mediteraneene, care este catolică, unde legăturile de familie sunt puternice. Vreme de un secol, cercetătorii, proveniţi din Occident, au „primitivizat" continuu Asia, iar ruptura ce separa „Vestul" de „Restul" a întărit etnocentrismul viziunii lor.

Mondializarea în cadrul căreia se exprimă noua creştere economică a ţărilor din Asia conduce la revizuirea completă a dualismelor ce prevalau înainte între Occident/individualism/familie nucleară şi superioritate economică, pe de o parte, şi Orient/familie extinsă/întârziere economică, pe de altă parte. Examinând un mare număr de societăţi ale lumii, Jack Goody arată că atât în China, cât şi în India a putut să se dezvolte o formă de protocapitalism în cadrul unor structuri familiale complexe şi extinse. Argumentaţia lui Weber pare în acest caz lipsită de o bază solidă. Inventarea unor forme diverse de capitalism comercial şi industrial în lume, în Europa, începând cu Anglia, apoi în China şi India, este bazată în mare măsură nu pe familia nucleară, ci pe dinastiile comerciale în cadrul cărora căsătoria a jucat un rol esenţial pentru asigurarea transmiterii bunurilor.

Istoria economică la scară mondială este deci interpretată încă o dată şi un nou capitol din sociologia familiei şi societăţii se adaugă acestei complexe genealogii a capitalismului. În secolul al XIX-lea, Marx şi Weber în sociologie, iar Smith şi Malthus în domeniul economic se străduiau să explice avântul capitalismului, al modernizării şi al urbanizării Occidentului, observând totodată căderea Asiei, eşecurile încercărilor orientale de modernizare. În secolul XX, aceste interogaţii au fost reluate, printre alţii, de Braudel şi Wallerstein. În secolul XXI, trebuie, aşa cum propune Gunder Frank (1998), să ne „reOrient[ăm]" viziunile despre lume, ca să realizăm că, în acord cu propriile secvenţe temporale, Orientul a cunoscut şi el o dezvoltare economică ce sare astăzi în ochi şi loveşte în plin economiile occidentale.

La o scară temporală îndelungată, argumentul religiei nu rezistă, cum nu rezistă nici cel al structurii familiale. Familia nucleară şi cea extinsă au fost prezente atât în Occident, cât şi în Orient, în funcţie de fazele lor de dezvoltare, în simultaneitate sau alternanţă. Tenebrele Evului Mediu timpuriu (secolele al VI-lea – al IX-lea) pot fi opuse strălucitelor civilizaţii ale Islamului şi Chinei din aceeaşi perioadă. Din această cauză, oare trebuie să le contestăm structurilor familiale orice rol în dezvoltarea economică a statelor?

Bibliografie orientativă

Goody, Jack, 1996, *The East in the West*, Cambridge University Press, Cambridge.

Gullestad, Marianne ; Segalen, Martine (coord.), 1995, *La famille en Europe. Parenté et perpétuation familiale*, La Découverte, Paris.

Hentrais, Linda, 2004, *Family policy matters. Responding to Family change in Europe*, The Policy Press, Bristol.

Kertzer, David ; Barbagli Marzio (ed.), 2003, *The History of the European Family*, vol. 3, *Family life in the Twentieth century*, Yale University Press, New Haven şi Londra.

Martin, Claude, 1998, „Comparer les questions familiales en Europe", în Irène Théry (coord.), *Couple, filiation et parenté aujourd'hui. Le droit face aux mutations de la famille et de la vie privée*, Odile Jacob, La Documentation française, Paris, pp. 304-329.

Mendras, Henri, 1997, *L'Europe des Européens. Sociologie de l'Europe occidentale*, Gallimard, Folio/Actuel, Paris.

Schnapper, Dominique ; Mendras, Henri (coord.), 1990, *Six manières d'être européen*, Gallimard, Paris.

Singly, François de ; Schultheis, Franz (coord.), 1991, *Affaires de famille, affaires d'Etat*, IRAS-Goethe Institut.

Concluzii

Ca şi familia, Dumnezeu nu a dispărut din societăţile noastre ; aşa cum prevedea Tocqueville, credinţele dogmatice se şubrezesc în vremuri de egalitate şi democraţie, dar, dacă nu mai cred în infern, oamenii continuă totuşi să creadă în suflet. Fiecare îşi construieşte credinţa, fiecare îşi construieşte familia.

Instituţie cu o plasticitate remarcabilă, familia a ştiut să asimileze cuceririle unui individualism pozitiv. Nici o altă instituţie a societăţii nu a urmat atât de îndeaproape chemările acestei mişcări, nici lumea afacerilor, nici cea a politicii. Familia occidentală s-a eliberat de sub dominaţia patriarhală în mai puţin de o jumătate de secol, dar rămâne ea însăşi, transformându-se totodată în profunzime. Disocierea între căsătorie şi filiaţie, între sexualitate şi reproducere, importanţa legăturilor de rudenie caracterizează modernitatea familiei. Asumarea legăturilor de filiaţie are la bază înfrângerea căsătoriei. Instituţionalizarea căsătoriei s-a deplasat de la formarea cuplului la protejarea legăturii dintre părinţi şi copii.

Odată cu apariţia „valorii egalităţii de sex" (Théry, 2005), alegerea şi valorile individuale sunt mai bine respectate, chiar cu preţul unor rupturi emoţionale şi al unor dificultăţi economice. Cuplul este mai puţin fuzional ca niciodată şi tot mai contractual, căci condiţia femeilor este cea a unor subiecţi independenţi. Sub noile sale veşminte liberale, familia făureşte indivizi mai fericiţi, şi tocmai de aceea este atât de iubită.

Ea plăteşte cu siguranţă un greu tribut crizei economice, iar distanţele sociale ce păreau să dispară în anii '80 se manifestă în prezent : familii din cartierele luxoase care se pot bucura pe deplin de noile valori individualiste ; familii populare şi imigrate sau provenite din imigraţie, foarte afectate de şomaj, care împiedică deseori integrarea în societatea de consum ce caracterizează Franţa şi Europa zilelor noastre.

Familia nu şi-a pierdut simţul funcţiilor sale – al îndatoririlor sale, am putea spune –, nici măcar în cazul dificultăţilor. Există un puternic consens,

indiferent de mediul social, conform căruia ea trebuie să inculce „toleranţa şi respectul faţă de ceilalţi", dar şi „bunelele maniere" sau „hotărârea" şi „simţul răspunderii", competenţe considerate necesare copiilor pentru a putea accede la un loc de muncă (Herpin, 2003). Socializarea copiilor devine astăzi preocuparea majoră a părinţilor, care au asimilat marile transformări structurale din ultimii treizeci de ani. Miza este aceea de a îi face să capete cunoştinţe şi competenţe care vor fabrica reproducerea socială. Aceste funcţii sunt cruciale în anii aceştia de reajustare economică legată de mondializare. Respectând alegerile copiilor, ajutându-i să îşi formeze personalitatea şi să devină autonomi, familiile îşi stabilesc totodată ca obiectiv să îi îndrepte spre cele mai bune pregătiri cu putinţă, astfel încât să corespundă caracteristicilor pieţei de mâine. Pentru familiile care dispun de mijloacele necesare, strategiile şcolare le ghidează pe cele rezidenţiale. Cele mai fragile pe plan social, care locuiesc în zone cu caracter etnic mixt, încearcă să maximizeze investiţiile şcolare ale copiilor lor. Provocarea pe care trebuie să o înfrunte societatea în anii care vin este cea a socializării şi şcolarizării copiilor din familiile provenite din imigraţie : aceasta este condiţia pentru ca etnicizarea raporturilor sociale să facă loc unui nou consens cetăţenesc, atât la nivelul Franţei, cât şi al Europei.

Familia contemporană este caracterizată de două mişcări contrare : pe de o parte, s-a privatizat şi presează societatea să respecte alegerile şi demnitatea indivizilor (un exemplu este presiunea pentru recunoaşterea dreptului homosexualilor la o căsătorie cu efecte depline) ; pe de altă parte, s-a publicizat şi se manifestă în toate sferele socialului. Habitatul, şcoala şi familia sunt asociate în mod durabil, iar îmbunătăţirea nivelului de trai al familiei implică un urbanism adaptat. Pentru a răspunde cât mai bine aspiraţiilor individuale ale membrilor ei, familia cere tot mai multe mijloace de la autorităţile publice, în principal pentru femei. Acestea au fost şi vor continua să fie marile „destabilizatoare" ale familiei şi ale societăţii. Ieşite din sfera închisă a vieţii de familie, intrate pe piaţa muncii, ele apelează la puterile publice pentru a putea concilia mai bine viaţa familială cu cea profesională. Dar de ce n-ar exista şi o conciliere pentru bărbaţi ?

În toate ţările Europei există astăzi dezbateri şi îngrijorări identice şi toate împărtăşesc moduri apropiate de a fi în familie, mai ales dacă le raportăm, privind dincolo de graniţele noastre, la ţările din Asia. Purtată de un curent puternic de valori comune, instituţia familială a evoluat în acelaşi sens. La începutul secolului XX, în toate ţările din Europa legea îi dădea soţului autoritate în sfera vieţii de familie. Codul civil francez stipula că „soţul are

datoria să-şi protejeze soţia, care îi datorează ascultare"; legile Imperiului Ţarist specificau că soţul datora „dragoste, ajutor moral şi sprijin soţiei sale", care îi datora la rândul ei „dragoste şi ascultare", iar codul italian afirma că „soţul este capul familiei; soţia deţine statutul său civil, ia numele lui de familie şi este obligată să-l însoţească acolo unde consideră el că e mai bine să-şi stabilească reşedinţa".

În decursul secolului XX, în mai multe valuri, principiile patriarhale au fost abolite în toate ţările din Europa. O primă perioadă, foarte timpurie (1915-1929), cuprinde ţările scandinave (reforma legii familiei din 1915) şi Rusia (reforme revoluţionare); trebuie apoi să aşteptăm perioada anilor '50, care priveşte ţările Europei de Est comuniste; Germania de Vest şi-a amendat legile în anii '60; a treia fază, care se întinde între 1975 şi 1985, priveşte toate celelalte ţări din Europa Occidentală (Barbagli, Kertzer, 2003, pp. XXV-XXVI).

Atribuirea aceloraşi drepturi şi îndatoriri celor doi soţi, dezvoltarea unor idei liberale care într-o primă fază au admis uniunea liberă, apoi recunoaşterea juridică a cuplurilor de acelaşi sex (până la urmă o va accepta chiar şi Italia) sunt mişcări de idei împărtăşite de toate ţările Europei. Slăbirea instituţională a căsătoriei nu a subminat totuşi ideea de familie în sine. Toate ţările europene împărtăşesc un larg consens în privinţa familiei, domeniu al vieţii care continuă să fie cel mai valorizat, sub forma unui cuplu în care domnesc comunicarea între parteneri şi relaţiile interpersonale. Desigur, accentul pus pe căsătorie, locul divorţului, frecvenţa familiilor monoparentale sau atitudinile faţă de avort prezintă nuanţe clare de la o ţară la alta (un exemplu îl constituie ţările în care catolicismul este încă pregnant, cum ar fi Irlanda, Polonia, Italia, Spania, Portugalia). Totuşi, toate familiile din Europa împărtăşesc aceeaşi obsesie pentru reuşita şcolară a copiilor lor în faţa unei conjuncturi care nu e strălucită, într-un context politic puţin favorabil. Toate admit egalitatea între sexe (chiar dacă deseori mai mult în teorie decât în realitate); ideea muncii femeilor în afara sferei vieţii de familie este recunoscută fără discuţie. Valorile creştinismului, care insistă asupra liberei alegeri a indivizilor, democraţia şi libertatea, progrese ireversibile, stau la baza acestor poziţii. Dacă îşi va repune în discuţie doctrina religioasă ce îşi atribuie capacitatea de a servi drept principiu director al vieţii politice şi civile, Islamul va putea să conducă statele în care domneşte spre o concepţie laică asupra drepturilor individuale.

Bilanţul a treizeci de ani de schimbări familiale relativizează extrem de mult tematica „crizelor" familiei. La scara unei perioade îndelungate, am

văzut-o revenindu-şi după molimele şi tulburările din Evul Mediu, apoi depăşind ravagiile revoluţiei industriale. În Franţa, ca şi în alte părţi ale Europei, instituţia s-a adaptat noului loc pe care l-au cucerit femeile şi face faţă astăzi mizelor globalizării şi ale mondializării. Legătura socială, indiferent dacă este concepută ca imanentă naturii umane sau ca rezultat al unui contract între oameni, este, se spune, agresată în societatea modernă. Legătura familială se adaptează la aceste transformări şi rezistă ; nu mai este o legătură impusă, ci una aleasă, în interiorul unui spaţiu puternic normat. Familiile din Europa de Vest (cel puţin) sunt familii ale păcii, precum şi ale bunăstării încă garantate de statul-providenţă. Aşa cum arată anchetele referitoare la valori, în Franţa, ca şi în restul Europei, „valoarea familie" figurează în fruntea listei, nu atât ca refugiu, cât ca resursă.

Bibliografie generală

Algava, Elisabeth, „Les familles monoparentales : des caractéristiques liées à leur histoire matrimoniale", *Études et Résultats*, DREES, 218, februarie 2003.

Almqvist, Anna-Lena, Boje, Thomas P., „Garde des enfants : acteurs, financement et organisation. Comparaison de la vie familiale et professionnelle dans différents systèmes européens d'État-providence, Danemark, Allemagne, France, Suède et Royaume-Uni", în *Comparer les systèmes de protection sociale en Europe du Nord et en France*, vol. 4, 1, Paris, MIRE-DREES, 1999, pp. 285-314.

Anderson, Michael, *Family structure in Nineteenth century Lancashire*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971.

Archambault, Paul, Arbonville, Denise, Bonvalet, Catherine, „La propriété d'après l'enquête logement de 1992", în Philippe Bonnin şi Roselyne de Villanova (coord.), *D'une maison, l'Autre. Parcours et mobilités résidentielles*, Paris, Créaphis, 1999, pp. 45-65.

Archambault, Paul, Arbonville, Denise, Bonvalet, Catherine, „Séparation et divorce : quelles conséquences sur la réussite scolaire des enfants ?", *Population et sociétés*, mai 2002, p. 379.

Ariès, Philippe, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Plon, ediţia a II-a, 1973.

Ariès, Philippe, *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIe siècle*, Paris, Le Seuil, ediţia a II-a, 1976.

Arrondel, Luc, Masson, André, „Stratégie patrimoniale et assurance-vie dans les ménages français", *Risques*, 19, 1994.

Attias-Donfut, Claudine (coord.), *Les solidarités entre générations : Vieillesse, famille, État*, Paris, Nathan, 1995.

Attias-Donfut, Claudine, „Generationenverhältnis und sozialer Wandel", în Renate Köcher şi Joachim Schild (coord.), *Wertewandel in Deutschland und Frankreich*, Leske-Budrich, Opladen, 1998.

Attias-Donfut, Claudine, „Rapports de générations. Transferts intrafamiliaux et dynamique macrosociale", *Revue française de sociologie*, 2000, 41-4, pp. 643-684.

Attias-Donfut, Claudine, Segalen, Martine (coord.), *Grands-parents. La famille à travers les générations*, Paris, Odile Jacob, 1998.

Attias-Donfut, Claudine, Segalen, Martine, *Le siècle des grands-parents. Une génération phare, ici et ailleurs*, Paris, Autrement, col. „Mutations", nr. 210, 2001.

Attias-Donfut, Claudine, Lapierre, Nicole, Segalen, Martine, *Le nouvel esprit de famille*, Paris, Odile Jacob, 2002.

Attias-Donfut, Claudine, Tessier, Philippe, Wolff, François-Charles, „Les immigrés au temps de la retraite", *Retraite et société*, 4, ianuarie 2005, pp. 12-45.

Augustins, Georges, „Le jeu de billes. Lieu de la raison, lieu de la passion", *Ethnologie française*, XVIII, 1988, 1, pp. 5-14.

Augustins, Georges, *Comment se perpétuer ? Devenir des lignées et destins des patrimoines dans les paysanneries européennes*, Paris, Société d'ethnologie, 1990.

Bachelard, Gaston, *La poétique de l'espace*, Paris, PUF, 1957.

Bagnasco, Arnaldo, „Trois Italie", în Dominique Schnapper, Henri Mendras (coord.), *Six manières d'être européen*, Paris, Gallimard, 1990, pp. 173-196.

Bahloul, Joëlle, *La maison de mémoire*, Paris, Métailié, 1992.

Bajos, Nathalie, Bozon, Michel, Giami, Alain, Dore, V., Spira, Albert, (coord.), *La sexualité aux temps du sida*, Paris, PUF, 1998.

Barou, Jacques, „Genèse et évolution d'un village urbain. Un groupe d'émigrés algériens dans un ensemble d'îlots du XVIe arrondissement de Marseille", *Ethnologie française*, 1986, 16, 1, pp. 59-78.

Barou, Jacques, „Entre tabou, violence et idéal", *Informations sociales*, 1996, nr. 55, Éducation sentimentale et sexuelle, pp. 64-74.

Barou, Jacques, Déroche, Luc, Maguer, Annie, Viprey, Mouna, *Les discriminations des jeunes d'origine étrangère dans l'accès à l'emploi et l'accès au logement*, Paris, La Documentation française, Études et recherches, 2003.

Barre, Corinne, „1,6 million d'enfants vivent dans une famille recomposée", în Lefèvre Cécile, Filhon Alexandra (coord.), *Histoires de familles. Histoires familiales*, Paris, Cahiers de l'INED, nr. 156, 2005, pp. 273-281.

Barrere-Maurisson, Marie-Agnès (coord.), *Partage des temps et des tâches dans les ménages*, Cahier Travail et emploi, Paris, La Documentation française, 2001, pp. 24-25.

Barrere-Maurisson, Marie-Agnès, *Travail, famille : le nouveau contrat*, Paris, Gallimard, 2003.

Barrere-Maurisson, Marie-Agnès, „Masculin/Féminin. Vers un nouveau partage des rôles ? ", *Cahiers Français*, 322, 6 septembrie-octombrie 2004, pp. 22-28.

Barthon, Catherine, Oberti, Marco, „Ségrégation spatiale, évitement et choix des établissements", în Agnès Van Zanten (coord.), *L'école. L'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 2000, pp. 302-310.

Battagliola, Françoise, „Employés et employées : trajectoires professionnelles et familiales", în *Le Sexe du travail. Structures familiales et systèmes productifs,* Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 1984, pp. 57-70.

Battagliola, Françoise, *La fin du mariage ?* Paris, Syros Alternatives, 1988.

Baudelot, Christian, Establet, Roger, *Avoir 30 ans en 1968 et 1998*, Paris, Le Seuil, 2000.

Bauer, Denise, Pennet, Sophie, „Le congé de paternité", *Études et résultats*, DREES, nr. 442, noiembrie 2005.

Bauer, Michel, „De *l'homo economicus* au *pater familias*. Le patron d'entreprise entre le travail, la famille et le marché", în Martine Segalen (coord.), *Jeux de familles,* Paris, Presses du CNRS, 1991, pp. 23-42.

Bauhain, Claude, „Les familles bourgeoises françaises au xixe siècle : pratiques sociales et transformations de l'espace d'habitation", în Nicole Haumont, Marion Segaud (coord.), *Familles, modes de vie et habitat*, Paris, L'Harmattan, 1989, pp. 156-177.

Baulant, Michèle, „La famille en miettes : sur un aspect de la démographie au XVIIe siècle", *Annales ESC*, 1972, iulie-octombrie, 4-5, pp. 959-968. Baussant, Michèle, *Picoord.-noirs, Mémoires d'exils*, Paris, Stock, 2002.

Bazin, Laurent, Mendes-Leite, Rommel, Quiminal, Catherine, „Déclinaisons anthropologiques des sexualités", *Journal des anthropologues*, 82-83, 2000. Beaucarnot, Jean-Louis, „Cinq millions de généalogistes ! Qui sont-ils ? ", *Revue française de généalogie*, decembrie 2001-ianuarie 2002, 137, pp. 23-26.

Beaud, Stéphane, Pialoux, Michel, *Retour sur la condition ouvrière, Enquête aux usines Peugeot-Montbéliard*, Paris, Fayard, 1999, ediția a 2-a, 10/18, 2004.

Beaud, Stéphane, Pialoux, Michel, *Violences urbaines, violences sociales*, Paris, Fayard, 2003.

Bekkar, Rabia, „L'expérience multirésidentielle des migrants tunisiens et algériens", în Philippe Bonnin, Roselyne de Villanova (coord.), *D'une maison, l'Autre. Parcours et mobilités résidentielles*, Paris, Créaphis, 1999, pp. 271-293.

Berger, Peter, Kellner, Hansfried, „Le mariage et la construction de la réalité", *Dialogue*, 1988, 102, „Un drôle de je, le moi conjugal".

Bernardi, Laura, „Channels of social influence on reproduction", *Population Research and Policy Review*, 2003, 22, pp. 527-555.

Bertaux, Daniel, *Les récits de vie*, Paris, Nathan, 1997.

Bihr, Alain, Pfefferkorn, Roland, „Hommes et femmes. L'introuvable égalité. La place contradictoire des femmes dans la société française", *Recherches et prévisions*, CNAF, 2000, pp. 19-31.

Billard, Gerald, Chevalier, Jacques, Madoré, François, *Ville fermée, ville surveillée. La sécurisation des espaces résidentiels en France et en Amérique du Nord*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2005.

Bizzocchi, Roberto, „La culture généalogique dans l'Italie du XVIe siècle", *Annales ESC*, 4, iulie-august 1991, pp. 789-805.

Bloss, Thierry, *Education familiale et beau-parentalité, L'empreinte des trajectoires biographiques*, Paris, L'Harmattan, 1996.

Blum, Alain, „Socialist families?", în Kertzer David, Barbagli Marzio (coord.), *The History of the European Family*, vol. 3, *Family life in the Twentieth century*, New Haven and London, Yale University Press, 2003, pp. 198-237.

Boas, Franz, „The social organization of the Kwakiutl", *American Anthropologist*, 1920, vol. 22, pp. 111-116.

Bois, Jean-Pierre, *Les Vieux, de Montaigne aux premières retraites*, Paris, Fayard, 1989.

Bonnin, Philippe, „La maison D.", în Martine Segalen, Beatrix Le Wita (coord.), *Chez soi. Objets et décors : des créations familiales ?*, Paris, Autrement, série Mutations, nr. 137, mai 1993, pp. 120-138.

Bonnin, Philippe, Villanova, Roselyne de (coord.), *D'une maison, l'Autre. Parcours et mobilités résidentielles*, Paris, Créaphis, 1999.

Bonny, Yves, *Sociologie du temps présent*, Paris, Armand Colin, col. U, 2004.

Bonvalet, Catherine, „La famille-entourage locale", *Population*, 2003, 1, pp. 9-44.

Bonvalet, Catherine, Merlin, Pierre (coord.), *Transformation de la famille et habitat*, Paris, PUF, INED, DREID, Institut de l'Enfance et de la Famille, 1988.

Bonvalet, Catherine, Gotman, Anne, Grafmeyer, Yves (coord.), *La famille et ses proches. L'aménagement des territoires*, Paris, PUF, INED, 1999.

Borrillo, Daniel, Lascoumes Pierre, *Amours égales ? Le PACS, les homosexuels et la gauche*, Paris, La Découverte, 2002.

Bosc, Serge, „La société et ses stratifications. Groupes sociaux ou classes sociales?", La société française et ses fractures, *Cahiers Français*, 314, mai-iunie 2003, pp. 40-46.

Bosse-Platière, Hubert, „La filiation : quelle (re)fondation?, Famille(s) et politiques familiales", *Cahiers Français*, 322, septembrie-octombrie 2004, p. 15.

Bosse-Platière, Hubert, „L'avenir du droit civil de la famille : quelques conjectures", *Informations sociales*, nr. 128, decembrie 2005, pp. 38-51.

Bosse-Platière, Hubert, „La famille dans tous ses états. Dans le cadre de l'Union européenne". *Informations sociales*, nr. 129, ianuarie 2006, pp. 6-19.

Bott, Elizabeth, *Family and Social Network*, Londra, Tavistock, 1957, ediţia a 2-a, 1971.

Boudon, Raymond, *Effets pervers et ordre social*, Paris, PUF, 1977. Bouffartigue, Paul (coord.), *Cadres : la grande rupture*, Paris, La Découverte, 2001.

Bouffartigue, Paul, Pendaries, Jean-René, „Activité féminine et précarisation de l'emploi", *Travail et Emploi*, 1990, 4, 46, pp. 30-44.

Bouillaguet-Bernard P., Germes, J.-F., „Salarisation et travail féminin en France", *Critique de l'économie politique*, serie nouă, 17, octombrie-decembrie 1981.

Bourdelais, Patrice, *L'Âge de la vieillesse*, Paris, Odile Jacob, 1993. Bourdieu, Pierre, *La Noblesse d'État*, Paris, Minuit, 1989.

Bourdieu, Pierre, „Célibat et condition en Béarn", *Études rurales*, 5-6, 1962, pp. 32-135, republicat în *Le Bal des célibataires*, Paris, Le Seuil, 2002.

Bourdieu, Pierre, Passeron, Jean-Claude, *Les héritiers. Les étudiants et la culture*, Paris, Minuit, 1964.

Bourdieu, Pierre, Passeron, Jean-Claude, *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Minuit, 1970.

Bourguignon, Odile, Rallu, Jean-Louis, Thery, Irène, *Du divorce et des enfants*, Paris, PUF, „Travaux et Documents", Cahier nr. 111, 1985.

Bozon, Michel, „Le choix du conjoint", în François de Singly (coord.), *La famille, l'état des savoirs*, Paris. La Découverte, 1991, pp. 22-33.

Bozon, Michel, „L'entrée dans la sexualité adulte : le premier rapport et ses suites. Du calendrier aux attitudes", *Population*, 1993, 5, pp. 1317-1352.

Bozon, Michel, *Sociologie de la sexualité*, Paris, Nathan, 2002.

Bozon, Michel, „À quel âge les femmes et les hommes commencent-ils leur vie sexuelle ? Comparaisons mondiales et évolutions récentes", *Population et sociétés*, iunie 2003.

Bozon, Michel, recenzie a cărţii „Les violences envers les femmes", *Travail, genre et société*, 2004, 11, pp. 208.

Bozon, Michel, Heran, François, „La découverte du conjoint, I et II", *Population*, 1987, 6, pp. 943-986 ; 1988, 1, pp. 121-150.

Bozon, Michel, Heran, François, *La formation du couple*, Paris, La Découverte, 2006.

Bozon, Michel, Lemel, Yannick, „Les petits profits du travail salarié. Moments, produits et plaisirs dérobés", *Revue française de sociologie*, XXXI, 1990, pp. 101-127.

Brachet, Sara, „Égalité, une vaine quête ? Hommes, femmes et congé parental en Suède". *Terrain*, 2004, 42, pp. 65-80.

Brettell, Caroline B., „Kinship and Contract : property transmission and family relations in Northwestern Portugal", *Comparative studies in Society and History*, iulie, 1991, vol. 33, 3, pp. 443-465.

Brettell, Caroline, Feijo, Rui, „Foundlings in Nineteenth-Century Northwestern Portugal : Public Welfare and Family Strategies", în *Enfance abandonnée et société en Europe, XIVe-XXe siècle*, École française de Rome, 1987, 140, pp. 273-274.

Brody, Esther, „Women in the middle and family help to older people", *The Gerontologist*, 21, 1981, pp. 471-480.

Buisson, Monique, Bloch, Françoise, „Prendre soin de ses petits-enfants, c'est donner, recevoir et rendre", *Revue internationale d'action communautaire*, 28/68, toamna 1992, pp. 15-28.

Burguière, André, „De Malthus à Max Weber ; le mariage tardif et l'esprit d'entreprise", *Annales ESC*, 1972, iulie-octombrie, 4-5, pp. 1128-1138.

Burguière, André, „La mémoire familiale du bourgeois gentilhomme : généalogies domestiques en France aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Annales ESC*, iulie-august 1991, 4, pp. 771-788.

Burguière, André, Klapisch-Zuber, Christiane, Segalen, Martine, Zonabend Françoise (coord.), *Histoire de la famille*, Paris, Le Livre de Poche, 1994.

Cabedoce, Béatrice, „Jardins ouvriers et banlieues : le bonheur au jardin ? ", în Alain Faure (coord.), *Les premiers banlieusards, aux origines des banlieues de Paris, 1860-1940,* Paris, Créaphis, Rencontres de Royaumont, 1991, pp. 249-279.

Cadolle, Sylvie, *Être parent. Être beau-parent. La recomposition de la famille*, Paris, Odile Jacob, 2000.

Cadolle, Sylvie, „Le soutien apporté aux jeunes adultes dans les familles recomposées", *Recherches et prévisions*, 2004, 77, pp. 37-48.

Cadoret, Anne, „De l'enfant trouvé à l'enfant assisté", *Études rurales*, iulie-decembrie, 1987, 107-108, pp. 195-213.

Cadoret, Anne, *Des parents comme les autres, Homosexualité et parenté*, Paris, Odile Jacob, 2002.

Calogirou, Claire, „Les usages sociaux du téléphone dans les familles d'origine immigrée", *Réseaux*, 1997, 82-83, pp. 187-203.

Capo Zmegac, Jasna, „New evidence and old theories : multiple family households in northern Croatia", *Continuity and Change*, 1996, 11, 3, pp. 375-398.

Caradec, Vincent, *Le couple à l'heure de la retraite*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1996.

Caradec, Vincent, „Vieillissement et usage des technologies", *Réseaux*, 1999, 96, pp. 47-95.

Caradec, Vincent, *Sociologie de la vieillesse et du vieillissement*, Paris, Nathan, 128, 2001.

Caradec, Vincent, „«Seniors» et «personnes âgées». Réflexions sur les modes de catégorisation de la vieillesse", *Cahier d'histoire de la Sécurité Sociale*, 2005, 1, pp. 313-326.

Carmagnat, Fanny, Deville, Julie, Mardon, Aurélia, „Une vitrine idéalisante : les usages des sites familiaux", *Réseaux*, 2004, 123, pp. 177-203.

Carsten, Janet (coord.), *The Heat of the hearth : The process of kinship in a Malay Fishing community*, Oxford, Clarendon Press, 1997.

Carsten, Janet, *Cultures of relatedness : new approaches to the study of kinship*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Carteron, Benoît, *Châtelains et paysans de Saint-Hilaire-de-Loulay. Transmission des terres et organisation sociale dans le Bocage vendéen (1840-1995)*, Maulévrier, Hérault, 2002.

Cassan, Francine, Mazuy, Magali, Toulemon, Laurent, „Douze millions et demi de grands--parents", în Cécile Lefèvre, Alexandra Filhon (coord.), *Histoires de familles, histoires familiales*, Cahiers de FINED, nr. 156, 2005, pp. 357-364.

Castel, Robert, *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Paris, Fayard, 1995.

Castelain-Meunier, Christine, „Le cordon paternel. Des liens téléphoniques entre des pères non gardiens et leurs enfants", *Réseaux*, 1997, 82-83, pp. 169-185.

Catton, W.R., Smircich, R.J., „A Comparison of Mathematical Models for the Effect of Residential Propinquity on Mate Selection", *American Sociological Review*, 1964, 298, pp. 522-529.

Chabaud-Rychter, Danielle, Fougeyrollas-Schwebel, Dominique, Sonthonnax, Françoise, *Espace et temps du travail domestique*, Paris, Méridiens, 1985.

Chalvon-Demersay, Sabine, *Concubin, concubine*, Paris, Le Seuil, 1983.

Chambaz, Christine, „Les jeunes adultes en Europe", *Études et résultats*, Drees, noiembrie 2000, nr. 90.

Chamboredon, Jean-Claude, Lemaire, Madeleine, „Proximité spatiale et distance sociale, Les grands ensembles et leur peuplement", *Revue française de sociologie*, 1970, XI, pp. 3-33.

Charmes, Eric, *La vie périurbaine face à la menace des gated communities*, Paris, L'Harmattan, 2005.

Chauvel, Louis, „Le retour des classes sociales?", *Revue de l'OFCE*, 79, octombrie 2001.

Chauvel, Louis, *Le destin des générations. Structures sociales et cohortes en France au XXe siècle*, Paris, PUF, 2002.

Chauvière, Michel, „Quatre cibles pour le familial", *Informations sociales*, nr. 108, 2003.

Cherlin, Andrew, „Remarriage as an incomplete institution", *The American Journal of Sociology*, 1978, 84, 3, pp. 634-650.

Cherlin, Andrew, „Dix ans après: Le remariage comme institution incomplète", *Dialogue*, 1987, 97, pp. 65-67.

Chevalier, Sophie, „Nous, on n'a rien de spécial", în Martine Segalen, Beatrix Le Wita (coord.), *Chez soi. Objets et décors: des créations familiales?*, Paris, Autrement, seria Mutations, nr. 137, mai 1993, pp. 86-101.

Chombart De Lauwe, Paul-Henri, *Famille et habitation*, Paris, CNRS, 1959-1960.

Chombart De Lauwe, Paul-Henri, *La vie quotidienne des familles ouvrières. Recherches sur les comportements sociaux de consommation*, Paris, CNRS, 1956, ediţia a 2-a, 1977.

Cicchelli-Pugeault, Catherine, Cicchelli, Vincenzo, *Les théories sociologiques de la famille*, Paris, La Découverte, Repères, 1998.

Cicchelli, Vincenzo, *La construction de l'autonomie. Parents et jeunes adultes face aux études*, Paris, PUF, 2001.

Clément, Céline, Bonvalet Catherine, „Familles recomposées et ancrage résidentiel", în *Espaces et sociétés*, La famille dans tous ses espaces, 2005, nr. 120-121, pp. 79-97.

Coenen-Huther, Jacques, „Le domicile: sphère privée et sphère publique", *Cahiers internationaux de Sociologie*, 1991, XCI, pp. 302-313.

Coenen-Huther, Jacques, *Tocqueville*, Paris, PUF, Que Sais-Je?, 1997.

Coenen-Huther, Josette, *La mémoire familiale: un travail de reconstruction du passé*, Paris, L'Harmattan, 1994.

Cole, John, Wolf, Eric, *The hidden frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York, Academic Press, 1974.

Collomp, Alain, „Famille nucléaire et famille élargie en Haute-Provence au XVIIIe siècle (1703-1734)", *Annales ESC*, 4-5, iulie-octombrie 1972, pp. 969-975.

Collomp, Alain, „Maison, manières d'habiter et famille en Haute-Provence aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Ethnologie française*, 1978, 8, 4, pp. 301-320.

Collomp, Alain, *La maison du père*, Paris, PUF, 1983.

Commaille, Jacques, *Le divorce en France. De la réforme de 1975 à la sociologie du divorce*, Notes et études documentaires, 1978, ediţia a 2-a, 1980.

Commaille, Jacques, *Familles sans justice? Le droit et la justice face aux transformations de la famille*, Paris, Le Centurion, 1982.

Commaille, Jacques, „Ordre familial, ordre social, ordre légal. Eléments d'une sociologie politique de la famille", *L'Année sociologique*, 1987, 37, pp. 266-290.

Commaille, Jacques, „Les formes de justice comme mode de régulation de la famille, questions sociologiques posées par les tribunaux de famille sous la Révolution française", în Irène Thery, Christian Biet (coord.), *La famille, la loi, l'État, de la Révolution au Code civil*, Paris, Imprimerie Nationale, Centre Georges Pompidou, 1989, pp. 274-291.

Commaille, Jacques, Martin, Claude, *Les enjeux politiques de la famille*, Paris, Bayard, 1998.

Commaille, Jacques, Strobel, Pierre, Villac, Michel, *La politique de la famille*, Paris, La Découverte, Repères, 2002.

Corbier, Mireille (coord.), *Adoption et fosterage*, Paris, De Boccard, 1999. Corbin, Alain, *Les Filles de noce, misère sexuelle et prostitution, XIXe et XXe siècles*, Paris, Aubier-Montaigne, 1978.

Costa-Lacoux, Jacqueline, „Passé émietté, quête d'identité", Familles : lieux de mémoire et d'avenir, *L'école des parents*, martie 2004, pp. 46-47.

Coutrot, Anne-Marie, „L'illusion du choix", *Informations sociales*, 1980, 3, pp. 10-12.

Crenner, Emmanuelle, Déchaux, Jean-Hugues, Herpin, Nicolas, „Le lien de germanité à l'âge adulte. Une approche par l'étude des fréquentations", *Revue française de sociologie*, 2000, 41-2, pp. 211-239.

Crouch, Colin, *Social change in Western Europe*, Oxford, Oxford University Press, 1999.

Czap, Peter, „A large family : the peasant's greatest wealth : serf households in Mishino, Russia, 1814-1858", în Richard Wall, Jean Robin şi Peter Laslett (coord.), *Family forms in historic Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, pp. 105-152.

Damon, Julien, „Quelques opinions sur l'accueil des jeunes enfants", *Informations sociales*, „Modes de garde, modes d'accueil : quelles évolutions ?", nr. 103, 2002, pp. 34-41.

Damon, Julien, „Une action limitée, mais croissante des institutions européennes. Les politiques familiales en Europe : convergences et divergences", *Cahiers Français*, 322, 6, septembrie-octombrie 2004, pp. 88-94.

Daune-Richard, Anne-Marie, „Activité professionnelle, travail domestique et lignées féminines", în *Le sexe du travail*, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 1984, pp. 45-56.

Davies, Nathalie Z., *La règle à l'envers. Les Cultures du peuple*, Paris, Aubier-Montaigne, 1979.

Déchaux, Jean-Hugues, Herpin, Nicolas, „Les solidarités familiales entre frères et sœurs. Frères et sœurs à l'âge adulte : une parenté à géométrie variable", *La lettre de la MIRE*, 1, aprilie 2004, pp. 2-5.

Déchaux, Jean-Hugues, „Les échanges économiques au sein de la parentèle", *Sociologie du travail*, 1990, 1, pp. 73-94.

Déchaux, Jean-Hugues, *Le souvenir des morts. Essai sur le lien de filiation*, Paris, PUF, 1997.

Déchaux, Jean-Hugues, „Relations de germanité à l'âge adulte et matrilatéralité", în Michel Oris, Guy Brunet, Eric Widmer, Alain Bideau (coord.), *Les fratries. Une démographie sociale de la germanité*, Berna-Berlin-Bruxelles-Frankfurt-New York-Oxford-Viena, Peter Lang, 2006.

Dekeuwer-Défossez, Françoise, „Droits de l'enfant et responsabilités parentales", în François de Singly (coord.), *Enfants-Adultes. Vers une égalité de statuts*, Paris, Universalis, Le tour du sujet, 2004.

Dekeuwer-Défossez, Françoise, „Le droit de la famille et ses évolutions", *Cahiers Français*, 322, 6, septembrie-octombrie 2004, pp. 73-78.

Delaisi de Parseval, Geneviève, „L'enfant depuis la psychanalyse", în François de Singly (coord.), *Enfants-Adultes. Vers une égalité de statuts*, Paris, Universalis, Le tour du sujet, 2004.

Delaisi de Parseval, Geneviève, Lallemand, Suzanne, *L'Art d'accommoder les bébés. Cent ans de recettes françaises de puériculture*, Paris, Le Seuil, 1980, Odile Jacob, 2001.

Delalande, Julie, *La cour de récréation. Contribution à une anthropologie de l'enfance*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2001.

Delalande, Julie, *La récré racontée aux parents*, Paris, Louis Audibert, 2004.

Delbès, Christiane, Gaymu, Joëlle, „L'automne de l'amour. La vie sexuelle après cinquante ans", *Population*, 1997, 6, pp. 1439-1483.

Delbès, Christiane, Gaymu, Joëlle, „Passé 60 ans: de plus en plus souvent en couple?", *Populations et sociétés*, 2003, nr. 389, pp. 3.

Delbès, Christiane, Gaymu, Joëlle, „L'histoire conjugale des 50 ans et plus", în Cécile Lefèvre, Alexandra Filhon (coord.), *Histoires de familles, histoires familiales*, Paris, Cahiers de l'INED, nr. 156, 2005, pp. 339-356.

Delille, Gérard, *Famille et propriété dans le royaume de Naples (XVe-XIXe siècles)*, EHESS-École française de Rome, 1985.

Delphy, Christine, „Travail ménager ou travail domestique", în Michel Andrée (coord.), *Les femmes dans la société marchande*, Paris, PUF, 1978, pp. 74-96.

Demos, John, *A little commonwealth: Family and life in a Plymouth Colony*, New York, Oxford University Press, 1970.

Derouet, Jean-Louis, *École et justice. De l'égalité des chances aux compromis locaux ?*, Paris, Métailié, 1992.

Desrosières, Alain, „Marché matrimonial et classes sociales", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1978, martie-aprilie, 20-21, p. 97.

Désveaux, Emmanuel, „De l'embauche à l'usine comme de la dévolution d'un patrimoine", în Martine Segalen (coord.), *Jeux de familles*, Paris, Presses du CNRS, 1991, pp. 43-56.

Deville, Julie, *Garçons et filles entre école, famille et quartier. L'univers quotidien de lycées de banlieue*, teză, Université de Paris-X, 2003.

Douglass, William, *Death in Murelaga*, Seattle, University of Washington Press, 1968.

Dubet, François, *La Galère: jeunes en survie*, Paris, Fayard, 1987.

Dubet, François, *Les Lycéens*, Paris, Le Seuil, 1991.

Dubet, François, „L'égalité et le mérite dans une l'école démocratique de masse", *L'Année sociologique*, 2000, vol. 50, 2, pp. 383-408.

Dubet, François, Martuccelli, Danilo, *Dans quelle société vivons-nous ?*, Paris, Le Seuil, 1998.

Dubost, Françoise (coord.), *Côté jardins*, Paris, Scarabée, 1984.

Dubost, Françoise, *L'autre maison. La „résidence secondaire", refuge des générations*, Paris, Autrement, seria Mutations, nr. 178, aprilie 1998.

Dumont, Louis, *Affinity as a value. Marriage alliance in South India, with comparative essays in Australia*, Chicago, Chicago University Press, 1983.

Dumontier, Françoise, Pan Ké Shon, Jean-Louis, „Enquête emploi du temps 1998-1999", *Consommation et modes de vie*, INSEE Résultats, 101-102, ianuarie 2000.

Durkheim, Emile, „Introduction à la sociologie de la famille", *Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux*, 1888, reprodus în Emile Durkheim, *Textes III*, Paris, Minuit, 1975.

Durkheim, Emile, „La famille conjugale", *Revue philosophique*, 90, 1921, reprodus în Emile Durkheim, *Textes III*, Paris, Minuit, 1975.

Durning, Paul, *Éducation familiale, acteurs, processus et enjeux*, Paris, PUF, 1995, 2000.

Duru-Bellat, Marie, „Filles et garçons devant l'école", *Revue française de pédagogie*, 1994, 109, pp. 111-143 şi 1995, 110, pp. 75-100.

Duru-Bellat, Marie, *Les inégalités sociales à l'école. Genèse et mythes*, Paris, PUF, 2002.

Duru-Bellat, Marie, Van Zanten, Agnès, *Sociologie de l'école*, Paris, Armand Colin, 2006.

Dussourd, Henriette, *Les communautés familiales agricoles du Centre de la France*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1978.

Elder, Glen Jr., *Children of the Great Depression : Social Change in life experience*, Chicago, University of Chicago Press, 1974.

Elder, Glen, „Family history and the Life course", în Tamara K. Hareven (coord.), *Transitions : The family and the Life Course in Historical Perspective*, New York, Academic Press, 1978.

Ensellem, Cécile, *Naître sans mère ? Accouchement sous X et filiation*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2004.

Esping-Andersen, Gosta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity, 1990, trad. fr., *Les trois mondes de L'état-providence. Essai sur le capitalisme moderne*, Paris, PUF, 1999.

Etchelecou, André, *Transition démographique et système coutumier dans les Pyrénées occidentales*, Paris, Cahiers de l'INED, 1991, nr. 129.

Fagnani, Jeanine, *Un travail et des enfants. Petits arbitrages et grands dilemmes*, Paris, Bayard, 2000.

Fagnani, Jeanine, „La famille dans la société. Responsabilités familiales et vie professionnelle", *Cahiers Français*, 322, septembrie-octombrie 2004, pp. 34-38.

Fassin, Éric, Borrillo, Daniel, *Au-delà du Pacs*, Paris, PUF, 1999.

Faure, Alain (coord.), *Les premiers banlieusards, aux origines des banlieues de Paris, 1860-1940*, Paris, Créaphis, Rencontres de Royaumont, 1991.

Faure, Alain, „Paris, le peuple, la banlieue", în *Les premiers banlieusards, aux origines des banlieues de Paris, 1860-1940*, Alain Faure (coord.), Paris, Créaphis, Rencontres de Royaumont, 1991, pp. 73-119.

Fay-Sallois, Fanny, *Les nourrices à Paris au XIXe siècle*, Paris, Payot, 1980.

Felouzis, Georges, Liot, Françoise, Perroton, Joëlle, *L'apartheid scolaire. Enquête sur la ségrégation ethnique dans les collèges*, Paris, Le Seuil, 2005.

Ferguson, Niall, *The House of Rothschild. The world's banker 1849-1999*, New York şi Londra, Penguin Books, 1999.

Festy, Patrick, Valetas, Marie-France, „Le divorce en plus : ruptures et continuités", *Société française*, 1988, 26, ianuarie-martie, pp. 20-24.

Finch, Janet, *Family obligations and social change*, Cambridge, Polity Press, 1989.

Finch, Janet, „L'individualisme britannique", în Marianne Gullestad, Martine Segalen (coord.), *La famille en Europe. Parenté et perpétuation familiale*, Paris, La Découverte, 1995, pp. 145-160.

Fine, Agnès, „Le don d'enfant dans l'Ancienne France", în Agnès Fine (coord.), *Adoptions. Ethnologie des parentés choisies*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1998, pp. 61-95.

Fine, Agnès, Neirinck, Claire (coord.), *Parents de sang, parents adoptifs*, Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 2000.

Fine, Agnès, Ouellette, Françoise-Romaine (coord.), *Le nom dans les sociétés occidentales contemporaines*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2005.

Fine, Agnès, Ouellette, Françoise-Romaine (coord.), „La révolution du nom dans les sociétés occidentales contemporaines", în Agnès Fine, Françoise-Romaine Ouellette (coord.), *Le nom dans les sociétés occidentales contemporaines*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2005, pp. 13-43.

Fize, Michel, *La démocratie familiale. Évolution des relations parents-adolescents*, Presses de la Renaissance, 1990.

Fize, Michel, „Les adolescents et l'usage du téléphone", *Réseaux*, 1997, 82/83, pp. 219-230.

Fontaine, Laurence, *Pouvoir, identités et migrations dans les hautes vallées des Alpes occidentales (XVIIe-XVIIIe s.)*, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 2003.

Fortes, Meyer, *Kinship and the Social Order, The legacy of Lewis Henry Morgan*, Chicago, Aldine, 1969.

Fossier, Robert, „L'ère féodale (XIe-XIIIe siècles)", în André Burguiere, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend (coord.), *Histoire de la famille*, Paris, Le livre de poche, 1994, pp. 141-168.

Foucault, Michel, *Histoire de la sexualité*, I, *La volonté de savoir*, Paris, Gallimard, 1976.

Fouquet, Annie, „La statistique saisie par le genre", în Jacqueline Marry, Catherine Laufer, Margaret Maruani (coord.), *Le travail du genre. Les sciences sociales du travail à l'épreuve des différences de sexe*, Paris, La Découverte/MAGE, 2003, pp. 280-293.

Fournier, Martine, „Tableaux de jeunesse", în *Identité(s)*, Catherine Halpern, Jean-Claude Ruano-Borbalan (coord.), Auxerre, Éditions Sciences Humaines, 2004, pp. 183-185.

Fox, Robin, *Anthropologie de la parenté. Une analyse de la consanguinité et de l'alliance*, Paris, Gallimard, 1972.

Frank, Gunder, *ReOrient : Global Economy in the Asian Age*, Berkeley şi Londra, University of California Press, 1998.

Franklin, Sarah, Mackinnon, Susan (coord.), *Relative values, Reconfiguring kinship studies*, Durham, Duke University Press, 2001. Freeman, J.D., „On the Concept of Kindred", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1961, vol. 91, pp. 192-220.

Fuchs, Rachel, *Abandoned children. Foundlings and Child Welfare in Nineteenth-Century France*, Albany, State University of New York Press, 1984.

Fuchs, Rachel, „Charity and Welfare", în David Kertzer, Marzio Barbagli (coord.), *The History of The European Family, 2, Family life in the Long Nineteenth Century*, New Haven şi Londra, Yale University Press, 2002, pp. 155-194.

Gadea, Charles, Marry, Catherine, „Les pères qui gagnent : descendance et réussite professionnelle chez les ingénieurs", *Travail, genre et sociétés*, martie 2000, 3, pp. 109-135.

Galland, Olivier, „L'évolution des valeurs des Français s'explique-t-elle par le renouvellement des générations ? ", în Pierre Bréchon (coord.), *Les valeurs des Français. Évolutions de 1980 à 2000*, Paris, Armand Colin, 2000, pp. 202-216.

Galland, Olivier ,,Entrer dans la vie adulte : des étapes toujours plus tardives, mais resserrées", 2000, *Économie et statistique*, 337-338, 7/8, pp. 13-36.

Galland, Olivier „Adolescence, post-adolescence, jeunesse : retour sur quelques interprétations", *Revue française de sociologie*, 2001, 42-4, pp. 611-640.

Galland, Olivier „Les valeurs des jeunes et des adultes se sont rapprochées", în Galland Olivier, Roudet Bernard (coord.), *Les valeurs des jeunes. Tendances en France depuis 20 ans*, Paris, L'Harmattan, 2001, pp. 177-183.

Galland, Olivier *Sociologie de la Jeunesse*, Paris, Armand Colin, 2001.

Galland, Olivier, Clémençon, Mireille, Le Gales, Patrick, Oberti, Marco, *Le monde des étudiants*, Paris, PUF, 1995.

Galland, Olivier, Oberti, Marco, *Les étudiants*, Paris, La Découverte, Repères, 1996.

Galland, Olivier, Roudet, Bernard (coord.), *Les valeurs des jeunes. Tendances en France depuis 20* ans, Paris, L'Harmattan, 2001.

Ganiage, Jean, *Trois villages d'Ile-de-France, au XVIIe siècle*. Étude démographique, Paris, PUF, Travaux et documents/INED, Cahier 40, 1963.

Garnier, Hélène, Meda, Dominique, Senik, Claudia, „La difficile conciliation entre vie professionnelle et vie familiale", *DARES, Premières synthèses*, decembrie 2004.

Gauchet, Marcel, „Les deux sources du processus d'individualisation", *Le Débat*, nr. 119, 2002, pp. 133-138.

Gervaise, Patrick, „Les passages à Levallois-Perret. Ruelles pauvres en banlieue", în Alain Faure (coord.), *Les premiers banlieusards, aux origines des banlieues de Paris, 1860-1940*, Paris, Créaphis, Rencontres de Royaumont, 1991, pp. 249-279.

Gessat, Elizabeth, „Les *babouchki*, des femmes qui durent", în Claudine Attias-Donfut, Martine Segalen (coord.), *Le siècle des grands-parents. Une génération phare, ici et ailleurs*, Paris, Autrement, col. Mutations, nr. 210, 2001, pp. 127-140.

Giddens, Anthony, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modem Age*, Cambridge, Polity, 1991.

Girard, Alain, „Situation de la famille française contemporaine", *Économie et Humanisme*, 1957, pp. 3-48.

Girard, Alain, *Le Choix du conjoint*, Paris, PUF, INED, „Travaux et Documents", Cahier nr. 70, 1974.

Gissot, C, Héran, François, Manon, N., *Les efforts éducatifs des familles*, Paris, INSEE, col. „INSEE Résultats", 1994.

Godelier, Maurice, „Anthropologie et recherches féministes. Perspectives et rétrospectives", în Jacqueline Laufer, Catherine Marry, Margaret Maruani (coord.), *Le travail du genre. Les sciences sociales du travail à l'épreuve des différences de sexe*, Paris, La Découverte/ MAGE, 2003.

Godelier, Maurice, *La production des grands hommes : pouvoir et domination masculine chez les Baruya de Nouvelle-Guinée*, Paris, Flammarion, 1982, 2003.

Godelier, Maurice, *Métamorphoses de la parenté*, Paris, Fayard, 2004.

Goody, Esther, „Forms of pro-parenthood : the sharing and substitution of parental roles", în Goody Jack (coord.), *Kinship*, Londra, Penguin, 1982.

Goody, Esther, *Parenthood and Social reproduction. Fostering and occupational roles in West Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

Goody, Jack, „Adoption in cross-cultural perspective", *Comparative studies in Societies and History*, 1969, 11, 1, pp. 55-78.

Goody, Jack, „Introduction", în Jack Goody, Joan Thirsk, Edward Thompson (coord.), *Family and Inheritance. Rural society in Western Europe 1200-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

Goody, Jack, *L'évolution de la famille et du mariage en Europe*, Paris, Armand Colin, 1986.

Goody, Jack, *The East in the West*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, trad. fr., *L'Orient en Occident*, Paris, Le Seuil, 1999.

Goody, Jack, *The Oriental, the Ancient, and the Primitive : systems of marriage and the family in the Pre-industrial societies of Eurasia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, trad. fr. : *Familles et menage en Eurasie*, Paris, PUF, col. „Ethnologies", 2000.

Goody, Jack, *Capitalism and Modernity. The Great Debate*, Cambridge, Polity, 2004.

Goody, Jack, Thirsk, Joan, Thompson, Edward (coord.), *Family and Inheritance. Rural society in Western Europe 1200-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

Gotman, Anne, *Hériter*, Paris, PUF, 1988.

Gotman, Anne, „Le vase, c'est ma tante. De quelques propriétés des biens hérités", *Nouvelle revue d'ethnopsychiatrie*, 1989, 14, pp. 125-150.

Gramain, Agnès, Weber, Florence, „Introduction. Modéliser l'économie domestique", în Florence Weber, Séverine Gojard, Agnès Gramain (coord.), *Charges de famille. Dépendance et parenté dans la France contemporaine*, Paris, La Découverte, 2003.

Grandits, Hannes, „Inheritance and Social Change in the Decades of Emancipation in the Late Habsburg Empire: Some general trends", în Hannes Grandits, Patrick Heady (coord.), *Distinct inheritances. Property, family and community in a Changing Europe*, Munster, Lit Verlag, 2003, pp. 207-227.

Grandits, Hannes, Heady, Patrick (coord.), *Distinct inheritances. Property, family and community in a Changing Europe*, Munster, Lit Verlag, 2003.

Gross, Martine (coord.), *Homoparentalités, état des lieux*, Paris, Eres, 2005.

Guénif-Souilamas, Nacira, „Femmes, immigration, ségrégation", în Margaret Maruani (coord.), *Femmes, genre et sociétés : l'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 2005, pp. 388-397.

Guénif-Souilamas, Nacira, *Des beurettes aux descendantes d'immigrants nord-africains*, Paris, Grasset/*Le Monde*, 2000.

Guillemard, Anne-Marie, *La retraite, une mort sociale*, Paris, Mouton, 1972.

Guillemard, Anne-Marie, *Le déclin du social. Formation et crise des politiques de la vieillesse*. Paris, PUF, 1986.

Guillemard, Anne-Marie, *L'âge de l'emploi. Les sociétés à l'épreuve du vieillissement*, Paris, Armand Colin, col. U, 2005.

Guionnet, Christine, Neveu, Erik, *Féminins/Masculins. Sociologie du genre*, Paris, Armand Colin, col. U, 2004.

Gullestad, Marianne, Segalen, Martine, (coord.), *La famille en Europe. Parenté et perpétuation familiale*, Paris, La Découverte, 1995.

Gutton, Jean-Pierre, *Naissance du vieillard : essai sur l'histoire du rapport entre les vieillards et la société en France*, Paris, Aubier, 1988.

Hajnal, John, „European marriage patterns in perspective", în D.V. Glass şi D.E.C. Eversley (coord.), *Population in History*, Chicago, 1965, pp. 101-143.

Halbwachs, Maurice, *La mémoire collective*, Paris, PUF, 1950.

Halifax, Juliette, Villeneuve-Gokalp, Catherine, „L'adoption en France : qui sont les adoptés. qui sont les adoptants ? ", *Population et sociétés*, noiembrie 2005, nr. 417.

Hammel, Eugene, „The zadruga as a process", în Peter Laslett şi Richard Wall (coord.), *Household and family in past time*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972, pp. 335-373.

Hammouche, Abdelatif, „Le couple mixte comme indicateur de l'interculturalité. L'inscription des couples franco-maghrébins dans leur environnement depuis les années cinquante", în Claudine Philippe, Gabrielle Varro, Gérard Neyrand (coord.), *Liberté, égalité, mixité... conjugales. Une sociologie du couple mixte*, Paris, Anthropos, 1998, pp. 117-138.

Hareven, Tamara, „Cycles, Course, and Cohorts : Reflections on the Theoretical and Methodological Approaches to the Historical Study of Family Development", *Journal of Social History*, 1978, 12, septembrie, pp. 97-109.

Hareven, Tamara, „Family History at the Crossroads" în Tamara Hareven, Andrejs Plakans (coord.), *Family History at the Crossroads. A Journal of Family History reader*, Princeton, Princeton University Press, 1987, pp. vi-xx.

Hareven, Tamara, Langenbach, Randolph, *Amoskeag, Life and work in an American factory-city*, New York, Pantheon, 1978.

Hentrais, Linda, Letablier, Marie-Thérèse, „Données démographiques et structures familiales dans les pays d'Europe de l'Est", *Informations sociales*, 2005, 124, p. 16-28.

Hentrais, Linda, *Family policy matters. Responding to Family change in Europe*, Bristol, The Policy Press, 2004.

Héritier-Augé, Françoise, „La cuisse de Jupiter", *L'Homme*, 1985, 94, pp. 5-22.
Héritier, Françoise, *Masculin/Féminin. La pensée de la différence*, Paris, Odile Jacob, 1996.
Héritier, Françoise, *Masculin/Féminin II. Dissoudre la hiérarchie*, Paris, Odile Jacob, 2002.
Herlyn, Ingrid, „D'Est en Ouest, les styles des grands-mères allemandes", în Claudine Attias-Donfut, Martine Segalen (coord.), *Le siècle des grands-parents. Une génération phare, ici et ailleurs*, Paris, Autrement, col. Mutations, nr. 210, 2001, pp. 116-126.
Herpin, Nicolas, „La famille : tolérance et différence", în Pierre Bréchon (coord.), *Les valeurs des Français*, Paris, Armand Colin, 2003, pp. 63-87.
Herpin, Nicolas, Déchaux, Jean-Hugues, „Entraide familiale, indépendance économique et sociabilité", *Économie et statistique*, 2004, 273, pp. 3-32.
Hobsbawm, Éric, „En Angleterre, révolution industrielle et vie matérielle des classes populaires", *Annales ESC*, 6, noiembrie-decembrie 1962, pp. 1046-1097.
Hoggart, Richard, *33 Newport Street. Autobiographie d'un intellectuel issu des classes populaires anglaises*, Paris, Gallimard-Le Seuil, 1991.
Höllinger, Franz, Haller, Max, „Kinship and Social Networks in Modern Societies : A Cross-cultural comparison among seven Nations", *European Sociological Review*, 1990, 6, 2, pp. 103-124.
Hollingshead, A.D., „Cultural Factors in the Selection of Marriage Mates", *American Sociological Review*, 1950, 16, pp. 619-627.
Houseaux, Frédérique, „La famille, pilier des identités", *INSEE Première*, nr. 937, decembrie 2003.
Hua, Cai, *Une société sans père ni mari*, Paris, PUF, 1997.
Hugh-Jones, Stephen, „Clear descent or ambiguous Houses? A re-examination of Tukunoan Social Organisation", *L'Homme. La remontée de l'Amazonie*, 1993, 126-128, XXXIII, pp. 95-120.
Jaspard, Maryse *et al.*, *Les violences envers les femmes. Une enquête nationale*, Paris, La Documentation française, 2003.
Jaspard Maryse şi membrii anchetei Enveff, „Nommer et compter les violences envers les femmes : une première enquête nationale en France", *Population et Sociétés*, 364, 2001.
Javeau, Claude, „Postface" à l'ouvrage de Martin Pascale, *Des familles et des enfants, analyse bibliographique et approche méthodologique*, Bruxelles, De Boeck-Wesmael, 1988, pp. 111-116.
Jeauffrau, Marie-Françoise, „Le nom marital dans la société française contemporaine", în Agnès Fine, Françoise-Romaine Ouellette (coord.), *Le nom dans les sociétés occidentales contemporaines*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2005, pp. 211-236.
Jolas, Tina, Zonabend, Françoise, „Cousinage, voisinage", Échanges et communications, *Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss*, Paris, Mouton, 1970.
Jolas, Tina, Verdier, Yvonne, Zonabend, Françoise, „Parler famille", *L'Homme*, X, 3, 1970. Republicate în lucrarea colectivă *Une campagne voisine. Minot en Bourgogne*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1990.
Jouet, Josiane, Pasquier, Dominique, „Les Jeunes et la culture de l'écran. Enquête nationale auprès des 6-17 ans", *Réseaux*, 1999, 92-93, pp. 27-102.
Kassai-Kocademir, Véronique, „Encore trop de disparités", *Informations sociales*, „Modes de garde, modes d'accueil : quelles évolutions ?", nr. 103, 2002.
Kaufmann, Franz-Xaver, Kuijsten, Anton, Schulze, Hans-Joachim, Strohmeier, Klaus Peter (coord.), *Family life and family policies in Europe*, vol. 2, *Problems and issues in comparative perspective*, Oxford, Oxford University Press, 2002.
Kaufmann, Jean-Claude, *La vie H.L.M. Usages et conflits*, Paris, Les Éditions Ouvrières, 1983.

Kaufmann, Jean-Claude, *La Trame conjugale. Analyse du couple par son linge*, Paris, Nathan, 1992.

Kaufmann, Jean-Claude, „Lettres d'amour du repassage", *Ethnologie française*, Culture matérielle et modernité, 1996, 1, martie, pp. 38-49.

Kaufmann, Jean-Claude, *Le cœur à l'ouvrage. Théorie de l'action ménagère*, Paris, Nathan, 1997.

Kaufmann, Jean-Claude, *La femme seule et le prince charmant, Enquête sur la vie en solo*, Paris, Nathan, 1999.

Kaufmann, Jean-Claude, *Premier matin*, Paris, Nathan, 2002, pp. 234.

Kaufmann, Jean-Claude, *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*, Paris, Armand Colin, 2004.

Kaufmann, Jean-Claude, *Casseroles, amour et crises*, Paris, Armand Colin, 2005.

Kaufmann, Jean-Claude (coord.), *Faire ou faire-faire ? Familles et services*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1996

Kellerhals, Jean *et al.*, *Mariages au quotidien. Inégalités sociales, tensions culturelles et organisation familiale*, Genève, Pierre-Marcel Favre, 1982.

Kellerhals, Jean *et al.*, „Les types d'interaction dans la famille", *L'Année sociologique*, 37, 1987, pp. 153-179.

Kellerhals, Jean, Montandon, Cléopâtre, *Les stratégies éducatives des familles. Milieu social, dynamique familiale et éducation des pré-adolescents*, Lausanne, Delachaux et Niestlé, 1991.

Kerblay, Basile, „Familles socialistes", în André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend (coord.), *Histoire de la famille*, Paris, Le Livre de Poche, 1994, pp. 563-605.

Kerchoff, A.C., Davis, K.E., „Value Consensus and Need Complementarity in Mate Selection", *American Sociological Review*, 1962, 27, pp. 295-303.

Kertzer, David, Brettell, Caroline B., „Advances in Italian and Iberian Family History", *Journal of Family History*, 1987, 12, 1-3, pp. 85-120.

Kertzer, David, Barbagli, Marzio (coord.), *The History of The European Family*, vol. 2, *Family life in the Long Nineteenth Century*, New Haven and London, Yale University Press, 2002.

Kertzer, David, Barbagli, Marzio (coord.), *The History of the European Family*, vol. 3, *Family life in the Twentieth century*, New Haven şi Londra, Yale University Press, 2003.

Kertzer, David, „Living with kin", în David Kertzer, Marzio Barbagli (coord.), *The History of The European Family*, vol. 2, *Family life in the Long Nineteenth Century*, New Haven şi Londra, Yale University Press, 2002, pp. 40-72.

Klapisch-Zuber, Christiane, *L'ombre des ancêtres. Essai sur l'imaginaire médiéval de la parenté*, Paris, Fayard, 2000.

Knibiehler, Yvonne, Fouquet, Catherine, *Histoire des mères du Moyen Âge à nos jours*, Paris, Montalba, 1980.

Kokoreff, Michel, Rodriguez, Jacques, *La France en mutations. Quand l'incertitude fait société*, Paris, Payot, 2004.

Kuper, Adam, „Fraternity and endogamy. The House of Rothschild", *Social Anthropology*, 2001, 9, 3, pp. 273-287.

Laborde-Barbanègre, Michèle, „La filiation en question. De la loi du 3 janvier 1972 aux lois sur la bioéthique", în Agnès Fine (coord.), *Adoptions. Ethnologie des parentés choisies*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1998, pp. 177-204.

Lacombe, Paul, *La famille dans la société romaine. Étude de moralité comparée*, Bibliothèque anthropologique VII, Paris, Lecrosnier et Babé, 1889, reeditată, Paris, Ibis Press, 2006.

Lafrance, Jean-Paul, „Games and players in the Electronic Age: Tools for analysing the use of Video Games by Adults and Children", *Réseaux*, 1996, 4, 2, pp. 301-312.

Lagrange, Hugues, „Conditions du passage à l'acte", în Hugues Lagrange, Brigitte Lhomond (coord.), *L'entrée dans la sexualité. Le comportement des jeunes dans le contexte du Sida*, Paris, La Découverte, 1997.

Lagrange, Hugues, „Diversité sociale des premiers échanges sexuels", în Hugues Lagrange, Brigitte Lhomond (coord.), *L'entrée dans la sexualité. Le comportement des jeunes dans le contexte du Sida*, Paris, La Découverte, 1997.

Lagrange, Hugues, „Le sexe apprivoisé ou l'invention du flirt", *Revue française de sociologie*, martie 1998, XXXIX-1, pp. 132-169.

Lagrange, Hugues, „Les jeunes face aux ruptures migratoires et familiales", *Le Débat*, martie-aprilie 2005, nr. 313, pp. 27-44.

Lahire, Bernard, *Culture écrite et inégalités scolaires*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1993.

Lahire, Bernard, *Tableaux de Familles. Heurs et malheurs scolaires en milieux populaires*, Paris, Gallimard-Le Seuil, 1995.

Lahire, Bernard, *L'homme pluriel, les ressorts de l'action*, Paris, Nathan, 1998.

Lahire, Bernard, „L'homme pluriel. La sociologie à l'épreuve de l'individu", *La sociologie, Histoire et idées*, Auxerre, Éditions Sciences humaines, 2000.

Lalive d'Epinay, Christian, „Les hommes devant la retraite. Négociation et vécu d'un événement crucial", în M. Loriaux, D. Remy, E. Vilquin (coord.), *Populations âgées et révolution grise*, Louvain-la-Neuve, Ciaco, 1990.

Lallement, Michel, *Temps de travail et modes de vie*, Paris, PUF, 2003.

Lamy, Yvon, „Maîtres de forges et paysans-ouvriers en Périgord", *Milieux*, 11/12 octombrie 1982-ianuarie 1983, pp. 79-85.

Laroche-Gisserot, Florence, „Pratiques de la dot en France au XIXe siècle", *Annales ESC*, 1988, noiembrie-decembrie, 6, pp. 1433-1452.

Laslett, Peter, „Size and structure of the household in England over three centuries", *Population Studies*, 1969, 23, pp. 199-233.

Laslett, Peter, *The World we have lost*, New York, Scribner, 1965 ; trad. fr. *Un mondeque nous avons perdu*, Paris, Flammarion, 1969.

Laslett, Peter, „Introduction: the history of the family", în Peter Laslett şi Richard Wall (coord.), *Household and family in past time*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972, pp. 1-89.

Laslett, Peter, „La famille et le ménage: approches historiques", *Annales ESC*, 4-5, iulie-octombrie 1972, pp. 847-872.

Laslett, Peter, „Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared", în Richard Wall, Jean Robin, Peter Laslett (coord.), *Family forms in historic Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, pp. 513-563.

Laslett, Peter, Wall, Richard (coord.), *Household and family in past time*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972.

Laufer, Jacqueline, „Les femmes cadres dans l'organisation", în *Le Sexe du travail. Structures familiales et système productif*, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 1984, pp. 71-95.

Laufer, Jacqueline, „Les cadres, au regard du genre", în Paul Bouffartigue (coord.), *Cadres : la grande rupture*, Paris, La Découverte, 2001.

Laufer, Jacqueline, Fouquet, Annie, „À l'épreuve de la féminisation", în Paul Bouffartigue (coord.), *Cadres : la grande rupture*, Paris, La Découverte, 2001.

Laufer, Jacqueline, Marry, Catherine, Maruani, Margaret (coord.), *Le travail du genre. Les sciences sociales du travail à l'épreuve des différences de sexe*, Paris, La Découverte/ MAGE, 2003.

Laurens, Jean-Paul, *1 sur 500. La réussite scolaire en milieu populaire*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 1992.

Lautrey, Jacques, *Classe sociale, milieu familial et intelligence*, Paris, PUF, 1980.

Le Bihan-Youinou, Blanche, Martin Claude, „Vivre sous pression. L'inconciliable vie quotidienne après-divorce", *Informations sociales*, 122, martie 2005, pp. 64-75.

Le Bras, Hervé, „Evolution des liens de famille au cours de l'existence", în *Les âges de vie, Travaux et Documents*, cahier nr. 96, INED, PUF. 1982, pp. 27-45.

Le Bras, Hervé, „La fécondité, condition de la perpétuation", în Marianne, Gullestad, Martine Segalen (coord.), *La famille en Europe. Parenté et perpétuation familiale*, Paris, La Découverte, 1995, pp. 23-43.

Le Gall, Didier, „Faire garder les enfants dans les familles à beau-parent. La délégation comme régulation conjugale", în Jean-Claude Kaufmann (coord.), *Faire ou faire-faire ? Famille et services*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1996.

Le Gall, Didier, Behattar, Yamina (coord.), *La pluriparentalité*, Paris, PUF, 2001.

Le Gall, Didier, Martin, Claude, *Recomposition familiale, usages du droit et production normative*, Caen, Centre de Recherches sur le travail social, Caen, 1990.

Le Gall, Didier, Martin, Claude, *Composer avec le logement. Recomposition familiale et usage de l'espace domestique*, Plan Construction et Architecture, Université de Caen, 1991, Ronéo.

Le Gall, Didier, Martin, Claude, „Transitions familiales, logiques de recomposition et modes de régulation conjugale", în Marie-Thérèse Meulders-Klein, Irène Thery (coord.), *Les Recompositions familiales aujourdhui*, Paris, Nathan, 1993, pp. 137-158.

Le Play, Frédéric, *Les Ouvriers européens. Études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédées d'un exposé de la méthode d'observation*, Paris, Imprimerie impériale, 1855.

Le Play, Frédéric, *L'Organisation de la famille suivant le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*, Tours, Marne, 1871.

Le Play, Frédéric, *La méthode sociale, abrégé des Ouvriers européens*, Méridiens-Klincksieck, 1879-1989.

Le Play, Frédéric, Cheysson, Emile, Bayard, Butel Fernand, *Les Mélouga. Une famille pyrénéenne au XIXe siècle*, Paris, Nathan, 1994.

Le Wita, Beatrix, „La mémoire familiale des Parisiens appartenant aux classes moyennes", *Ethnologie française*, XIV, 1984, 1, pp. 57-66.

Le Wita, Beatrix, *Ni vue, ni connue, approche ethnographique de la culture bourgeoise*, Paris, Maison des Sciences de l'Homme, 1988.

Lefaucheur, Nadine, „Familles monoparentales : les mots pour le dire", în F. Bailleau, N. Lefaucheur, V. Peyre (coord.), *Lectures sociologiques du travail social*, Paris, CRIV, Éditions Ouvrières, 1985, pp. 206-207.

Lefaucheur, Nadine, „La famille monoparentale et l'État : petite généalogie du traitement social des risques familiaux", în François de Singly, Franz Schultheis (coord.), *Affaires de famille, Affaires d'État, Actes du colloque Franco-Allemand, Sociologie de la Famille*, Nancy, Éditions de l'Est, 1991, pp. 117-130.

Lefèvre, Cécile, „Peut-on parler de politique familiale à l'Est ? Entre politique de l'emploi et politique de lutte contre la pauvreté", *Informations sociales*, 2005, 124, pp. 6-14.

Lefèvre, Cécile, Filhon, Alexandra (coord.), *Histoires de familles. Histoires familiales*, Paris, Cahier de l'INED, nr. 156, 2005.

Léger, Jean-Michel, *Derniers domiciles connus. Enquête sur les nouveaux logements*, 1970-1990, Paris, Créaphis, 1990.

Lelong, Benoît, Thomas, Frank, „Usages domestiques de l'Internet, familles et sociabilités : une lecture de la bibliographie", în E. Guichard (coord.), *Comprendre les usages d'Internet*, Paris, École Normale Supérieure, 2001, pp. 196-206.

Lemarchant, Clotilde, *Belles-filles. Avec les beaux-parents, trouver la bonne distance*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1999.

Lemarchant, Clotilde, „L'exclusion au féminin : l'exemple du R.M.I. dans le Calvados et en France", în C. Le Corroller (coord.), *Insertions et conditions d'emploi en Basse-Normandie*, Les cahiers de la MRSH, nr. 40, octombrie 2004, pp. 73-108.

Lenoir, Rémi, *Généalogie de la morale familiale*, Paris, Le Seuil, 2003. Lepoutre, David, *Cœur de banlieue, Codes, rites et langages*, Paris, Odile Jacob, 1997.

Lepoutre, David (şi Cannoodt Isabelle), *Souvenirs de familles immigrées*, Paris, Odile Jacob, 2004.

Leridon, Henri, „La maîtrise de la fécondité : ses motifs et ses moyens", *Colloque national sur la démographie française*, 1980, pp. 49-50.

Leridon, Henri, „Nommer, compter et observer les familles recomposées : problèmes et résultats", în Marie-Thérèse Meulders-Klein, Irène Théry (coord.), *Quels repères pour les familles recomposées ?*, Paris, L.G.D.J., 1995, pp. 90-91.

Leroi-Gourhan, André, *Le geste et la parole. La mémoire et les rythmes*, Paris, Albin Michel, 1965.

Les Schneider, Le Creusot : une famille, une entreprise, une ville (1836-1960), catalogul expoziţiei, Paris, Fayard, 1995.

Lesemann, Frédéric, Martin, Claude, „La part des familles. Les conditions d'une comparaison internationale", în Frédéric Lesemann, Claude Martin (coord.), *Les personnes âgées. Dépendance, soins et solidarités familiales. Comparaisons internationales*, Paris, La Documentation française, 1993, pp. 197-205.

Lévi-Strauss, Claude, *Les Structures élémentaires de la parenté*, Paris, Mouton, 1949, 1967.

Lévi-Strauss, Claude, „Histoire et ethnologie", *Annales ESC*, noiembrie-decembrie, 6, 1983, pp. 1217-1231.

Lévy, Michel-Louis, „Préoccupations natalistes en Europe de l'Est", *Population et sociétés*, 1981, ianuarie, nr. 13.

Lévy, Michel-Louis, „Flux et reflux du natalisme", *Population et Sociétés*, 1990, noiembrie, nr. 251.

Lewis, Jane, „Gender and the development of Welfare Regimes", *Journal of European Social Policy*, 1992, 2, (3), pp. 159-173.

Ling, Richard, „C'est bien d'être joignable ! L'usage du téléphone fixe et mobile chez les jeunes Norvégiens", *Réseaux*, 1999, 92-93, pp. 263-290.

Linton, Ralph, „Age and sex categories", *American Sociological review*, 1942, 7, 6, pp. 589-603.

Lofgren, Orvar, „Family and Household : Images and Realities. Cultural change in the Swedish Society", în Robert McC. Netting, Richard Wilk, Eric Arnould (coord.), *Households, Comparative and Historical studies of the Domestic group*, Berkeley, University of California Press, 1984, pp. 446-469.

Lorquin, Claire, „Albums de bébé", în Martine Segalen, Beatrix Le Wita (coord.), *Chez soi. Objets et décors : des créations familiales ?*, Paris, Autrement, seria Mutations, nr. 137, mai 1993, pp. 182-196.

Mac Farlane, Alan, *The origins of the English individualism. The family, property and social transition*, Oxford, Basil Blackwell, 1978.

Malinowski, Bronislaw, *La vie sexuelle des sauvages du Nord-ouest de la Mélanésie*, 1929.

Marceau, Jane, „Le rôle des femmes dans les familles du monde des affaires", în Andrée Michel (coord.), *Les Femmes dans la société marchande*, Paris, PUF, 1978, pp. 113-124.

Marcel, Odile, *Une éducation française*, Paris, PUF, 1984.

Marcus, Georges, „The deep legacies of Dynastie Subjectivity : The resonances of a Famous family identity in Private and Public Spheres", în Joao de Pina Cabral, Antonia Pedroso de Lima (coord.), *Elites. Choice, Leadership and Succession*, Oxford, New York, Berg, 2000, pp. 9-29.

Marliére, Eric, *Jeunes en cité. Diversité des trajectoires ou destin commun ?*, Paris, L'Harmattan, 2005.

Marry, Catherine, *Les femmes ingénieurs. Une révolution respectueuse*, Paris, Belin, 2004.

Martial, Agnès, *S'apparenter, Ethnologie des liens de familles recomposées*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1996.

Martial, Agnès, „L'argent dans les familles recomposées", *Recherches et prévisions*, ianuarie 2003.

Martial, Agnès, „Comment rester liés ?", *Terrain*, septembrie 2005, 45, pp. 67-82.

Martin, Claude, „Les solidarités familiales : débat scientifique, enjeu politique", în Jean-Claude Kaufmann (coord.), *Faire ou fair-faire. Familles et services*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1995.

Martin, Claude, *L'après-divorce. Lien familial et vulnérabilité*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1997.

Martin, Claude, „Comparer les questions familiales en Europe", în Irène Théry (coord.), *Couple, filiation et parenté aujourd'hui. Le droit face aux mutations de la famille et de la vie privée*, Paris, Odile Jacob, La Documentation française, 1998, pp. 304-329.

Martin, Claude, „Les solidarités familiales : bon ou mauvais objet sociologique ?", în Daniele Debordeaux, Pierre Strubel (coord.), *Les solidarités familiales en questions. Entraide et transmission*, Paris, L.G.D.J., 2002.

Martin, Claude, *La parentalité en questions, perspectives sociologiques : rapport pour le Haut conseil de la population et de la famille*, Paris, La Documentation française, 2003.

Martin, Olivier, „L'internet des 10-20 ans. Une ressource pour une communication autonome", *Réseaux*, 2004, 123, pp. 27-58.

Martin-Fugier Anne, *La place des bonnes. La domesticité féminine à Paris en 1900*, Paris, Grasset, 1979.

Maruani, Margaret, *Travail et emploi des femmes*, Paris, La Découverte, col. Repères, 2000.

Maruani, Margaret, (coord.), *Femmes, genre et sociétés : l'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 2005.

Masson, André, „Cycle de vie et accumulation patrimoniale", în Denis Kessler, André Masson (coord.), *Cycles de vie et générations*, Paris, Economica, 1985, pp. 53-68.

Maunaye, Emmanuelle, „Quitter sa famille d'origine", în Catherine Pugeault-Cicchelli, Vincenzo Ciccinelli, Tariq Ragi (coord.), *Ce que nous savons des jeunes*, Paris, PUF, 2004, pp. 29-40.

Mauss, Marcel, „Les techniques du corps", *Journal de psychologie*, 1935, 32, pp. 271-293, reprodus în *Sociologie et anthropologie*, Paris, PUF, 1950, pp. 363-386.

McC. Netting, Robert, *Balancing on an Alp, Ecological Change and continuity in a Swiss mountain economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

Mead, Margaret, *Le fossé des générations*, 1971, Paris, Denoël-Gonthier. Méda, Dominique, „La place du travail dans la vie des salariés", *Tempos*, Institut Chronopost, 2004.

Méda, Dominique, „Concilier travail et famille. Deux valeurs en forte concurrence", *Informations sociales*, nr. 128, decembrie 2005, pp. 60-71.

Méda, Dominique, Cette, Gilbert, Dromel, Nicolas, „Les pères, entre travail et famille. Les enseignements de quelques enquêtes", *Recherches et prévisions*, iunie 2004, nr. 76.

Méda, Dominique, Wierink, M., Simon, M.D., „Pourquoi certaines femmes s'arrêtent-elles de travailler à la naissance d'un enfant?", *DARES*, iulie 2003, nr. 292.

Medick, Hans, „The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism", *Social History*, 1976, 3, pp. 291-315.

Medick, Hans, Sabean, David (coord.), *Interest and Emotion, Essays on the study of Family and Kinship*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

Mendras, Henri, *L'Europe des Européens. Sociologie de l'Europe occidentale*, Paris, Gallimard, Folio/Actuel, 1997.

Menniti, Adele, Terracina, Sussana, „La famiglie ricostituite", în Marzio Barbagli, Chiara Saraceno, *Lo Stato délie famiglie in Italia*, Bologna, Il Mulino, 1997.

Mension-Rigau, Eric, *L'enfance au château. L'éducation familiale des élites au XXe siècle*, Paris, Rivage/Histoire, 1990.

Merlin, Pierre, „L'évolution du parc de logements (1945-1986)", în Catherine Bonvalet, Pierre Merlin (coord.), *Transformation de la famille et habitat*, Paris, PUF, INED, DREID, Institut de l'Enfance et de la Famille, 1988, pp. 203-221.

Meulders-Klein, Marie-Thérèse, Théry, Irène (coord.), *Les recompositions familiales aujourd'hui*, Paris, Nathan, 1993.

Meulders-Klein, Marie-Thérèse, Théry, Irène (coord.), *Quels repères pour les familles recomposées ?*, Paris, L.G.D.J., 1995.

Michel, Andrée (coord.), *Les femmes dans la société marchande*, Paris, PUF, 1978.

Montalembert, Marc de, „La politique familiale: continuité et ruptures", *Cahiers Français*, septembrie-octombrie, 2004, 322, pp. 65-70.

Mossuz-Lavau, Josiane, *Les lois de l'amour. Les politiques de la sexualité en France (1950-2002)*, Paris, Payot, 2002.

Mucchielli, Laurent, „Violences et délinquances des jeunes", în Catherine Pugeault-Cicchelli, Vincenzo Cicchelli, Tariq Ragi (coord.), *Ce que nous savons des jeunes*, Paris, PUF, 2004.

Musatti, Tullia, *La giornata del mio bambino. Madré, lavoro e cura dei piu piccoli nella vita quotidiana*, Bologna, Il Mulino, 1992.

Muxel, Anne, *Individu et mémoire familiale*, Paris, Nathan, 1996.

Navailles, Jean-Paul, *La famille ouvrière dans l'Angleterre victorienne*, Ecomusée du Creusot, Le Champ Vallon, 1983.

Needham, Rodney, „Remarks on the analysis of kinship and marriage", în Rodney Needham (coord.), *Kinship and marriage*, Londra, Tavistock, 1971, trad. fr. *La parenté en question*, Paris, Le Seuil, 1977.

Norvez, Alain, *De la naissance à l'école, santé, modes de garde, pré-scolarité dans la France contemporaine*, Paris, PUF-INED, Travaux et documents, cahier nr. 126, 1990.

Oberti, Marco, „Ville, quartier et cité. Quel rapport à la ville après une réhabilitation?", în Roman Joël (coord.), *Ville, exclusion et citoyenneté. Entretiens de la ville II*, Paris, Esprit, 1993, pp. 221-245.

Oberti, Marco, „Relations et dépendances familiales. Regards croisés sur les étudiants français et italiens", *Revue française de l'OFCE*, 2000, nr. 73.

Oberti, Marco, „Différenciation sociale et scolaire du territoire: Inégalités et configurations locales", *Sociétés contemporaines*, 2005, nr. 59-60, pp. 13-42.

O'Neill, Brian Juan, „Dying and inheriting in Tras Os Montes", în Rui Feijo *et al.*(coord.), *Death in Portugal: Studies in Portuguese Anthropology and Modem History, Journal of the Anthropological Society of Oxford*, Occasionnal Papers, 1983, nr. 2, Oxford, pp. 68-72.

Ouellette, Françoise-Romaine, „Les usages contemporains de l'adoption", în Agnès Fine (coord.). *Adoptions. Ethnologie des parentés choisies*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1998, pp. 153-176.

Ouellette, Françoise-Romaine, „L'adoption face aux redéfinitions de la famille et de l'institution généalogique", în Agnès Fine, Claire Neirinck (coord.), *Parents de sang, parents adoptifs*, Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 2000, pp. 325-341.

Parsons, Talcott, „Age and sex in the social structure of the United States", *American Sociological review*, 1942, 7, 6, pp. 604-618.

Parsons, Talcott, „The kinship system of contemporary United States", tradus de François Bourricaud, *Éléments pour une sociologie de l'action*, Paris, Pion, 1955.

Parsons, Talcott, Bales, Robert (coord.), *Family, Socialization and Interaction Process*, New York, Free Press, 1955.

Pasini, Willy, *Les nouveaux comportements sexuels*, Paris, Odile Jacob, 2003.

Pasquier, Dominique, *La culture des sentiments. L'expérience télévisuelle des adolescents*, Paris, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1999.

Paugam, Serge, *La société française et ses pauvres. L'expérience du revenu minimum d'insertion*, Paris, PUF, 1993.

Pedroso de Lima, Antonia, „How did I become a leader in My Family Firm? Assets for succession in Contemporary Lisbon Financial Elites", în Joao de Pina Cabral, Antonia Pedroso de Lima (coord.), *Elites. Choice, Leadership and Succession*, Oxford, New York, Berg, 2000, pp. 31-51.

Pedroso de Lima, Antonia „Is blood thicker than economic interest in familial enterprises?", în Peter P. Schweitzer (coord.), *Dividends of Kinship, Meanings and uses of social relatedness*, Londra şi New York, Routledge, 2000.

Peristiany, John (coord.), *Le prix de l'alliance en Méditerranée*, Paris, CNRS, 1989.

Perrot, Michelle (coord.), „Travaux de femmes dans la France du XIXe siècle", *Le mouvement social*, 1978, 105.

Petonnet, Colette, *Espaces habités, ethnologie des banlieues*, Paris, Galilée, 1982.

Pezeu-Massabuau, Jacques, *La maison espace social*, Paris, PUF, 1983.

Pezeu-Massabuau, Jacques, *Du confort au bien-être. La dimension intérieure*, Paris, L'Harmattan, 2002.

Pezeu-Massabuau, Jacques, *Habiter, rêve, image, projet*, Paris, L'Harmattan, 2003.

Pharabod, Anne-Sylvie, „Territoires et seuils de l'intimité familiale. Un regard ethnographique sur les objets multimédias et leurs usages dans quelques foyers franciliens", *Réseaux*, 2004, 123, pp. 87-115.

Philippe, Claudine, Varro, Gabrielle, Neyrand, Gérard (coord.), *Liberté, égalité, mixité... conjugales. Une sociologie du couple mixte*, Paris, Anthropos, 1998.

Pierrard Pierre, *La vie quotidienne dans le Nord au XIXe siècle*, Paris, Hachette, 1976.

Pina Cabral, Joao de, Pedroso de Lima, Antonia (coord.), *Elites. Choice, Leadership and Succession*, Oxford, New York, Berg, 2000.

Pinçon, Michel, Pinçon-Charlot, Monique, *Dans les beaux quartiers*, Paris, Le Seuil, 1989.
Pinçon, Michel, Pinçon-Charlot, Moniquc, *Sociologie de la bourgeoisie*, Paris, La Découverte, 2003.
Pingaud, Marie-Claude, *Paysans en Bourgogne. Les Gens de Minot*, Paris, Flammarion, 1978.
Pinson, Daniel, „Les maisons du Marocain", în Philippe Bonnin şi Roselyne de Villanova (coord.), *D'une maison, l'Autre. Parcours et mobilités résidentielles*, Paris, Creaphis, 1999, pp. 68-87.
Pirus, Claudine, „Les enfants dans leur logement: parcours familial et contexte social", *Recherches familiales*, 2005, 2, pp. 5-23.
Pitrou, Agnès, „Le soutien familial dans la société urbaine", *Revue française de sociologie*, XVIII, 1977, pp. 47-84.
Pitrou, Agnès, *Vivre sans famille. Les solidarités familiales dans le monde d'aujourd'hui*, Toulouse, Privat, 1978, ediţia a 2-a, 1992.
Pohl, Richard, Soleilhavoup, Jeanine, „La transmission du statut social sur deux ou trois générations", *Économie et statistique*, mai 1982, 144, pp. 25-42.
Polanyi, Karl, *La grande transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*, Paris, Gallimard, 1983.
Pourcher, Yves, *Les Maîtres de Granit. Les notables de Lozère du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris, Olivier Orban, 1987.
Prioux, France, „Mariage, vie en couple, et rupture d'union", *Informations sociales*, 122, martie 2005.
Proust, Marcel, *Le Côté de Guermantes*, Paris, La Pléiade, 1954.
Pugeault-Cicchelli, Catherine, Cicchelli, Vincenzo, Ragi, Tariq (coord.), *Ce que nous savons des jeunes*, Paris, PUF, 2004.
Queiroz, Jean-Manuel de, „L'enfant au centre ?", în François de Singly (coord.), *Enfants-Adultes. Vers une égalité de statuts*, Paris, Universalis, Le tour du sujet, 2004.
Radcliffe-Brown, Reginald, „Introduction", în Reginald Radcliffe-Brown, Daryl Forde (coord.), *Systèmes familiaux et matrimoniaux en Afrique*, Paris, PUF, 1953.
Rautenberg, Michel, „Déménagement et culture domestique", în „Du congélateur au déménagement, Pratiques de consommation familiale", *Terrain*, 1989, 12, p. 54-66.
Regt, Ali de, „Liens de sang contre liens d'alliance aux Pays-Bas", în Marianne Gullestad, Martine Segalen (coord.), *La famille en Europe. Parenté et perpétuation familiales*, Paris, La Découverte, 1995, pp. 161-178.
Reher, David, „Family ties in Western Europe: persistent contrasts", *Population and Development Review*, 24, 2, iunie 1998, pp. 203-234.
Ribert, Evelyne, „Dire la dette à travers l'argent ou la taire à travers le don. Les allocataires du RMI et l'aide monétaire", *Terrain*, septembrie 2005, 45, pp. 53-66.
Riley, Martha, Johnson, M., Foner, A. (coord.), *Aging and society: vol. 3: A sociology of age stratification*, New York, Russell Sage Foundation, 1972.
Rollet-Echalier, Catherine, *La politique à l'égard de la petite enfance sous la IIIe République*, Cahier nr. 127, INED, Paris, PUF, 1990.
Rollet-Echalier, Catherine, „L'enfance, un bien national? Approche historique", în François de Singly (coord.), *La famille, l'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 1991, pp. 310-319.
Rosenberg, Harriet, *A negotiated world. Three centuries of change in a French Alpine community*, Toronto, Toronto University Press, 1988.
Roudet, Bernard, „Appréhender les valeurs des jeunes et leurs tendances depuis vingt ans", in Galland Olivier, Roudet Bernard, *Les valeurs des jeunes. Tendances en France depuis 20 ans*, Paris, L'Harmattan, 2001, pp. 9-27.

Roussel, Louis, *La famille après le mariage des enfants*, „Travaux et documents", Cahier nr. 78, Paris, PUF, 1976.

Roussel, Louis, *La famille incertaine*, Paris, Odile Jacob, 1983.

Roussel, Louis, «Les types de famille», în François de Singly (coord.), *La famille, l'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 1991, pp. 83-94.

Roussel, Louis, *L'enfance oubliée*, Paris, Odile Jacob, 2001.

Rubellin-Devichi, Jacqueline, „L'attitude du droit face aux secondes unions", *Dialogue*, 1987, 97, pp. 26-39.

Sabean, David, *Property, Production and family in Neckarhausen, 1700-1870*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Sagnes, Sylvie, „Une parenté sur mesure. Les nouvelles formes de la parenté à l'épreuve de l'acharnement généalogique", în Agnès Fine (coord.), *Adoptions. Ethnologie des parentés choisies*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1998, pp. 275-309.

Santelli, Emmanuelle, *La mobilité sociale dans l'immigration. Itinéraires de réussite des enfants d'origine algérienne*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2001.

Savoye, Antoine, „La famille au microscope. Les enquêtes sur les budgets familiaux, de l'investigation sociologique à la gestion sociale", *Les Études sociales*, 119, 1990-1991, pp. 47-73.

Sayad, Abdelmalek, „La vacance comme pathologie de la contradiction d'immigré : le cas de la retraite et de la préretraite", *Gérontologie*, 1986, 60, pp. 37-55.

Schnapper, Dominique, Mendras, Henri (coord.), *Six manières d'être européen*, Paris, Gallimard, 1990.

Schnapper, Dominique, *La démocratie providentielle. Essai sur l'égalité contemporaine*, Paris, Gallimard, 2002.

Schneider, David, *American Kinship. A Cultural Account*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1968.

Schneider, David, *A critique of the Study of Kinship*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1984.

Schultheis, Franz, „Affaires de famille-Affaires d'État. Des visions et des divisions inter-culturelles d'une réflexion sociologique", în François de Singly, Franz Schultheis (coord.), *Affaires de famille, affaires d'Etat*, Nancy, IFRAS-Goethe Institut, 1991, pp. 7-20.

Schultheis, Franz, „Le maillon manquant : mémoire et identité familiale en Allemagne", în Marianne Gullestad, Martine Segalen (coord.), *La famille en Europe. Parenté et perpétuation familiale*, Paris, La Découverte, 1995, pp. 63-74.

Schwartz, Olivier, *Le monde privé des ouvriers. Hommes et femmes du Nord*, Paris, PUF, 1990.

Schwartz, Olivier, „Controverse autour du nouvel esprit de famille", *Travail, Genre et Sociétés*, 8, noiembrie 2002.

Schweisguth, Etienne, „Un nouveau cocktail de valeurs : liberté privée et ordre public", în Olivier Galland, Bernard Roudet, *Les valeurs des jeunes. Tendances en France depuis 20 ans*, Paris, L'Harmattan, 2001, pp. 99-117.

Segalen, Martine, *Le choix du conjoint dans une commune de l'Eure*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1972.

Segalen, Martine, *Quinze générations de bas Bretons. Parenté et société dans le pays bigouden Sud, 1720-1980*, Paris, PUF, 1985.

Segalen, Martine, „Diversité des systèmes d'héritage en Finistère : le cas contrasté du pays bigouden et du pays léonard", *Bulletin de la société archéologique du Finistère*, 1987, t. CXVI, pp. 174-191.

Segalen, Martine, *Nanterriens, Les familles dans la ville*, Toulouse, Presses universitaires de Toulouse-Le Mirail, 1990.

Segalen, Martine, (coord.), *Jeux de familles*, Paris, Presses du CNRS, 1991.

Segalen, Martine, „La révolution industrielle : du prolétaire au bourgeois", în André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend (coord.), *Histoire de la famille*, Paris, Le Livre de Poche, 1994, 3, pp. 487-532.

Segalen, Martine, *Éloge du mariage*, Paris, Gallimard, Découvertes, 2003.

Segalen Martine, Michelat Claude, „L'amour de la généalogie", în Martine Segalen (coord.), *Jeux de familles*, Paris, Presses du CNRS, 1991, pp. 193-208.

Segalen, Martine, Le Wita, Beatrix (coord.), *Chez soi. Objets et décors : des créations familiales ?*, Paris, Autrement, seria Mutations, nr. 137, mai 1993.

Segalen, Martine, Le Wita, Beatrix, „Les vertus de l'intérieur", în Martine Segalen, Beatrix Le Wita (coord.), *Chez soi. Objets et décors : des créations familiales ?*, Paris, Autrement, seria Mutations, nr. 137, mai 1993, pp. 30-50.

Segalen, Martine, Ravis-Giordani, Georges (coord.), *Les Cadets*, Paris, CNRS, 1994.

Sewell, William, „La classe ouvrière à Marseille sous la IIe République : structure sociale et comportement politique", *Le Mouvement social*, 1971, 76, pp. 27-66.

Shorter, Edward, *Naissance de la famille moderne*, Paris, Le Seuil, 1977.

Simpson, Bob, „Bringing unclear family into focus : divorce and re-marriage in Contemporary Britain", *Man*, 1994, 29, pp. 831-851.

Singly, François de, „Mobilité féminine par le mariage et dot scolaire : l'exemple nantais", *Économie et Statistique*, 1977, iulie-august, 91, pp. 33-34.

Singly, François de, „Mariage, dot scolaire et position sociale", *Économie et Statistique*, 1982, 142, martie, pp. 7-21.

Singly, François de, „L'union libre : un compromis", *Dialogue*, 1986, 92, p. 55.

Singly, François de, „Théorie critique de l'homogamie". *L'Année sociologique*, 1987, 37, pp. 181-205.

Singly, François de, „La création politique des infortunes contemporaines de la femme mariée et salariée", în François de Singly, Franz Schultheis (coord.), *Affaires de famille, Affaires d'État*, Nancy, IFRAS-Goethe Institut, 1991, pp. 7-22.

Singly, François de, (coord.), *La famille, l'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 1991, ediția a 3-a, 1995.

Singly, François de, *Le soi, le couple et la famille*, Paris, Nathan, 1996.

Singly, François de, *Libres ensemble. L'individualisme dans la vie commune*, Paris, Nathan, 2000.

Singly, François de, *Fortune et infortune de la femme mariée*, Paris, PUF, 1987, reeditată, Poche-Quarto, 2003.

Singly, François de, *Sociologie de la famille contemporaine*, Paris, Nathan, 1993, 2004.

Singly, François de, „Le statut de l'enfant dans la famille contemporaine", în François de Singly (coord.), *Enfants-Adultes. Vers une égalité de statuts*, Paris, Universalis, Le tour du sujet, 2004.

Singly, François de (coord.), *Enfants-Adultes. Vers une égalité de statuts*, Paris, Universalis, Le tour du sujet, 2004.

Singly, François de, Schultheis, Franz (coord.), *Affaires de famille, affaires d'État*, IFRAS-Goethe Institut, 1991.

Singly, François de, Boukhaïa, Anne-Claire, „Tenir compte de l'autre : la gestion du téléphone dans la vie conjugale", în François de Singly, *Libres ensemble. L'individualisme dans la vie commune*, Paris, Nathan, 2000, pp. 57-72.

Sirota, Régine, „Les civilités de l'enfance contemporaine. L'anniversaire ou le déchiffrage d'une configuration", *Éducation et sociétés*, 1999, 3, pp. 31-54.

Sluys, Colette, Chaudron, Martine, Zaidman, Claude, „Chérie qu'est ce qu'on mange ce soir?", *Ethnologie Française* 1997-1, ianuarie-martie, XXVII, pp. 87-94.

Solinas, Pier Georgio, *„L'ultimo e il pinzo.* Ordre de naissance et ordre de scission chez les métayers toscans", în Martine Segalen, Georges Ravis-Giordani (coord.), *Les Cadets*, Paris, CNRS, 1994, pp. 109-119.

Stahl, Paul-Henry, „Ils se marièrent et ils eurent beaucoup d'enfants. La pérennité de la maisnie", în John Peristiany (coord.), *Le prix de l'alliance en Méditerranée*, Paris, CNRS, 1989, pp. 273-291.

Stoetzel, Jean, „Révolution industrielle et changements dans la famille", în Robert Prigent (coord.), *Renouveau des idées sur la famille*, Paris, Cahier de FINED nr. 18, PUF, 1954, pp. 343-369.

Stone, Lawrence, *The family, Sex and marriage in England, 1500-1800*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1977.

Strauss, Anselm, *La Trame de la négociation*, Paris, L'Harmattan, 1992.

Strobel, Pierre, „L'État et les transformations de la famille", *Cahiers Français*, 322, 6, septembrie-octombrie 2004.

Szurek, Jean-Charles, „L'autre Europe chez Henri Mendras : une nécessité, une intuition", în *L'œil du sociologue, Études réunies autour d'Henri Mendras* de Dominique Jacques-Jouvenot, Besançon, Presses du Centre Unesco de Besançon, 1998, pp. 71-79.

Tabet, Paola, *La construction sociale de l'inégalité des sexes. Des outils et des corps*, Paris, L'Harmattan, 1998.

Tchernia, Jean-François, „Rôles sexués : un consensus sans effets?", în Olivier Galland, Bernard Roudet (coord.), *Les valeurs des jeunes. Tendances en France depuis 20 ans*, Paris, L'Harmattan, 2001, pp. 119-134.

Terrail, Jean-Pierre, *La dynamique des générations. Action individuelle et changement social (1968/1993)*, Paris, L'Harmattan, 1995.

Thelot, Claude, *Tel père, tel fils ? Position sociale et origine familiale*, Paris, Dunod-Bordas, 1982.

Théry, Irène, Biet, Christian (coord.), *La famille, la loi, l'État de la Révolution au Code civil*, Paris, Imprimerie nationale, Centre G. Pompidou, 1989.

Théry, Irène, Dhavernas, Marie-José, „La parenté aux frontières de l'amitié : statut et rôle du beau-parent dans les familles recomposées", în Marie-Thérèse Meulders-Klein, Irène Théry (coord.), *Les recompositions familiales aujourd'hui*, Paris, Nathan, 1993.

Théry, Irène, „Trouver le mot juste : langage et parenté dans les recompositions familiales après divorce", în Martine Segalen (coord.), *Jeux de famille*, Paris, CNRS, 1991, pp. 137-156.

Théry, Irène, „Nouveaux droits de l'enfant, la potion magique?", *Esprit*, martie-aprilie 1992, pp. 5-30.

Théry, Irène, „Les constellations familiales recomposées et le rapport au temps : une question de culture et de société", în Marie-Thérèse Meulders-Klein, Irène Thery (coord.), *Quels repères pour les familles recomposées ?*, Paris, L.G.D.J., 1995.

Théry, Irène, *Couple, filiation et parenté. Le droit face aux mutations de la famille et de la vie privée*, Paris, Odile Jacob-La Documentation française, 1998.

Théry, Irène, *Le Démariage, Justice et vie privée*, Paris, Odile Jacob, 1993, 2001.

Théry, Irène, „Dynamiques d'égalité de sexe et transformations de la parenté", în Margaret Maruani (coord.), *Femmes, genre et sociétés : l'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 2005, pp. 159-166.

Thomas, W.L., Znaniecki, F., *Le paysan polonais en Europe et en Amérique. Récit de vie d'un migrant*, Paris, Nathan, 1998.

Thomas, Yann, „Remarques sur la juridiction domestique à Rome", în *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*, École française de Rome, 1990, pp. 449-474.

Thompson, Edward, *The making of the English Working Class*, New York, Pantheon Books, 1958, p. 416.

Tilly, Louise, Scott, Joan W., *Women, Work and Family*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1978.

Tobio, Constanza, „En Espagne, la *abuela* au secours des mères actives", în Claudine Attias-Donfut, Martine Segalen (coord.), *Le siècle des grands-parents. Une génération phare, ici et ailleurs*, Paris, Autrement, col. Mutations, nr. 210, 2001, pp. 102-115.

Tocheva, Detelina, „Les ONG et les nouveaux modes de politique familiale. Survie des familles, survie des associations", *Informations sociales*, 2005, nr. 124, pp. 118-125.

Tocqueville, Alexis de, *De la démocratie en Amérique*, t. I, [1835], Paris, Robert Laffont, Bouquins, 1986.

Todorova, Maria, „Myth-making in European family history: the Zadruga revisited", *East European Politics and Societies*, 1990, 4, pp. 30-76.

Toulemon, Laurent, Leridon, Henri, „Vingt années de contraception en France: 1968-1988", *Population*, 1991, iulie-august, 4, pp. 777-812.

Tribalat, Michèle, *Faire France. Une enquête sur les immigrés et leurs enfants*, Paris, La Découverte, 1995.

Tribalat, Michèle (în colaborare cu Simon Patrick, Riandey Benoît), *De l'immigration à l'assimilation. Enquête sur les populations d'origine étrangère en France*, Paris, La Découverte/INED, 1996.

Truc, Gérôme, „La paternité en Maternité. Une étude par observation", *Ethnologie française*, 2006, 2, pp. 321-332.

Valetas, Marie-France, „Le nom des femmes mariées dans l'Union européenne", *Population et sociétés*, aprilie 2001, nr. 367.

Vallet, Louis-André, *La mobilité sociale des femmes en France. La participation des femmes aux processus de mobilité sociale intergénérationnelle*, teză de doctorat, Universitatea Paris IV-Sorbonne, 1991.

Vallet, Louis-André, Caille, Jean-Paul, „Les élèves étrangers ou issus de l'immigration dans l'école et le collège français", INSEE, *Centre de recherche en économie et statistique*, nr. 9613 şi 9614, 1996.

Vallin, Jacques, *La démographie*, Paris, La Découverte, 1991.

Van De Velde, Cécile, *Devenir adulte. Sociologie comparée de la jeunesse en Europe*, teză de doctorat, Institut d'Études Politiques de Paris, 2004.

Van De Velde, Cécile, „La dépendance des jeunes adultes dans l'Union européenne", *Les politiques sociales*, 2002, 3-4, pp. 54-67.

Van Nimwegan, Nico, Moors, Hein, *Population ageing and policy options : attitudes in EU countries*, lucrare prezentată la a 23-a conferinţă a l'Union internationale de démographie, Pékin, 1997.

Van Zanten, Agnès (coord.), *L'école, l'état des savoirs*, Paris, La Découverte, 2000.

Varro, Gabrielle, *Sociologie de la mixité. De la mixité amoureuse aux mixités sociales et culturelles*, Paris, Belin, 2003.

Verret, Michel, *L'espace ouvrier*, Paris, Armand Colin, 1979.

Verret, Michel, „La famille ouvrière", *Projet*, iulie-august 1983, 177, pp. 695-706.

Verret, Michel, „D'un genre à l'autre", *Les Cahiers du MAGE*, 1997, nr. 3-4.

Veyne, Paul, „Les noces du couple romain", *L'Histoire*, 1984, 63, pp. 47-51.

Villanova, Roselyne de, Bonvalet, Catherine, „Immigrés propriétaires ici et là-bas, un système résidentiel ?", în Philippe Bonnin şi Roselyne de Villanova (coord.), *D'une maison, l'Autre. Parcours et mobilités résidentielles*, Paris, Créaphis, 1999, pp. 213-245.

Viazzo, Pier Paolo. *Upland communities, Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

Viazzo, Pier Paolo, *What's distinctive about the Mediterranean ? Thirty years of research on household and family in Italy*, lucrare prezentată la colocviul din Palma de Mallorca „Household and family in past time : new approaches, new horizons", 1999.

Villeneuve-Gokalp, Catherine, „La double famille des enfants de parents séparés", *Population*, 1, 1999, pp. 9-36.

Villeneuve-Gokalp, Catherine, „Les jeunes partent toujours au même âge de chez leurs parents", *Économie et statistique*, 2000, 337-338, pp. 61-80.

Vincent, Jeanne-Françoise, „Ethnogénéalogie de la communauté familiale des Quittard-Pinon (1550-1860)", *Revue d'Auvergne*, 95, 4, nr. 486, 1981, pp. 323-346, 1981.

Weber, Florence, Gojard, Séverine, Gramain, Agnès (coord.), *Charges de famille. Dépendance et parenté dans la France contemporaine*, Paris, La Découverte, 2003.

Wenden, Catherine de, Vuddamalay, Vasoodeven, «Existe-t-il des métiers ethniques ? », *Panoramiques*, Paris, Corlet, 2003, nr. 65.

Weston, Kath, *Families We choose : Lesbians, Gays, Kinship*, New York, Columbia University Press, 1991.

Wilbers, Joachim, Lehr, Joachim, „Le rôle des femmes dans les familles à plusieurs générations", în France Prioux (coord.), *La famille dans les pays développés*, Paris, INED, 1990, pp. 205-214.

Wilson, Stephen, „Infanticide, Child Abandonment and Female Honour in Nineteenth-Century Corsica", *Comparative Studies in Society and History*, 1988, 30, 4, octombrie, pp. 762-783.

Wittmann, Anne-France, „Vieillir dans une cité : un double stigmate", *Sociétés contemporaines*, 2003, 51, pp. 107-128.

Wolff, Eliane, *Quartiers de vie. Approche ethnologique des populations défavorisées de l'île de la Réunion*, Paris, Méridiens Klincksieck, 1991.

Yanagisako, Sylvia, Collier, Jane. „Toward a unified analysis of Gender and kinship domains", în Sylvia Yanagisako, Jane Collier (coord.), *Gender and kinship : Essays towards a unified analysis*, Stanford, Stanford University Press, 1987, pp. 14-50.

Young, Michael, Willmott, Peter, *Family and Kinship in East London*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1957, trad. fr. : *Le village dans la ville*, Paris, col. Alors, Centre Georges Pompidou, CCI, 1983.

Zarca, Bernard, „La division du travail domestique. Poids du passé et tensions au sein du couple", *Économie et statistique*, 228, ianuarie 1990.

Zeldin, Théodore, *Histoire des passions françaises, I. Ambition et amour*, Paris, Encres, 1978.

Zimmerman, Francis, *La parenté*, Paris, PUF, 1972.

Zimmerman, Francis, *Enquête sur la parenté*, Paris, PUF, 1993.

Lista tabelelor

Tabelul 1. Structura relaţiilor în 1990, 1999 şi 2002 111
Tabelul 2. Persoane de 15-34 de ani, în funcţie de sex, vârstă şi mod de viaţă, în 1990, 1999 şi 2002 111
Tabelul 3. Evoluţia numărului de copii între 1990 şi 1999, în funcţie de structura familială 112
Tabelul 4. Repartizarea locurilor de întâlnire a viitorului soţ din 1914 până în 1984 118
Tabelul 5. Nupţialitate şi divorţ în ţările Uniunii Europene 128
Tabelul 6. Fecunditatea în ţările Uniunii Europene 129
Tabelul 7. Proporţia divorţurilor din culpa soţului, având în vedere motivul invocat de soţie pentru separare şi ocupaţia fostului soţ 157
Tabelul 8. Mortalitate şi fecunditate legitimă – comparaţie între două generaţii feminine: 1750 şi 1950 200
Tabelul 9. Activităţi practicate de tinerii cu vârsta cuprinsă între 6 şi 17 ani „în fiecare zi sau aproape zilnic", în afara timpului petrecut la şcoală, în funcţie de vârstă (%) 213
Tabelul 10. Repartizarea sarcinilor în cadrul familiilor ai căror membri sunt activi. Pol masculin, pol feminin, sarcini negociabile 297
Tabelul 11. Rata de activitate a femeilor de 25-49 de ani, în funcţie de numărul de copii sub 16 ani între 1962 şi 2002 (%) 302
Tabelul 12. Activitatea, locurile de muncă şi şomajul în funcţie de statutul matrimonial şi numărul de copii în 2003 (%) 304
Tabelul 13. Rata activităţii femeilor de 25-49 de ani în Uniunea Europeană în perioada 1983-2002 (%) 305
Tabelul 14. Locurile de muncă cu jumătate de normă în cele 15 ţări ale Uniunii Europene din 2002 305
Tabelul 15. Creşterea totală a timpului consacrat de părinţi copilului (copiilor) lor după reducerea timpului de lucru (%) 317
Tabelul 16. Funcţiile memoriei familiale şi diferitele modalităţi de exprimare ale acestora 351
Tabelul 17. Naşterile în Europa în 2002 387
Tabelul 18. Indicatori demografici ai structurilor familiale în ţările Europei de Est (2001-2003) 397
Tabelul 19. Condiţiile comparate ale femeilor înainte şi după reunificarea Germaniei 398
Tabelul 20. Patru grupe de ţări în funcţie de tipul de relaţii familii-politică în Uniunea Europeană cu 25 de state membre 400

Lista figurilor

Figura 1. Reprezentarea ideografică a structurii grupurilor domestice 63
Figura 2. Familia Rothschild: endogamia familială pusă în serviciul unei bănci 101
Figura 4. Domeniul parentalităţii 186
Figura 5. Proporţia indivizilor care trăiesc alături de părinţi în diverse ţări ale Europei 221
Figura 6. Fluxul de trecere a indivizilor cu vârsta cuprinsă între 18 şi 30 de ani la un anumit statut familial şi profesional (Danemarca, 1994-1999) 222
Figura 7. Fluxul de trecere a indivizilor cu vârsta cuprinsă între 18 şi 30 de ani la un anumit statut familial şi profesional (Spania, 1994-1999) 222
Figura 8. Metode educative: utilizarea diverselor tehnici de influenţare în funcţie de nivelul de studii al mamei (%) 236
Figura 9. Metode educative: utilizarea diverselor tehnici de influenţare în funcţie de tipul de familie (%) 237
Figura 10. Cele două modele de implicare a părintelui vitreg în urmărirea evoluţiei şcolare a copiilor 244
Figura 11. Planul unei case de la oraş în secolul al XVII-lea, după Le Muet 258
Figura 12. Planul unui hotel particular din secolul al XVIII-lea, de Briseux, după ediţia lui Jonbert (1728) 259
Figura 13. Secţiune generală a unei case burgheze din secolul al XIX-lea 260
Figura 14. Circuitele schimburilor de servicii şi de ajutor financiar între trei generaţii 337
Figura 15. Cheltuielile pentru familii şi copii în Uniunea Europeană (15 ţări membre) în procente din PIB (1999) 393

Sociologie
Antropologie

Martine Segalen

SOCIOLOGIA FAMILIEI

Familia face obiectul unui discurs politic şi mediatic care se reînnoieşte în permanenţă, fără a se epuiza, fiecare dintre noi fiind tentat să o judece pe baza experienţei personale. Volumul prezintă evoluţiile de-a lungul ultimelor trei decenii ale structurii şi rolului familiei în raport cu casa, şcoala, locul de muncă sau timpul liber, propunând o veritabilă sociologie a noii familii ce pune accent pe efectele de excludere şi precarizare, precum şi pe repercusiunile etnicizării raporturilor sociale. Concepută ca un manual interdisciplinar, *Sociologia familiei* conţine informaţii actuale, expuneri şi analize detaliate care îi pot interesa în egală măsură pe studenţii de la facultăţile de sociologie şi pe sociologi.

Sociologia familiei prin prisma schimbării sociale • Familia şi rudenia între antropologie şi istorie • Rudenia şi clasele sociale • Căsătoria, viaţa în cuplu • Divorţul şi recompunerea familială • Filiaţie şi parentalitate • Noile vârste • Socializare, educare, şcolarizare • Legătura şi transmiterea familială • Familia şi statul: controlul social şi crearea de norme • Europa familiilor

Collegium

EDITURA POLIROM
www.polirom.ro

ISBN 978-973-46-1995-5

Foto coperta: © Pavel Losevsky/Dreamstime.com